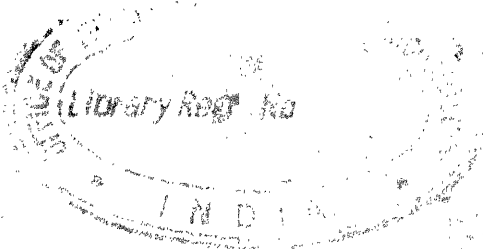

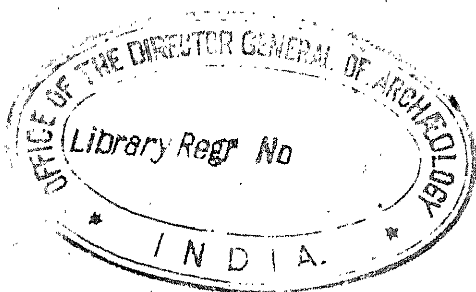
VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

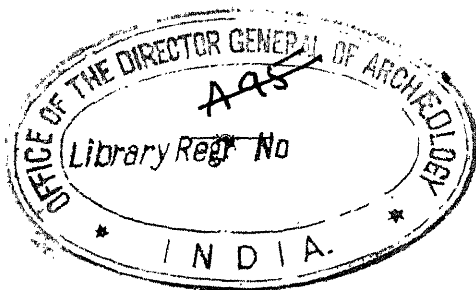
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

TIENDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1911.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

TIENDE DEEL

DER

VIERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

MEDEDEELINGEN.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den DECEMBER 1908.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, KERN, DE HARTOG, ASSER, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, I. M. J. VALETON, KLUYVER, J. J. M. DE GROOT, CALAND, WILDEBOER, VAN DER HOEVEN, WARREN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, SIX, BOER, J. C. NABER, TE WINKEL, COLENBRANDER en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Voor den Hoeufftwedstrijd de volgende gedichten:

Nubes, Roma, Vera Causa, Pervigilium recitatoris, Ninivé, De humilitate, De provectione mulierum, Puellae Aurelianensi.

Een verzoek van Prof. Franck te Bonn, buitenlandsch lid, om een werk van hem te drukken. Hem zal verzocht worden het handschrift over te zenden, dat onderworpen zal worden aan het oordeel van de Heeren Kern en Verdam en op hun advies zal kunnen uitgegeven worden in de Verslagen en Mededeelingen, zoodra daartoe gelegenheid bestaat.

De Heer Fockema Andreae houdt zijn voordracht over „de Eed der Joden in Nederland onder de Republiek".

Het bekende formulier van dien eed, in 1616 te Amsterdam vastgesteld en in Holland en andere provinciën gevolgd, wordt door sommigen als voor de Joden vernederend beschouwd. Die vernedering zou dan moeten liggen in de inroeping van de straffen van Sodom en Gomorra, Dathan, Miram en Gehazi over den zwerende ingeval van meineed.

De spreker toont in het breede aan, dat de inlassching dier verwenschingen niets is dan een oude traditie, dat deze het eerst voorkomen in een Christelijk eedsformulier bij de Westgothen en dat bij dezen stam ook buiten eede dezelfde verwenschingen in gebruik waren in verschillende akten voor het geval dat een der partijen in strijd met den inhoud daarvan mocht willen handelen.

Spr. voert verder verschillende gronden aan voor de meening, dat het formulier niet als eene uiting van minachting of wantrouwen tegen de Joden kan zijn bedoeld.

Hij deelt eindelijk mede, dat het eedsformulier voor de Joden te Groningen niet anders is dan eene onbeholpen vertaling van een gedeelte van het formulier bij het Rijkskamergerecht geldende.

Het stuk wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, waarna de spreker eenige opmerkingen beantwoordt gedaan door den Heer de Hartog.

Bij de rondvraag biedt Prof. Kern aan uit naam van den Zeeofficier de Goeje, diens Etudes linguistiques Caraibes, waarvan hij den inhoud kortelijk toelicht, met verzoek ze door de Kon. Akademie te doen uitgeven. Het manuskript wordt in handen gesteld van de H.H. Uhlenbeck en Kluyver. Verder biedt de Heer Kern aan voor de bibliotheek de uitgave der Saddharmapuṇḍarika, bezorgd door hem zelf en Prof. Bunyiu Nanjio te Tokio. De Heer Boer biedt aan het derde deel van zijn Nibelungen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

DE EED DER JODEN IN NEDERLAND ONDER DE REPUBLIEK.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

S. J. FOCKEMA ANDREAE.

Zooals bekend is, werd bij resolutie van het gerecht van Amsterdam van 8 November 1616 een formulier vastgesteld voor den eed der joden.

Het luidde als volgt: [1])

Gij sweert den Almagtigen ende levendigen God, die hemel ende aerde geschapen heeft, ende door Mosem sijne wetten gegeven, oprecht ende waerachtig te wesen 'tgene u alhier gevraegt ende voorgehouden word; en so gij in 't geheel ofte deel iets valschelick ofte t'onrechte verklaert, dat gij u alle tijdelicke ende eeuwige straffen, vermaledijdingen, plagen ende straffen onderwerpt, welcke den God Israels over die van Sodoma ende Gomorra, oock Corah, Dathan ende Abiram heeft gesonden, ende allen den soodanigen gedreygt, die sijnen name valschelick ende lichtvaerdelick aenroepen en gebruycken. Soo waerlick helpe of straffe u den almagtigen en alwetenden God, schepper des hemels ende der aerden.

Nadat dit formulier hem was voorgelezen, sprak de zwerende: Amen. Hij stond gedurende de plechtigheid met gedekten hoofde. Hetzelfde formulier gold, en dezelfde vormen werden in acht genomen in geheel Holland, [2]) in Utrecht [3]) en in Gelderland o. a. in 1714 [4]) en in 1768. [5])

---

[1]) Noordkerk. Handv. v. Amsterdam I, 472.

[2]) B. v. Groot Placb. V, 98; Leiden Ampliatieboek op het keurboek van 1658 bl. 277.

[3]) O. a. 1698, van de Water I, 413—414.

[4]) Gelre Bijdr. en Meded. II, 304.

[5]) Blijkens eene aanteekening in het Memorie- en resolutieboek van

Toen hier in het laatste jaar voor het Hof een eed naar dit formulier werd afgelegd, werd hem, die den eed zou doen, vooraf voorgehouden „de kragt des eeds en de swaare straffe des meineeds in 't formulier vermelt, met nogmalige serieuse recommandatie, om sig wel te bedenken." Daarna moest hij, die zou zweren, den hoed opzetten en werden hem voorgelezen Exodus 20 vers 1 tot en met 17 (de decaloog); vervolgens had hij zijn rechterhand op „de Wet des Heeren" te leggen en na te zeggen de woorden: soo waarlijk helpe of straffe mij den Almagtigen en Alwetende God schepper des Hemels ende der Aarden."

Zie ik wel, dan was dus de eed hier verzwaard en droeg hij een eenigszins ander karakter. Wel bleven de woorden en vormen van het Amsterdamsche formulier bewaard, maar er kwamen eenige vormen bij, en de zwerende had in plaats van het „amen" zelf de laatste woorden van het formulier uit te spreken.

In mijn boek over het oud-Nederlandsch Burgerlijk recht [1]) voerde ik het Amsterdamsche eedsformulier aan als een der voorbeelden van eerbiediging der Joodsche leerstellingen.

Voor die opvatting meende ik steun te vinden in den algemeenen geest der Hollandsche Ordonnantiën en Plakkaten uit die dagen. Men liet de Joden, ook te Amsterdam vrij hun godsdienst uitoefenen. Bij Staatsresolutie van 1619 werd hun die vrije uitoefening toegestaan. Te Amsterdam genoten zij die feitelijk reeds vroeger. In 1595 — het is een bekend feit — deed eens de Amsterdamsche onderschout met zijne gerechtsdienaars een inval in een huis, om eene Roomsche vergadering, die naar hij meende daar gehouden werd, uiteen te jagen. Toen hun bleek, dat het niet eene Roomsche, maar eene Joodsche godsdienstige samenkomst was, lieten zij de vergaderden ongemoeid.

Het voorschrijven van bepaalde kenteekenen in de kleeding

---

het Hof van Gelre en Zutphen van den 19den Juli 1768, waarvan mij door de vriendelijke zorg van den archivaris Mr. A. C. Bondam een afschrift werd verstrekt.

[1]) I, 101, n°. 3.

der Joden werd in 1619 door de Staten van Holland geweigerd. Zij stonden tegelijk aan de steden toe, den Joden eene bepaalde wijk als woonplaats aan te wijzen — iets, het zij in het voorbijgaan gezegd, dat de steden ook zonder die uitdrukkelijke vergunning wel zouden hebben kunnen doen —; Amsterdam deed het niet.

Op grond van deze feiten mag men dus dunkt mij wel zeggen, dat van plagerij der Joden destijds te Amsterdam geen sprake was.

En, wat den eed betreft, bedenke men wel dit. In de middeleeuwen, toen het bewijsrecht van den eischer beperkt was en tal van processen door den onschuldseed van den gedaagde werden beslist, kon men de opvatting huldigen, dat men iemands belang schaadde, hem dus onaangenaam was, indien men hem door het eedsformulier van het afleggen van den eed afschrikte.

In de 17de eeuw, toen de onschuldseed inderdaad tot de geschiedenis behoorde, was die opvatting ondenkbaar. Toen *moest* men wel bij het opstellen van het eedsformulier in de eerste plaats den getuigeneed op het oog hebben. Toen moest men wel inzien, dat men, door den zwerende af te schrikken, handelde tegen het belang van dengeen, die hem als getuige noodig had.

Men zegge niet, de gedagvaarde getuige wordt tot het afleggen van den eed wel gedwongen, of dit hem aangenaam is, of niet. Ook oudtijds toch zal wel zelden iemand als getuige zijn gedagvaard, die vooruit zeide, van de zaak niet te weten, de feiten, waar het op aan komt, niet te hebben opgemerkt, zich de toedracht niet te herinneren. En of dit nu autosuggestie is, of iets anders, wie de praktijk kent, weet, dat de tegenzin van getuigen, om in rechte te verschijnen, meermalen ongunstig werkt op de scherpte van hun herinnering.

Door van den eed, en dus van het afleggen van getuigenis moedwillig af te schrikken, kon men slechts bereiken, dat getuigen moesten worden thuis gelaten, ten nadeele van wie op hun getuigenis prijs zou hebben gesteld.

De *bedoeling* van het formulier *kan* dus m. i. *niet* zijn geweest de zwerenden af te schrikken, hun onaangenaam te zijn, maar alleen, den eed zoo in te richten, dat hij voor de Joden bindend was, zooals voor de Christenen de hunne. En dit *kon* men alleen, door met hunne godsdienstige gevoelens rekening te houden. Ik kan zelfs moeilijk veronderstellen, dat men in *dien* tijd te Amsterdam het formulier — in Nederlandschen en in Portugeeschen tekst — zou hebben opgesteld, zonder te rade te gaan met een dergenen, voor wier geloofsgenooten het was bestemd.

Intusschen, omstreeks denzelfden tijd, dat ik mijn zooeven genoemde meening uitsprak gaf de heer E. Italie blijk van eene andere opvatting.

Hij noemde in eene degelijke verhandeling in „Rotterdam in den loop der eeuwen" [1]) de aangehaalde eedsformule voor de Joden vernederend.

Dit leidde mij tot een nieuw onderzoek.

Al spoedig bleek mij, dat de meening van den heer Italie door zeer velen gedeeld werd. Maar toch niet door allen.

Voor Groningen was een ander formulier vastgesteld, waarop ik terug kom. Dr. I. Mendels maakt hiervan in een opstel [2]) „De Joodsche gemeente te Groningen" melding in dezer voege: „Traden zij (de Joden).... als getuigen voor het gerecht, dan werd van hen een bijzondere eed gevergd, even hatelijk gesteld als beleedigend voor hun menschelijk gevoel. Elders in de Republiek bestond voor de Joden ook een gewijzigd formulier, vanwege het dogmatisch karakter van den gewonen eed. In Holland en in de meeste overige gewesten sprak de rechter den joodschen getuige aldus toe:..." De schrijver geeft dan den Hollandschen eed weer en vervolgt „In Groningen vond men dezen eed blijkbaar niet gepeperd genoeg. Met behulp van een of ander hebraïcus was men er in geslaagd

[1]) En nu in eene afzonderlijk verschenen verhandeling Geschiedenis der Israëlitische gemeente te Rotterdam, bl. 7.

[2]) In den Groninger Volksalmanak van 1907 bl. 65.

een formulier voor de Joden op te stellen, waarvan de bedoeling aan duidelijkheid niets te wenschen overliet.'' Deze schrijver schijnt dus van oordeel, dat het bijzondere Hollandsche formulier niet is uitgedacht om de Joden te grieven, maar om voor hen de dogmatische beletselen weg te nemen, in het zweren naar Christenwijze gelegen. Hij staat dus — als ik wel zie — nader bij *mijne* meening.

Beschouwen wij nu allereerst den Amsterdamschen eed, dan treft het ons al dadelijk, dat die niets bijzonders heeft, maar in den meest gewonen vorm weergeeft, wat wij ook elders vinden.

Ik behoef, om dit te doen uitkomen, slechts eenige formulieren van jodeneeden in herinnering te brengen [1]).

De execratiën, voor het geval van meineed, die den Amsterdamschen eed kenmerken, komen reeds voor in twee formulieren, opgenomen in de zoogenaamde Capitula de Judaeis [2]).

Deze formulieren werden vroeger aan Karel den Grooten toegeschreven, maar zijn ongetwijfeld jonger en misschien zelfs niet bij koninklijke verordening vastgesteld.

Het eerste draagt tot afschrift: de Sacramento Judeorum contra Christianos. Het luidt p.a. „Si(c) me Deus adjuvet, ille Deus qui dedit legem Moysi in monte Synai, et si(c) lepra Neaman Siri super me non veniat sicut super illum venit, et sic terra me non deglutiat sicut deglutivit Dathan et Abiron, ...

Het tweede formulier, iets breedsprakiger, draagt den algemeenen titel „Juramentum Judeorum" en luidt aldus: Adjuro te per Deum vivum et verum, et in illam legem sanctam quam Dominus dedit ad beatum Moysen in Monte Sinai et per Adonai sanctum, et per pactum Abrae quod Deus dedit filii Israel, et si(c) non lepra Naaman Siro circumdet corpus meus, et si(c) non me

---

[1]) De meeste zijn reeds bij herhaling naast elkaar gesteld. Men zie Müllenhoff und Scherer, Denkmäler Deutscher Poesie und Prosa 2de uitg. bl. 625—629, waaraan het ik een en ander ontleen; Otto Stobbe Die Juden in Deutschland. bl. 153, 262.

[2]) M. G. Leg. Sectio II D. I, 258.

vivo degluciat terra sicut fecit Dathan et Abilon, et per arcum foederis qui de celis aparuit ad filios hominis, et ipsum locum sanctum ubi sanctus Moisen stetit et illam sanctum quam beatus Moisen ibi accepit, de hac causa culpabilis non sum.

Eeden in denzelfden geest vinden wij in de middeleeuwen nagenoeg gansch Duitschland door.

De oudste Duitsche Joden-eed is die van Bisschop Koenraad van Mainz [1]), waarin twee execratiën voorkomen: *zoo moge u de aarde verslinden, als Dathan en Abiram* en *zoo mogen u zoeken de vijf boeken van Mozes.*

In eenzelfden eed, zooals hij wordt weergegeven in een Londensch handschrift uit de 13de eeuw komt er deze vervloeking bij: *zoo moogt gij verzinken als Sodom en Gomorra.*

In een handschrift uit de dertiende eeuw van het Görlitzer Leenrecht ontbreekt de inroeping van de straf van Sodom en Gomorra, maar vinden wij daarentegen weder de zinsnede *zoo moge u de vreeselijke ziekte treffen, die Gezi trof, toen hij de gave van Naaman ontving.*

In een handschrift uit de 14de eeuw komt weder een iets uitvoeriger eed voor, door Joden tegenover Christenen te zweren, waarin ingeval van meineed over den zwerende worden ingeroepen de straffen van *Dantan en Abiram, Gehazi, Sodom en Gomorra* en verder wordt gezegd: dan — ingeval van meineed — moogt gij nimmer komen in Abrahams schoot, nimmer ter opstanding, dan moge u de heilige wet verderven en moge u „vellen" alle schrift, die geschreven staat in de vijf boeken van Mozes en moge u „vellen" Adonay en zijn geweldige godheid.

Weer uitvoeriger is de Jodeneed naar een handschrift van 1369 van het Saksische Weichbild. Hier [2]) roept de zwerende Gods wraak in in dezen vorm, dat de staver zegt:

Du sprekest dat uppe dine e und uppe dine judescheit dat dat it buk si, dar du dine hand uppe hest, der vinf buke en, dar du dik

[1]) Bisschop 1161—1165 en 1183—1200.

[2]) Art. 117 van de uitgave van Dr. A. v. Daniels.

to rechte uppe entschüldigen salt alles des man die scult gift [1]). Des die disse man N. sculdiget des bist du unscüldich. dat die got so helpe, die got die geschup hemel unde erde, luft, vür, lof und gras, das er nicht was. Und of du onrechte sverest, dat die got schende, die adame gebildet hevet na sines selves antlate und evam makede von eine sime ribbe. Und of du unrechte sverest, dat die got schende, *die sodomam und gomorum verbrante* mit dem helschen vüre. Und of du unrecht sverest, dat die die erde verslinde, die dar vorslanc *dathan und abiron.* Und of du unrechte sverest, dat die meselsucht besta, *die dar namun lit und jezi bestunt.* Und of du unrechte sverest, dat dyn vleisch nymmer to der erden gemischet werde. Und of du unrechte sverest, dat die die got schende, die weder .moyses retde ut enem vürigen busche. Und of du unaechte sverest, dat die die got schende, die moysi die e screif mit sinen vingeren an tven stenenen thaflen. Und of du unrechte sverest, dat die die got schende, die koninge pharaone sluch und die joden over dat mer druch und sie vürde in en land dar man melk und honnich inne vant. Und of du unrechte sverest, dat die die got schende, die die joden spisede in. die wüstenynge mit deme hemelischen brode viertich jar. Und of du unrechte sverest, dat die die scrift velle, die bescreven stat an den vinf büken moysi. Und of du unrechte sverest, dat die got schende und die deme düvele sende, mit live und mit sele und ummer mer. amen.

---

[1]) Het komt dikwijls voor, dat men den zwerende de wet laat meebrengen en hem allereerst onder eede laat bevestigen, dat het inderdaad de wet is, waar hij de hand op legt. Waarschijnlijk is men hiertoe gekomen, omdat de rechters geen Hebreeuwsch plachten te verstaan.

Men moet intusschen erkennen, dat het allerminst van wantrouwen in den zwerende getuigt, dat men zoo te werk gaat.

Hij *bezweert*, dat het boek, waarop hij de hand legt, de wet is; maar die eed zou *ook in dit opzicht* zijne beteekenis missen, indien het een ander boek ware. Dit ligt zoo voor de hand, dat men het onmogelijk kan hebben voorbij gezien. En het is al zeer onwaarschijnlijk, dat een formulier, uit welks aanvang zooveel vertrouwen spreekt, verder door wantrouwen zou zijn ingegeven.

Zijn nu deze eeden — vraag ik nog eens — aldus geformuleerd om de zwerenden te kwetsen, om hen van de aflegging terug te houden? Ik antwoord: neen. De bevoegdheid der Joodsche handelaars, om door een eed hun recht te verdedigen, was omstreeks dezen zelfden tijd in Duitschland in menig opzicht zeer uitgebreid. Om een paar voorbeelden te noemen, hadden zij goed gekocht, dat later bleek, gestolen te zijn, zij mochten bezweren, hoeveel zij er voor hadden betaald, en behoefden het niet dan tegen teruggave der koopenningen af te geven. Hadden zij een goed te pand, het stond aan hen, te bezweren, hoeveel hun daarop aan hoofdsom en interessen verschuldigd was, en het goed onder zich te houden, totdat hun dit was voldaan. De eersten regel leidt men af uit het Talmudsche recht, beide regelen acht men ook gegrond op het belang der klassen, die de Joodsche kooplieden noodig hadden. Zij zouden — meent men — de handelaars tot het sluiten van contracten eerder bereid vinden, indien deze wisten, ingeval van een proces hunne rechten gemakkelijk door een eed te kunnen staven. Maar, indien werkelijk werd beoogd, door het recht van bewijs bij eede de Joden tot contracteeren met Christenen te nopen, dan moest men hun het zweren van dien eed niet onaannemelijk maken. Men zou dan al een zeer zonderlingen weg hebben ingeslagen, door desbewust een eedsvorm op te stellen, waarvoor zij terugschrikten, en die hen dus juist van zulke contracten zou terughouden, welke, alleen zoo zij dien eed wilden zweren, voor hen weinig gevaar opleverden.

Een tweede feit, dat te denken geeft, is het volgende: In sommige steden komen de gewone execratiën niet voor. Te München [1]) b.v. luidt de formule: gij zweert bij den levenden God Adonay, die hemel en aarde geschapen heeft, bij den God Abrahams, Isaks en Jacobs, bij den God, die aan Mozes de wet gaf; alzoo helpe u de almachtige en de heilige wet. Toch is hier, zoo ik mij niet bedrieg, de rechtstoestand der

---

[1]) Stadboek. Uitg. Auer, a. 393.

Joden vooral niet gunstiger dan elders, waar allerlei execratiën in den eed voorkomen. De vorm van den eed schijnt dus niet onmiddellijk samen te hangen met de hun meer of minder gunstige gezindheid.

En, wat m. i. het sterkst klemt, in het Saksische Weichbild, dat ik aanhaalde, gaat aan het artikel, dat het eedsformulier voor de Joden inhoudt, een ander vooraf, waarin verschillende regelen voorkomen, die alle gedachte aan partijdigheid tegen de Joden uitsluiten. B.v.: § 1. En Christen man ne mach nenen Jüden bescelden, he ne du et vor der jüden richtere. § 4. Beklaget en Cristen man enen jüden umme geld mit getüge, he sol yn overtügen zelve dridde, he mit eme cristen und mit eme jüden. § 5. Die jüde overtüget ok den cristen selve ander jüden und mit eme cristen.

Dat naast deze rechtsregelen een eedsformulier zou staan, uit eenige minachting tegen de Joden gesproten, schijnt mij ondenkbaar.

Ik geef toe, naar verschillende middeleeuwsche rechten gaat in Duitschland de eed der Joden met vormen gepaard, die ons kwetsend schijnen, en die moeilijk zijn te verklaren. Hier moet naar weerszijde van het hoofd van den zwerende zuring worden gestrooid, daar moet hij staan op een varkenshuid, ginds wordt hij met een doornenkrans omhangen, en weer elders moet hij een hoed, in lamsbloed gedoopt, in de hand houden.

Maar, wat hiervan zij, welke gronden de wetgevers hebben genoopt, deze vormen te eischen, en hoe zij hierin ooit waarborgen hebben kunnen zien voor den ernst van den eed, het is voor de vraag, die ons heden bezig houdt, van geen rechtstreeksch belang.

Te Amsterdam en in het algemeen hier te lande is van dergelijke vormen bij mijn weten geen spoor. De vraag, waar dus m. i. alles op aan komt, is deze: hoe is men in de middeleeuwen aan de traditioneel geworden execratiën gekomen, die wij ook in den Amsterdamschen Jodeneed aantreffen? En het antwoord daarop leert ons, dat die execratiën niet specifiek

Joodsch zijn, en men die stellig niet heeft uitgevonden om den Joden onaangenaam te wezen, of uit wantrouwen tegen hen.

De eerste eed, waarin zij bij mij weten worden aangetroffen, is die, voorkomende in eene Westgothische formulenverzameling, die, naar de nauwkeurige onderzoekingen van Zeumer moet dagteekenen tusschen 615 en 645. [1]) Hij draagt daar tot opschrift: „Conditiones sacramentorum, ad quas ex ordinatione ill. judicum jurare debeant" en luidt aldus:

„Juramus primum per Deum omnipotentem et Jesum Christum filium ejus sanctumque Spiritum, qui est una et consubstantialis majestas. Juramus per sedes et benedictiones Domini. Juramus per Cherubim et Seraphim et omnia Dei secreta misteria. Juramus per signum sanctae ac venerandae crucis, quod ipsius fuit patibulum.

Juramus per tremendum atque terribilem futuri juditii diem et resurrectionem domini nostri Jesu Christi. Juramus per omnia sacra corpora gloriosasque martirum coronas omnesque virtutes caelorum vel haec sancta quatuor euangelia et sacrosancto altario domini nostri ill. martiris, ubi has conditiones superpositas nostris continemus manibus. Juramus per dextram Domini, qua sanctos coronat et impios a justis separat eosque mittit in camino ignis inextinguibilis, ubi erit fletus et stridor dentium. Juramus per cardines caeli et fabricam mundi, quae ipse virtute verboque fundavit. Juramus per sacra misteria et sancta sacrificia. Juramus per omnes caelestes virtutes et cuncta ejus mirabilia. Juramus per sanctam communionem quae per juranti in damnatione maneat perpetua: quia nos justa jurare et nihil falsum dicere, sed nos scimus, inter ill. et ill. hoc et illud in tempore illo actum fuisse.

Quod si falsum in tantam Divinitatis majestatem ac deitatem taxare aut invocare ausi fuerimus, maledicti efficiamur in aeternum; mors pro vita nobis eximetur et lutus in consolatione assiduus descendat igne rumphea caelestis ad perditionem

[1]) M. G. Leg. Sectio V (Formulae) II, 592.

nostram; oculi nostri non erigantur ad caelum; lingua nostra muta efficiatur; omnis interiora viscera nostra obduretur et arescat, atque in breves dies spiritus diaboli perjurantem arripiat, ut omnes perjuri metuant, et sinceri de tam celeri Domini vindicta congaudeant. Et quemadmodum descendit ira Dei super *Sodomam et Gomorram*, ita super nos, extuantibus flammis, eruat mala ac *lepra Gyesi*, vivosque terra obsorbeat, quemadmodum obsorbuit *Datan et Abiron* viros sceleratissimos, ut videntes omnes supernae irae Dei juditium talibus hominibus terreantur exemplo.

Hier vinden wij de execratiën dus in een formulier, dat blijkens den aanvang stellig voor Christenen bestemd is.

Trouwens, van eene — laat ik zeggen — wettelijke vervolging van de Joden was onder de Westgothen in den tijd dezer formulieren nog geen sprake. De koningen Reccared (586—601) en Sisebut (612—621) gaven enkele wetten, die op de Joden betrekking hadden, in het bijzonder op de behandeling hunner Christenslaven, maar de wetgeving *tegen* de Joden en hunne leer begon eerst onder Receswind (649—672) en werd tot het uiterste voortgezet onder Ervig (680—687). Van dezen laatste is ook een eedsformulier voor tot het Christendom overgegane Joden afkomstig [1]), eene vermeerderde editie van het zooeven aangehaalde. De bekende execratiën zijn hierin overgenomen.

Maar wij hebben afdoende bewijzen, dat die *niet* specifiek Joodsch, niet — om zoo te spreken — tegen de Joden gericht zijn.

In dezelfde formulieren-verzameling (615—645) komen verschillende akten van vrijlating en van schenking voor, waarin de handelende hemelsche straffe straffen inroept over zich zelven en anderen, die in strijd met de akte zouden handelen. En welke straffen?

Men oordeele:

1... Sit ille Deo reus, sit a sancta communione alienus,

[1]) L. Visig. XII, 3, c. 15 (M. G. Leg. Sectio I, 1, 443.)

sit a consortio justorum extraneus, sit a grege catholico segregatus; atque dum ille tremendae examinationis judiciique dies illuxerit, inter impiorum cruciamenta sortis Judae damna sustineat, inter crepitantibus flammis aeternis conflagretur incendiis, sitque erga hominibus manendo obnoxius... [1]).

5... Quod si forte, quod fieri non credo, contra hanc libertatem aut ego aut quicumque venire temptaverit, primitus juditium Dei incurrat et a sacrosancto altario efficiatur extraneus, et sicut *Datam et Abiron* vivus in infernum descendat et cum Judam Scarioth participium sumat [2]).

7... Si quis sane, quod fieri non reor, contra hanc nostrae oblationis cartulam venire conaverit, stante hujus cartulae firmitate, aliud tantum, quantum obtulimus ecclesiae vestrae, ex suo proprio gloriae vestrae vel ad cultores vestros persolvat et juditium Judae Scariotis sumat, ut in ejus condemnatione communem habeat participium ac in adventum Domini sit anathema maranatha vel in hoc seculo exors ab omni coetu catholicae religionis, *Gyezi lepra percuciatur*, qui nostrae oblationis cartulam sacrilega mente inervare voluerit [3]).

Wij mogen dus dunkt mij zeggen, de verwenschingen die in het oudste Westgothische eedsformulier voorkwamen, zijn dezelfde, die ten tijde van het ontstaan van het formulier ook onder Christenen gebruikelijk waren.

Misschien vindt zelfs de opvatting dat zij niet als voor de Joden vernederend werden beschouwd, nog steun in het latere Spaansche recht.

Het wetboek „Las Siete partidas" dat uit het midden der 13de eeuw dagteekent, is waarlijk niet zachtmoedig tegenover de Joden, die volgens D.VII, T. 24 Ley I onder de Christenen slechts worden geduld opdat zij, als in eeuwige gevangen-

[1]) T. a. p. 575.
[2]) T. a. p. 577.
[3]) T. a. p. 578.

schap leven en den menschen in herinnering worde gehouden, dat zij komen van den stam dergenen, die Christus gekruisigd hebben.

Welnu in dit wetboek vinden wij drie eedsformulieren, een voor de Christenen, een voor de Joden en een voor de Mooren. En in dat voor de Joden komen de gewone execratiën niet voor. Het bevat evenals vele vroegere en latere eene uitvoerige herinnering aan al wat die God, bij wien men zweert, heeft gedaan: die machtig is over alles, die hemel en aarde en alle dingen heeft geschapen enz. enz., een kort overzicht van de oud testamentsche geschiedenis. Voor het geval van meineed wenscht dan tot slot de zwerende „que vengan sobr él todas los llagas que venieron sobre los de Egipto et todas los maldiciones de la ley que son puestas contra los que desprecian los mandamientos de Dios'' [1]).

Had men de bekende en in Spanje, immers bij de Westgothen gewone execratiën als onaangenaam voor de Joden beschouwd, men had ze hun in *deze* wet zeker niet bespaard.

Nu nog een woord over den Groninger eed.

Hij luidt als volgt: Adonay, eeuwige, almachtige Godt en Heere over alle Melachim [2]) en eenig Godt mijner vaderen, die Du ons de Heilige Tora gegeven heefst! Ik roep dij en dijnen Heiligen Naam Adonay en dijne Almachtigheid aan, dat du mij helpste *besteeden* [3]) dezen mijnen eed, dien ik betegenswoordig doen zal. Ende zoo wanneer ik onrecht of bedrieglijk zweeren mocht, zoo zij ik beroofd van alle genade des Eeuwigen Godts en mij worde opgelegd alle straffe en vloek, die Godt den vervloekten Joden opgelegd heeft, en

---

[1]) Professor E. de Hinojosa y Naveros te Madrid was zoo vriendelijk mij hierop opmerkzaam te maken.

[2]) Melachim staat er ook in den Duitschen tekst. Het woord is eenvoudig overgenomen, en niet — zooals Dr. Mendels gist — misschien onvertaald gelaten, om de republikeinsche rechters niet te kwetsen door het woord Koningen.

[3]) Duitsch „bestättigen''.

mijn ziel en lichaam hebben niet meer eenig deel aan de toezegging, die ons Godt gedaan heeft. Ende ik zal ook geen part hebben aan Messias noch aan het beloofde land. Ik bespreeke ook en betuig dat bij den eeuwigen Godt Adonay, dat ik niet begeeren, bidden of afleggen [1]) zal eenige verklaring, uitlegging, vergeving [2]) van geene Joden noch andere menschen, zoo ik met dezen eed, zoo ik tegenswoordig doe, eenige menschen bedriege.

Dit formulier is niet dan eene, deels onbeholpen, vertaling van twee paragraphen uit het eedsformulier voor de Joden in de Duitsche „Cammergerichts-Ordnung" van 1555 I. 86.

Aan de Joden, die vergunning erlangden, zich in Groningen te vestigen, werd meermalen het genot van het Rijks-recht toegezegd. Dat men voor den vorm van hunnen eed het model zocht in de Cammerg. O. is dus niet meer dan natuurlijk.

Dat men niet alle tien, deels vrij kwetsend gestelde paragrafen [3]) heeft overgenomen, maar alleen de twee aangehaalde,

[1]) Eene onjuiste vertaling van het Duitsche „bitten oder aufnehmen".

[2]) In het Duitsch staat er „Erklärung, Auslegung, Abnehmung oder Vergebung". Met het derde woord heeft de vertaler blijkbaar geen weg geweten.

[3]) Cammergerichtsordung 1555 Th. I tit. 86.

§ 1. So einen Juden ein Eyd auferlegt wird, soll er zuvor ehe er den Eyd thut, vor Handen und vor Augen haben ein Buch, darin soll er zuvor, die Gebote Gottes, die dem Mosi auf dem Berg Sinai von Gott geschrieben, gegeben sind, und mag man darauf den Juden anreden und beschwören mit nachfolgenden Worten:

§ 2. Jud! ich beschwöre dich bey dem einigen und lebendigen Gott, Schöpffer der Himmeln und des Erdreichs, und aller Ding, und bey seinem Torah und Gesetz, das er gab seinem Knecht Mosi auf dem Berg Sinai, dasz du wollest warlich sagen und verjahen, ob disz gegenwärtig Buch sey das Buch, darauf ein Jud einen Christen oder einen Juden einen rechten gebührlichen Eyd thun und vollführen möge und solle?

§ 3. So dann der Jud auf solche Beschwörung bekennt und sagt, dasz es dasselbige Buch seye, so mag ihm der Christ, der den Eyd von ihm erfordert, oder an seiner statt der, der ihm den Eyd aufgiebt, fürhalten und vorlesen, diese nachfolgende Frage und Vermahnung, nemlich: Jud, ich verkünde dir wahrhafftiglich, dasz wir Christen

geeft eer recht tot het vermoeden, dat men den Joden *niet*, dan dat men hun *wel* onaangenaam heeft willen zijn.

Men bedenke dit: de eed op de reliquiën, later op het kruis, nog later op de evangeliën, was voor de Joden niet

---

anbeten den einigen, allmächtigen und lebendigen Gott, der Himmel und Erden, und alle Dinge geschaffen hat, und dasz wir ausserhab des keinen anderen Gott haben, ehren und anbeten; Dasz sage ich darum, und aus der Ursach, dasz du nicht meynest, dasz du wärest entschuldiget vor Gott eines falschen Eyds, in dem, dasz du meynen und halten möchtest dasz wir Christen eines unrechten Glaubens wären, und fremde Götter anbeteten, das doch nicht ist, und darum sintemahl, dasz die Niesse oder Hauptleute des Volcks Israel schuldig gewesen sind, zu halten das, so sie geschworen hatten den Männern von Giffon, die doch dienten den fremden Göttern, vielmehr bist du schuldig uns Christen, als denen die anbeten den lebendigen Gott, zu schwören und zu halten, einen wahrhaftigen und unbetrüglichen Eyd.

§ 4. Darum Jud, frag ich dich, ob du das glaubest, dasz einer schändet und lästert den allmächtigen Gott, indem so er schwöret einen falschen und unwahrhafftigen Eyd? so spreche der Jud: ja.

§ 5. Spricht der Christ: Jud! ich frage dich ferner: Ob du aus wohl wohlbedachtem Muth und ohn alle Argelist und Betrüglichkeit den einigen lebendigen Gott wollest anruffen zu einem Zeugen der Wahrheit, dasz du in dieser Sache N. N. darum dir ein Eyd auferlegt ist, keinerlei Unwahrheit, Falsch oder Betrüglichkeit reden, und gebrauchen wollest, in einige Weisz? So spreche der Jud: ja.

§ 6. So das alles beschehen ist, so soll der Jud seine rechte Hand bisz an den Knorren legen, in das vorgemeldte Buch, und nemlich auf die Worte des Gesetzes und Gebots Gottes, welche Worte und Gebote in Hebräischen also lauten: Lotissa etschem Adonay elohecha Laschoff, kilo jenaqque Adonay etascher issa etschemo Laschoff: zu Teutsch: Nicht erhebe den Nahmen des Herren deines Gottes unnützlich, dann nicht wird unschuldig oder ungestrafft lassen der Herr, den, der da erhebt seinen Nahmen unnützlich.

§ 7. Alsdann, und darauf, ehe der Jud den Eyd vollführet, soll der Jud dem Christen, dem er den Eyd thun soll, oder an seiner statt, dem, der ihm den Eyd aufgiebt, diese Worte nachsprechen:

§ 8. Adonay, Ewiger Allmächtiger Gott, ein Herr über alle Melachim, ein einiger Gott meiner Väter, der du uns die heilige Torah gegeben hast, ich ruffe dich und deinen heiligen Nahmen Adonay, und deine Allmächtigkeit an, dasz du mir helffest bestättigen meinen Eyd, den ich jetzo thun soll, und wo ich unrecht oder betrüglich schwören werde, so sei ich beraubt aller Gnaden des ewigen Gottes, und mir werden auferlegt alle die Strafen und Flüche, die Gott den verfluchten Juden auferlegt hat, und mein Seel und Leib haben auch nicht mehr

bruikbaar. Voor hen moest die op de Thora er voor in de plaats komen. Door te bepalen, dat zij slechts het woord Amen hadden uit te spreken, voegde men zich naar hunne godsdienstige gebruiken. [1]). En dit deed men eveneens, door hen verwenschingen te doen bevestigen. De Joodsche gebruiken kennen toch tweeërlei eed, den directen: „ik zweer bij God,” en den indirecten met zelfverwensching voor het geval van meineed [2]).

De Christenen hadden bij de eedsaflegging zelven de woorden uit te spreken, „zoo waarlijk helpen mij God en al zijne heiligen,” later „zoo waarlijk helpe mij God en Zijn heilig

---

einig Theil an der Versprechung, die uns Gott gethan hat. und ich soll auch nicht Theil haben an Messias, noch am versprochenen Erdreich des heiligen seligen Landes.

§ 9 Ich verspreche auch, und *bezeuge bey dem ewigen Gott Adonay*, dasz ich nicht will begehren, bitten oder aufnehmen einige Erklärung, Auslegung, Abnehmung, oder Vergebung, von keinem Juden noch anderen Menschen, wo ich mit diesem meinem Eyd, so ich jetzt thun werde, einigen Menschen betrüge, Amen.

§ 10 Darnach so schwöre der Jud, und spreche dem Christen nach Eyd: Adonay! ein Schöpffer des Himmels und des Erdreichs, und aller Ding, auch mein und der Menschen, die hier stehen, Ich ruffe dich an. durch deinen heiligen Nahmen, auf diese Zeit zu der Wahrheit, (als N.N. mir zugesprochen hat, um den, oder den Handel, so bin ich ihm daran oder darum gantz nicht schuldig oder pflichtig, und hab auch in diesem Handel keinerlei Falschheit, oder Unwahrheit gebraucht, sondern wie es verlaut hat, und Hauptsach, Schuld oder sonst, was die Sach ist, also ist es wahr, ohn alle Gefährde, Argelist und Verborglichkeit) also bitt ich mir auch, Gott Adonay zu helfen und zu bestätigen diese Wahrheit. Wo ich aber nicht recht oder wahr habe in dieser Sache, sondern einige Unwahrheit, Falsch oder Betrüglichkeit darinn gebraucht, so sei ich Heram und verflucht ewiglich; wo ich auch nicht recht und wahr hab in dieser Sache, dasz mich dann übergehe und verzehre das Feuer, das zu Sodoma und Gomorrha übergieng, und alle Flüche, die in der Torah geschrieben stenen, und dasz mir auch der wahre Gott, der Laub und Grasz, und alle Dinge geschaffen hat, nimmermehr zu Hülff noch zu statten komme, in einigen meinen Sachen und Nöthen. Wo ich aber recht und wahr habe in dieser Sache, so helffe mir der wahre Gott Adonay.

[1]) J. C. G. Bodenschatz, Kirchliche Verfassung der heutigen Juden (Erlang 1748) bl. 367.

[2]) D. Z. Frankel, Die Eidesleistung der Juden, bl. 14, 15.

woord" of nog korter de thans voorgeschreven woorden. Wat de oorspronkelijke zin dezer woorden ook zij geweest, naar de algemeene latere opvatting bevatten zij de verschrikkelijkste zelfvervloeking die denkbaar was, de inroeping der eeuwige straffen voor het geval van meineed.

Nu den Joden werd toegestaan, slechts het „Amen" uit te spreken, moest men in het formulier, dat hun werd voorgelezen, execratiën opnemen, die voor hen den eed even bindend maakte, als voor de Christenen de hunne. Het is mogelijk, dat men zich in de keuze daarvan heeft vergist, maar dat de stellers der formules zouden hebben gemeend, dat de opgenomen execratiën voor de Joden verschrikkelijker waren, dan voor de Christenen de hunne, acht ik volstrekt ondenkbaar.

En dat de inroeping van de straffen van Sodom en Ghomorra en andere niet speciaal voor de Joden is uitgevonden, maar uit een algemeen gebruik gesproten, meen ik te hebben aangetoond.

GRAMMATISCHE ONDERSCHEIDINGEN IN HET ALGONKISCH,

VOORNAMELIJK GEDEMONSTREERD AAN HET

OTCHIPWE-DIALECT.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

C. C. UHLENBECK.

Onder den naam van Algonkisch verstaat men een uitgebreide groep van onderling nauw verwante dialecten, die in het oosten en midden van Noord-Amerika, deels in Canada, deels in de Vereenigde Staten worden of werden gesproken. In het noorden is het gebied der Algonkins veel ruimer dan meer naar het zuiden en het maakt den indruk, dat zij zich van de omgeving der Hudson Bay tusschen andere volken hebben ingedrongen, met machtigen stroom verbrekend de continuïteit der Sioux en der Irokeezen, met breede golven omsingelend en afzonderend een deel van het Irokeesche terrein. In het noordwesten strekken de Algonkin-talen zich uit tot den Saskatchewan en de Rocky Mountains en in Colorado is een Algonkisch taaleiland, ingesloten door Kiowische, Caddoische en Shoshonische dialecten. In het algemeen kan men den Mississippi als de grens tusschen de Algonkins en de westelijke Sioux beschouwen, al reikt in Wisconsin de Siouxstam der Winnebago's tot de oevers van Lake Michigan. Oostwaarts hadden de Algonkins zich een weg gebaand tot de kusten van den Atlantischen Oceaan, in Newfoundland en Nova Scotia Eskimo-stammen verdringend, die daar omstreeks

het jaar 1000 nog aanwezig waren [1]). Naar het zuiden grenzen de Algonkins aan Muskogeische, Zuid-Irokeesche en Oost-Siouische stammen [2]).

Evenals de meeste talen van het Atlantische gebied, heeft het Algonkisch een zeer ingewikkeld vormensysteem met allerlei grammatische onderscheidingen, die uit een algemeen glottologisch oogpunt in hooge mate onze aandacht verdienen. Hoeveel immers is er in de talen van het verre westen, dat, vreemdsoortig bij den eersten blik, zich bij nader toezien als psychologisch verwant met verschijnselen uit de oude wereld doet kennen! Hoe menige categorie, waarvan bij ons slechts nauwelijks herkenbare *survivals* kunnen worden aangewezen, bloeit in de jeugdiger talen van Amerika nog in weelderige volheid!

Dat ik het Algonkisch heb gekozen om u iets van den grammatischen rijkdom van Noord-Amerikaansche talen te doen zien, is zeker niet, omdat er geen andere taalgroepen zouden zijn, die een dergelijk veelvuldig-agglutineerend, fijn-onderscheidend karakter dragen. Wat dat betreft, had b.v. het Irokeesch even goede diensten kunnen bewijzen. Maar, afgezien van het Eskimo, is geen taalgroep van Amerika ten noorden van den Rio Grande zoo goed bestudeerd, zoo in bijzonderheden onderzocht, zoo dikwijls beschreven als het Algonkisch, al blijft er ook op dit gebied nog zeer veel te doen, en daarom ligt het voor de hand u liever door de welgeordende schatkamers der Algonkin-grammatica te leiden dan met u een zwerftocht te ondernemen door de woeste wouden eener *terra incognita*. Maar als gij in aanmerking neemt, dat wel veertig Algonkin-dialecten in meerder of minder mate bekend zijn, dan zult gij mij geen ongelijk geven, als ik mij in hoofdzaak tot één dier tongvallen, het in menig opzicht

[1]) Vgl. W. Thalbitzer, Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1905, N°. 2, 185 sqq.

[2]) Een overzicht van den Algonkischen taalstam geven J. W. Powell, Seventh Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. 47 sqq. en D. G. Brinton, The American race, New-York 1891, p. 74 sqq.

zoo archaische Otchipwe beperk. Ook zult gij mij niet ten kwade duiden, dat ik u geen reeksen van vormen laat zien, maar u alleen iets vertellen zal omtrent den aard en het gebruik der vormen, die gij in de bekende grammatica's zelf kunt naslaan [1]).

Letten wij in de eerste plaats op de nomina, dan vinden wij het een en ander, dat ons reeds uit onze jeugd vertrouwd is. Wie zal zich verwonderen, als de Algonkin *mijn vaders huis* uitdrukt door *mijn-vader zijn-huis* (*n-oss o-wigiwam*) of den locativus door een suffix kenmerkt? Wie vindt er iets bevreemdends in, als de Algonkin — anders dan velen zijner broeders in het Pacifieke gebied, bij wie de geheele of gedeeltelijke herhaling in de vorming van distributiva, collectiva, pluralia een even groote rol speelt als in de talen van Indonesië — gelijk wij gebruik maakt van meervoudsuitgangen? Ik stip even aan, dat de verschillende vocalen en klankgroepen, die aan de pluraalsuffixen voorafgaan, tot den woordstam behooren, aangezien zij in den locativus en in den possessieven vorm op *-m* als ook in de tweede *tertia persona* terugkeeren. Zoo behoort ook in het Magyaarsch de klinker voor de *-t* van den accusatief en voor de *-k* van het meervoud somtijds tot den stam en geeft de vocalisatie van de eindsilbe dier vormen ons dan een middel aan de hand om de oudere gedaante van het woord te leeren kennen. En hoewel vreemd aan ons, is het geenszins uitsluitend eigen aan het Algonkisch, dat het nomen van bezit-aanduidende pronominale voorvoegsels

[1]) Ik heb vooral gebruik gemaakt van Bishop Baraga, A theoretical and practical grammar of the Otchipwe language[2], Montreal 1878. Wat de woonplaatsen der Otchipwe-Indianen betreft, zegt W. J. Hoffman, Seventh Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. 149: „The Ojibwa is one of the largest tribes of the United States, and it is scattered over a considerable area, from the Province of Ontario, on the east, to the Red River of the North, on the west, and from Manitoba southward through the States of Minnesota, Wisconsin, and Michigan". Een geheel ander volk dan de Algonkische Otchipwe, Ojibwa(y) of Chippewa(y) zijn de tot de Athapaskische groep behoorende Chippewyans, met wie zij maar al te dikwijls verward worden (zie over de Chippewyans en hun gebied A. G. Morice, Anthropos I, 267 sq.).

kan worden voorzien en dat deze possessieve flexie met de conjugatie der verba nauw verwant is. Niet alleen, dat wij deze verschijnselen in een menigte van Amerikaansche talen aantreffen, maar ook in andere werelddeelen ontbreekt het niet aan gevallen van praefigeerende bezitsaanduiding [1]) en geheele of gedeeltelijke gelijkheid van de possessieve flexie met de conjugatie [2]). En wie zal zeggen, wanneer wij eigenlijk van possessieve aanhechtsels mogen spreken? In het Fransch b.v. gelden *mon*, *ton* enz. niet als praefixen en toch in welk opzicht verschillen *mon père*, *ton père* van *n-oss*, *k-oss* in het Otchipwe? Maar slaan wij de bezitsvormen van het Algonkische nomen wat nauwkeuriger gade, dan zien wij, dat de verbindingen van possessieve pronomina met substantiva aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan meer aanspraak mogen maken op den naam van morphologische eenheden dan in onze talen, want in de vormen met voorgevoegde pluralische pronomina hebben tegelijk veranderingen aan het einde der substantiva plaats, die met de praefixen, hoewel uiterlijk daarvan gescheiden, innerlijk psychisch verbonden zijn. Zegt men b.v. voor 'mijn ketel' *nind-akik*, plur. *nind-akikog*, voor 'je ketel' *kid-akik*, plur. *kid-akikog*, de begrippen 'onze ketel' en 'ulieder ketel' worden door de zoowel voorals achteraan gekarakterizeerde vormen *nind-akikonan* (*kid-akikonan*), plur. *nind-akikonanig* (*kid-akikonanig*) en *kid-akikowa*, plur. *kid-akikowag* uitgedrukt. Op dezelfde wijze

---

[1]) Voorbeelden van possessieve praefixie in Afrika vindt men bij Fr. Müller, Grundriss der sprachwissenschaft I, 1, 50. I, 1, 149. I, 1, 159. III, 1, 57 sq. III, 1, 70 sq. In den Kaukasus heeft het Abchasisch possessieve voorvoegsels (Fr. Müller l. c. III, 2, 53) en dezelfde eigenaardigheid vertoonen het Jenissei-Ostjakisch (A. Castrén-A. Schiefner, Versuch einer Jenissei-ostjakischen und kottischen sprachlehre, St. Petersburg 1858, p. 49) en het Giljakisch (L. J. Sternberg, Izvěstija Imperatorskoj Akademii nauk XIII, 419) in Noordoost-Azië. Wat Amerika betreft, zie Fr. Müller l. c. II, 1, 181 sqq. en mijn artikel „Die einheimischen sprachen Nord-Amerikas bis zum Rio Grande" (Anthropos III, 773 sqq.).

[2]) Vgl. Verslagen en mededeelingen der K. A., Afd. Letterkunde, 4e reeks, deel VIII, p. 22 sq.

zoude men bij het werkwoord kunnen aarzelen, of men *nind-ikkit* 'ik zeg', *kid-ikkit* 'jij zegt' als echte conjugatievormen heeft te beschouwen, maar de vergelijking met de correspondeerende meervouden *nind-ikkitomin*, *kid-ikkitom* maakt aan dezen twijfel een einde. In dit verband wil ik ook vermelden, dat bij de vormen van den eersten persoon pluralis in de possessieve flexie en de conjugatie, evenals bij het onafhankelijke pronomen, de onderscheiding van een exclusieven en een inclusieven vorm aanwezig is, die ook in veel andere Amerikaansche talen valt op te merken. Maar ook deze distinctie is geenszins bijzonder eigendom van het roode ras en de beoefenaars van het Indonesisch en zijne verwanten zijn er volkomen mede vertrouwd. Zij zullen zich ook niet verbazen, als zij zien, dat de inclusieve eerste persoon in het Algonkisch niet met den exclusieven eersten persoon maar met den tweeden persoon in etymologisch verband staat (vgl. *ninawind* excl. 'wij': *nin* 'ik', maar *kinawind* incl. 'wij': *ki(n)* 'jij', *kinawa* 'gijlieden').

Een veel meer typische trek van het Algonkisch is de aanwezigheid van temporale vormen bij substantiva, ofschoon ook deze eigenaardigheid wel hier en daar op ander taalgebied voorkomt. In elk geval vinden wij tijdvormen bij nomina ook in Eskimo-dialecten, b.v. in het Alaskisch, waar suffixen bestaan, die de bijbeteekenis van 'vroeger' of 'toekomstig' aan den woordstam mededeelen. Zoo worden van *pūyōk* 'rook' een praeteritaal *pūyūthluk* 'wat rook geweest is' en een futurisch *pūyōchkak* 'wat rook zijn zal' (d. i. 'buskruit') afgeleid [1]). In het Groenlandsch kunnen de derivaten op *-gssaq* en *-(g)aluaq* tot zekere hoogte als temporale vormen worden beschouwd [2]), maar ook het Oudnoordsche *efni* [3]) en het Baskische

[1]) F. Barnum, Grammatical fundamentals of the Innuit language... of Alaska, Boston-London 1901, p. 17 sqq.

[2]) S. Kleinschmidt, Grammatik der grönländischen sprache, Berlin 1851, p. 121 sq. 130 sq. Vgl. Th. Bourquin, Grammatik der Eskimosprache... an der Labradorküste, London 1891, p. 224 sq. 191 sq.

[3]) R. Cleasby-G. Vigfusson, An Icelandic-English dictionary, Oxford 1874, p. 116.

gai [1]) hebben vaak als tweede lid van samenstellingen nauwelijks een andere dan een futurische waarde en zouden dan in het Alaskisch door *-chkak*, in het Groenlandsch door *-gssaq*, in het Otchipwe door een verbaal futuurpraefix *ta-* en een naarmate van de waardeeringsklasse verschillend suffix kunnen worden weergegeven [2]). De praeteritale vorm wordt in het Otchipwe door middel van een met Alaskisch *-thluk* en Groenlandsch *-(g)aluaq* gelijkwaardig suffix *-ban* (*-i-ban*, *-o-ban*) van het nomen afgeleid. *Kossiban* 'je gestorven vader' verschilt van Groenlandsch *angutigigaluat* alleen in dit opzicht, dat het laatste niet onmiddellijk van *angut*, maar van een denominatief verbum is afgeleid. Als gesproken wordt van overleden personen, die men niet gekend heeft, wordt niet zelden *-go-ban* in plaats van *-ban* gebruikt, zoodat b.v. *kōkomissinagoban* de beteekenis heeft van 'onze (incl.) overleden grootmoeder, die wij (incl.) niet gekend hebben'. Dat de Algonkin neiging heeft om zich voorzichtig uit te laten over hetgeen hij niet met eigen oogen gezien heeft, blijkt ook uit het bestaan van eene dubitatieve of traditioneele conjugatie. Het verdient nog te worden opgemerkt, dat hetzelfde *-ban*, waarmede het Otchipwe praeteritale nomina vormt, in deze taal tevens het middel is om praeterita van verba te karakterizeeren, in welk geval het met het Indogermaansche augment of met de Indische partikel *sma* in functie overeenkomt.

Ook wil ik uw aandacht vestigen op de drie *tertiae personae*, die het Otchipwe bij woorden der levende klasse [3]) in den

---

[1]) C. C. Uhlenbeck, De woordafleidende suffixen van het Baskisch, Amsterdam 1905, p. 26 sqq.

[2]) H. R. Schoolcraft, Information respecting the history... of the Indian tribes II, 384 sq.

[3]) De derde *tertia persona* „appears sometimes even in *inanimate* substantives with possessive pronouns; but it is not so commonly used, nor so important as in *animate* substantives with possessive pronouns" (Baraga l. c. 73 sq.). In het Cree wordt de derde *tertia persona* — in tegenstelling van de tweede — ook bij de levenlooze klasse regelmatig uitgedrukt, maar dan is er in het enkelvoud een verschil in suffix met de levende klasse waar te nemen: zie J. Horden, A grammar of the Cree language, London 1881, p. 16 sq.

vorm onderscheidt, waardoor onduidelijkheid ten opzichte van den bedoelden persoon geheel is uitgesloten. Het Eskimo bereikt hetzelfde doel door zijne α- en β-suffixen in de possessieve flexie der nomina en de afhankelijke modi der verba, de β-suffixen reserveerend voor het geval, dat iets als eigendom wordt toegekend aan het derde-persoons-subject of dat een vorm der afhankelijke modi op dat subject terugslaat [1]). Een ander middel bezigt het Otchipwe, waar — behoudens zekere beperkingen — de eerste maal, dat een *tertia persona* in den zin voorkomt, deze niet bijzonder wordt gekenmerkt, maar de gesubordineerde tweede *tertia persona*, die men ook met den naam van *obviativus* aanduidt, van een suffix *-n* (voorafgegaan door het karakteristieke vocalisme van den locativus en den pluralis) wordt voorzien, terwijl de derde *tertia persona* of *subobviativus* [2]), d. w. z. die derde persoon, die het naast betrekking heeft op de tweede *tertia persona*, door achtervoeging van *-ini* of door een suffixwijziging van de tweede *tertia persona* wordt afgeleid [3]). In den zin *Joseph nam het kind en zijn moeder* is *het kind* de tweede, *zijn moeder* de derde *tertia persona*. Indien er bedoeld was, dat Joseph zijn *eigen* moeder, niet die van het kind medenam, dan zoude *zijn moeder* evenals *het kind* een tweede *tertia persona* zijn, want al zijn er twee of meer derde personen in den zin, die in dezelfde betrekking staan tot één eerste *tertia persona*, zoo gelden die twee of meer derde personen zonder onderscheid als van den tweeden graad. De Eskimo's zouden in den genoemden zin voor *zijn moeder* een vorm met α-suffix gebruiken, daar het de moeder van het kind, niet die van Joseph is, welke bedoeld wordt. Ik behoef u niet te zeggen,

---

[1]) C. C. Uhlenbeck, Ontwerp van eene vergelijkende vormleer der Eskimotalen, Amsterdam 1907, p. 18. 69.

[2]) In het Fransch spreekt men van *sur-obviatif*, in het Engelsch van *super-obviative*, maar aangezien de derde *tertia persona* door een tweede *tertia persona* geconditioneerd is en als daaraan onderworpen kan worden beschouwd, geef ik de voorkeur aan den term *subobviativus*.

[3]) Zie de regels bij Baraga l. c. 72.

dat in het Latijn de onderscheiding van *ejus* en *suus* aan dezelfde behoefte voldoet. Dat de vormen op *-n* geen objectscasus zijn, zooals Schoolcraft meende [1]), blijkt duidelijk uit de tegenstelling van *nin-sāgia noss* 'ik houd van mijn vader', waarin *noss* de eerste *tertia persona* is en dus geen suffix heeft, met *o-sagiān nossan* 'hij houdt van mijn vader' en *o-sagiān ossan* 'hij houdt van zijn (eigen) vader', in welke gevallen *mijn vader* en *zijn (eigen) vader* als tweede *tertiae personae* gekenmerkt zijn, omdat er een derde persoon, namelijk *hij*, voorafgaat. Maar '*zijn (eigen) vader*' is trouwens op zich zelf reeds een tweede *tertia persona*, aangezien de zoon, al wordt er overigens van hem geen gewag gemaakt, voor de eerste *tertia persona* geldt. Als in den zin 'hij houdt van zijn vader' het possessivum niet terugslaat op het subject, dan zoude de Otchipwe den verbaalvorm wijzigen en het begrip 'zijn vader' door *ossini* of *ossiniwan* uitdrukken, aangezien de met het subject niet identieke zoon, wiens vader men bedoelt, de tweede en de vader zelf de derde *tertia persona* is. Ook in het volgende geval, dat door Baraga [2]) niet geheel juist wordt beoordeeld, komt het karakter van het suffix *-n* duidelijk uit. In *o-kikēnimāwan nossan kakina anishinābeg* 'alle Indianen kennen mijn vader' is *nossan* het object van het actieve werk-

---

[1]) H. R. Schoolcraft l. c. II, 371 sq. Wat het Cree betreft, dat zeer nauw met het Otchipwe verwant is, lezen wij bij Horden l. c. 9 het volgende: „The accusative animate... is the same as the nominative, when governed by a transitive verb in the first or second person; but when governed by a verb in the third person *a* or *wa* is added to the nominative" enz. Een dergelijken regel geeft J. W. Tims (Grammar and dictionary of the Blackfoot language in the dominion of Canada, London 1889, p. 4): „The accusative case is the same as the nominative, except when the animate noun is the object in a sentence with the nominative in the third person. Then a change takes place in the termination of the noun" enz. Die zoogenaamde accusatief-vormen van andere Algonkische dialecten zijn, evenals die van het Otchipwe, veeleer tweede *tertiae personae*. Vgl. D. G. Brinton, The Lenape and their legends, Philadelphia 1885, p. 107 sq. en J. Dyneley Prince, American Anthropologist (N. S.), vol. 4, p. 26 sq.

[2]) Baraga l. c. 70.

woord, in *o-kikēnimigowan nossan kakina anishinābeg* 'alle Indianen worden door mijn vader gekend' het agens-aanduidend complement van het passieve verbum, maar in beide gevallen is het door zijn uitgang als obviativus of tweede *tertia persona* gekarakterizeerd. Het lijkt bevreemdend, dat *nossan* desniettemin aan *kakina anishinābeg* voorafgaat, maar letten wij op den aard van het Algonkische verbum, dan schijnt ons een licht op te gaan. In beide zinnen namelijk moet het verbaalpraefix *o-* als eerste *tertia persona* en *kakina anishinābeg* als bijstelling daarvan worden opgevat [1]), waardoor het begrijpelijk wordt, dat *nossan* als tweede *tertia persona* is gekenmerkt. Er zijn evenwel gevallen van vooraanstaande obviatieven, waar een dergelijke verklaringswijze ons in den steek laat en daarom geef ik die ook slechts onder eenig voorbehoud [2]). Maar genoeg hiervan. Ik zoude te veel van uwe welwillendheid eischen, indien ik u met verdere moeilijkheden, die zich bij het gebruik van den obviativus en den subobviativus kunnen voordoen, of met de weerspiegeling der *tertiae personae* in het verbum [3]) wilde bezighouden en er zijn ook grammatische onderscheidingen in het Algonkisch, die meer onze aandacht boeien, meer op onze verbeelding werken dan de thans besprokene.

Ik denk in de eerste plaats aan de tegenstelling van *levend* en *levenloos*. Voorzeker is het Algonkisch niet de eenige taalstam, waar de substantiva in deze beide of soortgelijke categorieën worden verdeeld en vooral in Amerika is de distinctie van *levend* en *levenloos* of van *hooger* en *lager* zeer algemeen verbreid. Ook zijn er talen, waar de indeeling meer gecom-

---

[1]) De opmerking van Baraga l. c. 89 sq. over het praefix *o-* (*od-*) in verbaalvormen is zeker niet gewettigd. Ook in het Cree (Horden l. c. 12) heeft *o-* (*ot-*) subjectsbeteekenis, zoowel in het transitieve als in het intransitieve verbum, indien het — wat slechts met beperking geschiedt — aan vormen van den derden persoon wordt voorgevoegd.

[2]) Ik denk b. v. aan de plaatsing van den interrogatieven obviativus *awenenan* (Baraga l. c. 77).

[3]) Vgl. Baraga l. c. 133. 150 sq. 164 sq. 245 sqq. 270 sqq. 279 sqq. en voor het Cree J. Horden l. c. 30 sq. 41 sqq. 175 sqq.

pliceerd is, zooals b.v. het tot den Irokeeschen taalstam behoorende Tuscarora, dat volgens Hewitt [1]) drie hoofdklassen onderscheidt, welke hij met de namen *anthropisch*, *zoïsch* en *azoïsch* aanduidt. De anthropische klasse valt weder in zes onderafdeelingen, waarbij ook het natuurlijk geslacht tot zijn recht komt. Weder anders is het in het Chinook [2]) en het Indogermaansch, waar de substantiva duidelijk in twee hoofdgroepen gescheiden zijn, die men, in aansluiting bij de gewone terminologie, *geslachtelijk* en *ongeslachtelijk* kan noemen. De geslachtelijke groep, die in hoofdzaak met de levende substantiva van het Algonkisch overeenkomt, valt weder in een mannelijke en een vrouwelijke afdeeling. Of de categorieën *mannelijk* en *vrouwelijk* oorspronkelijk in onmiddellijk verband hebben gestaan met het natuurlijk geslacht, of dat veeleer in waardeeringsklassen, die het in werkelijkheid of door animistische wereldbeschouwing bezielde als *hooger* of *lager* qualificeerden, de begrippen van mannelijkheid en vrouwelijkheid allengs meer op den voorgrond zijn gaan treden, durf ik niet beslissen, noch voor het Indogermaansch, noch voor eenige andere taal, waar grammatisch geslacht bestaat. Maar wat de Algonkische categorieën *levend* en *levenloos* betreft, is het niet te betwijfelen, dat deze hun naam met recht mogen dragen, omdat het al of niet levend-zijn inderdaad de basis der verdeeling is. Wel behooren tot de levende groep namen van talrijke voorwerpen, die geen werkelijk leven hebben, maar dan zijn zij toch in de animistische verbeelding van den Algonkin bezield [3]).

---

[1]) Zie over J. N. B. Hewitt's onderzoek van het Tuscarora Twelfth Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. XXXV sq.

[2]) Zie J. R. Swanton, American Anthropologist (N. S.), vol. 2, p. 208. 237; F. Boas l. c. (N. S.), vol. 6, p. 128; E. Sapir l. c. (N. S.), vol. 9, p. 534.

[3]) Vgl. H. R. Schoolcraft l. c. II, 366 sq. en R. de la Grasserie, De la catégorie du genre, Paris 1906, p. 8 sq. 16. 33 sqq. 45. 49. Ook wil ik ter voorkoming van misverstand nog aanstippen, dat de bezieldheid van levende of levend gedachte wezens, zoo al niet principieel, dan toch zeker gradueel verschillend is van de magische potentie, die door het animistisch denken in alle levende en levenlooze lichamen en substanties aanwezig wordt geacht, want anders ware de onderschei-

Als b.v. koren en brood bij hem voor levend gelden, dan is dat zeker wel, omdat het voedsel, dat in levenskracht wordt omgezet, door hem niet anders dan als levend levensbeginsel kan worden gedacht. In de trom, die geslagen wordt bij godsdienstige dansen, hoort hij de stem van een geest, in den steen, die hem bij al zijn profane en sacrale verrichtingen dient, voelt hij de aanwezigheid van zielestof, in de sneeuw, die neervalt uit ongekende hoogten, het ijs, dat — wie weet van waar gekomen — de wateren bedekt, die beide op geheimzinnige wijze wegsmelten en verdwijnen, meent hij de mysterie van het leven te bespeuren. En als wij denken aan het algemeen menschelijke geloof aan de aanwezigheid van zielen in boomen en planten, is het zeker niet bevreemdend, dat ook de Algonkin het leven van ceder en pijnboom, van esch en eik niet miskent. Ook onze talen dragen in de geslachtelijkheid der boomnamen een herinnering aan een animistisch verleden. Dat de gesternten, die lichten bij nacht of dag, dat de verschijnselen van het onweer, dat tot het diepste wezen van den angstigen wilde spreekt, niet als levenloos gelden, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Zijn zon en maan en sterren niet levend voor elk natuurvolk? Is de donder niet voor allen de dreigende stem van een vertoornden god of de dreunende klank van zijn ontzaglijken strijdmoker, wanneer deze verbrijzelend neerbonst op achteloozen en boosdoeners? Zooals de dichter uit het huis van Atri heeft gezongen [1]):

utắnāgā īṣate vŕṣṇyāvato
yát Parjányaḥ stanáyan hánti duṣkŕtaḥ.

ding van *levend* en *levenloos* niet mogelijk. Voor de Algonkins — men denke aan het woord *manito* — schijnt de magische potentie van de bezieldheid slechts in graad te verschillen, maar de evenzeer animistische Irokeezen, die de magische potentie met het woord *orenda* aanduiden, gebruiken voor leven, ziel, geest, verstand geheel andere uitdrukkingen, uit welke omstandigheid voortvloeit, „that *orenda* is not regarded by the Iroquoian speakers as a synonym of some biotic or psychic faculty" (J. N. B. Hewitt, American Anthropologist (N. S.), vol. 4, p. 44).

[1]) Rv. 5, 83, 2.

Al heeft het Algonkisch de onderscheiding van *levend* en *levenloos* met vele talen gemeen, slechts in betrekkelijk weinige speelt deze distinctie een zoo groote rol in alle deelen der grammatica. Reeds buiten syntactisch verband komt de klasse, waartoe een substantivum behoort, duidelijk bij de pluraalvorming aan den dag, want de levende nomina hebben als meervoudsteeken *-g* (*-k*), terwijl de levenlooze van een ander suffix worden voorzien, dat in het Otchipwe en het eigenlijke Algonkin als *-n*, in sommige andere dialecten als *-l* optreedt [1]). Vóór het pluraalteeken vinden wij verschillende vocalen of klankgroepen, die — zooals ik reeds gezegd heb — eigenlijk deel van den stam uitmaken en geenszins dragers zijn van het meervoudsbegrip, dat uitsluitend door de bovengenoemde suffixen wordt uitgedrukt. Als in het Cree de pluralis der levenlooze woorden op *-a* of *-wa* uitgaat [2]), dan komt dit niet door een eventueel pluraliseeringsvermogen van deze uitgangen, maar alleen daardoor, dat het feitelijke pluraalsuffix *-n* is weggevallen. Bij de possessieve flexie vinden wij in het Algonkisch slechts bijkomende verschillen tusschen de beide klassen [3]), anders dan b. v. in het Cherokee, de zuidelijkste Irokeesche taal, waar de possessieve praefixen der levende en levenlooze nomina bijna geheel uiteenloopen [4]). Dat de consequente onderscheiding der drie *tertiae personae* van het Otchipwe tot de levende klasse beperkt is, heb ik reeds in een ander verband medegedeeld. Wel is de derde *tertia persona* somtijds ook bij levenlooze nomina aanwezig, maar slechts bij de levende woorden is deze vorm in algemeen en regelmatig gebruik [5]). Ook bij de pronomina vinden wij het verschil van levend en levenloos [6]), hetgeen zeer begrijpelijk is, daar ook talen, die overigens deze onderscheiding niet

---

1) Fr. Müller l. c. II, 1, 194 sq.
2) J. Horden l. c. 9.
3) Baraga 45 sqq.; J. Horden 13 sqq.; J. W. Tims 8 sq.
4) Fr. Müller l. c. II, 1, 226.
5) Anders is het in het Cree (J. Horden l. c. 16 sq.).
6) Baraga 74 sqq.; J. Horden 17 sqq.; J. W. Tims 10 sq.

kennen, haar toch wel bij bepaalde pronomina in acht nemen. Zoo staan b.v. in het Groenlandsch, dat noch bij de zelfstandige naamwoorden, noch elders bij de voornaamwoorden eene dergelijke classificatie bezit, de interrogativa *kina* 'wie' en *suna* 'wat' als levend en levenloos tegenover elkander [1]). Wat de adjectiva betreft, hebben sommige Algonkische dialecten congruentie in klasse en getal van het attribuut met het substantivum. In elk geval geldt dit van den pluralis in het Micmac [2]) en Schoolcraft [3]) vermeldt dergelijke congruentieverschijnselen ook voor het Otchipwe, waar evenwel volgens een autoriteit als Baraga [4]) het attributieve adjectief volkomen onveranderlijk is. Ook bij de telwoorden is hier en daar in het Algonkisch congruentie aan te wijzen [5]). Evenals in veel andere talen van Amerika verandert in dezen taalstam het nomen, hetzij substantivum, hetzij adjectivum, wanneer het als praedicaat fungeert, in een verbum en ook dan vinden wij in bepaalde tongvallen het onderscheid van levend en levenloos in den vorm uitgedrukt [6]), maar voor het Otchipwe wordt dit door Baraga [7]) niet bevestigd. Het merkwaardigst

---

[1]) Voorbeelden der onderscheiding van levend en levenloos bij het pronomen interrogativum in talen, waar deze distinctie overigens ontbreekt, geeft R. de la Grasserie l. c. 127 sqq.

[2]) Abbé Maillard, Grammar of the Mikmaque language of Nova Scotia, New York 1864, p. 13.

[3]) H. R. Schoolcraft l. c. II, 393 sqq. 402 sq.

[4]) Baraga l. c. 301. Zoo is het ook in den Catechismo dei missionari cattolici in lingua algonchina pubblicato per cura di E. Teza, Pisa 1872. B. v. op p. 16: *Mânék ina gije manituk?* „Zijn er veel groote geesten?" Omtrent de behandeling van adjectiva in de oude taal van Massachusetts zie artikels als *bad*, *cold*, *good*, *great*, *old* bij J. H. Trumbull, Natick dictionary, Washington 1903. Het schijnt, dat in het Natick de bijvoegelijke naamwoorden sterker op de tegenstelling van levend en levenloos reageerden dan dat volgens Baraga in het Otchipwe het geval is.

[5]) J. W. Tims l. c. 13 sq. Vgl. ook de observaties van A. S. Gatschet (Fifteenth Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. LXXXII).

[6]) J. Horden 70 sqq. 86 sqq.; J. W. Tims 5 sq.

[7]) Baraga 292 sq, (maar vgl. 325 sqq.).

verschijnsel op dit gebied is zeker wel de congruentie der transitieve verba met hun lijdend voorwerp. De overgankelijke conjugatie met ingelijfd objectspronomen heeft namelijk verschillende vormen, naarmate dat objectspronomen een bezield wezen of een levenloos ding aanduidt [1]). Zoo luidt b.v. 'ik zie een man' in het Otchipwe *nin-wābama inini*, maar 'ik zie een boek' *nin-wābandan masinaigan*. Strikt genomen beteekenen deze zinnen 'ik-zie-hem, een man' en 'ik-zie-het, een boek', zoodat *een man* en *een boek* eigenlijk bijstellingen zijn van het geïncorporeerde pronominale object. Dat *een man* een levend wezen, dat *een boek* levenloos is, is aan het verschil van *nin-wābama* en *nin-wābandān* zichtbaar [2]).

Zoo zijn wij ongemerkt reeds midden in het verbum, het beruchte Algonkin-verbum, dat — evenals het Baskische — reeds zoo velen heeft afgeschrikt. En toch is de graad van gecompliceerdheid in de verschillende dialecten niet volkomen gelijk en zijn b.v. de moeilijkheden, welke de conjugatie van het Otchipwe aanbiedt, eerder te overwinnen dan die van het nauw verwante Cree. In het Otchipwe immers wordt wel-is-waar het pronominaal lijdend voorwerp in het transitieve verbum ingelijfd, hetgeen bij het groote aantal vormen, bij de onderscheiding van levende en levenlooze objecten, bij de reflexie van den obviativus en subobviativus, althans wat de levende klasse betreft, in den verbaaluitgang, waarlijk aan onze opnemings-capaciteit en ons geheugen geen geringe eischen stelt, maar worden niet op zoo groote schaal als in het Muskogee [3]), het Chinook [4]), het Baskisch [5]) als indirect object fungeerende

[1]) Baraga 93. 166 sqq. 247 sqq. 256 sqq.; J. Horden 94 sqq.; J. W. Tims 45 sqq.

[2]) In een zin als 'ik zie zijn vader' luidt het verbum *nin-wābamimān*, daar het onder den invloed van een tweede *tertia persona* als object (in dit geval *ossan*) gewijzigd wordt. Als eerste *tertia persona* geldt immers degeen, wiens vader men ziet.

[3]) A. S. Gatschet, A migration legend of the Creek Indians, Philadelphia 1884, p. 204 sqq.

[4]) J. R. Swanton, American Anthropologist (N. S.), vol. 2, p. 215 sq.

[5]) Verslagen en mededeelingen der K. A., Afd. Letterkunde, 4e reeks, deel VIII, p. 21. 39 sqq.

pronomina in het verbum opgenomen [1]). Het Cree daarentegen incorporeert systematisch behalve accusativische [2]) ook dativische [3]) pronomina en heeft, evenals het Nahuatl [4]), het vermogen om nomina met objectsbeteekenis in het verbum in te lijven, waardoor de constructie 'hij-wascht-ze, zijn handen' tot 'hij-hand-wascht' wordt vereenvoudigd [5]). Ook het Eskimo heeft tal van verba met dergelijke beteekenissen, maar die zijn niet door inlijving van een als object fungeerend nomen in den verbaalvorm, maar door denominatieve derivatie tot stand gekomen, een procédé, dat overigens ook in het Algonkisch zeer gebruikelijk is. Vergelijken wij nu een Groenlandsch *tuktusiorpoq* 'hij zoekt naar rendieren' met een *nantawamiskwēö* 'hij zoekt naar bevers' der Cree-Indianen, dan zien deze beide verba er bij den eersten blik al heel gelijksoortig uit, maar feitelijk is *tuktusiorpoq* een denominativum van *tukto* 'rendier' evenals ons *visschen* van *visch* [6]), terwijl *nantawamiskwēö* door inlijving van *ămisk* (obviativus *ămiskwa*) 'bever' in het verbum is tot stand gekomen. Als bewijs van de ongelijksoortigheid kan dienen, dat men ook in twee woorden *nantawapămēö ămiskwa* 'hij zoekt naar bevers' kan zeggen, maar dat een **siorpai tuktut* 'hij zoekt naar rendieren'' volstrekt onmogelijk is. Een overeenkomst met het Eskimo is echter, dat *nantawamiskwēö* evenals *tuktusiorpoq* als intransitief verbum wordt geconjugeerd, terwijl bij de in het Cree geoorloofde constructie in twee woorden natuurlijk de transitieve vorm met geïncorporeerd pronominaal object (*nantawapămēö*) vereischt is. Zoekt men echter volkomen parallellen van *tuktusiorpoq*, dan zijn die in het Cree wel te vinden, want in gevallen als

[1]) Baraga l. c. 420 sqq. vermeldt vormen met twee geincorporeerde pronomina van den derden persoon.

[2]) J. Horden l. c. 93 sqq.

[3]) J. Horden l. c. 28 sq. 41 sqq. 99 sq. 153 sqq.

[4]) H. Steinthal-F. Misteli, Charakteristik der hauptsächlichsten typen des sprachbaues, Berlin 1893, p. 113. 115 sq.

[5]) J. Horden l. c. 72 sqq.

[6]) Vgl. S. Kleinschmidt l. c. 141 en Th. Bourquin l. c. 278.

aläpikēö 'hij maakt netten' of *wiyasikēö* 'hij is vleesch-etend' hebben wij niet met incorporatie van nomina, maar met denominatieve afleiding te maken [1]).

Daar ik mij voorgenomen heb u niet te lang bezig te houden met een onderwerp, dat de meesten uwer weinig aantrekkelijk zullen vinden — al vlei ik mij ook eenige sympathie voor de talen onzer roode broeders bij u te hebben opgewekt — zal ik mij verder geheel tot het Otchipwe beperken en zelfs het werkwoord van dezen tongval niet stelselmatig exponeeren — zoo laat ik b.v. de genera verbi geheel ter zijde — maar slechts op enkele punten een vluchtig licht laten vallen. Als een oude bekende begroeten wij de tegenstelling eener affirmatieve en negatieve conjugatie, die wij ook in menige andere taal van Amerika kunnen aanwijzen en die ons sinds lang uit het Turksch of zelfs — tot zekere hoogte — uit het Oudnoordsch vertrouwd is. Merkwaardiger vinden wij de dubitatieve of traditioneele voorstellingswijze, die wij in het Otchipwe niet met den naam van modus mogen bestempelen, daar zij zelve weder een indicativus en een conjunctivus bezit, een voorstellingswijze, die gebruikt wordt, als men, hetzij bevéstigend of ontkennend, spreekt over personen, die men nooit gezien heeft of die afwezig zijn, over zaken, die men alleen van hooren zeggen kent, over gebeurtenissen, die men niet zelf heeft bijgewoond of die eerst in de toekomst zullen plaatshebben. Gij zult u herinneren, dat ik straks gewag maakte van traditioneele praeteritaalvormen bij nomina, dienende om overleden personen aan te duiden, die men niet gekend heeft. Door zulke eigenaardigheden der grammatica krijgen wij een inzicht in het denken der Algonkins, een denken, dat veel meer dan het onze gebonden is door het zinnelijk-waarneembare, veel minder dan het onze in staat is tot realiseering van het afwezige, verledene, toekomende. Men zoeke in deze woorden geen depreciatie van den Roodhuid, want ik ben volkomen overtuigd, dat zijn beperkt-zinnelijke wereldbe-

[1]) J. Horden l. c. 71.

schouwing niet door eventueele minderwaardigheid van ras, maar slechts door geringe ontwikkeling moet verklaard worden. Ook meen ik, dat naarmate wij dieper indringen in de talen der zoogenaamde natuurvolken, wij daar steeds meer zullen ontdekken, wat in ons eigen taalgevoel aanwezig is, wij steeds meer tot het besef zullen komen, dat wij allen — om met Trombetti te spreken — *realmente fratelli* zijn [1]). Slaan wij b. v. een blik op het modussysteem van het Otchipwe, dan vinden wij met ongeveer dezelfde functiën soortgelijke als onze van ouds bekende modi terug, gaan wij na, welke aspects- en tijdsverschillen in hun verbaalvorm worden uitgedrukt, dan treft ons niet minder de overeenkomst met onzen eigen taalstam. Een duratief praesens en imperfectum, een echt perfectum, d. w. z. een vorm voor een volkomen afgeloopen gebeuren, dat nog in zijn gevolgen voortduurt — hoewel tegelijk als perfectum historicum fungeerend —, een plusquamperfectum, waardoor de uit dat geheel voltooide gebeuren voortvloeiende toestand in het verleden verplaatst wordt, een futurum, dat het geschieden als toekomstig, een futurum exactum, dat het in de toekomst als verleden voorstelt, is er in dat alles iets, wat ons vreemdsoortig aandoet, wat ons doet denken aan wezens van andere psychische structuur? En zien wij, dat in bepaalde gevallen de klinkers in de beginsyllaben der werkwoordvormen, zelfs als die eerste lettergrepen een

---

[1]) Men zal begrijpen, dat ik hiermede niets wil zeggen omtrent polygenese of monogenese der *talen*. Ik heb alleen het oog op de sterke psychische overeenkomst tusschen de verschillende menschenrassen, die niet minder dan de physieke gelijkenis op de eenheid van ons geslacht wijst. Terecht zegt W. H. Holmes (American Anthropologist (N. S.), vol. 4, p. 371): „Going from extreme to extreme of the line, we realize how much alike the races are in all essential features. Observe the physical characters — the form of the head, the body, and the limbs; the relative proportions of the parts, the upright position, the graceful movements, and the smooth skin. Note the intellectual qualities, the use of articulate speech, the ability of each to learn the speech of all, to practise the arts of all, to sing the songs of all, and to think the thoughts of all". Over het begrip *monogenese* vgl. W. H. Holmes l. c. 379 sqq.

praefixaal karakter dragen, aan veranderingen onderhevig zijn, zoeken wij dan niet naar psychologisch verband met den Indogermaanschen *Ablaut*, ook al loopen de functiën van de Algonkische *change* en die van onze klankwisseling aanmerkelijk uiteen? Ik wil mij niet tot hypothesen laten verleiden omtrent den oorsprong van onzen qualitatieven *Ablaut*, maar een gissing betreffende de *change* der Algonkins acht ik niet geheel ongewettigd. Als wij de gevallen nagaan, waarin die *change* voorkomt [1]) — onder welke gevallen de participia (gerundia) zeker niet het minst belangrijk zijn — dan komen wij tot het besluit, dat zij zich zonder uitzondering tot een distributief, iteratief, intensief grondbegrip laten herleiden, een begrip, dat in vele talen door geheele of gedeeltelijke verdubbeling pleegt te worden uitgedrukt [2]). Nu zijn er in Algonkische dialecten secundaire verba met distributieve en iteratieve beteekenis, die reduplicatie van de beginconsonant en *change*

[1]) Vgl. over de *change* H. R. Schoolcraft l. c. II, 391 sq. 395; Baraga l. c. 116 sqq.; J. Horden l. c. 35 sqq. Vocaalwisseling met grammatische beteekenis komt ook wel in andere talen van Amerika voor (vgl. A. S. Gatschet, The Klamath Indians of southwestern Oregon, Part I, Washington 1890, p. 253 sqq.). Een groote rol speelt de „vocalic mutation" in het Yokuts (A. L. Kroeber, University of California Publications in American Archaeology and Ethnology, vol. II, N°. 5 passim).

[2]) Vgl. b. v. A. F. Pott, Doppelung (Reduplikation, Gemination) als eines der wichtigsten bildungsmittel der sprache, beleuchtet aus sprachen aller weltteile, Lemgo-Detmold 1862; J. J. A. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, Amsterdam 1907 (zie het register s. v. redoublements); Fr. Müller l. c. passim (wat Noord-Amerika betreft, II, 1, 243. 248 sq. 261. 271 sq.); A. C. Graf von der Schulenburg, Die sprache der Zimshian-Indianer in Nordwest-Amerika, Braunschweig 1894, p. 25 sqq.; R. de la Grasserie, Cinq langues de la Colombie Britannique, Paris 1902, p. 346 sq. 452 sq.; J. R. Swanton, American Anthropologist (N. S.), vol. 2, p. 235; A. S. Gatschet, The Klamath Indians &c. I, 258 sqq.; A. L. Kroeber, University of California Publications in American Archaeology and Ethnology, vol. II, p. 35 sqq. 61 sq. 184 sqq. 280. 343 sqq.; vol. IV, p. 271—273. 300. 313; A. L. Kroeber, American Anthropologist (N.S.), vol. 10, p. 77 sq.; A. S. Gatschet, A migration legend &c. 200; Sixth

in de reduplicatiesyllabe vertoonen [1]). Zoude deze groep van verba niet den oorspronkelijken toestand bewaard hebben en zoude de *change* niet overal door vocaaldifferentiatie bij verdubbeling van den *Anlaut* kunnen verklaard worden? Wij moesten dan aannemen, dat er bij de werkwoordvormen, die met een vocaal beginnen, verschillende contracties van den reduplicatieklinker met de beginvocaal hadden plaatsgehad en dat de verbaalvormen met een consonant aan het begin haar intervocalisch na de reduplicatiesyllabe, hetzij door phonetisch verloop, hetzij door analogischen invloed der verba met vocalischen *Anlaut*, verloren hadden. Dat proces zoude zich reeds in het Oer-Algonkisch hebben afgespeeld, want waar wij de *change* niet kunnen aanwijzen, hebben wij toch reden om te vermoeden, dat die er eenmaal is geweest [2]).

Maar ik heb eigenlijk de taak, die ik mij gesteld had, overschreden. Ik wilde immers niet een vroegere periode van het Algonkisch door reconstructie voor u doen herleven, maar

---

Annual Report of the Bureau of Ethnology, p. XXXIII sq.; S. R. Riggs, Dakota grammar, texts and ethnography, Washington 1893, p. 46. 72 sq.; A. S. Gatschet, American Anthropologist (N. S)., vol. 2, p. 531; D. Gerth van Wijk, Spraakleer der Maleische taal, Batavia 1890, p. 152 sq. 178 sq. 186 sq. 210 sq. 243; T. Roorda, Beknopte Javaansche grammatica [5], Zwolle 1906, p. 130 sqq.; H. J. Oosting, Soendasche grammatica, Amsterdam 1884, p. 85 sqq.; H. N. Kiliaan, Madoereesche spraakkunst, Tweede stuk, Batavia 1897, p. 51 sqq. 61 sqq.; B. F. Matthes, Makassaarsche spraakkunst, Amsterdam 1858, p. 22 sqq. 40. 83 sqq.; B. F. Matthes, Boeginesche spraakkunst, 's Gravenhage 1875, p. 115 sq. 120 sqq. 134 sq.; J. C. G. Jonker, Bimaneesche spraakkunst, Batavia-'s Hage 1896, p. 218 sqq.; N. Adriani-M. L. Adriani, geb. Gunning, Hoofdstukken uit de spraakkunst van het Tontemboansch, 's Gravenhage 1908, p. 42 sqq.; N. Adriani, Sangireesche spraakkunst, Leiden 1893, p. 66 sqq.; K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen II, Strassburg 1889—1892, p. 89 sqq. 845 sqq.; J. Wackernagel, Altindische grammatik II, Göttingen 1905, p. 142 sqq.

[1]) Baraga l. c. 298 sq.; J. Horden l. c. 60.

[2]) Vgl. D. G. Brinton, The American race 79 sq. (als ook The Lenape &c. 107).

u slechts toonen, welke opmerkelijke onderscheidingen in talen van wilde jagervolken aanwezig zijn en hoezeer de studie van zulke talen kan bijdragen tot een klaarder inzicht in de menschelijke ziel. Niet minder dan de ethnoloog, moet de taalgeleerde het oude woord indachtig zijn: *Nihil humani a me alienum puto.*

NASCHRIFT.

Het op p. 20 over Newfoundland gezegde moet eenigszins gewijzigd worden. Zeker hebben wij reden om met Thalbitzer aan te nemen, dat het omstreeks 1000 door Eskimo's bevolkt was, maar na de ontdekking van Amerika woonden er Beothuk-Indianen — al staken nog in dien tijd Eskimo-visschers naar het eiland over — en eerst in het begin der achttiende eeuw vestigden er zich Micmac-Algonkin's uit Nova Scotia. Ten onrechte houdt Thalbitzer de Beothuk's voor „en stamme af Micmac-Indianerne". Het weinige, wat er van het Beothuk bekend is, geeft ons niet eens het recht om verwantschap met de Algonkische talen waarschijnlijk te achten. Zie A. S. Gatschet's drie artikels over „The Beothuk Indians" (Read before the American Philosophical Society, June 19, 1885. May 7, 1886. January 3, 1890).

Omtrent een ander punt, namelijk de congruentie van het adjectief met het substantief in het Natick, kan ik mij thans met meer beslistheid uitlaten dan op p. 32, noot 4). Het is mij sedert gelukt Eliot's grammatica, in den zeldzamen herdruk van 1822, in handen te krijgen. Op p. 13 staat uitdrukkelijk: „*The Adnoun* is capable of both the *Animate* and *Inanimate forms:* and it agreeth with his *leading Noun*, in *form*, *number*, and *person*." De congruentie gaat dus in het Natick nog verder dan in het Micmac, waar zij in het enkelvoud van adjectiva in den gewonen vorm slechts zelden wordt opgemerkt.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en JANUARI 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, ASSER, DE SAVORNIN LOHMAN, DE LOUTER, MULLER, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, KLUYVER, BLOK, CALAND, WILDEBOER, HEYMANS, WARREN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een schrijven van Prof. Franck te Bonn met het gevraagde manuscript, dat in handen gesteld is van de Heeren Kern en Verdam.

Mededeeling van den Heer Six, dat hij zich voorstelt het archaeologisch congres te Cairo bij te wonen en de Kon. Akademie aldaar te vertegenwoordigen.

Uitnoodiging om een afgevaardigde te zenden naar Genève bij gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Universiteit.

Voor den Hoeufftwedstrijd zijn ingekomen 34 gedichten onder deze titels: 1. Alma pax, 2. Martyris infans, 3. Flavius Ludimagister, (een hier en daar verbeterde editie van het ten vorige jare ingezonden gedicht Ruso Tucullio), 4. Multum demissus homo, 5. Sorores, 6. Pio X Pont. Max., 7. Vera Causa, 8. Roma, 9. Ninive, 10. Nubes, 11. de Humilitate, 12. de Provectione Mulierum, 13. Puellae Aurelianensi, 14. Risit Apollo, 15. Diluvium, 16. Ecloga IX, 17. Somnium Caligulae, 18*a*. Pompeiorum Reliquiae, 18*b*. Amici Monita, 19. Post gaudia luctus, 20. Rufus, 21. In Hoeufftium, 22. Delphin, 23. Carmen contra bellum, 24. Leda, 25. Viscera Montium, 26. Amor et Supplicium, 27. Regicidium, 28. Anopheles, 29. In Delagrangium, 30. Mulierum processus, 31. Anarchicus, 32. Aeronavis, 33. Hannibal, 34. Ad Mariam.

De Heer Uhlenbeck brengt ook namens den Heer Kluyver verslag uit over de verhandeling van Luitenant de Goeje, getiteld: Etudes linguistiques Caraibes; de conclusie is dat het stuk door de Koninklijke Akademie verdient te worden uitgegeven, en aldus wordt besloten.

Daarna spreekt de Heer Uhlenbeck over Grammatische onderscheidingen in het Algonkisch voornamenlijk gedemonstreerd aan het Otchipwe-dialect.

Terwijl hij die verschijnselen, welke ons uit Europeesche talen van ouds vertrouwd zijn, slechts even aanstipte, stelde hij vooral datgene in het licht, wat den Europeaan in de Algonkische grammatica als ongewoon en grillig moet voorkomen. Van het nomen besprak hij eenigszins uitvoerig de tijdvormen, de drie *tertiae personae* en de onderscheiding van *levend* en *levenloos*, die hij uit animistische wereldbeschouwing trachtte te verklaren. Verder wees hij op de voornaamste eigenaardigheden van het zeer gecompliceerde Algonkische verbum, waarbij hij o. a. de aandacht vestigde op het principieele onderscheid tusschen inlijving van nomina in den verbaalstam en denominatieve derivatie. De dubitatieve vervoeging verklaarde hij uit de beperkt-zinnelijke visie van een weinig

ontwikkelden geest. Ten slotte deed hij een poging om de vocaalwisseling in de Algonkische conjugatie, door het aannemen van phonetische en analogische vereenvoudiging tot gedeeltelijke verdubbeling met vocaaldifferentiatie te herleiden.

De spreker staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen en beantwoordt eenige vragen van den Heer Kern, die zich overigens over zijn onderzoek zeer vleiend uitlaat.

Bij de rondvraag leest de Heer Speyer een brief voor van Dr. Vogel in Engelsch-Indië over een kostbare vondst van handschriften in Turkestan gedaan door Dr. A. M. Steyn. De Heer Bavinck biedt aan een exemplaar van de 2e druk 2e deel van zijn Dogmatiek en van de door hem in Amerika gehouden lezingen over de wijsbegeerte der openbaring, de heer Asser een aflevering van de *Codification du droit international privé* en de Heer Caland zijn *Arseyakalpa des Sāmaveda.*

Hierna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG

OVER EENE VERHANDELING VAN DEN HEER C. H. DE GOEJE,
Luitenant ter Zee 2e Klasse,

GETITELD:

Etudes linguistiques caraibes.

Sedert Lucien Adam in 1893 zijne *Matériaux pour servir à l'établissement d'une grammaire comparée des dialectes de la famille Caribe* in het licht gaf, is er geen samenvattend werk over de Caraibische talen verschenen. Het spreekt van zelf, dat een boek van zooveel jaren geleden in menig opzicht verouderd is en aanvulling vereischt. De verhandeling van den heer de Goeje is bestemd om in deze leemte der Amerikanistische litteratuur tegemoet te komen en geeft bovendien een zeer omvangrijk, volkomen nieuw, door den schrijver zelf verzameld en taalvergelijkend bewerkt materiaal betreffende een drietal Caraibische talen, Kaliña, Trio en Oyana. Van het Kaliña en het Oyana was reeds het een en ander bekend, maar het Trio is het eerst door den heer de Goeje geëxploreerd. Zijn werk draagt de kenmerken van strenge methode en onafhankelijk oordeel, zoodat het zeker een belangrijke plaats dient in te nemen onder de nog altijd te schaarsche monografieën, die aan de grammatica en de lexicologie van Zuid-Amerikaansche talen gewijd zijn. Ondergeteekenden achten het alleszins waardig om in de verhandelingen der Koninklijke Akademie te worden opgenomen en gelooven, dat de Amerikanistiek ten onzent in den heer de Goeje een talentvol en kundig vertegenwoordiger heeft gevonden.

C. C. UHLENBECK.

A. KLUYVER.

DIE INCLINATION IM MITTELNIEDERLÄNDISCHEN

VON

J. FRANCK.

Von inclination reden wir dann, wenn ein noch selbständig bestehendes wort sich im satzgefüge einem andern so vollständig unterordnet, dass es in seiner selbständigkeit auch äusserlich, d. h. in seiner lautform, dadurch angetastet wird, z. B. mnl. *gaf sə* für *gaf si*, oder dass das regierende wort eine lautliche veränderung erfährt, z. B. mnl. *ghevesi*, *gheefsi* für *gheven si*, oder bei beiden teilen der zusammensetzung eine solche eintritt, z. b. mnl. *gāvət*, *gaeft* für *gaf het*. Bei der geschriebenen sprache können wir nicht immer die grenze ziehen. Ich wüste wenigstens nicht, wie man bei einem *kann ich* entscheiden könnte, ob *ich* incliniert ist oder nicht. Für die frühere zeit beweist auch die zusammenschreibung nicht für die inclination, wie auch umgekehrt die getrennte schreibung nicht dagegen. Denn feste regeln werden in dieser hinsicht früher nicht befolgt, wie eigentlich auch heute die gewöhnliche aussprache dem getrennt geschriebenen *kann ich* gar nicht entspricht. Eine reihe von vorgängen, die nach der gegebenen definition zur inclination fallen würden, werden jedoch niemals zu derselben gerechnet. Wenn *junc herre* zu *junker* oder *bakhūs* zu *bakkes* wird, so ist das das selbe wie ein *tūmər* für *tu mir*. Aber weder diese fälle noch die nl. form der praeposition *tə*, oder *būten* aus *bi ūtan*, *neben* aus *an eban* und dergleichen werden als inclination bezeichnet.

Das ist eigentlich willkür und ein ausfluss des mangels, der jedem grammatischen system innewohnt. Wir bequemen uns jedoch der gewöhnlichen gepflogenheit an und beschränken unsere betrachtung auf die inclination der pronomina und einiger weniger anderer wörter, die dabei ähnliche erscheinungsformen aufweisen wie die pronomina, besonders des adverb. *daer*.

Es ist dann hier noch zu bemerken, dass man bei der inclination unterscheidet zwischen proclise, der anlehnung an ein folgendes betontes wort und enclise, der anlehnung an ein vorangehendes betontes wort. Enclise ist häufiger als proclise.

Nach der definition ist zu erwarten, dass das grammatische bewustsein dem lautlichen vorgang durch das streben, die selbständige form des betreffenden wortes zu erhalten entgegen wirken muss. Je mehr grammatisches bewustsein in einer sprache waltet, um so stärker muss die gegenwirkung sein. Darum geht die erscheinung in der schriftsprache niemals so weit wie in der gesprochenen. Das Mnl. legt sich weniger beschränkung auf als das Mhd., „eine folge davon, dass dem niederländischen später als dem hochdeutschen der zügel der grammatik angelegt worden ist" (Wilmanns, Anz. der Zs. f. deutsch. altert. 10, 386). Doch sehen wir gelegentlich, dass doch auch das Mnl. nicht ohne weiteres alles zugelassen hat, was in der gesprochenen sprache möglich war.

Eine neue untersuchung der erscheinung ist nicht überflüssig. Ich bin nicht in der lage, sie auf ein so vollständiges belegmaterial zu gründen, wie es wünschenswert wäre. Leider sind seit van Heltens und meinen eigenen aufstellungen, ausser von J. H. Kern für das ältere Limburgische, neue beobachtungen über diese fragen nicht angestellt worden, wozu anders z. b. bei textausgaben eine gute gelegenheit gewesen wäre. Doch lassen sich auch, wie ich hoffe, mit den früher, besonders in van Heltens Spraakkunst, beigebrachten belegen, sowie meinen eigenen, früher gesammelten und hier und da nun ergänzten, einige an die sache geknüpften fragen förderlich behandeln,

und auch neue gesichtspunkte gewinnen. Jedesfalls ist es nicht überflüssig, die untersuchung der sache einmal wieder aufzunehmen. Wir geben zunächst das material und schieben die daran zu knüpfenden erörterungen und die schlüsse, die daraus zu ziehen sind, möglichst bis später auf.

A.

I. Das ungeschlechtige Personalpronomen nebst *men* „man".

1. *Ic.* *a*) mit verbalormen auf - ə. *α*) Beispiele wie *ghevic*, *nemic*, *blivic*, *begripic*, *alic* (mit *ale*), *namic* (mit *name*), *hebbic*, *willic*, *segghic* sind häufig; einige sind belegt bei Martin Rein. s. 419. *β*) *hebic*, *bidic*, *wilic*; beispiele bei van Helten s. 4. *b*) mit consonant. ausgehnden formen. *α*) *quamic* Torec 1263, Sp. 3^1, 36, 14, *namic* 34, *wasic* 3^2, 43, 15, Lev. v. Lutg. II 14185, *lasict* Sp. 3^4, 3, 75, *trakic* 4^2, 1, 62, *alic*, *satic*, *vergatic* s. van Helten a. a. o. *β*) *traecic* Sp. 4^1, 61, 1. *γ*) *badic* Sp. 3^2, 42, 85, *wardic* 43, 18. 3^3, 9, 41, *werdickene* Lanc. 4, 1281, *vandic* Sp. 3^7, 50, 83, *bandickere* 4^2, 1, 68, *gingic* 3^4, 26, 2, *magic* Torec 2705, *sagic* Sp. 3^2, 43, 1, Lev. v. Lutg. III 3, *zaghic* Lekensp. 2, 36, 524 var. (text *sach ic*), *zwegic* Sp. 3^1, 36, 67, *wrevic* 3^3, 30, 98, *darvic* Lev. v. Lutg. III 464; s. noch *gavic*, *laghic* bei v. H.; *saghic*: *gewaghic* (letzteres mit *gewaghe*) Oudvl. Lied. e. Ged. 380, 1. *δ*) *wetic* Rein. 266. 1445 (nach der hs.). *ε*) *salic* Sp. 3^1, 37, 25, *canic* 3^3 9, 59. *ζ*) *benic* zahlreiche belege v. H. s. 3, ausserdem Lev. v. Lutg. II 9429, III 461, *bemic* (varr. *bem ic*) Rb. 878. Bei v. H. auch viele weitere belege für *α*, *γ*, *ε*. *η*) Formen wie *gafic*, *sachic*, *lachic*, *machic* werden bei v. H. s. 4 als mindestens ebenso gebräuchlich wie die vorhergenannten angeführt, aber leider ohne belege gelassen. Sie stellen die schreibungen der einfachen formen *gaf*, *sach* u. s. w. dar. Aber auch *maggic*, *sallic*, *nammic* werden a. a. o. und s. 179 geltend gemacht, gleichfalls ohne belege, die auch für *bennic*

fehlen. Aber solche schreibungen, in denen der auslautende consonant der einfachen form eine, nicht unter γ fallende änderung erfahren hat, dürften sehr die ausnahme bilden; auch in *ghincgic* Sp. 3[7], 50, 83 ist *ncg* = *ng*.

Schwächung des vocals von *ic* is nicht erwiesen. *Lijc* = *lije ic*, z.b. *lijes* (= *lije ic es*) Sp. 1[6], 55, 25, *belijc* Sp. 2[4], 50, 69 ist nicht als *lic* sondern als *li-ic* aufzufassen.

2. *Du. a*) an einer verbalform auf *e*: *ic wildu kius* Alex. 10, 690; ähnlich an *ende*: *endu* Rb. 12854 (varr. *eñ du*). *b*) an consonantisch auslautenden formen: beispiele wie *dattu*, *wattu*, *alstu* und besonders wie *saltu*, *heefstu*, *bestu*, *waenstu* sind überall zu belegen, so *heeftu* Sp. 2[6], 80, 22, *lachtstu*, *weendstu* 1[8], 48, 43, *aetstu*, *weetstu*, *bistu*, *wilstu* Rein. (Martin a. a o.). Für das Alter des vorgangs *b* spricht auch die entstehung der endung *-st* für die 2 pers. sing. des verbums (Mnl. gr. § 130, 2). *c*) Vocalische schwächung, *ə* für *u*, ist in der älteren zeit selten belegt (z.b. *hebste* Rein. II 949), aber im Limburgischen (s. Kern, Limb. serm. § 158) und in der jüngeren prosa ganz gewöhnlich. Dass sie auch sonst in der volkssprache mehr verbreitet gewesen ist, ergibt sich daraus dass verbalformen wie *du comeste*, *comeste du* daraus erwachsen sind; van Helten Vondels taal § 54, Mnl. gramm. § 130, 5. *d*) Zahlreiche belege für ein analogisch entwickeltes *-stu* (*-tstu*) bei anderen wörtern als verba, wie *jae-stu*, *daer-stu*, *of-stu*, auch mit schwächung *ofste*, *die-stu*, *die-tstu* gibt v. Helt. Spraakk. § 327. Für die verbreitete erscheinung s. auch Kern, Limb. serm. a. a. o., Sijmons, Roermondsch dial. s. 59, Beitr. z. gesch. d. d. sprache u. lit. 28, 194 und für analoge fälle Paul, Princip. d. sprachgeschichte [3] 108f.

3. *Di* und *mi. a*) an Formen auf *-ə*, hauptsächlich mit vorangehenden *d* oder *t*: zb. *houdi* (oder *houddi*) für *houde di* (s. Mnl. Woordenb. 3, 623), *mochti* für *mochte di* verzeichnet v. Helt. § 108e, *setti* (mit imperativ *sette*) Tijdschr. 14, 98, vs. 122; *bedincti* „bedenke dich" Dist. Cat. III 4, 2 (möglicherweise in *bedinct di* aufzulösen); *b*) nach consonanten:

macti (mit imperativ) Rb. 1571, *machti* (mit 3 pers. *mach*) Franc. 310, häufig *datti*, *watti*, *metti*, ferner an verbalformen auf *t*, z.b. *heefti* Lekensp. 2, 36, 1797, *moetti* Sp. 1[6], 52, 46, *comtti* (mit 3 pers. *comt*) Alex. 8, 988 (hs.), Sp. 2[2], 32, 151. Im vers vor dem genannten *moetti* steht auch *moetti* für *moeten di*, doch vielleicht versehentlich. *c*) Neben dem genannten *setti* steht mit vocalschwächung *vuechde* (gleichfalls mit imperativ, der als *vueghe* oder als *vuech* angesetzt werden kann), wo das (lautgesetzlich zu *t* asimilierte?) *d* wiederhergestellt ist trotz dem reim zu *genuechte*.

Inclination von *mi* ist im algemeinen nicht erwiesen. Ein den bei *men* zu nennenden formen paralleles ×*gevemi* für *gevet mi* kommt nicht vor. Der unterschied zwischen *mi* und *di* erklärt sich gewis daraus, dass das *d* sich leichter an andere consonanten anschliesst als das *m*, der zwisschen *mi* und *men* daraus, dass ersteres für das sprachbewustsein mehr seine selbständigkeit bewahrte als letzteres. In der tat ist ja auch die verbindung zwischen *gevet men* enger als zwischen *hi gevet mi* und auch einem imperativischen *gevet mi*. Dass immerhin auch hier eine innige verbindung nicht ausgeschlossen war, beweist die assimilation in dem vulgären *gemmi* für *gef mi* Dietsch. doctr. 2, 2329 var. und 3, 433 var.

4. *Wi* nur an der verbalform auf *-ən*; vgl. Braune, Ahd. gr. § 307, anm. 7. *a*) Beispiele wie *doewi*, *gaewi*, *bringhewi* oder *brincwi*, *hebbewi*, *hebwi*, *ghinghewi*; *ghincwi* sind überall so häufig, dass es keiner belege bedarf. Auch auseinander geschrieben, wie *moegh wi*, *seel wi* Kerst. 1192f. Natürlich auch bei der conjunctivform, z.b. *versie wi* Lev. o. Her. 91, *werp wine* Rb. 2821. So auch *neewi* für *neen wi*, z.b. Lev. o. Her. 1123. In *sprewi* für *spreken wi* Torec 2400. 2522 ist auch noch das *k* durch assimilation geschwunden, was man mit *kermisse* für *kerkmisse* vergleichen kan. *b*) Eine andere entwickelung, die der westfläm. volkssprache angehört, und wobei *nw* sich zu *m* assimiliert unter entwickelung des *i* zum tonlosen vocal (*game*, *doeme* u. s. w., auch *moeme* für *moeten wi*) ist einmal bei Utenbroeke Sp. 2[6], 14, 4 belegt mit *verstame* (: *name*).

5. *Gi* nur an verbalformen und *neen*. *a*) Der auslautende dental der verbalform erscheint als *d*. Überall beispiele in überfluss wie *sidi* (Lekensp. 2, 36, 102. 181. 591); *gadi*, *stadi* (Sp. 2², 40, 52), *doedi*, *suldi*, *moghedi* (Lekensp. 1, 18, 25, var., 2, 36, 158) *moechdi*, *moegdi* (21, 108; Limb. dafür *modi*, s. Glossar), *vaerdi*, *geefdi*, *hebdi*, *waerdi*, *gaefdi*, *naemdi*; aus Lekensp. 2, 36 noch *daeddine* (var. *daet ghine*) 83, *verstondi*, var. *verstoedi* 112, *waendi* 124, *antworddi* 203, *wildijt* 215, *vindi* 275, *wildi* 401. 557, *ghebieddi*, var. *ghebiedi* 549, *siedi* 654, *stoordi* 807; aus dem Rein. (Martin a. a. o.) *sechdi*, *hoordi*, *comdi*, *windi*, *raeddi*, *houddi*, *haddi*, Lev. o. Her. 1165 *sceldi*. *Seidi* Parton. 2023, *soudi*, varr. *souddi* Lekensp. 2, 36, 376. 916 (wohl conj. praet.), auch *souddi* Sp. 2⁴, 31, 14 als praet.; oder ist es als praes. zu fassen? *Antworde di* praet. Lekensp. 2, 36, 834. Im allgemeinen werden diese formen beim schw. praet. vermieden, weil sie mit den praesentischen zusammenfallen würden. Nicht misverständlich ist eine form ohne jede syncope wie *gedogede di* Lanc. 3, 10530.[1])

[1]) Van Helt. § 218 behauptet dass formen wie *loondi*, *maecti* die gewohnten des praeteritums seien. Ich vermisse jedoch die belege und muss so lange bezweifeln, dass die ansicht richtig sei. Meine vermutung, dass sie der misverständlichkeit wegen gemieden worden seien, gerät allerdings in widerstreit mit den im jüngeren Mnl. geläufigen *ghi kende*, *bederfde*, *hoorde*, *groette*, *maecte*, *hate* u. s. w. grade im praeteritum, die aus solchen wie *kendi*, woraus *kende*, erklärt werden (v. Helt .a. a. o., Mnl. gr. § 133, 3). Diese erklärung könnte also, wenn ich hier recht habe, nicht richtig sein, oder müste eingeschränkt werden. Entweder waren es nur die vom praesens stärker unterschiedenen praeterita, *dachti*, *sochti*, *brochti*, *dadi*, *seidi*, *woudi*, *haddi* und einige andere, also in der tat grade sehr gebrächliche, die sich in der angegebenen weise zu *brochte gi*, *gi brochte*, *hadde gi*, *gi hadde* entwickelten und dann das muster auch für *kende gi*, *gi kende*, *sendde gi*, *gi sende*, *hate gi*, *gi hate*, *volchde gi*, *gi volchde* u. s. w. abgaben, oder verba wie die letzteren hatten die etwas andere entwickelung: *kennededi* zu *kennedede* und daraus erst *kende gi*, *gi kende*; *sendededi* zu *sendedede*, *sendde gi*, *gi sendde*; *hatededi* zu *hatedede*, *hate gi*, *gi hate*. Oder aber die dinge liegen so, dass in der volkssprache doch auch praet. *kendi*, *sendi*, *hati*, *volchdi* u. s. w. geläufig waren, und nur die mehr überlegende schriftsprache sie gemieden hat.

Statt des *d* steht *t* nur, wenn an sich tonlose consonanten vorhergehn, also *spreecti, spraecti, maecti, moetti, weetti, mochti* = *mochtet ghi; merçti* Lekensp. 2, 36, 145, *maecti* 598, *weetti* 623, *haetti* 624, *moetti* 802, *greeptise* (selbst hier schreibt var H *greepdise*) 905.

Über solche formen, die dann noch einmal das pronomen *gi* annehmen, wie *vaerdi gi*, oder, mit schwächung des *i* zu *e*, *siede gi*, woraus weiter mit nochmaliger schwächung solche wie *suldege, soektege* und auch *gi suldege, gi soektege* entstehn, s. van Helt. § 212. 218; Taal- en Letterb. 3, 91.

Sehr häufig werden die formen mit incliniertem *i*, das also ausschliesslich bei verbalformen vorkommt, auseinander geschrieben, z.b. *hebt di, weet di* oder *minne di*; auch mit weiterer inclination, z.b. *weit dijt* Walew. 4116. Vielleicht in den meisten handschriften ist diese schreibung gradezu regel. Der vorgang ist wohl so zu denken, dass z.b. ein *waerdi* zerlegt wird in *waer*, das sich aber sofort nach der gewöhnlichen form zu *waert* herstellt, und *di*. Dass etwa tatsächlich als wirkung des alten j (**wārudji*; s. weiter unten) noch eine verschärfung des dentals vorhanden gewesen sei, ist schwerlich anzunehmen. Nach analogie wird dann aber auch eine form *neen dij* „nein ihr" Apollon. 180, 2 gebildet, d.h. es entsteht ein pronom. *dī* „ihr". Grade wie in deutschen mundarten sich auf dem selben wege pronomina *dir* „ihr" und *mir* „wir" losgelöst haben, die allerdings von Behaghel in Pauls Grundr. 1, 775, aber schwerlich mit recht, dahin gedeutet werden, dass ihre anlautenden *m* und *d* aus der analogie der singularformen *mir* und *mich, du, dir, dich* stammten. Zu noch weiterer selbständigkeit ist das pron. *dī* im Nl. meines wissens nicht gelangt, sondern auf die stellung hinter dem tonwort beschränkt geblieben, also ein **dī hebt* nicht ins dasein getreten. Die regelmässige schreibung von getrenntem *di* in den handschriften sollte allerdings die grössere selbständigkeit vermuten lassen; vgl. auch unten s. 83 Anm.

b) Neben der form wie *wildi* steht eine andere, die als jünger anzusehen ist. Statt *i* tritt *gij* an, wobei der auslau-

tende consonant des vorgestellten wortes assimilatorisch schwindet, z.B. *solegij* Merl. 28137, *persequeregi* Sp. d. sond. 15884 hs., *kenne ghi*, *vraghe ghi*, *heb ghi* u.s.w. (belege van Helt. § 213); mit weiter inclinierten *-s* *wilgis, wilgijs* Stoke 7, 601. 10, 828 u. ö. Dieselbe form auch mit *neen : negi*, z.b. Lev. o. Her. 1827. Bei der entstehung dieser form dürfte die analogie der 1. und 3. pl. *willewi, wilwi*, *wilsi* beteiligt sein.

6. Dat. und acc. *u* inclinicrt an wörter mit auslautendem *ə*, z.b. *alsu, hebbu*, (*ic*) *heetu* u.s.w.

7. *Men*. *a*) an der verbalform auf *t*, mit und ohne bewahrung des *ə*, z.b. *doemen* Sp. 1^{1}, 41, 4, *siemen* 4^{2}, 27, 81, *lesemen* und *leesmen* Rb. 239, *leesmen* (varr. *lesetmen*, *leestmen*) Nat. bl. 3, 1742, *werpmen* 9, 421, *dragemen* Sp. 3^{7}, 5, 67, *doepmen* 2^{6}, 38, 20, *loefmen* 2^{7}, 10, 62, *hoormense* Walew. 3549; weitere belege van Helt. § 213, Mnl. woordenb. unter *men*. *Men* wird im satzzusammenhang vor consonantisch anlautendem wort, mit dem es eng zusammengehört, auch zu *me* und, mit anderer färbung des unbetonten vocals, zu *mi* verkürzt, und diese form erscheint auch, vielleicht erst durch übertragung, hinter dem regierenden wort; s. die beispiele im Mnl. woordenb. unter *me* und *mi*. Ein solches *mi* ist Kerst. 852 vielleicht sogar in den reim gesetzt (*al si: dat mi*). Es ist also nichts einzuwenden gegen die verbesserung *vame* für *vaet men* Sp. 2^{5}, 23, 526 bei demselben verfasser, der sich auch *game* = *gaen wi* im reim erlaubt (s. oben 4b). Der einwand s. 516 der ausgabe, dass das Latein eher auf eine lücke im nl. text weise, scheint mir nicht richtig; alle worte des Lat. sind in den überlieferten versen übersetzt.

b) Auch sonst ungewöhnliche apocope des *-ə* genügt zum beweis der inclination: *daetment* Franc. 4065, *worpmen* Lekensp. 1, 12, 10.

II. Das geschlechtige personalpronomen der 3. person.

1. *Hi*. *a*) an wörtern auf *-ə*: *alsi*, ferner *wildi, soudi, seidi, dedi, noemedi, mochti* nicht selten, z.b. *dedijt* Sp. 1^{4},

25, 15, *seidi*, *sochti* 40, *wildi* 27, 34, *haddi* 1[6], 51, 45, *senddi* 3[5], 36, 16; im Rein. *hoondi*, *dedi*, *queddi*, *peinsdi*, *merkedi* (Martin s. 419).

b) an consonantisch auslautenden wörten. *Datti*, auch *heefti* wird man nicht selten finden, *sloechire* Rb. 33044 var., *satti* Franc. 5325; van Helt. macht § 340 und an den dort citierten stellen noch namhaft *neemti*, *seiti*, *machi*, *plachi*, *sachi*, *lachi*, *gaffi*, *screefi*, *bleffi*, *essi*, *wassi*, aber leider auch ohne genauere belege. Obwohl auch ich sie auf den augenblick nicht weiter ergänzen kann, sind derartige formen nicht etwa bloss ausnahmen. Aber zweifellos sind sie verhältnismässig viel seltener als die unter *a*). Man überzeuge sich nur in den kapiteln von Maerlants Spieghel, dem die belege für *dedi* u. s. w. entnommen sind, wie dort stets *screef hi*, *halp hi*, *sprac hi*, *liet hi* u. ä. geschrieben wird. Lekensp. 2, 36, 125 *heefti*, var. aber *heeft hi* und so der text 198, ferner *seit hi* 27, 28, *doet hi* 34, *werpt hi* 51, *sprac hi* 66. 76.

2. N. s. fem. *soe*, *si*, ac. *si* und n. pl. aller geschlechter *si*. Die gewöhnliche angelehnte form ist *sə*, doch wird auch die volle form *si*, *soe* angelehnt. [1])

[1]) Allgemein gilt die form *sə* nur für die accusative, für die nominative ist sie viel beschränkter, und einzelne texte machen in dieser hinsicht einen strengen unterschied. Z. b. hat der prosaische Spiegel der sonden nom. *si*, acc. aber *se*, höchstens ausnahmsweise auch im acc. einmal *si*. Ferner haben die handschriften von Rb. und Sp. hist. im allgemeinen die scheidung, nur vereinzelt die schwache form auch im nominativ (Rb. 11064, Sp. I s. 11 cap. LI, 1[6], 33, 33. 1[7], 89, 11. 3[2], 25, 11 (var. anders). 26, 36?). Ferner hält Lev. v. Lutg. beide casus auseinander, doch kommt *s*(*e*) auch manchmal, aber verhältnismässig sehr selten für den nom. vor, so II 13964, III 3922. 4002. 4092. 5126. 5396. 5574. In noch anderen handschriften ist nom. *se* zwar nicht selten, bleibt aber trotzdem ausnahme, wie im Lanc. wo es z. b. 2, 20016. 20211. 24328. 26127 (lies *alse si*?). 33325. 35977. 37286. 37397. 38022. 38028. 43872. 3,621. 736. 4,1675. 2405. 2511 begegnet, und vielleicht unterschiede zwichen den einzelnen stücken der compilation in dieser hinsicht festzustellen sind. Auch im Sp. d. sond. bleibt *se*, z.b. 8811. 9755, ausnahme. Einzeln seien noch notiert Disputacie 109 (var. anders), Wap. Rogier 344, Rincl. 1292. 1293. 1298. 1393, *wasse* Lev. o. H. 3842, *namse* 3843. Verhältnismässig häufiger ist nom. *se* in den Kölner

Wir trennen im folgenden die beiden formen nicht, um die übersicht nicht noch mehr zu erschweren.

a) an betonten vocal: *hise*, *sise*, *wise*, *ghise*, die mit wörtern wie *prise* reimen können, z.b. Kerst. 563, Lksp. 1, 33, 50, 2[7], 20, 87, Melibeus 2952, D. Doctr. 2, 1777, Stoke 5, 776; *becnause* Rein. 225 (mit imperativ von *becnauwen*, der wohl als *becnau*, nicht *becnauwe* vorauszusetzen ist). *b*) an formen auf *-e*: α) *alsoe*, *alsi* (wobei *alse*, aber auch *als* zu grunde liegen kann); *hadse* Rein. 177, *prijsse ende eerse* (mit 3. s. opt. *prise*, *ere*) Rose fragm. F 779 (Handel. en Mededeel. v. d. Maatsch. d. Nederl. letterk. 1895—1896, s. 219), *ic prijsse* Stoke 10, 45, *trocse* Sp. 3[6], 57, 21, *troostse* (var. *troostese*) Lksp. 1, 26, 7. β) verbalformen auf *-de*: 1) mit erhaltung des dentals: *deidse* Sp. 2[1],. 67, 19. 25, *daedse* 2[4], 28, 62, *maketse* Rb. 115, *ledetse* 8825, Sp. 4[3], 2, 38, Walew. 8073, *settedse* (varr. *settese*) Rb. 10074, *berechtetse* 20210, *anebedetse* (var. *anebeedese*, andere *anebedse*) Rb. 1864, *seinnedse* Sp. 3[3], 31, 58, *drinckedse* Lekensp. 2, 36, 613 (varr. *drinctese*). 2) mit assimitatorischem schwund des dentals: *seise* (mit *seide* und dem nomin. des pronomens) Lev. o. Her. 2226, *conse* Sp. 3[6], 48, 23, *moesse* 4[3], 32, 73, X Boerden 1, 38, *dese* Heelu 8701, *makese* Sp. 3[8], 31, 58, *visieresoe* 3[2], 25, 27, *dankese* Stoke 1, 1099 mit weiteren beispielen in der anmerkung, *streckesi* Sp. 2[1], 77, 38, *bepensese* (nomin.) Limb. 1, 672, *sechenesse* (nomin.) 681, *kerese* Lksp. 1, 26, 15, *peinsesi*, var. zu *peinsdesi* 2, 19, 48, *verloossese* (var. *verloestese*) 36, 1537, *voerese* (var. *voerdese*) 2043; aus Kerst., mit nomin.: *levese* 735, *dankesse* 832, *wenesse* 885, *manesse* 1333, *suchtessi* 1604, *rustesi* 1666, *wanesse* 1731, *leresse*

---

fragmenten von Limb. (Tijdsch. 18, 274 ff.) und von Ragisel (2. 130. 221. 261. 269. 274. 562. 620. 622. 661 u. ö.). Ganz gewöhnlich ist der nom. *se* z. b. in der handschrift von Velthems Sp. hist. und in Kerstine. Rein. 1300 dürfte darum *soe hieffene*, nicht *doe hiefsene* die richtige lesart sein. Gegenüber Tijdschr. 27, 62 ff. ist zu betonen dass die hs. *hieffene*, nicht *hiefsene* liest. Auch *liepsine* 347 steht nicht in der hs. und scheint mir eine weder empfehlenswerte noch notwendige änderung.

1939, *seghgheñe sise* 1817. 3) mit weiterer kürzung die angeführte var. *anebedse* (aus form β1) Rb. 1864 und anderseits *offeres* (aus form β2) Kerst. 1041; ähnliche formen aus Lutgardis angeführt Kerst. s. 105. *c*) an formen mit flexivischem *t*: *doese* Lev o. Her. 3905, *slase* Rb. 32372, *gaesse* Sp. 4², 81, 35. 36. Parallel ist, mit stammhaftem *t*, *onthielse*, *onthilse* varr. zu *onthiltse* Lksp. 1, 26, 151. *d*) an formen mit flexivischem *-et*. Formen wie *ghevese*, *halese* sind, wenn sie überhaupt vorkommen, jedesfalls sehr selten, regel vielmehr *gheefse*, *haelse* (neben *gheeftse*, *haeltse*), wobei aber jene wohl als vorform vorauszusetzen sein dürften: *heefse* Franc. 5981, *haelse* Nat. bl. 3, 2830, *deelse* Rb. 22772, *dwingse* Sp. 4², 81, 35, *heefse* 2¹, 85, 59, *pleechse* Lksp. 1, 10, 70, *leghse* 2, 57, 47, *brincse* 2, 57, 80, *hoorse*, varr. zu *hoortse* 3, 23, 136, *haelse* Walew. 3153, *hebse* Rein. 3452.

e) an verbalformen auf *n*: α) bei einsilbigen *vlosi* Rb. 19979 var., *doese* Nat. bl. 3, 2031 var. β) bei endung *-en* : 1) *hadsi* Rein. 1496, *heetsi* Rb. 288, *vontsi* Franc. 3184, *hincse* Rb. 19540, *brochtse* Walew. 1318, *ghincse* 4585, *coensijt* Epis. Troyen 9693, *seidsijt* Rb. 2880, *wiltsijt* 14471; mit dem infin. *hebse* Walew. 8996. Also parallel den formen wie *ghincwi*. Formen ohne syncope, parallel dem *ghingewi* scheinen hier nicht vorzukommen. Doch s. *senddesi* unter γ 2. Daneben 2) auch *lietense* Rb. 7172, *conense* Sp. 4², 81, 21. γ) bei der endung -(*e*)*den* : 1) *bernedse* Rb. 1990, *settedse* (2 varr. *settese*, nach 2) 6554, *onlivetse* var. zu *ontlivedense* 7170, *sendedsine* (andere *senddesine*, nach 2) 2885, *sendedse* (var. B *sendese*, nach 2) 19575, *cuwetse* 32430, *leededse* Sp. 1⁷, 42, 46, *ledetse* Walew. 2514, *ontwapenetse* 2519; 2) mit assimilatorischen schwund auch des dentals *sendese* Sp. 4¹, 5, 67, *eresse* Kerst. 1325 und einzelne varianten vorher unter 1. Dabei ist angenommen dass formen wie *senddesi*, *sendese* auf *sendetsi* zurückgehn. Sie könnten aber auch aus *sendden si* parallel den formen unter β entstanden sein.

3. *Het* lehnt sich ganz allgemein als *-ət* und besonders als

blosses *-t* an alle möglichen wörter an, z. b. *sijt* (mit optativ *si;* im reim) Merl. 8429, *sijt* (mit pronom. *si;* im reim) Melibeus 2428, Brab. y. 5, 2791, *hijt* (im reim) Lksp. 2, 34, 21, daneben *hiet* z. B. Franc. 3702 (mit der minderbetonten form *hie*, die neben *hi* steht), *wijt* (mit pron. *wi;* im reim) D. Doctr. 3, 1501, *ic siet* (im reim) Rein. II 597, *daert* = *daer het;* im reim) Walew. 311, *gaet*, *neent*, *hoet* u. s. w. Hinter *t* kann dann das pronomen lautlich auch ganz latent sein, z. b. *slaet* = *slaet het* Nat bl. 2, 2982; so z. b. auch *slaet* = *staet het*, *laet* = *laet het*, *ic*, *hi weet* = *weet het*, *ghi weet* oder *wet* = *wetet het*, *wart* = *wart het*, *seit* = *seit het*, *dat* = *dat het* (Lksp. 2, 9, 38 *datt* geschrieben), *want* = *want het*, *ghi atet* = *atet het* Rein. 604. Ohne diese zusammenziehung z. b. *doetet* Lekensp. 1, 32, 44 var. (text *doet*), *vlietet* Nat. bl. 2, 2006 (varr. *vliethet* und *vliet*), *outfatet* (varr. *ontfaet*) 4, 274, *strijttet* (varr. *strijt*, *stridet*) 465, *waytet* 691, *gaetet* (varr. *gaet*) 978, *togetet* (varr. *toghet*) 6, 476, *statet* (varr. *staet*) 653, *doetet* (varr. *doet*) 805, *gatet* Rein. II 71. Weiter z. b. *conent* Sp. 4[1] prol. 11, ebenso *ghevent*, *hebbent*, *latent* u. s. w.

Wir haben einige fälle besonders zu betrachten.

a) bei verbalformen auf blosses *-e* oder besonders fest mit dem stamm verbundenen *-de*, *-te*, z. b. *dadet* = *dade het* Lksp. 1, 23, 95 entstehn ganz gewöhnlich einsilbige formen gegenüber den zweisilbigen ohne inclination. Statt *dadet* könnte es auch *daet* lauten, so z. b. *deedt* Sp. 2[1], 77, 48, *ic aet* (*ate het*) Rein. 600, *most* = *mo(e)ste het* Lksp. 1, 23, 94, ferner *wilt*, *soudt* oder *sout*, *woudt* oder *wout*, *hadt*, *mocht*, *brocht*, formen die auch da ganz geläufig sein können, z. b. bei Maerlant, wo ein einfaches *hadde*, *soude* niemals durch apocope zu *hadt*, *sout* werden würde.

b) mit verbalformen auf *-et*, z. b. *geliket het* entsteht entweder *α*) ohne syncope des flexionsvocals (*geliketet* und daraus) *geliket* oder *β*) mit syncope des flexionsvocals *gelijctet* (das auch weiter wieder zu *gelijct* werden kann); beide formen stehn Nat. bl. 2, 3062 als varianten nebeneinander. Ebenso für *comet het*

α) *comet*, z.b. Kerst. 1400, und *β*) *coemtet*, *coemt*; *versamenet het* wird zu *versamenet* Lksp. 1, 32, 43 oder zu *versamentet*, *versament*. Ebenso muss in der 2. pl. *breket het* entweder *breket* oder *breectet* ergeben.

c) Beim praet. auf ursprünglich *-ede* ist dieselbe doppelte behandlung möglich: aus *makede het* *α*) *makedet* *β*) *maectet*. Das erstere kann sich dann durch syncope weiter zu *maket* zusammenziehen, z. b. Alex. 4, 1340, *wanet* 8, 588, *nayet* Kerst. 835. Hier sind also durch syncope zwei silben geschwunden.[1]) Vgl. Mnl. gramm. § 113, 4.

d) Bei verbalformen auf *-en*; s. *conent* vorher. Aber Sp. 4^2, 83, 65 steht *waert* anscheinend für *waren het*. Unmöglich wäre das wohl nicht (nach *waersi* für *waren si* u. ä.; s. 4 d.), doch ist an der angegebenen stelle vielleicht singular des praedicats gemeint. Die möglichkeit wäre näher zu untersuchen. Bei *-(e)den* hätten nach c als die geläufigen formen zu gelten *α*) *makedent*, *β*) *maectent*. Doch finde ich Rb. 6638 *verbernet*, das aus *verbernede(n)t* entstanden sein muss. Hs. C hat hier *verbernent* aus *verbene(de)nt*, F *borndent*. Die möglichkeiten sind also zahlreich.

e) Es erübrigen die fälle mit einsilbigen consonantisch ausgehenden verbalformen, unter denen die mit kurzem vocal am wichtigsten sind. *α*) Einfach liegt die sache bei solchen mit doppelconsonanz, es lautet dort *wannet*, *want*, *spannet*, *spant*, *gevillet* von *gevallen* Merl. 9780, mit dem praet. (*vel*) *vil* pl. (*vellen*) **villen*; s. auch *dorren* unten s. 57 *β*. Das zweimalige *waent* = *wan het* Rb. 30617. 34213 kann nur versehen oder individuelle sprachbehandlung sein (vielleicht dehnung nach

---

[1]) Noch verwickelter würden die dinge in der 2. pl. Ein ursprüngliches *ghi makedet*, *horedet* (ohne inclination) kann selber zu *maectet* und *maket*, zu *hoordet* und *horet* werden. Mit inclination könnte daraus auch kaum etwas anderes entstehen als wieder *maectet* und *maket*, *hoordet* und *horet*. Es sind mir keine belege zur hand, um festzustellen, in wie weit die sprache diese wenig deutlichen formen zugelassen hat. Sie lässt sich ja allerdings den zusammenfall von „er macht" und „er macht es", von „ihr macht" und „ihr machtet", „er macht es" und „er machte es" gefallen.

Mnl. gr. § 62; s. unten s. 100f); alle varianten haben das gewöhnliche *want*, wie auch die texthandschrift selber 1444. 1820.

Für verba mit nicht gleicher consonanz fehlen mir leider neben den syncopierten wie *wart* oder *waert* (= *wart het*), *vant*, *ghinct* die belege, bis auf *wertet* Lekensp. 2, 36, 727. Neben entsprechenden *vantet*, *ginket* müssen jedoch auch *wardet*, *vandet*, *ghinget* vorausgesetzt werden.

β) Bei einfachen consonanten haben wir zwei verschiedene typen: 1) den häufigsten wie *gavet*, *saget*, *laget*, (belege bei van Helt. § 2 E), *ic maghet: hi draghet* Rein. 3347, *salet* Lev. v. Lutg. 2, 1415, entsprechend *steket*, mit imperat. *stec* Lev. o. Her. 2192 und den daraus durch syncope entstandenen, wie *waest* Rb. 5633. 22383, Sp. 4[1], 1, 8, Franc. 1683, Sp. 2[5], 51, 17, Lksp. 1, 42, 124, L. o. Her. 1618, Kerst. 193. 282, Rb. 11496 (: *naest*), *laest* Sp. 2[3], 14, 10. 2[4], 32. 43, *bevaelt* Sp. 2[5], 3, 139, Ystor. bl. 407, *caemt* Franc. 5594, *vernaemt* Lksp. 2, 56, 52 (: *versaemt*), *naemt* Walew. 9449, *wraect* Rb. 34198, *traect* Sp. 3[2], 12, 43 (: *gemaect*), *staect* Lksp. 2, 29, 17 var., *ontsaecht* Rb. 29700, *saecht* Lev. o. Her. 4472, *saegt* Yst. bl. 2060, *gaeft* 1120; *maecht*, var. *maget* Rb. 13055, *saelt* Rein. 167, 190, Alex. 1, 26, Walew. 8484, Lev. o. Her. 821. 3451, Kerst. 1093. 1095, Yst. bl. 2500, Lev. v. Lutg. 2, 5050. Ebenso von *can* (s. unten) *caent* z.b. Alex. 9, 1330 (hs.), Sp. 4[1] vorrede 2, Walew. 5056. Aber *dorren*, das niemals einfaches *r* aufweist, kann auch kein *daert* bilden. Diese form steht im text von Martins Reinaert 239, 3468 gegen die handschrift.

b) Seltener ist der andere typus wie *wasset* Rb. 22383 varr. B und C, *wast* Alex. 1, 932 (hs.), 5, 687 (hs.), Lksp. 1, 23, 105, Stoke 1, 501, *last* Alex. 2, 86 (hs.), 1178 (hs.), *sacht* 7, 131. 10, 856 (hs.), *besacht* Rein. II 5606 (: *macht*), *stact* Lksp. 2, 29, 17, *tract* Sp. 3[6], 3, 22, *macht* Lksp. 1, 2, 91, Rein. II 4897 (aber *maecht*: *draecht* 3347 nach *maghet*: *draghet* des originals). Die formen von *sullen* und *connen* wären eigentlich für sich zu betrachten, insofern die

beiden verba an sich doppelconsanz haben (*connen* seinem ursprung nach, *sullen* nach der späteren sprachentwicklung; s. unten). *Sallet* Stoke 7, 222; *salt* häufig; *cant* z.B. Rb. 1032 (var. F *cannet*, B C D *caent*), Nat. bl. 4, 481 (var. *caent*), Lksp. 1, 5, 32 (var. *caent*), *cant* und *caent* Mart. 1, 448 varianten. Entsprechend 1 und 2 sind für *at het*, *vergat het aet*, *vergaet* und *at*, *vergat* möglich. Bei fällen wie *droecht* Lksp. 1, 26, 2 bleibt es zweifelhaft, ob sie zu 1 oder 2 gehören. Über *eist*, *eest*, auch über *beent* wird später gehandelt werden. Der zweite typus macht den eindruck der jüngere zu sein (vgl. z.b. die beiden belege aus Rein. II), wie er auch der jüngeren sprachform entspricht. [1])

4. Gen. sing. masc. und neutr. Hier haben wir eine inclinationsform, die zunächst als *-əs* festzustellen wäre. Die verhältnisse liegen im ganzen parallel wie bei *-ət*, nur dass das *ə* noch seltener erhalten bleibt. Bei betontem vocal: *hijs*, *ghijs* (im reim Melibeus 903) u. s. w., daneben mit minderbonter form *ghies* (: *verblies* Esopet 42, 9), ferner *besies*, *ghies* (mit den imperativen *besie*, *ghie*) im reim Mart. 1, 140f. *Dats*, *ics* u. s. w., *wands* (mit conjunct. *want*) im reim zu *lands* Kerst. 1104. An verbalformen auf (*ə*)*s* bleibt das pron. darum latent: *du heves* Alex. 9, 1231, *du moets* 4, 470.

Besondere fälle: *a*) *ic hebbes*, *haddes*; meistens zusammengezogen *hebs*, *hads*, *souds*, *gheifs* Walew. 3607, *cons* (= *conde es*) Sp. 4[2], 86, 73, Epis. Troy. 9639. *b*) Hier ist *α*) z.b. *vraecht*(*e*)*s* für *vraghet es* jedesfalls selten, gewöhnlich vielmehr *β*) *vraghes*, das wohl auf *vraghets* aus *vraghetes* zurückzuführen ist: *ghi bleves* Rein. 199, *mine roekes* 1116, *volges* Sp. 1[4], 29, 13, *twiveles* (2. pl. imperat.) Lekensp. 2, 36, 192 (varr.

---

[1]) Diese hat den kurzen vocal und in der regel auch die auslautsform des consonanten. I. H. Kern versichert von sich, Limb. Serm. s. 79, dass er die spiranten „zacht", die muten aber „hard" spreche und überall kurzen voral: *gavvəm*, *zaggəm*, *korvəm*, *slugəm*, aber *bontəm* und sagar *hattəm* (= *had hem*); vgl. auch H. Kern, Taalkund. Bijdr. 1, 109. Die weichen spiranten dieser aussprache scheinen mir jüngere veränderungen zwischen vocalen, also ein solches *slugəm* aus *sluchəm* entstanden zu sein.

twivels; twivelets), (*hi*) *heves* 592; noch weiter zusammengezogen *wonders* Sp. 1[7], 57, 39. S. *werdes* unten (s. 83). Ein dritter typus γ) *ghi sullets* Walew. 5564, *grotets* Lanc. 4, 8813, *willets* (mit 3 pers. sing. praes.) Limb. Serm. § 163. Es kann fraglich sein, ob wir daran die vorform von β oder eine jüngere neubildung mit *ghi sullet*, *hi willet*, resp. eine umbildung haben, die das flexivische *t* wiederherstellte. Die annahme jüngerer entstehung dürfte die richtige sein. Für 2 pl. des schw. praet. (s. 56 Anm.) fehlen mir belege. *c*) α) *wonderdes*, β) *wonderes* beide Lekensp. 2, 17, 78 und var., *vraghes*, var. *vraegdes* 36, 113, *danktes* neben *dankes* Limb. Serm. § 163; *scames* Alex. 8, 606, *dankes* Yst. bl. 1647, *weckes* Parth. 902, *loves* Sp. 2[3], 11, 28, *ontfarmes* Kerst. 237. Hier ist also wieder die form des praes. und praet. nicht unterschieden. *d*) gewöhnlich *biddens*, *gherens*, *volchdens*, aber auch *wi bids* Walew. 2985. *e*) *Gaves*, *plages*, *sages*, *mages*; belege bei van Helt. § 2 D und *mages* Lev. v. Lutg. II 164; *waes* Sp. 3[6], 9, 85. 21, 63. 2[1], 49, 3 (im reim), Rein. 226, Kerst. 125, *ghenaes* Rb. 9440, *naems* 20440, *aets* Lksp. 1, 22, 2, *maechs* Alex. 2, 466, Lev. o. Her. 2004, *saels* Rein. 592, Lksp. 3, 9, 69, Lev. v. Lutg. 2, 1424; *caens* Mart. I 448 (text *cans*); weitere belege noch bei van Helten. Von beispielen des anderen typus nennt van Helt. nur (ohne belege) *machs* und *sals*, von denen das letztere unter umständen, d.h. wenn es zu *sullen* (nicht *solen*) gehörte, ausserdem nichts beweisen würde. Der typus ist also jedesfalls selten. Über *eis*, *ees*, auch über *beens* später.

5. Dat. s. und pl. masc. und neutr. und acc. refl., zuweilen auch für nicht reflexiven acc *hem*, *hen*. Anlehnung an verbalformen auf *e* sind nicht ungewöhnlich, z.B. *raden* (mit praes. und iis; var. *rade hem*) Lksp. 3, 10, 272, *hoedem* (mit optat.) 6, 44, *ghuerdem* Sp. 3[3], 32, 20, *beloefdem* Esop. 8, 3, *dedem* 10, 8, *dreechdem* Rein. 774, *soudem* Flor. 2801, *dochtem* 1119 (Esopet 18, 9 *docht hem* geschrieben), *maectem* (mit eum) Sp. 3[3], 38, 74, *cleetden* (reflex. sing.) Lanc. 4, 2507, *behaechden* (iis) Ystor. bl. 2678, *mochten* (iis) Walew.

6262; van Helt. gibt § 340 noch eine grössere anzahl weiterer belege mit praeteritum *-de*, ohne beleg auch praes. *ic gevem* [1]). Mit consonantisch auslautender form klingen mir *dattem* (z.b. Sp. 4[1], 12, 67. 3[6], 32, 22 (mit acc.?)) und *mettem* (z.b. Sp. 4[3], 2, 32) nicht unvertraut; *wantem* z.b. Sp. 4[2], 64, 29. Bei van Helt. oder in meiner Gramm. werden ohne belegstellen angeführt *geeftem*, *doetem*, *scaemtem*, *gaffem*, *verhinkem*, *sloechem*; *bevallen* (mit iis) Velth. 2, 646, *cannem*, var. *can hem* (eum) Eleg. 267. Von verbalformen auf *-en* schwindet dabei letzteres, wie die belege bei van Helt. opmerk. 1 zeigen, z.b. *bodem* = *boden hem*; ebenso *lachterdem* Rb. 15315 var. zu *lachterden hem*. Aber beliebt sind diese inclinationen mit consonantisch auslautenden formen keineswegs, sondern in der regel bleiben die wörter getrennt: *geeft hem*, *gaf hem*. Noch ist hinzuzufügen dass das Taal en Lett. 1, 25 anm. 2 geltend gemachte *gavem* ein versehen ist; die hs. hat *gaven* (mit acc.),

6. Acc. sing. masc. *a*) nach tonvocal: 1) *diene* Rein. 858, *ghine* 216, *kindine* Sp. 2[7], 15, 54 (var. *kenstune*), *castijtdine* (praet.) Torec 505, *sine* s. Rb. glossar, im reim Sp. 2[1], 17, 60, sonst z.B. Lev. v. Lutg. 2, 8215. 8710. 8770, *hine* Sp. 2[6], 16, 44, Lksp. 2, 22, 29 (im reim), *doene* (mit *doe* „als") Sp. 2[7], 3, 25, *wine* s. Rb. glossar. 2) Daraus apocopiert z.b. *hijn* Stoke, 1, 1145 (var. *hine*). 3) In Rein. II 3674 *hien*, 3962 *wildien* müssen wir *-ən* als die angelehnte form ansehen. In anderen texten, wo *hie* neben *hi* begegnet, könnte man dagegen *hien*(*e*) u. dgl. auch als *-n*(*e*) nehmen. Aber solche formen scheinen in der regel nicht gebraucht zu sein.

b) an verbalformen auf *-ə*: *soudene* Walew. 457, *quamene* Rb. 28154, *leiddene* Sp. 2[4], 12, 97, *dedene* 44, 33, *veldene* (: *tongeldene*; hs. *velden*: *tongelden*) Troien 10385, *brochtene* Stoke 1, 1151, *voerdenne* Sp. 2[4], 12, 68. 2[6], 50, 39, *leidene*, var. *leydenne* [2]) Lksp. 3, 3, 373. Apocopiert z.b. *bekenden*

[1]) Auf die frage, in wie weit die form *-en* für den nichtreflexiven und reflexiven dativ anzuerkennen sei, kommen wir unten s. 93 zurück.

[2]) Die schreibung mit *nn* hat hier für uns keine bedeutung. Auch

Rein. 539, *deden* Ystor. bl. 341, *begonsten* Kerst. 1570, *consten* 1290, *ic kennen* Sp. 2[7], 15, 55 var., *voerden* (varr. *voerdene*, *voerdenne*) Lekensp. 2, 36, 638.

c) an verbalformen auf *-ət* 1) α) *wanettene* Lanc. 2, 42817, *ghi hebbettene* 4, 3645; mit einem *t* geschrieben *ontgravetene* Stoke 3, 936; vgl. auch *sendetenne* (mit *sendet het*) Sp. 2[4], 5, 104. β) mit apocope: *herbergetten* (imperat.) Torec 2887, *heveten* Lev. v. Lutg. II 9002, Walew. 507, *ghi mogheten* 2003. 2) α) *worptene* Lev. o. Her. 4366, *bintene* (mit imperat. *bindet*) Torec 2989, *voertène* (imperat. *voert*) Lanc. 3, 12031. β) *scoerten* Nat. bl. 4, 398. Wir haben also formen, in denen alle 3 schwache *e* bestehn, wie (*gravetene*) und solche, in denen das 3. (*graveten*) oder das 1. (oder 1. und 3.) *e* schwinden (*graeftene*, *graeften*). Auch die letzte noch übrige möglichkeit, syncope des 2. *e* kommt vor in γ) *men prisenne* (var. nach 2 α *prijstene*) Lksp. 3, 5, 61. Das *nn* könnte auch hier blosse schreibung sein, aber auch die assimilation aus *tn* andeuten.

d) an verbalformen auf *-ən*: 1) α) *togenne* Lev. o. Her. 2214, *dragenne* Nat. bl. 4, 401 var. (text *draghen* mit apocope), *ontseidenne* Sp. 2[7], 21, 13, *hebbene* 21, 16, *groevenne* 2[4], 29, 69. 2[6], 30, 112, *woerpenne* 2[4], 6, 31, *sloegenne* 2[7], 20, 73, *dwongenne* 2[7], 8, 44, *gavenne* 2[4], 21, 13, *leidenne* Stoke 2, 1406; weitere beispiele in der anm. dazu. β) mit vereinfachung der hier etymologischen doppelschreibung: *latene* Nat. bl. 4, 403, *grovene* Rb. 2133, *groevene* 13716, *sloegene* 13715, *grepene* Sp. 4[3], 15, 84, *hivene*, *groevene* Lanc. 2, 25257 f., *latene* (mit infin.) Walew. 458, *beweendene* Rb. 6446, *prijsdene* 3834, Sp. 1[3], 10, 21, *leeddene* Walew. 2619, *groettene* 823, *brochtene* 7771, *doeptene* Ystor. bl. 394. γ) mit apocope: *eten* Nat. bl. 4, 398 (varr. *etene*), *draghen* 401, *laten* 403 (varr.), *namen* Wal. 7770, *brochten* 10985, *hadden* Lekensp. 2, 36, 305.

Ganz ungewöhnlich ist also *si hiffene* Lanc. 2, 25049 (gegen das richtige *hivene* 25257). Wenn nicht ein lapsus vorliegt,

---

mordenne Sp. 4[2], 23, 50 ist als *mord*(*e*)*-ene*, nicht etwa mit *nn* aus *dn* als *morded*(*e*)*-ne* aufzufassen.

müssen wir die form nach schreibungen wie *elfoinne*, *enichge*, *enigche*, *slaeche* „schläge", *maketde* im selben text beurteilen. Dass pluralisches *hīvenne* zu *hīfne* und dies wieder zu *hīffene* geworden sei, halte ich nicht für wahrscheinlich, obwohl es in die unten folgende beweisführung für singulare mit *ene* sehr gut passen würde.

2) *sulne* Rein. 3429, *wilne* Sp. 4[2], 5, 53, *coorne* 3[6], 92, 59, *corne* 4[1], 42, 76, *seuerne*, *seurne* Nat. bl. 4, 398 varr., *bevaelne* Wal. 2645.

3) *dragenen* Lksp. 1, 15, 81 var.

c) bei einsilbigen consonantisch ausgehenden formen.

1) nicht verbale formen: *α*) *dattene* Rein. 228, Sp. 2[3], 45 7, *hettene* Walew. 459, (*alsene* Rein. 346 u. s. w. wohl mit *alse*), *ickene* Lekensp. 2, 36, 1176, Part. 7018; *β*) *menne* Rein. 1007, *hetne* Wal. 397, *daerne* Rb. 9346; *γ*) *icken* Lekensp. 2, 36, 1174, Rein. II 5396. Bei verbalformen mit *men* haben wir *settemenne* Wal. 1095, *sloechmene* (varr. nicht angegeben), *droegmene* (varr. *-menne*, *-men*) Rb. 13856, und, wie die letzte var., so häufig mit absorbiertem pronomen: *groefmen* Stoke 2, 1419, mit weiteren beispielen in der anmerkung. Die form *-men* kann sowohl auf *menne* zurückgehn, als auch — aber weniger wahrscheinlich — auf *-menen*.

2) verbale formen mit flexivischem *t*: *α* und *β*) *doettene* Lanc. 2, 30924. 3, 16951, *vaetten*, *slaten* 2, 38824, *doettene* (mit 2 pl. imperat.) Sp. 2[3], 44, 42, *viertene* Lekensp. 2, 36, 43, *ghi daedtene*, var. *doetene* 85, *houtene* 306, *doempten* 307. 407, *leydten* (varr. *leedtene*) 405, *houten*, var. *houttene*, *houdtene* 415, *vaten* (wohl 3 pers.) Nat. bl. 2, 3987, *slaten* 3, 199, *gaettene* Test. 193, *slaeten* Velth. Sp. 1, 2255, *sietene* (mit imperat.) Lanc. 3, 22598, *ghi waerttene* (mit conj. praet. *waret*) 30840, *verdrincten*, var. *verdrinctene* (verdrängt) Nat. bl. 3, 3631. Ich stelle hierhin auch *etten* (mit 3. sing. *et*) Nat. bl. 4, 398, *bestrijttene* Torec 310, *houtene* (mit 3. s. praes.) Lanc. 2, 39576, sowie *hattene* (mit *hadde het*) 3, 22518.

3) sing. imp. und st. praeteritum. Der übersichtlichkeit halber sollen hier zwei verschiedene typen auch gleich im druck nebeneinander veranschaulicht werden:

α

blauwene Sp. 2¹, 88, 13, *men grovene* Rb. 13716 var., *groevene* 13858. 13868, ä. mit *v* 33545, Sp. 1⁴, 5, 38. 1⁵, 9, 46. 1⁷, 75, 20 (var. *screefen*; übrigens könnte hier und an einzelnen anderen stellen auch an den conjunctiv gedacht werden), 3⁴, 21, 84. 4², 9, 34. Tor. 3558. Lanc. 2, 42612. 3, 11717. 21015, Stoke 2, 101, *versloghene* Rb. 10716, ä. mit *gh*, *g* 10725, 33939. 34474 (var. *sloechen*). Sp. 1², 2, 16, 1⁷, 101, 53. 3⁸, 74, 52, Torec 439, Lanc. 3, 1318. 10626, Stoke 2, 959. 3, 1565 u.ö., *hiuene* Moriaen 66, *vingene* Rb. 12749, ä. *ng*(*h*) 18676. 30498 (var. *nk*). 34531 (var. *vinken*, *vinckene*). Sp. 1², 34, 69. 1³, 8, 30 (var. *nk*). 1³, 9, 24 (var. *nk*). 1⁵, 9, 61. 46, 52. 3³, 24, 13. 3⁴, 33, 3. 3⁷, 10. 53. 3⁸, 1, 38. 4¹, 48, 46. 49, 94. 4², 69, 98, Lanc. 3, 9946, Stoke 1, 1278. 6, 1179, *ombodene* Rb. 19997, *loedene* Sp. 4², 52, 25, *begrepene* 3³, 4, 74, *retene* (von *riten*) 3², 38, 105, *scotene* 3⁸, 57, 23, *hietene* Stoke 5, 1438, *moetene* 6, 927, *latene* 4, 1421, *vercosene* Sp. 3⁴, 47, 50, *dalvene* 1², 2, 27, Rb. 12230 var.

β

groefene Rb. 12380. 12938. 13768 u.ö, *groeffene* 12230, Sp. 2⁴, 29, 48, *verhieffene* Test. 2016, Lanc. 3, 10625, *droechene* Rein. 1301, Rb. 22261, ä. *ch* Sp. 1², 2, 16. *sloechgene* Lanc. 2, 16975, Sp. 2⁶, 30, 11, ä. Lksp. 2, 26, 14 varr., *vinkene* Rb. 12749 var., *dwanckene*, *ontfinckene* Sp. 1⁵, 10, 25, ä., (auch *nk*), 16, 32, 3², 3, 54. 3⁴, 7, 76. 4¹, 7, 3. 4², 86, 30 u. o. Lanc. 4, 4914, Torec 3245 (*ontfincgen*; doch auch schreibungen wie *lecgen*, *leitdic*), Stoke 5, 601, *snijtenne*, *snijdtene* Lksp. 3, 3, 361 varr. (imperat.; sing. oder pl.?), *ombotene* Rb. 21672, ä Stoke 4, 875, *scietene* 3, 742, *snetene* Lanc. 3, 22523, *botene* Velth. 1, 2078, *verloessene* Sp. 3⁷, 50, 45. Lanc. 3, 1615. 8771, *beettene* Sp. 3², 47, 24, *laettene* (imperat.; sing. oder plur.?) Lanc. 3, 22258, *dalfene* Rb. 12230 var., 13716 varr., 12778 varr., *barchene* Test. 2872, *schaltene* Sp. 1², 32, 27. 3⁷, 16, 38. 4¹, 53, 19. 4², 14, 69, *hiltene* Lanc. 2, 17552, *vantene* Sp. 4², 67, 13. Tor. 2951. Sp. 2⁶, 23, 42. 70, 51, Lanc. 2, 12857.

α

scaldene Sp. 1^2, 29, 59, *hildene* Flor. 2786.

β

22526. Stoke 6, 393, ä. Tor. 1441. 2043. Lanc. 2, 37657, Lekensp. 2, 36, 779, *bintene* Velth. 1, 1972, *wertene* (mit „ward") Lanc. 2, 20448 [1]). Ich hebe hervor *assene*, var. *aessene*, eine andere *asene*, mit imperat. von *âsen*. Nat. bl. 3, 1700.

α

Gavene Rb. 20078. Sp. 1^2, 18, 22. 4^2, 1, 63. 79, 28, Torec 1487. 1981, *saghene* u. ä. Rb. 10835 (var. *sagen*). 23305 (varr. *sachene*), Sp. 1^1, 48, 32, Lanc. 3, 11147. 4, 3647 u. s. w., *quamene* u. ä. Rb. 20154. 27437 (var. *vernammene*), Sp. 1^2, 44, 36, Tor. 1414, 3189, Lanc. 4, 4912, *sprakene* u. ä. Lksp. 2, 5, 120 var., Rb. 26657. 34474 (varr. *stacken*), Tor. 338. 544. 920 u. ö., Lanc. 3, 11695, *atene* Sp. 1^1, 46, 6, *besatene* 3^6, 26, 74, *badene* u. ä. Sp. 1^7, 101, 33. 4^1, 31, 17. 4^2, 14, 47, *genasene* (var. *genassene*) Rb. 26107. Sp. 3^5, 34, 28.

β

Gaffene Alex. 2, 539, Lanc. 2, 40023, *machene* (var. *maghene*) Nat. bl. 2, 2459, *nammene* u. ä. Sp. 1^3, 6, 21. 2^2, 49, 12. 2^6, 79, 20, Lksp. 2, 3, 24 varr., 48, 1075 varr. (*nammene* und *nammenne*), *trackene* Test. 207, *ballene* Sp. 1^7, 13, 53. 4^2, 79, 28, *lassene* Sp. 2^6, 73, 21.

Angereicht sei hier *wannene* Sp. 2^6, 29, 20.

α

Sloegen Velth. 1, 3959. 2, 550 u. s. w., *sloeghen* Rb. 12848 (varr. *sloeghene*), *slogen*

β

Droechen Lksp. 2, 26, 14 (varr. *drouchene*, *drochghene*), *men groefen* Rb. 13716 var.,

---

[1]) Hier und im folgenden sind für Rb., Maerlants Sp. und Lanc., wo tatsächlich im ganzen die formen des typus α überwiegen, die gegenteiligen etwas stärker betont. Die obigen belege geben also nicht ohne weiteres das richtige bild. Der typus β ist indessen auch in den genannten texten nicht selten, bei einzelnen lautgruppen sogar bevorzugt

α

Tor. 923, *hiuen* Moriaen 780, *ontfingen* Nat. bl. 4, 372 (var. *ontfincken*), Lanc. 3, 41685, *ghinghen* Rb. 16531 var. (andere var. *ghincken*), *gaven* Tor. 923, *dragen* (mit imperat.) Lksp. 3, 3, 359 var., *magen* Velth. 2, 1079, *namen* Lanc. 2, 6174, Flor. 2786, *staken* u. ä. Rb. 10544 (var. *staken*, *stakene*; *stacken*), Velth. 1, 3959, 2, 2863, (2872 *stacken*) [1]), *traken* Flor. 3689.

Bevaelne Sp. 1[3], 2, 20. 3[6], 54, 74. 3[8], 35, 40, *sloegne* Rb. 18626, *ontfingne* Flor. 2792. 2800.

β

snijtten (mit imperat.; plural?) Lksp. 3, 3, 361, *behouten* (imperat.) Nat. bl. 3, 1670, *overreeten* Alex. 5, 60, *hilten* Torec 3159, *ontfincken* Lekensp. 2, 36, 1134, *vanten* Flor. 2747, *magghen* Nat. bl. 2, 3010 (var. *magene*), *besachen* Flor. 2778, *nammen* Sp. 3[3], 6, 21 var., Lksp. 2, 33, 24. 36, 637. 48, 1070, *spracken* u. ä. Lksp. 2, 5, 120, Velth. 2, 2872, Lanc. 3, 11667, *bevallen* Lanc. 3, 9730 (Torec 509 steht *bevalle*; Jonckbl. ändert in *bevallen*).

Salne Rein. 1023, *zalne* Franc. 1890, *bevalne* Lanc. 2, 7841. 3, 15095. *groefne* Ystor. bl. 342, *voorsachne* Franc. 143. *Canne* Nat. bl. 3, 3632 varr. (text. *cannen*), *ghewanne* Rb. 19899, *nampen* Ep. fragm. Rol. 726, das notwendig ein *nam(p)ne* voraussetzt.

7. Genitiv, dativ sing. fem. und genitiv pluralis.

a) *Hire* Rein. 342, Franc. 386, *[h]adsire* 1286. Auch mit der minder betonten form von *hi: hiere* (: *sciere*) Alex. 1, 172, *hiere* Lksp. 2, 8, 12 eine var. (text *hise*). *b*) *durster*, *moeter*, *wilder*, *alser*; s. Mnl. woordenb. II 678. *c*) *stervetter*, andere

[1]) *Ghewannen* Rb. 19899 var. Belege für syncopierte formen des einen oder anderen typus bieten auch die varr. zu Stoke; s. zu 1,1278. — Einige weitere belege zum typus α überhaupt bei van Helt. § 2 B.

sterfter Nat. bl. 2, 1681 varr., *houtere* (hs. *houtene*) Tor. 2564. *Wertre* (3 pers. s. praes. von *werden: vele wertre verloest*) Sp. 3^8, 41, 46. *d*) *warenre* Sp. 3^6, 9, 88 und, mit jüngerer lautentwicklung (Mnl. gr. § 115,1) *sloegendre* Lanc. 4, 8302. Das gewöhnliche in dem falle war jedoch in der älteren sprache *waerre*, auch *warre* und *ware* geschrieben, s. Rb. glossar. So auch *vielre* Rb. 5990 (wo auch sing. des praedicats möglich wäre), *sloegre* 17648, *coenre* Sp. 1^8, 51, 4. Entsprechend auch bei *-men* an verbalformen, nur mit erhaltung von *e* zwischen *m* und *r*: *-merre*, *vinemerre* Rb. 30485, die andern *vinchmer*, *vinemer*. Weiter erscheint mit verlust des *n* auch *sire* (mit *sijn* sunt) Nat. bl. 3, 3657 (die varr. lesen *sijnre*), 7, 155 *sire daer* (varr. *sijn daer*). *e*) mit einsilbiger consonantischer form: *datter* Rein. 76, *esser* Lksp. 1, 10, 75; ferner mit sg. imperat. und sg. des st. praeteritums:

α

f) *gavere* Sp. 3^6, 44, 103, *plegere* (mit imperat.) 3^7, 1, 67, *laghere* 4^1, 22, 10, *stakere* Tor. 2226.

sloegre Rb. 31785.

sloeger Rb. 21795, *sloger* Tor. 910. 2231, Lanc. 3, 11665, *verslouger* Sp. 3^8, 64, 52, *magher*. Alex. 5, 996, *namer* Rb. 5584, *waser* 2125. 6877. 21146 (C *wasser*; ob in diesem vers *haer* oder *daer* gemeint, ist unsicher). 32526, Sp. 1^7, 61, 6. 4^1, 1, 71, Walew. 977. 6582, Velth. Sp. 1, 107. 2, 1064. 3262, Ferg. 5260, geschrieben *wazer* (B D *waser*, C *wasser*; auch F *wazer*?) Rb. 15123.

β

quammere Sp. 2^5, 3, 106, *hieltere* Lanc. 2, 30878.

Vgl. *wertre* unter *b*).

gincker Sp. 3^8, 6161, *ontgincker* 4^1, 20, 20 u.s.w., *weetter* (von *weten*) 4^3, 21, 70, *reetter* (von *riden*) Lanc. 2, 38800 u. ö., *quammer* Rb. 6877 varr. C, F, Rein. II 5198, *wasser* Rein. 825, Alex. 3, 665, Walew. 896. 1952, Velth. 2, 573, *daer wasser vele* Lanc. 2, 34186 (*daer waser vele* 34258).

III. *Daer* und *dare.*

Beide adverbia, älter *thār* „dort" und *thara* „dorthin", lassen sich nicht trennen. Ausserdem stimmen die erscheinungsformen so sehr mit denen bei *hare* überein, dass das von der einen gruppe gesagte im ganzen auch von der anderen gilt.

a) *Soere* (*soe* ea) s. Rb. glossar. Bei pronomina auf *i* sowohl *-ire* wie *-iere*: *hire* Lksp. 1, 33, 13, Rein. 52, *mochtire* 133, *hiere* 3296, *wire* und *wiere* Lksp. 2, 41, 155, *wiere* Rb. 1809, *sire* Lksp. 1, 24, 90, Lev. v. Lutg. 2, 11561, *siere* Rein. 341; weitere belege z. b. Rb. glossar. Die formen mit *iere* können sich aus den minderbetonten nebenformen der pronomina erklären, sie könnten aber auch incliniertes *ərə* enthalten. *Diere* (varr. *dier*) = *dien daer* Mart. II 82 kann mit *die* für accusativ zusammengestellt sein, aber auch lautlich *n* eingebüsst haben.

b) *α*) nur selten *-ere*: *leedere* Sp. 3[6], 9, 76, *in vindere* Lanc. 4, 13038. *β*) gewöhnlich *-er*, z. b. *hebber*, *hadder*, *souder* Mart. Rein. s. 420, *comer* Walew. 4091; vgl. *wilser* Rein. II 7579, *dieser toe* Mart. I 906 var. (mit incliniertem *se*). *γ*) *latre* (d. i. *lātre*, varr. *later*) Rb. 1728, *waerre* Sp. 1[8], 62, 68. Über *legter* s. e 1 *γ*.

c) an verbalformen auf *-(e)t*: *ghi sulter*, *sijter* Rein., *leghetter* Stoke 10, 532, *vergater*, B *vergaetter* (andere *vergaet daer*) Nat. bl. 3, 2285, *gi daetter* (mit *dadet*) Lanc. 4, 4237, *vintere* Sp. 3[6], 57, 16, *vinter* Esop. Prol. 21, *etter* Nat. bl. 7, 269, *hoorter* Lekensp. 2, 36, 87, *leidter* (2. pl. praeter.) 924, *dietter* (mit 3. pers. von *dieden*) Rb. 17532; varr. *dieter* und, was besonders zu bemerken ist, Hs. D *dieder*. Die fälle sind nicht ganz sicher zu beurteilen, indem die angelehnte form sowohl die gewöhnliche der inclination als *-der* (mit assimilation) sein könnte; s. e 1 *γ*.

d) an verbalformen auf *-(e)n*: *α*) z.b. *brachtenre* Sp. 3[6], 9, 87, *brachtenre* Sp. 2[5], 49, 4, *staenre* Walew. 3569; hierhin *besparstendere* Sp. 2[6], 68, 16 (Mnl. gr. § 115, 1). *β*) mit verlust des *(e)n*, wieder in 2 formen: *liepre* Walew. 6556, *waerre*

(mit *daer* oder *hare?*) Sp. 4³, 21, 63. 68 und *blever* Rein. 750, *camer* Franc. 8285. 8418, *hebber*, *hieter* Stoke 1, 439 (s. die anmerk. unter dem text), *setter* Rb. 1476, *wiesser* (*wieser*) 21692; mit infin. *setter* Rb. 16682, *werker* Stoke 9, 1375; mit schw. praet. *besparseder* Sp. 2⁶, 68, 16 var. [1])

e) An consonantisch auslautenden formen.

1) nicht verbale formen: α) *datter* z.b. Rein. 80, *dattere* Lanc. 4, 8814, *watter* (*daer* oder *hare*) Kerst. 925, *offer* Sp. 3⁴, 47, 13, *icker* Lev.. v. Lutg. 2, 9102, *hebbicker* 8089. β) *daere* Sp. 4², 18, 78, Lev. v. Lutg. 2, 10393; ebenso *menre* z.b. Rb. 11859 var., Rose 14308, aus welcher form mit assimilation *merre* entsteht, so Rb. a. a. o., Sp. 3⁵, 11, 60. 3⁶, 45, 123, Nat. bl. 7, 235. *Mer*, z.b. Rb., Nat. bl. Rose a. a. o., ferner Sp. 3⁵, 11, 60. 3⁷, 31, 6. 3⁴, 26, 77, kann aus *merre* gekürzt sein, sich aber wohl auch mehr unmittelbar aus *men daer* entwickelt haben, wie *camer* aus *camen daer* oder *besparseder* aus *besparseden daer*. [2])

γ) Einen ganz anderen typus stellt *icter* Troyen 7995 dar, der auch an verbalformen erscheint: *bracter* 8820, *du moetster* (mit *du moets*) Sp. 4¹, 60, 30. Er liegt auch vor in *legter* (mit imperat.) Sp. 2⁶, 74, 39, wo nicht *legge* als die zugrunde liegende form anzunehmen ist, sondern *lech*, an dessen *ch* sich das *d* von *dər* (aus *daer*) assimiliert hat. Formen wie *leghetter*, *datter*, *watter* (oben *c*)) und wie *leitter*, *moetter* (unten n°. 2) könnten auch hierhin gehören.

α

2) mit verbalformen ohne flexionsendungen *voerre* Rb. 21801, *moetere* (varr. *moeter*; mit *dare*) D. Doctrin. I 201,

β

sloechger Sp. 2², 17, 89, *bleefer* Rb. 16790 (varr. *blever*), *screeffer* Sp. 3³, 9, 2, *ontfinker* Rein. 1505, *ghincker*

---

[1]) Die doppelte entwickelung, die wir sonst getroffen haben, also auch hier: mit *sparseden* 1) *sparsede(n)r* 2) *spars(e)denre*.

[2]) Es ist weder für diese noch andere zusammenziehungen mit *men* notwendig mit dem Mnl. woordenb. lieber von einer form *me* als dem volleren *men* auszugehn; die zusammenziehungen sind älter als die form *me*.

α

droegher Rb. 32557 (var. C *droecher*), *sloegere* Sp. 1², 7, 35, *blevere* Sp. 1⁴, 27, 28, *screvere* 1⁷, 46, 69, *blever* 1⁵, 30, 40. 4¹, 14, 85. 4², 4, 33, Rb. 16790 varr., *rieder* Sp. 3⁷, 52, 39, *scieder* Lanc. 2, 44736, *ghingher* Rb. 20745, *staerver* Sp. 3⁷, 54, 45. 4². 27, 95, *rauder* Nat. bl. 4, 80, *warder* Rb. 28047, *gavere* Sp. 4², 7, 62, *ghaver* Rb. 4978, *maghere* Sp. 1⁴, 33, 27, ä. 1², 39, 15. 1⁵, 76, 1, *mager* Rb. 256, Sp. 3², 6, 23, Ferg. 3313, Blanchefl. 2496. 2588, *plagher* Nat. bl. 4, 443, (V, A *placher*), ä. Lanc. 2, 43806. 43831, Mor. 1260. 2384, *quamer* u. ä. Franc. 8650, Rb. 21732. 34600, Sp. 1¹, 49, 30. 1⁵, 76, 2. 4², 10, 24, Sp. 2⁶. 80, 14, Velth. 2, 163, *wasere* u. ä. Rb. 598. 23068, Sp. 1², 37, 25, *waser* Rb. 598. 913. 2681. 2981. 13390. 24713 (C F *wasser*). 29715. 32587 (C F *wasser*), Sp. 1², 45, 23, Tor. 1964. 3372, Ferg. 3626. 5180, Flor. 3725, *bader* Rb. 5555, 12498, *stakere* Sp. 1², 34, 72. 3², 10, 55, *staker* u. ä. Sp. 4², 26, 115, Rb. 1487, Ferg. 966, Ovl. Ged.

β

Rb. 20745 var. C, Sp. 1², 14, 29, Blanchefl. 28861, *dwanker* u. ä. Sp. 1², 32, 23. 1⁵, 55, 45, *vanter* 3², 6, 69. 11, 7. 3⁴, 26, 3. 4², 45, 104. 46, 64, Lanc. 2, 13991. 3, 12678, Blanchefl. 2779, *stouter* Lev. v. Lutg. II 11202, *warter* Sp. 3⁵, 48, 18. 4², 51, 2. Lev. v. Lutg. II 13466, *hittere* Sp. 4², 13, 68, *reetere* (von *riden*) Tor. 1213, *gaffer* Sp. 2⁷, 3, 42, Rein 1674, *lacher* Rb. 11571 (B, D *lager*, C *lagher*, F. *lach er*), *machger* Sp. 2², 35, 33, *nammer* u. ä. Franc. 10107, Rb. 16462 (varr. *namer*), Lksp. 2, 5, 88, *batter* Rb. 5555 var. C, *badter* 12498 var. F, *wasser* Sp. 2⁴, 29, 29, Velth. 2, 3229. *Esser* Rb. 6125, Sp. 2⁴, 33, 131, Lev. v. Lutg. 2, 8233. Hs. C in Rb. hat *eiser*.

Salre Walew. 5486, *wanre* Blanchefl. 2750, *ghaltre* Sp. 3⁸, 8, 34, *stakre* Walew. 10602, *plagre* (var. F *plagher*) Rb. 23768 (mit *dare* „dorthin").

a

I, 45, 182 (die beiden letzteren zweifelhaft ob mit *daer* oder *hare*), Velth. 1, 1963 (var. *stacker*), *atere* u. ä. Sp. 3[4], 29, 69. 3[5], 11, 13. 4[3], 16, 79, *sater* Torec 2770, Walew. 140. Hier sei auch verzeichnet *eser* Ferg. 4364, Blanchefl. 2372. [1])

Zu den zuletzt besprochenen inclinationen sei hier noch bemerkt, dass sie hinter einsilbigen formen beliebter gewesen zu sein scheinen, als hinter mehrsilbigen, was ja begreiflich genug wäre. Zumal beim accus. *hina* scheint mir das deutlich hervorzutreten.

IV. Proclise des personalpronomens.

Häufig lehnt *het* sich an folgende wörter an: *tware*, *twaren*, *tsi*; besonders schmilzt es so mit der negation zu *ten* zusammen und diese gruppe weiter mit „ist" zu *tens*. In andern texten lautet es statt *ten*, *tens* vielmehr *hen*, *hens* und *en*, *ens*; s. VI 5.

Bei anderen formen ist proclise ganz ungewöhnlich, doch hat der grammatisch wie stilistisch besonders sorgfältige verfasser des Lev. v. Lutgardis einmal, II 7954, *ses* für „sie ist", obwohl er *sə* als nominativ nicht häufig zulässt; s. oben s. 52 Anm.

V. Inclination des demonstrativums und artikels (und von *wat*).

Für die ganz gewöhnlichen proclisen und enclisen der verschiedenen formen von demonstr. und art. können wir uns

---

[1]) Einige weitere belege für beide *-er(e)* bei van Helt. § 2 C.

hier an einem hinweis auf Mnl. gr. § 22 und van Helt. § 346ff. genügen lassen. Ein paar beispiele, die mir grade unter die hand kommen, mögen mit durchgehn; nom. s. masc. *wattie* Yst. bl. 3494, *alste* Stoke 8, 412. 9, 476, dat. s. fem. *laettier* Alex. 7, 673, *wattier* 684. Aufmerksam gemacht sei auf die auch vor *s* stattfindende syncope von *ə*, wobei *de stat*, *de stede* u. ä. zu *tstat*, *tstede* werden, z.b. *int stat*, oder auch *int stat* geschrieben, grade wie auch *upt erde* für *up de erde* geschrieben wird, formen die öfter anlass zu verkehrter auffassung des geschlechtes gegeben haben. Sie kommen aber nur hinter praepositionen vor, weshalb sie auch beim masc. nicht begegnen.

Wir gehn dann eben auf die merkwürdigen masc. und neutralen genitive wie *tfridachs*, *'tkints* ein. Zahlreiche belege bei van Helt. § 350, opmerking; s. auch Velth. Sp. neue ausgabe 1, 2102 anmerkung. Ich füge noch hinzu Rb. 13226. 13234, Sp. 2[6], 64, 71, Lksp. 2, 6, 9, wo formen mit *t* und *s* als varr. neben einander stehn, und *dgelijks* angeführt Kerst. s. 371. Ich hatte auf ähnliche formen meiner moselfränk. heimat bezug genommen: *'tsondächs*, *'tmǫndächs*, *'tmorgəns*, *'tǫwəns* u. ä., und meine, von van Helten gebilligte erklärung nahm an, dass diese formen vom neutr. ausgegangen seien, indem ein nom. *tkint* nur im auslaut flectiert worden sei: *tkints*, und dann übertragung aufs masc. statt gefunden habe, zunächst vielleicht bei mit *s* anlautenden wörtern, bei denen ein aus *d(ə)s sondachs* entstandenes *tsondachs* leicht in *'tsondachs* hätte übergehn können. Die erklärung kann man noch gestützt finden durch den von van Helt. hinzugefügten nachweis, dass in der etwas jüngeren sprache in der tat solche flexion von gruppen wie *dat venijn*, gen. *dat venijns* (auch entsprechende andere wie *voor die apostelen voeten, die ioncvrouwen vader*) vorkommen. Aber bei diesen letzteren erscheinungen kommt doch wohl die allgemeine zerrüttung der casusformen in betracht, und vielleicht ist für die anderen fälle eine dissimilatorische lautliche verwandlung von *'s morgens* zu *'t morgens* anzunehmen, die ja allerdings, zunächst beim neutr., durch

nom. und acc. unterstützt gewesen sein mag. Die annahme von übertragung wäre freilich auch bei dieser erklärung nicht zu umgehn, nämlich für die schwachen, also *s*-losen, genitive wie *theren, dgraven*, die gleichfalls nicht fehlen.

Inclination von *des* an ein vorangehndes wort wie *iets*, *ic siets, ic wills* stellt van Helt § 350 d 1 fest. Indessen geht die sache nicht so glatt auf, und es fragt sich mir, ob die betreffenden, übrigens durchweg jüngeren, formen in der tat auf einem spontan incliniert en *des* beruhen und nicht vielmehr umbildungen der formen mit *es* von (*hi*) *het* sind. *ts* kann sogar gradezu manchmal blosse schreibung für scharfes *s* sein, besonders entstanden an fällen wie *kents, bents*, für *kens, bens* = *kenne es, ben es*. Ausserdem konnte man, mit dem gedanken an *des*, ein *moets* oder *hi siets* leicht in *moet des, siet des* auflösen. Entscheidende fälle an formen auf *-e*, ein *latets*, *wildets, prijsdets* (mit *late, wilde, prijsde*) scheinen nicht belegt zu sein, und aus einem *sal des* konnte in organischer lautlicher entwickelung niemals ein *saelts*, mit länge, werden, es sei denn in einer mundart die ein *a* vor *ld* oder *lt* überhaupt verlängerte. Lanc. 4,8813 *die coninc en grotets niet* ist ohne zweifel praet. *grotede* mit *es* von *hi*.

In einigen praepositionen geht bei der inclination von artikelformen auslautendes *-en* verloren, besonders in *buten* und *binnen*, indem *buten den* zu *buten*, *buten der* zu *buter* wird, entsprechend *binden, binder*. So finden sich aber auch *bover* für *boven der*, *benorder* für *benorden der* u.a.; s. van Helt. § 126 n. opmerking. Es ist kein grund, mit van Helt. an der rein lautlichen entwicklung dieser formen zu zweifeln. Wenn *binden, binder* zur rechtfertigung von *buten*, *buter* nicht genügen sollten, weil zwischen den *n*-lauten die silbe leichter verloren gehn konnte als zwischen *t* und *n*, so genügen doch ganz gewis die zusammenziehungen der verbalformen auf *-en* mit *daer* (III d β) und anderen wörten. *Binnen* wird auch in der proclise zu *bin* in *bindíen*, *bindésen*. Ein etymologisch von *binnen* verschiedenes *bin*, das die wörterbücher ansetzen, gibt es nicht; das leztere geht immer auf das erstere zurück. S. auch. s. 80.

Im Mnl. lehnen sich die artikelformen nicht an verbalformen an. Ein *brachten* (= *brachte den*) *ridder* Kerst. 1044 ist meines wissens ganz vereinzelt und kommt auch in den limburg. Sermoenen nicht vor.

Im anschluss an die demonstrativa sei die anlehung des interrogativums *wat* an *dan* erwähnt: *wattan* (eine vollere form *wattanne* scheint nicht belegt zu sein); Rein. 1033 steht es im reim zu *can*. Es ist wohl auch das umgekehrte verhältnis, mit der betonung *wáttan*, möglich. Eigenartig ist das nur einmal belegte *wes* für *wat es* Hildeg. 15, 41 (var. *wats*) und zeigt, wie weit derartige kürzungen in der lebendigen sprache gehn können. S. zu der form unten s. 80.

VI. Einzelheiten.

1) Bei den häufigen inclinationen von praepositionen die proklitisch und enklitisch auftreten können je nach dem betonungsverhältnis, z.b. *mettíen* (mit demonstr.), *métten* (mit artikel) brauchen wir hier gleichfalls nicht zu verweilen. Es sei eben darauf aufmerksam gemacht dass das *ə* von *te* nicht nur vor vocalen sondern auch vor bestimmten consonanten schwinden kann: *twi*, *twaren*, *tsamen*, *tsbisscops*, wofür auch *sbisscops*. Mit folgendem *d* vereinigt es sich zu blossem *t*, z.b. *ter* = *te der*, *tinen* = *te dinen*.

2) Ausser mit *wat* verbindet sich *dan*(*ne*) auch mit *noch* (*no*) zu *nochtan*(*ne*), (*nodan*(*ne*)). Hier sind sicher beide betonungen — also je nachdem proklisis von *noch* oder enklisis von *dan* — anzuerkennen: *nochtán* und *nóchtan*, woraus auch *nochten* (Mnl. woordenb. 4, 1466). Synonym mit *nochtan* ist *nochtien*, mit *tien* aus *te dién*; auch *nochtoe* aus *noch doe*.

3) Auch bei *ende* haben wir sowohl proklise wie enklise. Das letztere hauptsächlich mit den formen des artikels, *entie*, *enten* u. s. w., neutr. *entat* und *ent*. Beispiele u. a. in Rb. glossar; ferner *entie weldaet* Franc. 1911, *entie pine* 10383, *entat evel* 2131, *enten* Sp. 3[8], 39, 65, *enter* 4[2], 42, 43, und so auf schritt und tritt. Ungewöhnlicher ist *ente breken* Franc. 2423 =

ende te breken oder *ende te tebreken*. Proklise haben wir bei den betonten demonstrativformen — es sind also *entie* (ohne subst.) und *éntie man* zu unterscheiden — ferner *entese* (mit *dese* u. s. w.), *entu*, *entijn* (= *ende dijn*), *entan*, *entoe*, *entaer*, *harentare*, *dorentore*. Daneben nimmt *ommentomme* eine eigenartige stellung ein. Die entstehung von *t* in allen diesen formen wird vielfach nicht richtig beurteilt. Es geht nicht an zu sagen *d* + *d* hat *t* ergeben (Verdam zu Aiol. vs. 410), denn praeterita wie *sendde*, *sende* zeigen, dass dem nicht so ist, und wenn wir die regel dahin einschränken wollten, dass wir von *d* + *d* im anlaut betonter silben redeten, so würde sie für die formen mit dem artikel, *éntən* u. s. w., versagen. Auch geht es nicht an, ein apocopiertes *end* „mit scharf ausgesprochenem dental" in anspruch zu nehmen (van Helt. § 108 *i*). Denn es ist ganz unwahrscheinlich, dass ein **ent*, welches etwa im satzzusammenhang vor tonlosem consonanten entstanden sein könnte, sich für diese durchaus nur tonlos stehende partikel verallgemeinert haben sollte. Es wird wohl auch kaum jemals *ent* sich geschrieben finden, ganz gewis nicht im älteren Mnl., wo doch all die genannten formen durchaus geläufig sind (vgl. auch Taalkund. bijdr. 1, 111); und dass man sogar vor vocal *omme ent omme* gesprochen haben solle, lässt sich in keiner weise glaublich machen. Auf das feststehnde *want* könnte man sich nicht berufen, denn dies geht nicht auf *huanda* sondern auf die im As. und Afries. gewöhnliche einsilbige form *huand* zurück (vgl. van Helten, P. Br. Beitr. 28, 564). Das *t* erklärt sich vielmehr daraus, dass die contractionen bereits aus einer zeit herrühren, da die betreffenden wörter noch *th* hatten, also *thie*, *thār* u. s. w. lauteten. Die erklärung passt auf alle, auch auf *entu* I 2*a*, bis auf *ommentomme*. Aber dies steht mit den anscheinend gleichartigen *harentare* und *dorentore* auch gar nicht auf einer linie, denn weitaus die meisten mnl. texte haben neben diesen letzteren nur *omme ende omme* oder höchstens *ommendomme*, und die form *ommentomme* — belege bei van Helten Spraakk. § 108 opmerk. und Mnl. woordenb. 5, 101f. — ist von nur beschränktem verbreitungsgebiet. Rein

lautlich ist es überhaupt nicht erklärbar, denn *omme ènde omme* konnte auf diesem wege nur *ommendomme* ergeben. Es ist gewis im sprachbewustsein zu *omm end domme* zerlegt worden, parallel der zerlegung van *gaedi* zu *gaet di* (oben I 5*a*), und dann in halb bewuster nachahmung von *harentare* und *dorentore* weiter umgestaltet. Denn auch für eine spätere zeit halte ich eine lautregel: *d* + *d* im anlaut betonter silbe zu *t* für unwahrscheinlich. Es käme darauf an festzustellen, in wie weit die form wirklich volkstümlich ist; De Bo kennt sie nicht.

4. Die verbalform *es* lehnt sich häufig, mit verlust ihres vocals, an vorangehnde wörter: *dats, hets, hijs, soes, daers* (belege Rb. glossar), *hiers* (belege Rb. glossar), *hoes.* Mit negierten *het* (s. die nächste nummer) ergeben sich die formen *hennes, hens, ennes, ens* und *tens;* ebenso *dannes* (Rein. 563), *dans* = *dat en es, dins* = *dit en es* (belege Rb. glossar).

5. Ein rein enclitisches wort ist die alte negation *ni.* Sie ergab im Mnl. *nə* und in weiterer kürzung *n̥* (d. h. sonantisches *n*), das, soweit es nicht, auch orthographisch, zu blossem *n* geworden ist, zb. in *nes* = *ne es, en* geschrieben wird.

Auch in der proklise steht z.b. neben *negheen engheen,* neben *neware enware,* das meistens durch assimilation zu *mare* geworden ist. An vorangehnde wörter lehnt es sich als *nə* oder *n,* wobei voraufgehende consonanten häufig assimilieren, z.b. *niene, nien* = *niet nə, henne, hen* = *het ne, inne, in* und auch noch weiter geschwächt *en* (d. i. *ən*) = *ic ne.* Statt *hen* lautet es häufig auch — also mit völligem schwund des *het* — *en,* auf das wir noch zurück kommen müssen. Eine dritte form dafür, nach oben IV, *ten,* z.b. Stoke 6, 329, Rein. II 743 *tenis* (mit „ist"), während Rein I *en* hat.

6. Häufig ist auch mehrfache inclination, wofür im vorangehnden gleichfalls eine anzahl beispiele stehn und hier noch das eine und andere hinzugefügt sein möge: *leghetijt* (im reim) = *leghet hi het* Nat. bl. 3, 1989, *darrics* Sp. 2^5, 23, 324, *coensijt* = *conensi het* Epis. Troy. 9693, *sendetenne* Sp. 2^4, 5, 104, *bedrieghetet* (= *bedrieghet het het*) Nat. bl. 2,

2982, in der var. noch weiter zu *bedrieghet* zusammengezogen, *daerti* = *daer het di* Sp. 2[1], 48, 20, *hiser mede* Lev. v. Lutg. II 6397, *ic segsti* = *segge es* (oder *des?* vgl. oben V) Sp. 2[4], 40, 53, *daerst, darst* = *daer is dat* (artikel) aus Lutg. angeführt Kerst. s. 178. 179.

B.

Wir lassen nunmehr eine zusammenstellung derjenigen lautentwickelungen folgen, die die angeführten formen aufweisen, wobei wir von den gewöhnlichsten erscheinungen, wie der elision des auslautenden *ə* vor vocal, z.b. in *hebbic,* oder den gewöhnlichsten assimilationen, wie *dattu* aus *dat du, nochtan* aus *noch dan, alstie* aus *als die* absehen. Unberücksichtigt bleiben auch vereinzelte erscheinungen sowie diejenigen veränderungen, die auch der alleinstehenden verbalform angehören, z.b. *heeftene* für *hevetene* (= *heeft* für *hevet*). Die inclinierten pronominalformen ursprünglich *hit, his, hina, hiru, hiro* sowie *daer* und *dare* werden hier als Formen ohne die anlautenden consonanten und mit schwachem *ə* auch in der ersten silbe behandelt. Von einer ähnlichen form gehn wir bei proclitischem *dat* und *het* aus. Die rechtfertigung ergibt sich weiter unten.

1. Apocope und Syncope des *ə*. Auslautendes *ə* schwindet zuweilen ohne rücksicht auf den folgenden laut beim hinten angelehnten pronomen *sə* (II 2), häufig bei incliniertem *-ene, -ere* (II 6. 7. III). Dass elision bei proclitischem *sə* nur ganz ausnahmsweise bezeugt ist, erklärt sich einerseits daraus, dass sein gebrauch überhaupt beschränkt war, anderseits hauptsächlich daraus, dass bei der elision leicht unverständliche wortformen entstehn würden.

Vortoniges *ə* schwindet in fällen wie *tien, twi, tsamen* (VI 1), ferner [*ə*]*tkint*, [*ə*]*ten ware* u. ä. (IV).

Das selbe haben wir bei vorangehender unbetonter oder nebentoniger silbe in fällen wie *entat, enten* (VI 3), auch bei einem satztonverhältnis wie *èntie cóninc.* Hierhin gehört auch *tstede* für *de stede*, da es nur in verbindung mit praepositionen vorkommt, wie *int stede* (V).

Syncope von *ə* hinter dem ton in auslautender silbe bei anlehnung der verbalform *es*, z.b. *dats* (VI 4), der pronominalen *-et*, *-es* (II 3 und 4), worunter die zwischen *t* (*d*) und *t* wie *staet* = *staet het*, *aet* = *at het*, *daet* = *dade het* hervorgehoben sein mögen.

Hinter der tonsilbe in mittelsilben: zwischen voral und *-nə*, *-rə* in *ghine* u. ä. (II 6a), *ghire* (II 7a und IIIa); zwischen zwei dentalen verschlusslauten wie in *houdi* (I 3a); zwischen consonant und *s* von angelehntem *si*, *se* in fällen wie *hadse deidse*, *eerse*, *trocse* (II 2b *α*) und *hadsi*, *hincse*, *hebse* aus **haddessi*, aus *haddensi* u. s. w. (II 2e *β* 1; erhaltung des *e* scheint hier nicht vorzukommen); zwischen consonanten und *n* in *menne*, *daerne*, *helne*, *bevaelne*, *salne*, *canne*, *ghewanne*, auch *sloechne*, *vorsachne*, *groefne*, *ontfingne*. (II 6e 1 und 3); zwischen consonant und *r* in *menre*, *merre*, *sire* (aus *sijnre*), *sloegre*, *daerre*, *salre*, *wertre*, *galtre*, *stakre*, *plagre* u. a. (II 7e, IIIe 1 und 2). Entsprechendes zugleich mit syncope zwischen *-ən* und *n* oder *r* und nachträglichem schwund der silbe mit *-ən*: *sulne* = *sulen ene* (II 6d 2)), *waerre*, *liepre* (II 7d und IIId *β*). Bei den letzten fällen wäre auch noch auf gewisse beschränkungen zu achten, die vermutlich in der natur der consonanten begründet sind, die durch die syncope zusammentreten würden; auch die quantität der vorhergehenden silbe scheint nicht ganz gleichgiltig zu sein. Man wird z.b. neben *dattene* und *datten*, *dattere* und *datter* kaum ein *datne*, *datre* antreffen; *stakre* aber wohl kein *staekre*. Schliesslich in fällen wie *brincwi*, *hebwi* (I 4) und *leesmen* (I 6a, oder erst aus *leestmen?*), *daetment*, *worpmen* (I 6b).

Hinter silben mit schwachem *ə*: zwischen dentalen verschlusslauten, wie *geliket* = *geliket het*, *maket* = *makede het* — also mit doppelter syncope — (II 3 *b* und *c*); zwischen *d* und *s* in fällen wie *deidse*, *ladetse* und *makese* aus *maked(e)se* (II 2*a* *β* 1 und 2), wie *gheefse* (II 2 *d*), *hadsi* (II 2 *e* *β* 1) und *settedse*, *sendese* (II 2 *e* *γ* 1 und 2); zwischen *n* und *n* in *togenne* oder *togene* u. ä. (II 6 *d* *α* und *β*); zwischen *nn* und *n* in *binden* (V); zwischen *t* und *n*, *prisenne* aus *priset(e)ne*

(II 6 *c* 2 *γ*); zwischen *n* und *t*, *conent* (II 3 *d*); zwischen *t* (auch *v?*) und den lautcomplexen *ndər*, *ndən* in *buter, buten* (*bover*) (V); vgl. s. 79. [1])

2. Von consonantischen assimilationen seien hier folgende vermerkt. Vgl. dazu ausser den mnl. grammatiken Kern, Limb. Serm. § 112 ff.

Vereinfachung von *nn* zu *n* hinter consonant und hinter unbetonten silben in zahlreichen fällen wie *sulne* (II 6 *d* 2) und 1) *β*).

Nr assimiliert zu *rr* in *merre* (II 7 *d* und IIIe 1 *β*), auch in *sijre* (= *sijn-ere*), *diere* (= *dien-ere*), *vielre* (= *vielen-ere*), *liepre* (= *liepen-ere*), *camer* (= *camen-ere*), *bespaerseder* (= *besparseden-ere*), die an denselben stellen und III *d* erwähnt sind.

Nt zu *t* bei noch vorangehendem weiteren consonanten, *waert* für *waren het* (II 3 *d*), *moetti* für *moeten di* (I 3 *b*) ist unsicher.

Assimilation von *nd* zu *d* ist wohl vorauszusetzen bei den zusammenziehungen wie *buter* aus *butender*, ä. *benorder*, *beneder* (V).

Nw zu *w* in *gawi*, *gevewi* u. s. w. (I 4 *a*). Anders wird die konsonantengruppe behandelt in *maer* aus *ne ware* (VI 5), und auch diese behandlung ist bei verbalformen möglich nach *game* (I 4 *b*). Entsprechend *ns* zu *s* in der 3. P.

T in der verbalendung, also meist mit vorangehndem *ə*, mit *m* zu *m*: *doemen*, *gevemen* u. s. w. (I 7).

T in formwörtern und endungen mit *n* zu *nn*, *n*, wie *dannes*, *dins*, *hens* (VI 4), *niene*, *henne* (VI 5), *prisene* (II 6c 2) *γ*).

---

[1]) Eine genauere prüfung würde noch weitere bemerkenswerte besonderheiten ergeben. So fällt auf dass die bei inclination von *men* und *-et* und *-es* sich ergebende erhaltung des ersten nebensilbenvocals bei *-ene*, *-ere* manchmal ganz oder fast ganz fehlt. *Maket men* ganz gewöhnlich *makemen*; *maket het*: *maket* (und *maectet*); *makede het*: *makedet* (und *maectet*); *makeden het*: *makedent* (und *maectent*). Dagegen *maket ene*: *maketene* [nur ausnahmsweise **makenne*; s. *prisenne* 6c 2*γ*] und *maecten*; *makede ene*: *maectene*; *makeden ene*: *maectene*. Das scheint an der grösseren oder geringeren wechselseitigen zuneigung oder abneigung der consonanten zu liegen.

T in verbalendungen mit *s* zu *s*, wie in *doese*, *gheefse*, *haelse* (II 2c und d) und in *bleves* u. ä. (II 4b *β*). Die schreibung *slaesse* beweist wohl kaum, dass die länge des aus *ts* entstandenen *s* noch empfunden wurde, sondern deutet bloss das scharfe *s* an. [1]) Dieselbe entwickelung ist anzunehmen bei der verbalendung *-de*, also *-d(e)s-* zu *-ts-* zu *-s-*, wie *makese* (II 2b *β* 2)) sowie auch in fällen wie *sendese* = *sendedense* (II 2c *γ* 2), wo also zugleich noch ein *n* absorbiert oder an das *s* assimiliert ist. Im Limburg, aber nicht im Mnl. haben wir den gleichen vorgang bei *dat* und *wat*, also auch im satzzusammenhang bei nur gering oder gar nicht betonten wörtchen: *dassi*, *dasse*, *dassich* für *dat si*, *dat sich*, entsprechend bei *wat*. Das II 2c angeführte *onthielse* ist ein seltenes beispiel bei wurzelhaftem *t* und erklärt sich aus der häufung der consonanten.

T in der verbalendung an *g*: *solegi* u. ä. (I 4b). Wenn die oben ausgesprochene vermutung, dass diese jüngere form durch die 1. und 3. *solewi*, *solesi* veranlasst ist, das richtige trifft, so dürfte bei dieser assimilation der lautliche character zweifelhaft sein. Doch braucht der zweifel wohl nicht so stark betont zu werden.

D nach tonloser silbe mit *n* zu *n* in *verbernent* aus *verberneden het* (aus *verbernent* weiter *verbernet*) (II 3d).

D mit *th* zu *t* in *entie*, *harentare* u. a. (VI 3).

K mit *n* zu *n* in *ine* (VI 5).

Weitergehend ist die assimilation von *k* der wurzelsilbe mit *w* in *sprewi* (I 4a) und von *f* mit *m* in *gemmi* (I 3), so wie von *ch* mit *d* in *moochdi* zu *modi* (I 4a).

Man darf nicht übersehen, dass die meisten dieser assimilationen durch die tonverhältnisse der betreffenden silben unterstützt oder überhaupt erst bedingt sind. Die aus ihnen

---

[1]) Auffällig ist ein *ic gaesse*, das ich mir angemerkt habe, leider ohne stelle, wohl aus Rb. (nach 32300). Es könnte sich nur als graphische übertragung aus *hi gaesse*, das dann in dieser schreibung geläufig gewesen sein müste, erklären. Oder stammt es aus *ic moetse*, *weetse*, *machse*?

im verein mit den syncopen sich ergebenden zusammenziehungen erfolgten denn auch sicher nicht gewissermassen laut für laut sondern in ganzen lautgruppen: *buten der* wird unmittelbar etwa zu *but(e)(n)der*, *buter* (wobei die klammern die einzelnen vorgänge aus denen der prozess besteht andeuten mögen) oder zu *but(e)(n;* aus *nd)er*; *lachterden hem* zu *lachterdè(n)(e)m* (der accent soll die unter den nebensilben etwas stärker gehobene bezeichnen); *boden hem* zu *bodè(n)(e)m* oder — wenn dieser nebenton nicht wahrscheinlich ist — zu *bod(e)(n)èm* oder zu *bod(e)n̥(e)m̥* (*n̥*, *m̥* silbische nasale) und mit assimilation zu *bodm̥* . In diesem sinne sind auch die **ət*, *'t* (in einer urkunde v.j. 1284 *et*, *id*, *t* geschrieben; Taalk. bijdr. 1, 108ff.) für *dat*, *et* (d.i. *ət*), *'t* für *het*, *ər* für *daer*, *dare* (die jetzt noch vorhandene, *er* geschriebene, form) und *wes* für *wat es* (V am schluss) zu verstehn: zu gleicher zeit schwinden vocale und consonanten, so weit es die sprechbarkeit und die deutlichkeit des sinnes gestatten. Schon bei Tatian finden sich *iz* für artikel *daz* und *imo* für artikel *themo*; von der ersten silbe ist nur ein unbestimmter vocalklang übrig geblieben, den der schreiber mit *i* bezeichnet. Die genannten sind die in der enclise und proclise bei verhältnismässiger ungestörtheit l a u t l i c h entwickelten formen.

3. Aus einer combination der beiden vorgänge, der syncope und assimilation, die wir uns in der regel wohl als gleichzeitig wirkend vorzustellen haben, ergibt sich auch in den anderen als den eben schon genannten fällen der schwund der silbe *-ən*: *hebwi*, *hadsi*, *heetsi* (1 4 und II 2e β), *bernedse* und *sendese* (II 2e γ), *verbernet*, auch *waert?* (II 3d), *wi bids* (II 4d), *bodem*, *lachterdem* (II 5), *sulne*, *sloegene* (II 6d β), *vielre*, *sloegre* (II 7d), *liepre*, *blever*, *besparsder* (IIId β), unsicher *moetti* (I 3b).

C.

Eine weitere besprechung erfordern zunächst noch die formen mit angelehntem *daer*. Unter den aufgeführten beispielen sind deutlich zwei arten zu unterscheiden 1) anlehnung von *dər*, die

beschränkter und jünger ist, und 2) eine ohne den anlautenden consonanten, deren genauere form zu suchen ist. Es lässt sich feststellen, dass sie hinter betontem vocal im allgemeinen *-re*, hinter consonanten von betonter silbe meistens *er*, doch auch, besonders hinter *n* und *r*, *re*, hinter *ən* sowohl *-re* als *-er* ist. [1]) Während wir eine entsprechende verschiedenheit bei angelehntem *ere* und *ene* des Pronomens und auch bei angelehntem *dare* „dorthin" (aus *thara*) aus unterbliebener oder eingetretener apocope erklären können, fehlt hier dieser ausweg. Woher rührt hier überhaupt die vocalisch ausgehende Form? Eine vermischung der mit *hare* und *dare* „dorthin" zusammengesetzten formen ist sehr wenig wahrscheinlich. Ebensowenig, dass ein *dáre* „dort" vorauszusetzen sei, obwohl eine solche form neben *daer* besteht, entweder infolge zusammenfalls von *thár* und *thara* oder von weiterbildung oder auch von analogischer umbildung des *thár*. Es scheint vielmehr nicht zu bezweifeln, dass wir lautliche entwicklung aus einer gemeinsamen grundform anzunehmen haben. Unter bestimmten bedingungen, die sich zusammensetzen aus dem laut, der der enclitica voranging und den lauten oder auch dem accent der darauf folgte, ist eine lautveränderung entstanden, die man als sonantisch werden des *r* unter syncope des vorangehenden *ə* oder als metathesis bezeichnen mag, und die sich schriftlich als *re* darstellt. Vgl. das franz. *re* mit schwachen *e*. Die Form *ere* mag nur eine andere Schreibung dafür sein, könnte sich aber auch wieder aus *rə* durch neue zeugung eines zwischenlautes entwickelt haben. Die formen auf *re* und *er* wären also satzdoppelformen. Auf dieser stufe der entwickelung mag dann

---

[1]) Eine besondere schlussfolgerung könnte man aus dem s. 83 erörterten *dieder* aus *diedet daer* ziehen wollen. Da dies durch entwickelung der beiden letzten silben zu *dieder*, also $t(+d) + r$ zu r geworden ist, könnte es scheinen, dass *diedet-rə*, woraus durch assimilation *diederə*, vorausgesetzt werden müsse. Indes kann die lautliche entwicklung mehr in einem vor sich gegangen sein, wie es oben an andern beispielen dargelegt ist. Denkbar wäre auch analogische bildung nach *diedel* aus *diedet het*.

allerdings auch eine gegenseitige beeinflussung der untereinander ähnlichen *daer*- und *hare*-formen hinzugekommen sein, was um so leichter war, da jenen ja auch die auf *dare* „dorthin" beruhenden *-er(e)*-formen begrifflich nahe standen. Die vorausgesetzte entstehung des *-re* hat eine parallele an dem ja doch wohl gar nicht anders erklärbaren *donre* aus *donr*.[1]) Auf eine ähnliche entwicklung in jüngerer zeit weisen fälle wie *scoonder* für comparativ und flect. form von *scone*, die gradeswegs aus *sconr̥* mit sonantischem *r* für *scoonre* entstanden sein müssen (aus *r̥* dann *dər*), denn mittelformen wie **scoondre* oder **scoondere* begegnen nicht, worauf ich bereits mnl. Gr. § 115, 1 aufmerksam gemacht habe. Hätte das Mnl. die formen mit incliniertem *er* für das masc. personalpronomen der 3. pers. (s. unten s. 91) bewahrt, so würden auch hier die *-re*-beispiele nicht fehlen, wie sie auch im Limburg. und Fries. sich zeigen. Nach Kern Limb. Serm. § 161 sind sie im Limb. beschränkt auf die stellung hinter vocal, liquida und *n*, und daraus ergibt sich, dass van Heltens erklärung der fries. formen, nämlich aus einer falschen abtrennung von verbindungen wie *skelerem* „soll er ihm" in *skelere* und *m* schwerlich das richtige trifft, obwohl die *-re*, *-ere*-form im Fries. weniger gebunden ist als im Limb. und auch im Niederländischen. Weiter kann man für die entstehung des *-rə* auch noch ahd., mhd. *re-* neben dem praefix *er-* vergleichen.

Aus den aufgeführten tatsachen können wir aber noch einige weitere schlussfolgerungen ziehen.

Die beispiele mit angelehntem personalpron. der 2. plur.

---

[1]) Die gestaltung *donre* steht vielleicht unter einfluss von *donres*, *donren*. Anderseits entsteht daraus *donder*. Die zu *minre* aus *minn(i)ro* gehörige form ohne flexionsvocal lautet dagegen, auch neben *donre*, *minder*; ebenso *ghinder*. Ferner *inderste* neben *inreste*, *innerste*. *Elre* kann schwerlich gleich as. *ellior*, ags. *ellor* sein, eher gleich got. *aljar*. Das verhältnis von *-der* zu *-re* in diesen älteren fläm. formen wäre noch klarer zu stellen. Es scheint dass sonantisch gewordenes *r re* ergab, nur hinter *n der*.

weisen ausnahmslos *d* als ausgang der verbalendung auf, sowohl bei einsilbiger verbalform wie *gaedi*, als bei mehrsilbiger wie *hebdi*, *moechdi*, *houddi*, *naemdi*: *t* nur, wie schon oben I 5a hervorgehoben ist, bei assimilation an einen vorangehenden tonlosen consonanten.[1]) In schärfstem gegensatz dazu stehn alle formen mit anderen encliticis, indem sie ebenso ausnamhslos *t* oder, mit geschriebener verschärfung, *tt* zeigen, auch wenn die verbalform selber die 2. plur. ist, z. b. bei incliniertem *-et* „es" *doetet*, *guetet*, *vlietet*, *coemtet*, *hebtet* u. s. w. Ebenso bei incliniertem *-ene*, *-ere* = *hare* und *daer* (*dare*) und bei *hi*: z. b. *ghi hebbettene*, *voertene*, *doettene*, *vaetten*, *sluten*: *sterretter*, *houtere*; *ghi sijter*, *ghi sulter*, *vergaetter*, *vergater*, *vinter(e)*; *seiti*, *neemti*. Ein *hi prijsder* Rb. 23264 könnte man nur als praet. fassen, auch wenn das lat. *praeposuit* nicht den weg wiese; ein praesentisches *prijsder* ist unmöglich, nur *prijster*: ebenso praet. *prijsdet*, *prijsdene*, aber praes. nur *prijstet*, *prijstene*. Einzelne widersprüche sind nur scheinbar. *Werdet* „wird es" Nat. bl. 2, 691 var., Blanchefl. 3769 geht nicht auf die syncopierte, sondern die unsyncopierte form *wirdit* zurück; also *wirdit hit* wird zu *wirdit*, *werdet*, wie *geliket het* zu *geliket* (II 3b). Ebenso *stridet* Nat. bl. 2, 465 (aus *stridit hit*, *stridit*) var. zu *strijttet* (aus *strīt het*), *werdes* „wird" mit gen. *es* Sp. 2^7, 27, 206 aus *wirdit-is*, *wirdis* wie *roekes* aus *ruokid is* (II 4β); *dieder* var. zu *dietter*, *dieter* (III c) entsprechend aus *diedet* + *daer* mit *er* aus den beiden letzten silben der combination. Eine wirkliche ausnahme ist dagegen *leghedet* Nat. bl. 4, 520, der aber gegenüber den zahlreichen beispielen anderer art, auch in derselben hs., weiter keine bedeutung beigemessen werden kann. Wenn es nicht ein blosser schreibfehler ist, kann es nur individuelle entgleissung sein, wozu fälle wie das genannte *stridet*, *leidet* von *leiden*, vielleicht in verbindung mit praeteritalem *leghedet* geführt haben könnten. Auch fürs Limburg. ergeben

[1]) Ein *verstoet di* Lekensp. 2, 36, 112 als var. von *verstondi*, *verstoedi* zeigt entweder gramm. schreibung oder entwickelung eines pronomens *di* (s. oben s. 50).

die zusammenstellungen von I. H. Kern s. 79 die gleichen verhältnisse, z. b. *dudi* „tut ihr", *sulder* „sollt ihr" (s. 113), aber *kerter* „kehrt er", *gi sultene*. Das gegenteilige vereinzelte *sugter* dürfte auf einem versehen des schreibers beruhen. Wie ist nun dieser scharf ausgesprochene unterschied zu erklären?

Für „ihr" haben wir im Nl. nur *ghi* aus früheren *ji*[.:] bezeugt, keine dem ahd. *ir* entsprechende form ohne *g*, wie auch im As. nicht. Wir haben demnach auch die inclinierte form als *ji* anzusetzen. Ein *sprekedji* hat sich dann aber mit verlust des *j* zu *sprekedi* entwickelt, zu vergleichen mit der entwickelung der flexionsformen von stämmen wie *fremithi*, *ethili*. Die *j*-losen formen, auch ahd. *ir*, dürften überhaupt erst aus der enclise erwachsen sein, nicht, wie man sonst wohl erklärt, durch angleichung an *iuuuēr*, *iu*, *iuuuih* [1]). Die mnl. formen mit *i* haben also *d*, weil, als sie entstanden, der consonant tatsächlich noch *d* gewesen ist, nicht etwa weil *t* vor dem eng verbundenen vocal wieder *d* wurde. Denn ich sehe keinen beweis dafür, wie z. B. ein **sîti* rein lautlich — und zu einer analogie ist noch weniger anlass — zu *sîdi* hätte werden sollen. Nun ist es Jac. Grimm Gr. 4,425 aufgefallen dass in einzelnen texten das pronomen *ir* eher als andere pronomina der verbalform hinzugefügt wird. Diese beobachtung, die m. w. noch nicht weiter verfolgt worden ist, führt zu der vermutung dass der hervorgehobene unterschied chronologisch begründet sein könne. Allerdings kann es die leichtere hinzufügung von *ir* den anderen personalia gegenüber an sich nicht sein, worin wir den grund zu suchen hätten. Denn ein *mugud it* muss in der sprache ebenso alt sein wie ein *mugud ir*. Aber es ist wohl denkbar dass die verbindung von verbum und personale wesentlich enger gefühlt wurde als von verbum und pronominalem object. Das führt uns zu der frage, wie es sich

---

[1]) Von hier aus begreift sich auch wohl das bisher unerklärte *er* für *ir* im ahd. Isidor: sein *e* wäre der durch das *r* beeinflusste unbetonte vocal; vgl. meine Altfränk. gr. § 62 und 51, 2.

denn überhaupt mit den inclinationen chronologisch verhält. Das uns sonst zur verfügung stehende material gibt nicht viel antwort auf diese frage. Bei Otfrid, bei dem es übrigens schwierig ist, metrische elision und sprachliche inclination auseinander zu halten, nimmt *ir* in keiner weise eine sonderstellung ein. Kein einziger vers erweist eine besonders enge beziehung zur voraufgehenden verbalform; im gegenteil steht nicht selten *ir* an dieser stelle in voller selbständigkeit da. Die geschlechtigen personalpronomina verbinden sich leicht untereinander oder mit anderen schwach betonten wörtern wie *wio*, *so*, *oba*. Weiter tritt zwischer *ih*, *er*, *ir*, ganz vereinzelt auch gen. *es* und vorangehendem vocal häufig elission ein, besonders mit schwachen praeterita; unter den belegen findet sich aber auch *duaz* = *dua* (imperativ) *iz*. Nicht selten stehn, auch von der proclise abgesehen, für die formen von „sie" geschwächte *se*, *sa*, auch hinter verbalformen wie *irthroz se*, *dreip se*, *ziwurfun se*, wo sprachliche inclination zweifellos ist. Im accus. sing. masc. besteht eine ausgesprochen enclitische form *nan*. Sie ist belegt ausser nach formwörtern nach verbalformen die auf *n* endigen, infinitiv und plur. praet. auf *-un*, vereinzelt hinter anderen wörrern mit tonloser auf *n* oder *r* ausgehender endung, je einmal hinter *lés*, *naht* (*finstar naht nan intfiang*), *stunt* (*thrittun stunt nan gruazta*), in handschr. F auch *sluag nan*, je einmal *lobota nan* (hs. P *lobotan*) und *legita nan* (hs. F *legitan*), dann einmal *sconon* = adverb *scono* mit *inan* Kein einziges mal begegnet eine verbalform auf *t* mit *nan* Die parallelen formen für *imo*, *iro* u. ä. begegnen bei Odfrid, auch in anderen texten, nur hinter formwörtern: *wir mo*, *er mo*, *er ro* u. ä. Weiter kennzeichnen sich durch den umlaut in der verbalform oder durch die schreibung ihrer auslautenden consonanz als eng verbunden *megih*, *drenkih*, *nemiz*, *uuesiz*, *uuerdiz*, *uuerfiz*, *megiz*, *skeliz*, *gebimo*, *girechinan*, *bracher*, *spracher*, *bigunner*, *kanninan* (vgl. meine Altfränk. gr. § 11. 64, 1. 121, 2). Andere texte bieten an uns interessierenden formen nur incliniertc geschwächte *se*, *sa*, ferner *megih*, *megiz*, *saltan*, *seliun* = *salta*, *seliu in* („ihn"), *santa-nan*, *zugun-nan*,

hancta-mo, weiter elision bei vocalisch auslautender verbalform und folgendem *ih*, *er*, *iz*, *is* wie *gideilder*, *uuisser*, *erbarmedes*, *tedar* „tat er". Ausserdem findet sich natürlich die anlehnung von *du* in beispielen wie *sihist tu* und *sihistu*, auch bei Otfrid. Auch in verbindungen wie *ingald iz* Ludwigslied ist gewis inclination anzunehmen.

Dieser überblick ergibt nicht allzuviel für uns. Die gleich unten anzuführenden beispiele aus der Leidener hs. des Williram scheinen jedoch eine sonderstellung des pron. „ihr" einigermassen zu bestätigen. Im übrigen zeigen auch die anderen beispiele immerhin die abhängigkeit der inclination von tonverhältnissen und der art der zusammentretenden laute, besonder deutlich bei *nan*, das sich hinter vocalen und minder betonten wörten, auch hinter betonten einsilblern, weiter hinter nachtoniger silbe mit ausgang *n* und *r*, aber niemals hinter einem flexivischen *t* einstellt.

Trotz dem wenig positiven ergebnis müssen wir, glaube ich, bei der annahme der chronologischen bedingtheit bleiben. Verlockend ist die nahe liegende und schon von Cosijn Taal- en Letterb. 5, 310 ausgesprochen ansicht dass der unterschied daher rühre, weil dem *ji* „ihr" gegenüber sämmtliche formen des pron. der 3 person ausgesprochen consonantisch, mit *h*, angelautet hätten, also nicht nur *hi*, sondern auch *hit*, *his*, *himo*, *hiro*, *hina*. Sie scheitert jedoch an den inclinationen mit endungslosen verbalformen, die unwiederleglich beweisen, dass das *h* an dem *t* nicht schuld sein kann, wie ja sogar bei inclination von *daer* dort weiche consonanten erscheinen. Auf der einen seite stehn formen nicht nur wie *heveten*, **heveles* **hevetet* (die unsyncopiert nicht belegt sind), sondern auch wie *gaetet*, *doetet*, *sijtet*, *gaettene*, *doettene* u. s. w., auf der andern solche wie *badene*, *baets* (aus *bades*), *baet* (aus *badet*), *sloegene*, *sloeget* u. s. w., wo also kein prosodischer unterschied vorhanden ist, der die verschiedene gestaltung der consonanten zu erklären vermöchte. Sind unsere bisherigen voraussetzungen richtig — wir werden nachher einem einwurf zu begegnen haben — so sehe ich nicht, wie an dem angedeuteten schluss

vorbei zu kommen wäre, so merkwürdig es auch ist, dass wir fürs Nl. eine inclination von *duod ji* „tut ihr" für sehr wesentlich älter halten müssen als eine von *duod hit* „tut es" oder *ji duod his niowiht* „ihr tut es nicht", und wir die ganze so ausserordentlich ausgedehnte erscheinung, bis auf die anlehnung von *ji* (und wohl von *thu*) und *ic*, als verhältnismässig jung anzusehen gezwungen sind.

Nötigen also auch die mnl. inclinationen nicht zu der annahme, dass die sprache nur mit *h* anlautende formen von *hi* gehabt habe, so ist doch dem gegenüber zu betonen, dass sie dieser annahme auch durchaus nichts in den weg stellen. Wir haben früher schon hervorgehoben dass die entwickelung der gruppen *bad-et*, *bad-es*, *bad-ene*, wie wir uns den vorgang tatsächlich zu denken haben, nicht hindert, sie auf *bad-hit*, *bad-his*, *bad-hina* zurück zu führen, wie das ja auch durch *bad-ere* aus *bad duer* noch besonders bestätigt wird. Unter diesen umständen ist es am wahrscheinlichsten, dass das Nl. schon längst nur mit *h* anlautende formen besessen habe — sei es nun dass sie erst durch die analogie des nom. *hi* herbeigeführt, sei es dass sie älterer berechtigung sind — und das Altnl. in dieser hinsicht auf seiten des Fries. und Ags. im gegensatz zum Hd. und auch zum As. stehe, welches letztere vom nom. abgesehen die *h*- formen nur vereinzelt aufweist. Dass ein von den handschriften geschriebenes *et* kein altes *it* erweist, haben wir oben gesehen. [1]) Auch werden wir in keiner weise genötigt den ahd. formen entsprechende *-na* für *(h)ina*, *-ro* für *(h)iro* vorauszusetzen, wozu formen wie *salne* und

---

[1]) Der von H. Kern, Taalk. Bijdr. 1, 109 hervorgehobene unterschied der heutigen aussprache zwischen *gaffi* und *gavvet* (vgl. zum letzteren oben s. 58 Anm.) kann sich also nicht aus dem unterschied eines ursprünglichen *it* gegen *hi* erklären; dem widerspricht entschieden das ergebnis unserer untersuchung. Schwerlich wohl auch daraus dass nach dem, was oben folgt, mnl. *gaffi* jüngere inclination als *gaeft* oder *gaft* zu sein scheint. Soll er nicht einfach daran liegen, dass das gefühl für die einzelnen selbständigen teile bei *gaffi* stärker ist als bei *gavvet*?

gaffene, *salre* und *gaffere*, auf die wir noch zurückkommen, ja leicht anlass geben könnten. Schon die wiederkehr entsprechender formen bei angelehntem *duer*, *dure* zeigt, dass wir jedesfalls zu dieser annahme nicht gezwungen sind. Ausserdem scheint sich ein positiver beweis zu ergeben, dass wenigstens ein solches *na* im Nl. nicht bestanden hat. Denn eine übersicht über die assimilationen tut dar, dass in diesem fall mit bestimmtheit formen wie **heven(n)e*, **maken(n)e* aus *hevet-ne*, *maket-ne* zu erwarten wären, die in wircklichkeit fast gänzlich fehlen (vgl. auch s. 77 anm.). Bei altem unmittelbarem zusammenstoss von *t* mit consonant tritt sonst diese assimilation mit vorliebe ein. So bei *men*, *prisemen* u. s. w., bei *s*, *doese* u. s. w. (s. oben s. 78f. die zusammenstellung; hier vielfach auch sogar noch nach syncope von *ə*, z. b. *visieresoe* = *visierede soe*), bei *ty* (*solegi*) haben wir den lautlichen character zweifelhaft gelassen, bei *tn* selber in *dannes* u. s. w. Das scheint doch deutlich dafür zu sprechen dass hier *t* und *n* in alter zeit nicht unmittelbar nebeneinander gestanden haben. Die syncope die wir für diese fälle unten s. 95f. voraussetzen müste demnach die neigung der sprache für die assimilation von *tn* nicht mehr angetroffen haben.

Die tatsachen würden also insofern doch im sinne Cosijns sprechen, als es der *h*-anlaut von *hit* u. s. w. schuld gewesen sein kann dass sich im Nl. ein *duod hit* nicht ebenso früh eng aneinander schloss, wie wir es von einem *duod it* nach den ahd. beispielen vermuten könnten, selbst wenn wir dabei bleiben, diese inclination für absolut jünger anzusehen als die von *duod ji*.

Der uns zuletzt aufgestossene gegensatz, dass formen mit flexivischem dental wie *gevet*, *geeft* und auch solche wie *doet*, *gaet*, *sijt*, *sint* bei der inclination ausnahmslos *t*, dagegen unflectierte verbalformen wie imperativ *snid*, praet. *sneed*, *gif* und *gaf* u. s. w. die weicheren consonanten haben und den wir kurz als gegensatz zwischen den typen *doetene* und *boodene* bezeichnen wollen, muss nach unseren bisherigen ergebnissen schon in den auslautenden consonanten der grundformen aus-

geprägt gewesen sein. Die herschenden formen der inclination müssen sich zu einer zeit gestaltet haben, da das flexivische oder ableitende *d* bereits zu festem *t* geworden war, aber in wurzelsilben eine weichere aussprache, sei es allein oder sei es facultativ, sei es in lautlicher entwicklung oder durch ausgleich mit dem inlaut, galt, wo also das *t* von *gibit*, *stāt* von dem *t* oder *d* geschriebenen laut von *bat*, *bad*, *wart*, *ward* sich unterschied. Ein entsprechender sprachzustand kündigt sich deutlich z.b. in den Heliandhandschriften, besonders dem Cotton an, wo in den verbalendungen *-id*, *-ad*, *-od* und in ableitungssuffixen, z. b. von *tharod*, *hōbid*, *arabid* sehr viel häufiger *t* geschrieben ist als in wurzelsilben, und einsilbige formen mit flexivischem dental wie *stet*, *duot*, *sint* gleichfalls festes *t* haben. Im Ludwigslied (wo im inlaut *t* und *d* schwanken) haben wir im auslaut *heizsit*, *thionot*, *ervirrit* u.s.w., ebenso *tharot*, aber anderseits neben haufigem *guot*, *got*, *giuualt* u.ä. auch *god*, *giböd*, *skild*, *gisund*, *ingald* (mit incliniertem *iz*). Ferner verweise ich auf den Leidener Williram, wo im auslaut der wurzelsilben sehr überwiegend *d* steht; „bei den personalendungen und den part. bilden aber *-et*, *-ot* die regel, *-ed*, *-od* die ausnahme; ebenso meist *-mit*, seltener *mid*; in der 3. pl. immer *sint*, *-ent*, *-ant*, *-ont*" van Helten, Beitr. 22, 456 f. Auch *duot* und *geet* heisst es, daneben allerdings *steed* [1]) (Beitr. 22, 513). Auch darin stimmt der text mit unseren verhältnissen, dass es bei incliniertem *ir* heisst *machodir*, *mugadir*, *sculedir*, *bechennedir* (Beitr. 22, 456; daneben mit inclination auch *hiezzer*, *wistes*). Auch gute und alte mnl. handschriften selber lassen den gleichen orthographischen gebrauch noch sehr wohl erkennen.

Man nimmt wohl meistens an, dass die im auslaut für stimmhafte oder weichere eintretenden stimmlosen oder härteren laute mit etymologisch stimmlosen oder harten völlig gleich seien. Dann

---

[1]) An allen 3 stellen, an denen es vorkommt. Hat sich hier die orthographie durch die formen von *standan* (möglicherweise mit praet. *stuodun*) irreführen lassen? Die hs. belegt imperativ *stand*, praet. *stuont*.

könnten also formen wie *bad*, *bood*, *god*, *ward* nur auf ausgleich mit dem inlaut beruhen, und die doppelscheibungen wären entweder bloss orthographisch zu verstehn oder aber es hätten zwei verschiedene formen in der sprache nebeneinander bestanden: *bat*, *got* (lautgesetzlich) und *bad*, *god* (durch ausgleich). Ob das die einzig mögliche auffassung ist, könnte man bezweifeln. Sind selbst heute die betreffenden auslaute ebenso intensiv wie andere *t*, *p*, *k*, *s*, *f* und *ch*? Oder bezeichnet der wechsel *t* und *d* nicht zwei verschiedene wortformen sondern eine art mittellaut? Diese frage, die ich nicht zu entscheiden vermag, ist für uns hier nicht ganz gleichgiltig. Denn wenn *bat* und *bad*, *boot* und *bood*, *gaf*, *was* mit schärferer und weicherer spirans, *mach* und *may* zu gleicher zeit in der sprache vorhanden waren, hätten vielleicht auch die beiden typen wie *battene* und *badene*, *gaffere* und *gavere*, *wast* und *waest* zu gleicher zeit entstehn können. Die doppelgestalt ist aber, wie wir unten sehen werden, schwerlich in dieser weise zu beurteilen.

Auf grund dessen, was wir bei Otfrid inbezug auf incliniertes *nan* sahen, könnte man ja im gegensatz zu den vorstehenden ausführungen versucht sein, eine inclination wie *bidtene* aus *bidit hina* für jünger anzusehen als die von *badene*. Allein auf der ersteren seite stehn ja auch die wie *doetene* und es lässt sich nicht einsehen, wie so die sprache ein *duod hina* hätte anders behandeln sollen als ein *bôd hina*. Nebenbei sei bemerkt dass ein unterschied zwischen *d* aus germ. *d* und aus *th* in diesem zusammenhang nicht erhellt; wie *bodene*, *boottene* so heisst es auch *snidene*, *snijttene*.

Schwerer wiegt gegen unsere darlegung die möglichkeit einer anderen auffassung, dass nämlich der typus *badene* nur auf grund des systems entstanden sei. Die mehrsilbigen verbalformen hätten die weicheren consonanten (und zugleich gedehnten vocal) nur deshalb erhalten, wären also zu *gavene*, *staken*, *laghere*, *bodene*, *wardere*, *vinghene*, (*waset*) *waest*, *maghen* u s.w. geworden, weil es auch *geven*, *ic geve*, *wi*, *si gaven* u.s.w., *steken*, *staken*, *si laghen*, *si boden*, *vanghen*, *vinghen*, *wesen*, *gewesen*, *waren*, *moghen*, *wi moghen* lautet.

Wir werden sehen, dass in der tat dem system ein einfluss nicht abzusprechen ist. Aber dass es allein verantwortlich zu machen sei, kommt mir recht unwahrscheinlich vor. Wären praet. *bat hina*, imperat. *drach hina* die lautlichen und zwar die einzigen lautlichen formen gewesen, sollte dann das system so stark gewesen sein, die *battene, drachene* in den hintergrund zu drängen, für eine bestimmte zeit sogar ganz zu beseitigen? Dem *bat hina* steht doch im sprachgefühl das *bat* näher als die formen *baden* u.s.w. Darauf dass in diesem besonderen fall zudem auch ein praesens mit kurzem vocal und nicht einfachem *d*, *bidden*, neben *bat* steht, wil ich nicht einmal gewicht legen. Ich habe das gefühl dass es mit den imperativen *et*, *verghet* nur *ettene*, *verghettene* und nicht, mit der meiner ansicht nach lautgesetzlichen dehnung, *ētene, verghētene* lauten würde, weil im imperativ selbst wohl kein *ēte, verghēte* bestand, und die form mit *et* selber im sprachgefühl enger verbunden blieb als mit *eten* u.s.w. Man nimmt ja auch bei dem typus *battene*, *bootene* allgemein einen einfluss der einzelform *bat, boot*, dem system entgegengesetzt, an. Auch das vollständige fehlen eines typus wie **bātene* fällt bei der frage ins gewicht. Meiner ansicht nach muss sowohl für die weichen consonanten, wie für die vocaldehung ein lautlicher grund vorhanden gewesen sein, wenn auch das system mitgespielt haben mag.

Chronologisch getrennt erscheinen also nur die inclination von *ji* (und *thu*) und *ic* auf der einen und die aller anderen pronominalformen nebst der von *thār, thara* auf der anderen seite. Indessen könnte innerhalb der letzteren kategorie die anlehnnng an formwörter, oder an verbalformen die auf endungen mit vocal oder *n* ausgehn, wieder älter sein als die übrigen. Das gegenteil ist wenigstens aus unserem material nicht zu erweisen.

Die erscheinungen bei der inclination von *hi* stimmen mit dem bis jetzt vorgetragenen. In fällen wie *soudi* aus *soude hi* ist zugleich der unbetonte vocal und das *h* geschwunden, und bei consonantisch auslautenden formen gehn alle anzeichen

einer erweichung ab. Aber es war uns überhaupt die verhältnismässige seltenheit der inclination hinter consonantischem auslaut aufgefallen (oben s. 52). Muss sich da nicht die vermutung aufdrängen, dass eine ältere form untergegangen ist? Welche das gewesen sein kann, braucht man nicht lange zu fragen: eine *r*-form, die auch im Limburg. sowie im Fries. bei der inclination erhalten geblieben ist. Wegen des letzteren s. van Helten Altostfries. Gr. s. 188 ff. und Bremer, Beitr. 17, 307. Diese form wäre dann vom Nl. vor der literarischen zeit entweder wegen ihrer fremdartigkeit oder wegen ihres zusammenfalls mit den inclinationen von *hare* und *daer*, *dare* abgestossen worden, ohne dass die neue inclination von *hi* die geläufigkeit der alten wieder erreicht hätte, wenigstens abgesehen von fällen wie *soude hi*, wo das *h* zwischen vocalen stand. Das inclinierte *r*-pron. war aber gleichfalls *her* nicht *er*, wie *hefter*, *willer* Limb. Serm. (Kern § 161) erweisen. [1])

Wenn sich weiter die sprache beim pron. der 3. pers. der inclination des dativs gegenüber spröder zeigt als der des accusativs, so mag man erwägen, dass die dativverbindungen verhältnismässig viel seltener sind, und hierdurch die betonte form das übergewicht erhalten habe. Aber auch hier erhebt sich wieder die frage, ob nicht eine von der betonten stärker abweichende inclinationsform in den hintergrund gedrängt worden ist. Es ist zu bedenken, dass beim pron. allgemein dat. und accus. zusammengefallen sind. Als sich betonte und

---

[1]) Ob fries. formen wie *blodgaderne* „schlägt er ihn blutig", *wundaderne* dazu nötigen, fürs Fries. auch ein incliniertes *er* (neben *her*) anzunehmen, muss ich dahin gestellt sein lassen. Die gewöhnliche fries. verbalendung hat nicht *d* sondern *th*, und es wäre festzustellen, was die gewöhnliche lautgesetzliche entwicklung von *th* in unbetonter silbe + *h* sein würde. Van Helten § 124 anm. 3 führt aus einem andern text auch *hérder* = *hérd* mit dem adv. „da" an, wo also von einem ursprünglich mit vocal beginnenden encliticon nicht die rede sein kann. Jedesfalls scheint mir grundsätzlich Bremer recht zu haben, wenn er die fries. inclinationsformen nicht auf vocalisch beginnende wörter zurück führt sondern lautgesetzlichen schwund des *h* annimmt.

unbetonte form in *hem* und *-ene* schieden, kann letzteres zunächst auch für den dat. gegolten haben. [1]) Wir müsten dann annehmen, dass sich später wieder ein bedürfnis zur grammatischen unterscheidung von dat. und accus. bei der inclination geltend gemacht habe, das von der doppelformigkeit *hem* und *-ene* gebrauch machen konnte. Die oben angeführten formen für *-ene* beim dat. wären dann der überrest eines früher allgemeineren zustandes. Neben dem oben belegten *bevallen* „befahl ihnen" müssen wir übrigens nach der sachlage bei accusativischem *-ene* ein *bevālen* theoretisch für möglich halten.

Alte inclinationsformen könnten ferner bei *mi* und *di* (dat. und accus.) untergegangen sein. Es kann wenigstens auffallen, dass formen, die denen wie *gevemen* aus *gevet men* (I 7a) entsprechen würden, also *hi *gevemi*, abgehn. Wenn in dem vorliegenden sprachzustand *di* sich immerhin noch leichter anlehnt als *mi*, so erklärt sich dies zur genüge daraus, dass *d* sich leichter mit anderen consonanten, die in betracht kommen, verbindet, als *m*.

Mit den voranstehenden darlegungen ist die schwierigkeit noch nicht erledigt, die die inclination von *-et*, *-es*, *-ene*, *-ere* an flexionslosen verbalformen mit ihren doppelten typen bereitet. Dass dabei weicherer consonant und dehnung des vocals in der regel miteinander verknüpft sind, es also einerseits *māghene*, anderseits *machene* lautet ist von vorne herein klar. Ein dritter typus, der an sich auch möglich wäre, *măghene* und entsprechend *măgic*, *măget* u. s. w., scheint nicht bestanden zu haben.

Es empfiehlt sich, zunächst die formen mit *ic* zu befragen, bei denen kein hinzutretender consonant in die lautliche entwickelung eingreift. Die schreibungen wie *hebic* für *hebbe ic* (I 1 β) erfordern unsere aufmerksamkeit. Sie gehören nicht

---

[1]) Ein dem enditischen *hina* paralleles *himo* scheint in der sprache nicht mehr vorhanden gewesen zu sein. War es der analogie des plurals *him* erlegen?

etwa erst einer zeit an, in der apocopierte formen wie *ic heb*, *ic bid*, *ic segh*, *ic wil* galten, und man kann doch wohl zu solchen, im orthographischen system ganz ungewöhnlichen schreibungen — an eine aussprache *hēbic*, *bīdic* kann ja nicht gedacht werden — nur gekommen sein nach analogien wie *benic*, *gewanic*, *canic*, *salic* (letztere zu *connen*, *sullen* gehörig; s. unten s. 98).[1] Dann können aber auch *namic*, *wasic*, *satic* schreibungen für *năm*, *wăs*, *săt ic* sein, und es wäre sogar, wenn auch mit geringerer wahrscheinlichkeit, die möglichkeit von füllen wie *namene* für lautlich *năm-ənə* in erwägung zu ziehen. Vergl. auch eine schreibung *vulquamens* für *vulquam mens* Sp. 3[6], 28, 16, die natürlich nur *quămens* bedeuten kann. Aber die erscheinungsformen sprechen, wenn man den typus *nămic* als starren bezeichnen wollte, mehr für den nichtstarren *nāmic*. Für ihn zeugt ja auch der auslautende consonant der überwiegenden anzahl der formen wie *vandic*, *badic*, *magic* sowie mehr unmittelbar die, allerdings vereinzelten *traecic* und *saghic*: *gewaghic*. Für die auslautenden consonanten wäre hier nachholend auch an die möglichkeit einer spontanen erweichung im inlaut zu erinnern, wie sie bei dem modernen *plagik* (obens. 58 Anm.) vorliegt, das doch sicher aus *plach ik* entstanden ist. Zumal für *saghic* möchte man daran denken, das ja auf *sach* mit *ch* aus germ. *h* beruht und ursprünglich kein *g*, sondern, im grammatischen wechsel, vielmehr *w* neben sich hatte. Doch glauben wir oben die consonanten als fortsetzungen der alten, noch nicht erstarrten auslaute genügend wahrscheinlich gemacht zu haben, die dann weiter allerdings im ganzen verbalsystem eine stütze fanden. *Saghic* wird also wohl erst nach dem plural *saghen* oder wahrscheinlich mit diesem zusammen ins leben getreten sein. Der plural mit *g* begegnet schon in den anfränk. psalmen, dann im Leid. Williram. Wie er entstanden ist, ist eine frage, die uns hier nicht zu beschäf-

---

[1]) Bei der form *seghic* ist unter umständen nicht zu entscheiden, ob sie für *segghic* oder *sēghic* zu nehmen ist, insofern es ein praesens *segghen* und eins *sēghen* gab.

tigen braucht. Man möchte freilich gern wissen, wie ein incliniertes *sah ic* vorher gesprochen worden sei.

Die dehnung, *wāzic, bādic, sātic, māgic* u. s. w., wird in gleicher weise zu beurteilen sein, d. h. sie beruht auf lautlicher neigung zur dehnung in offener silbe, wurde aber auch durch das system gestüzt.

Formen wie *gäfic, wäsic, sächic, sätic, vantic, sloechic, bleefic*, d. h. mit kurzem vocal bei etymologischer kürze und scharfem consonant scheint die oben stehende übersicht hier und bei *-et* und *-es* im allgemeinen als die mehr überlegten und jüngeren zu erweisen. Sie werden also neubildungen sein, die unter einfluss der formen ohne inclination zu stande kamen. Bei der inclination von *ic* scheinen sie, wie schon gesagt, weniger beliebt gewesen zu sein. In verbindung mit der conjunction *want* könnte man als alte form auch wohl **wandic* erwarten, wenn dies auch älter sein müsste als *vandic*, indem nach oben s. 88f. in *want* eher starres *t* als in *vant* vorhanden war. Ich will die möglichkeit der form nicht bestreiten, aber das geläufige ist *wantic*, da hier ein system mit *d*-formen fehlte. Für den einfluss des systems sprechen immerhin auch scheibungen wie *swegic, screvic, wetic*, indem ohne das nur die *ee* von *sweech, screef, weet* zu erwarten wären.

Was *benic* selber betrifft, so ist den allgemeinen sprachverhältnissen entsprechend kein zweifel möglich, dass es in der regel nichts ist als *bĕn ic* und genau genommen *bennic* zu schreiben wäre, eine schreibung die aber in ermangelung anderer formen mit *nn* nicht leicht eingang fand. Dass man kein bedenken in der schreibung fand, scheint mir aber dafür zu sprechen, dass es ein **bēnic* überhaupt nicht gab. Es wäre ja etymologisch nicht zu erwarten, denn wir haben das *m* von germ. *bim* als vertreter einer doppelconsonanz anzusehen (vgl. Franck. Altfränk. gr. § 121, 2), und auch das system konnte hier nicht zu einem *bēnic* führen.

Die noch übrigen inclinationsgruppen stimmen im grossen und ganzen mit der vorher besprochenen überein. Die ent-

stehung von offenen silben bei verba die auf einfachen consonanten ausgehn trotz den ursprünglich die enclitiken anlautenden consonanten *h* und *th* (*d*) ist vorher gerechtfertigt worden. Es ergeben sich also die typen einerseits *säget*, *saecht*: *sages*, *saechs*; *sagene*; *sagere*, anderseits *sacht*, *sachs*, *sachene*, *sachere*. Der 2. typus ist jedoch bei *-ene* und *-ere* zweifellos sehr viel gebräuchlicher als bei *sacht* und *sachs*. Es muss also dort noch ein weiterer anlass zu seiner entstehung vorhanden sein, und es ist klar, worin er zu suchen ist: in der syncope der durch die inclination von *hinu*, *hiro* u. s. w., *daer*, *dare* entstandenen formen; cons. + **ina* zu cons. + **na*, cons. + **iro* zu cons. + **ro*, cons. + **ər* (aus *daer*) zu cons. + **r̥* oder cons. + **rə*. Unmittelbare beweise dafür haben wir in *bevaelne* und dem imperativ mit inclination *uessene* vom verbum *āzen* mit ursprünglich langem *a* und weichem *z*. Die vorliegende form lässt sich nur aus syncopiertem *āzene* erklären: daraus *āsne* und mit verschärfung des *s* vor cons. *āssne*, dann weiter mit neu entwickeltem zwischenvocal *āssene*. Diese neuentwicklung von zwischenvocalen haben wir fürs Nl. in vielen fällen anzunehmen, wo ursprünglich consonant und consonant nebeneinander standen und auch, wo sie erst durch vorhergehende syncope nebeneinander getreten sind, z. b. in *taffele*, *wijffelike*, *erterike*, *effen* u. s. w. (s. meine mnl. Gramm. § 94 anm. 2 und van Helten mnl. Spraakk. § 109 und 115, der die dinge jedoch anders erklären will). Solche syncopierten formen sind ja, wie die beispiele zeigen, auch noch erhalten, besonders mit *l-n*, *n-n*, *n-r*, ferner *lt-r*, *rt-r*, aber auch *f-n*, *ch-n*, *m-n*, *k-r*, *g-r*. Früher scheint auch *d* (*t*)-*n* gern syncopiert zu haben, und zwar auch bei flexivischem *t*. Dafür sprechen die nicht seltenen *tt* in formen wie *wanettene* und *doettene* (II 6 c 1) und e 2)). *Verrittene*, neben *gauene*, *sagene*, *slugene*, *dreuene*, *banden*, *dwangen*, *warder* scheint in den Limb. Serm. das einzige beispiel von verschärfung bei flexionsloser verbalform zu sein (Ausgabe s. 79). Auch bei den Formen der verba auf *ng* scheint, wie die belege zeigen, verhältnissmässig leicht syncope eingetreten zu sein. Indessen fällt das übergewicht der *ng* formen bei der

inclination von *-en(e)* gegenüber denen bei der inclination von *-er(e)* auf. Wir könnten es jedoch gut verstehn, wenn die sprache der verbindung *nkn* gegenüber spröder gewesen sei als der von *nkr*. Auf das verhältnis der verschieden formen könnte vielleicht einiges licht noch fallen von der lösung der anderen frage aus, wie die drei sprachlichen typen wie *wijflike, wivelike* und *wijffelike*, *ontfanclike*, *ontfanghelike und ontfankelike*, *ontfancnesse*, *ontfanghenesse* und *ontfankenesse* sich genetisch zu einander verhalten. Die angenommenen syncopen entsprechen ziemlich den bedingungen unter denen sie auch sonst im Mnl. mit einiger vorliebe eintreten; s. van Helten Spraakk. § 214b und meine Mnl. gramm. § 21,5. Besonders ist es der fall hinter *r*, *l* und *n*. Wegen *d(ə)n* vgl. *ordne* Lev. v. Lutg. II 968. 6429. 8066 u. ö.

Unsere beiden typen besitzen eine unverkennbare ähnlichkeit inbezug sowohl auf die consonanten als auch auf die dehnung bei ursprünglich kurzem vocal mit den verschiedenen typen der eben berührten wortformen, wie *ēven* und *effen*, *hāghelen* und *hachelen*, *tāvel(e)* und *taffel(e)*, *nāvel(e)* und *naffel(e)*, *vlōghel* und *vlochel*, *ondrāghelic* und *ondrachelic*, *lōvelic* und *loffelic*, *gemākelic* und *gemackelic*, *verghēvenesse* und *verghiffenesse*, *stervelic* und *sterffelic*, *loghenen* und *loochenen*, *wivelic* und *wijffelic*, *wiselic* und *wijsselic*, *tidelic* und *tijtelic*, neben denen auch noch formen ohne den mittelvocal stehn, und von denen wenigstens einzelne ihre historisch belegten formen auf solche mit mittelvocal zurück führen. *Gavene* und *gaffene* dürften in jeder hinsicht einem *nāvele* und *naffele* parallel sein, und es würde sich empfehlen zu beobachten, in wie weit die formen auch in einzelnen texten parallel auftreten.

Für syncope sprechen auch die bei *-ene* und *-ere* ganz gewöhnlichen, an sich nicht nötigen doppelschreibungen in typen wie *doettene*, *slaetten*, *stervetter*, *waenettene*, die bei inclination von *het* fehlen (vereinzelte fälle wie *strijttet* beruhen offenbar auf einer unsicherheit des schreibers) und die syncopen bei inclination an pluralformen wie *sulne* (II 6 d 2), allerdings nur bei liquida. Denn das oben gleichlichfalls angeführte

hiffene für *hieven ene*, das sogar die verschärfung unmittelbar erweisen würde, verdient in seiner vereinzelung zu wenig vertrauen.

Der typus *battene, sloechene, screeffere* hat also zwei verschiedene quellen, einmal die syncope und dann die neubildung nach der einfachen verbalform. Der hauptanteil gebührt wohl dem ersteren factor; für den des zweiten wäre das vorkommen von formen mit kurzem vocal bei angelehntem *het* ein massstab.

Freilich könnte man sagen, wenn Otfrid zwar nicht *gibit na* schreibt aber doch *sluag na*, so könnte man auch fürs Nl. wenn auch kein *givit na* so doch ein *sluog na* voraussetzen. Diesen einwurf muss man wohl gelten lassen. Aber was ist ein *sluog na* anders als ein syncopiertes *sluog ina* oder, wie man wohl fürs Nl. voraussetzen müste, *sluog hina*? Es käme hier für uns ganz auf das selbe hinaus. Nur würden die ansätze zeitlich verschoben: neben *givit(h)ina, sluog(h)ina* hätte *sluogna* gestanden, wo wir *gevetene, sloegene, sloegne* angesetzt haben.

Zum schluss bedürfen einige einzelfälle noch einer besonderen erläuterung.

Für die formen von *cunnen* und *sullen* is daran zu erinnern, dass das Mnl. zwei verschiedene typen dieser verba kennt: neben *can*, *connen* ein, wahrscheinlich nur nach analogie von *sal*, *solen* und *mach, moghen* eingetretenes *can, conen* und umgekehrt neben dem etymol. *sal, solen* (aus *sulan* mit e i n e m *l*) ein in tonloser satzstellung und wohl unter analogischem einfluss von *cunnen* und etwa auch *willen* entstandenes *sal, sullen.* Die inclinierten formen von *can* können also jenachdem parallel denen von *gewinnen* oder aber denen von *stelen* sein, die von *sal* denen von *stelen* oder von *swellen.* So viel ich sehe, entsprechen sich die inclinationsform *cant* und plur. (u.s.w.) *connen, caent* und *conen,* ebenso *saelt* und *solen, salt* und *sullen* in den einzelnen texten zur genüge.

Für *es, is* „ist" *het* kommt ganz gewöhnlich *eist,* seltener auch *eest,* für *es, is* mit dem genitiv von *het eis*, seltener auch *ees* vor. *Ei* für gedehntes *e* findet sich auch sonst im

Mnl. nicht selten. In meiner mnl. Gr. hatte ich jedoch hervorgehoben, dass das *ei* in *eist* und *eis* wohl nicht mit sonstigem *ei* für *e*, z.b. in *weisen* für *wesen*, auf eine stufe zu stellen sei und eine besondere erklärung für dasselbe gesucht, § 80 und 97. Im gegensatz dazu stellt van Helten § 60 die fälle völlig gleich. Das ist so jedesfalls nicht richtig, denn die erscheinungsformen decken sich ganz und gar nicht, eine anzahl von handschriften haben *eist* und *eis*, während ihnen jedes andere beispiel von *ei* für *ē*, wie *breict* „bricht", *deide* „tat", *eiten* „essen" oder *heift* „hat", *weilde* für *weelde* abgeht. So die besonders umfangreichen texthandschriften von Maerlants Rijmb. und Spiegel historiael und von Limborch. Dieser unterschied darf gewis nicht ausser acht gelassen werden, und da es fraglich ist, ob ein *es*, *is*, dessen auslaut *s* eine etymologische doppelconsonanz vertritt, in organischer lautentwicklung bei inclination dehnung erzeugen könne, so habe ich *eist*, *eis* aus einer früheren contraction von *es(h)it*, *es(h)is*, bei der das *i* der zweiten silbe in die erste gelangt sei, zu erklären versucht, eine erklärung, die mir durch ahd. *deiz*, *deih*, *deist* für *daz iz*, *daz ih*, *daz ist*, *uueih*, *uueist* für *uuaz ih*, *uuaz ist*, *theih* für *ther ih* und *then ih* (meine Altfränk. Gr. § 176, 2. 3) genügend gestützt scheint. Auch heute möchte ich von dieser erklärungsmöglichkeit nicht absehen, obwohl ich an ihr noch etwas weniger zuversichtlich als damals geworden bin. Dazu veranlasst mich hauptsächlich eine parallele erscheinung im Westfäl., die Holthausen, Soester Mundart § 214 bespricht. Auch dort steht neben *is* „ist" *i^ez^et* „ist es", eine form, die ein *is^et* notwendig voraussetzt. Es scheint also in der tat das unbetonte *is* „ist" seinen schlussconsonanten reduciert zu haben, so dass bei der inclination *is^et* entstand, das sich lautlich so wie z. b. *kisel* entwickelte. Dann wäre also fürs Mnl. *es^et*, d. h. *ez^et* vorauszusetzen (vgl. *eser* IIIe 2) und hieraus regelrecht *eest* entstanden, entsprechend *ez^es*, woraus *ees*. Weiter aber könnte man dann annehmen, dass der aus gedehntem *e* sich entwickelnde mundartliche zerdehnte laut, der mit *ei* wiedergegeben wird, unter der begünstigenden

7

einwirkung von *s-s* und *st* früher oder energischer eingetreten sei als in anderen fällen, und beispiele wie *leist*, *weist* (und etwa auch *weisen*, *keisel*) in den texten, die *eist*, *eis* haben, nur zufällig fehlen. Dann kann auch das *eiser* von Rb. hs. C (III 2) organische lautentwicklung enthalten, während man sonst annehmen müste, die nur das einemal in der einen hs. belegte form sei unter analogie von *eist*, *eis* entstanden.

Ich gebe für die verschiedenen formen einige belege. *Ees* Lev. o. H. 2428, Ystor. bl. 3640, Lanc. 3, 693; vgl. van Helten § 2 D. *Eis* Sp. 1[7], 68, 38. 3[1], 40, 15. *Eest* (: *gheest*) Lekensp. 1, 5, 30, (: *gheneest*) 2, 36, 288, Sp. 2[1], 3, 10, Ystor. bl. 1944, Lev. o. H. 1236, Kerst. 1418. *Eist* Rein. 243, Nat. bl. 2, 491 (varr. V A *ist*, B *eest*), (: *leist*) 2, 1949 (var. B *eest: leest;* V, A *ist* gegen den reim), Rb. s. Glossar; 12946 hat. var. C *esset*, F *is het*, Franc. 2038, Sp. 3[6], 16, 107, Lev. o. H. 4783, Walew. 5012, Kausl. Denkm. 2, 555, 1953f. 3, 109, 254. Dagegen *ist* Lekensp. 1, 3, 3. 1, 5, 40. 1, 32, 37 u. s. w., Rein II 3749, Nat. bl. 5, 1012 (var. B *eest*, V, A *esset*); *isset* Stoke 1, 336, Rb. 10335 var. F (text *es het*), var. B, C *eist*); *esset* Sp. 4[1], 38, 48; *est* Alex. 3, 845 (hs.) Im ganzen ist darnach auch hier die form mit kurzem vocal jünger als die mit gedehntem und eine gewisse parallele mit den typen *waest* und *wast* nicht zu verkennen. Ob aber die parallele als vollkommen angesehen werden darf, das zu behaupten genügen meine belege nicht.

Leichter sind die bedenken zu beseitigen die die formen *beent*, *beens* für (*ic*) *ben* + *het* und genitiv *es* (van Helt. Spraakk. § I D und E) erregen könnten. Eine eigendehnung liesse sich (vgl. oben s. 95) ja allenfalls nur bei lautlich reduzierter form, wie oben bei *eest*, rechtfertigen, und auch das system hätte sie schwerlich veranlassen können, denn die formen wie *sijn* und *wesen* stehn dem *ben* dafür nicht nah genug. Man könnte etwa an eine mehr oder weniger überlegte nachbildung von *eest : es*, *caent : can* u. s. w. denken. Aber die formen sind nur beschränkten vorkommens, die von van H. ange-

führten *beent* gehören fast ausschliesslich der einzigen Lanceloths. an und enthalten höchst wahrscheinlich nur eine mundartliche dehnung nach art der mnl. Gr. § 61 u. 62 und van Helt. § 8 d erörterten; in der tat steht ein *tweent* für *twent*, *twint* mit *beent* in der selben hs. *Beens* scheint etwas häufiger zu sein als *beent*, was nichts weiteres besagen würde als dass diese durch nasalverbindung herbeigeführte mundartliche voçaldehnung bei *ns* noch leichter als bei *nt* eingetreten sei.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15^{den} FEBRUARI 1909.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, ASSER, DE SAVORNIN LOHMAN, VERDAM, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SPEYER, HAMAKER, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, J. TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is nog een prijsvers voor den Hoeuftwedstrijd en eene mededeeling van den Minister van B. Z. dat Prof. Six benoemd is tot regeeringsvertegenwoordiger op het aanstaande congres te Caïro. Verder eene uitnoodiging om de K. A. te doen vertegenwoordigen bij de feestelijke herdenking van het 500-jarig bestaan der Universiteit te Leipzig. Prof. Symons zal die taak op zich nemen. Een vertegenwoordiger

bij het aanstaande jubileum van de Universiteit van Genève heeft zich nog niet aangeboden.

De heer Verdam leest voor het besluit waartoe de heer Kern en hij gekomen zijn ten opzichte van het vroeger vermelde opstel van Prof. Franck te Bonn; het strekt om dit in de verslagen en mededeelingen te doen drukken. Aldus wordt besloten.

De heer Naber leest zijn stuk voor over de *lex latina tabulae Bantinae*. Dit is volgens hem een strafwet geweest tegen knevelarij door afpersing van ambtenaren. Een vergelijkend overzicht dier wetten doet besluiten tot identificatie van deze lex Bantina met de lex Acilia, waarvan ons veel bewaard is. Spreker toont aan hoe deze lex Acilia uit de Bantina op belangrijke punten kan worden aangevuld. Tot een *lex agraria* kan dit fragment zijns inziens niet behoord hebben.

De spreker staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen en beantwoordt dr. Valeton, die meerdere bedenkingen tegen zijn conclusies in het midden bracht.

Na rondvraag wordt de Vergadering gesloten.

OVER DE LEX LATINA TABULAE BANTINAE
(C. I. L. I 197).

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. C. NABER.

Het brons, bij welks eene zijde ik eenige oogenblikken uwe gewaardeerde aandacht zoude wenschen te bepalen, werd in het jaar 1790 onder mij niet nader bekende omstandigheden, nabij Bantia, eene stad in het oude Lucanië, opgegraven en wordt thans bewaard in het nationale Museum te Napels. Evenals de bekende *tabula Heracleensis*, evenals die andere plaat, die aan de eene zijde eene *lex repetundarum*, aan de andere eene *lex agraria* te lezen geeft, zoo is ook van dit brons met prijzenswaardige zuinigheid vóór- en achterzijde met eene inscriptie voorzien, ieder door hare taal aan eene bepaalde periode van Italië's volksbestaan herinnerend. Want de eene spreekt Latijn, de andere Oscisch. Voor de hand ligt de vooronderstelling, dat de Oscische inscriptie de oudste is, en zekerheid zoude daaromtrent bestaan, indien men aan mocht nemen, dat Göttling's beschrijving [1]) met de werkelijkheid ten volle overeenstemt. Volgens dien beschouwer namelijk is de oscische inscriptie op de gladde, de latijnsche op de ruwe zijde gegraveerd, is bovendien de oscische door horizontaal en verticaal ingekraste lijnen ook uiterlijk als vervallen en opgeheven aangeduid. Doch daaromtrent bestaat geen zekerheid. Immers een ander ooggetuige, Klenze [2]), vond tusschen de beide kanten geen zoodanig verschil, dat men daaruit iets zou kunnen

[1]) Aangehaald bij Kirchhoff, *Stadtrecht von Bantia* (1853) p. 96.
[2]) *Rh. Museum für Philol.* II (1828) p. 29.

afleiden omtrent de verhouding van beider ouderdom, en een jonger ooggetuige, Mommsen [1]), hield zijnerzijds staande, dat het uitwendig karakter der beide inscriptiën zich volstrekt niet verzette tegen zijne toenmalige hypothese, volgens welke de oscische eene vertaling zoude zijn van de latijnsche ter andere zijde, eene hypothese, die door Göttling's waarnemingen rechtstreeks wederlegd ware. Ongelukkigerwijze heeft Mommsen, hoewel daartoe door Kirchhoff [2]) dringend uitgenoodigd, nimmer, ook niet in het *corpus*, zich nader uitgesproken over de vraag, of Göttling's beweringen op fantasie berusten, dan wel door hemzelf minder nauwgezet is waargenomen. Voor hen, wien, als mij, noch het voorrecht is te beurt gevallen, in Napels uit eigen oogen te kunnen zien, noch ook relatiën aldaar ten dienste staan, blijft dus dit vraagstuk onoplosbaar. Gelukkig, dat voor het onderwerp, welks behandeling ik mij heb voorgenomen, de bespreking namelijk der latijnsche inscriptie, de oplossing van het raadsel onverschillig is. Immers, hoeveel aan de oscische inscriptie nog op te helderen valle, één zaak staat sedert Kirchhoff's onderzoekingen muurvast: dat tusschen haar en het latijnsche opschrift geenerlei verband bestaat. De oscische inscriptie heeft betrekking op gemeentebelangen van Bantia [3]), dat daarin met name (*Bansa*) herhaaldelijk [4]) genoemd wordt, en zulks niet zonder goede reden. Daar namelijk de Bantinische magistraten Romeinsche titels voeren: *censor* [5]), *praetor* [6]), *praefectus* [7]), *tribunus plebis* [8]), *quaestor* [9]), scheen het noodig telkens uit te spreken, dat de Bantinische, niet de Romeinsche, titularis bedoeld werd. Daarentegen in het latijnsche opschrift ontbreekt dergelijke bepaling zoowel bij de vermelding der

---

[1]) Aangehaald bij Kirchhoff p. 95.

[2]) P. 97.

[3]) Ook door Mommsen, *Staatsrecht* III (1887) p. 700 stilzwijgend toegegeven.

[4]) Lin. 19, 23, 28, 31. Bovendien *ceus bantins* in lin. 19.

[5]) Oscisch: *censtur*.

[6]) Inscriptie: *pr*.

[7]) Oscisch: *praefucus*.

[8]) Inscriptie: *tr. pl.*

[9]) Inscriptie: *q*.

magistraten zelve als ook, waar hun wordt voorgeschreven, eenen eed te zweren vóór den tempel van Castor met het aangezicht naar het Forum [1]), klaarblijkelijk, omdat Romeinsche magistraten en het Romeinsche *forum* bedoeld zijn. Over aard en strekking dier inscriptie, haren vermoedelijken verderen inhoud — want slechts een klein gedeelte is bewaard gebleven — kan alleen zij zelve, kan de oscische geen licht verspreiden.

In de eerste plaats dan doet zij zich kennen als eene *lex* of *plebiscitum* [2]), die wij op gezag der epigraphen [3]), lettende op den uitwendigen vorm, zullen hebben te stellen in den tijd der Gracchen of niet lang daarna, dus uiterlijk tusschen de jaren, stel 150 en 100, maar hoe dichter bij de periode 133—121 hoe beter. Daarvan zijn vier capita, die wij op het voorbeeld der uitgevers zullen nummeren, min of meer geschonden, aan den ondergang ontkomen. Het minst geschonden zijn het tweede en derde, waarmede ik om die reden den aanvang maak. Het tweede bedreigt straf tegen magistraten en senatoren, door wier toedoen de wet niet zal zijn ten uitvoer gelegd. De lijst der magistraten intusschen is weggebroken tot op den *ioudex* [4]), *qui ex hace lege plebeive scito factus erit.* De straf zelve bestaat in eene geldboete, wier bedrag door iederen magistraat gevorderd kan worden bij een college van *recuperatores*, door den *praetor* te benoemen en met eene *formula* te instrueeren — in het voorbijgaan gezegd, waarop nog onlangs de aandacht werd gevestigd [5]), het oudste voorbeeld eener procedure *per formulam.* Buitendien is de magistraat bevoegd tegen dezen overtreder eene *multa* uit te spreken, mits niet hooger dan de helft van het vermogen,

---

[1]) Lin. 17: pro ae|*de Castorus..... in forum versus.*

[2]) Lin. 7: *ex hace lege plebeive scito.*

[3]) Mommsen en Ritschl, aangehaald bij Maschke, *Zur Theorie und Geschichte der römischen Agrargesetze* (1906) p. 84.

[4]) Aangevuld uit cap 3 (lin. 15), volgens Maschke, op. cit. p. 95 ten onrechte, omdat volgens zijne berekening de plaatsruimte niet toereikend is.

[5]) *Ztschr. der Sav.-St.* XXIX p. 117 (door Kniep).

welke *multa* alsdan, naar het schijnt, de plaats inneemt der wettelijke *poena*. Het derde caput eischt den eed, om voor trouwe naleving der wet zorg te dragen, in de eerste plaats van ieder der fungeerende magistraten — de lijst zelf is weggebroken, maar de slotwoorden qu]*ei nunc est* toonen aan, waarvan sprake is — en wel binnen 5 dagen, nadat hij van het aannemen der wet kennis zal hebben gedragen, in de tweede plaats van alle toekomstige magistraten, en binnen 5 dagen na ieders ambtsaanvaarding. Te dezer plaatse is de lijst ongeschonden: zij omvat den *dictator*, den *consul*, den *praetor*, den *magister equitum*, den *censor*, den *aedilis*, den *tribunus plebei*, den *quaestor*, den *triumvir agris dandis adsignandis*, den *ioudex ex hace lege plebeive scito factus* [1]). Eedsweigering brengt verlies van het *ius honorum* en van het lidmaatschap van den senaat te weeg. Voorts wordt aan hem, *qui ex hac lege ioudicaverit*, opgedragen aan den *quaestor urbanus* van de eedsafleggingen opgave te doen, aan gezegden *quaestor*, daarvan een register te houden. Het vierde hoofdstuk, voorzoover bewaard gebleven, eischt van alle senatoren den eed op de wet, zulks binnen 10 dagen, nadat ieder van hen van hare aanneming zal kennis dragen. Wat nu eindelijk het eerste hoofdstuk betreft, dit bedreigt eene reeks eerestraffen, in het bijzonder: ontzetting van het *ius suffragii* en van het *ius honorum*, met name van de bevoegdheid om eene landvoogdij te bekleeden [2]), voorts van het recht om in den Senaat of in een *publicum iudicium* zitting te hebben, getuigenis in rechte af te leggen, tot rechter in een civiel geding benoemd te worden, of zich in het publiek te vertoonen met senatoriale distinctieven: den *mulleus*, hier *solea* genoemd [3]), en de *praetexta* [4]). Den magistraten wordt gelast, aan deze bepalingen

---

[1]) *Factus* is aangevuld uit hoofdstuk 2 (lin. 7).

[2]) Lin. 1: n]*eque prov*[inciam.

[3]) Aldus verklaart Mommsen (in het *Corpus*, en *Staatsrecht* I (1876) p. 408 not. 4; III (1888) p. 889 not. 1).

[4]) Vgl. Cic. pro Balbo 25 § 57; id. Philipp. II 43 § 110; Liv. Epit. XIX; Mommsen, *Staatsrecht* I (1876) p. 421 (die het dragen der *praetexta*

extra de hand te houden. Tegen wie deze straffen bedreigd zijn, blijkt uit het bewaard gebleven fragment niet; toch is daaromtrent, dunkt mij, geen redelijke twijfel mogelijk. Let men, gelijk billijk is, eensdeels op de buitengewone zwaarte en de gedetailleerdheid der bedreiging, andererzijds op hare plaatsing aan het einde der eigenlijke wet, vóór die bepalingen, welke bestemd zijn om hare uitvoering te verzekeren, dan is men wel genoopt haar te beschouwen als de bedreiging tegen hen, die de wet rechtstreeks zullen hebben overtreden [1]). Daardoor wordt dan tevens de wet zelve onmiskenbaar tot eene strafwet gestempeld. Immers incidenteele strafbedreigingen en bedreigingen tegen hen, die de wet laten overtreden, zijn overal op hare plaats; maar eene strafbedreiging ten principale laat zich alleen in eene strafwet denken.

Het overzicht leert dus, dat wij hier eene strafwet voor ons hebben, waarvan evenwel niet meer tot ons is gekomen, dan een deel der strafbedreiging ten principale en voorts maatregelen om hare uitvoering door de overheid te verzekeren, bestaande in eene strafbedreiging tegen nalatige uitvoerders, de zoogenaamde *sanctio* [2]), en eene eedsoplegging aan allen, die tot de uitvoering geroepen kunnen worden, magistraten, zoowel als senatoren. Van zoodanige eedsoplegging zijn uit de geschiedenis twee voorbeelden bekend. Zoowel de *lex Apuleja* van het jaar 100 v. Chr., als de *lex Julia* van het jaar 59 v. Chr., beide *leges agrariae*, eischten van alle senatoren den eed op hare uitvoering. Het zoude intusschen niet geraden zijn de *lex latina tabulae Bantinae* met een dier beide te identificeeren: niet met de lex Julia, omdat deze vooreerst te jong is, en ten tweede niet met *tresviri*, maar met *vigintiviri agris dandis adsignandis* had te rekenen; niet met de lex Apuleja, waarvoor Maschke ijvert in zijn met talent geschre-

---

bij feestelijke gelegenheden tot gewezene curulische magistraten beperkt: III (1888) p. 887).

[1]) Ook Huschke, *Kritische Jahrbücher* XI (1842) p. 293, komt met het oog op de zwaarte der strafbedreiging tot dit resultaat.

[2]) Vgl. Accus. VI 66 § 149.

ven werk *zur Theorie und Geschichte der römischen Agrargesetze* (1906) om de volgende redenen. Vooreerst bedreigde gezegde *lex* tegen den eedsweigeraar boven het verlies van het lidmaatschap van den Senaat eene onmenschelijk hooge boete van 20 talenten [1]) — de qualificatie is van Plutarchus [2]), het bedrag noemt Appianus [3]) — terwijl onze wet zich blijkbaar tot het eerste bepaalt. Want wel is waar is de strafbedreiging tegen eedsweigerende senatoren te loor gegaan, maar zij kan bezwaarlijk strenger zijn uitgevallen dan tegen eedsweigerende magistraten, en deze is in haar geheel bewaard gebleven. Wel zou men dit bezwaar kunnen ondervangen, door te vooronderstellen, gelijk door sommigen inderdaad gedaan wordt, dat de boete op eedsweigering niet in de *lex agraria* van Saturninus, maar in zijne *lex de maiestate* bedreigd werd, doch ook dan blijft het tweede en voornaamste bezwaar, dat onze wet met haar strafbedreiging ten principale noodwendig eene strafwet en dus geene *lex agraria* geweest is. Daarmede vervalt tevens Mommsen's hypothese [4]), volgens welke wij hier geplaatst zijn voor eene wet, regelende de staatsrechtelijke verhouding tusschen Rome en de *civitas foederata* [5]), Bantia, en zijn wij nog bovendien ontheven van de noodzakelijkheid om ons zegel te hechten aan zijne stoute bewering, dat de sanctie tegen magistraten, die de wet niet ten uitvoer leggen, ja zelfs de Senatoren-eed, in zoodanige wet uitstekend op zijne plaats is [6]). Alsof de Senatoren-eed ergens anders op zijne plaats zoude zijn

---

[1]) In Romeinsche courant 480,000 sestertiën (Cic. pro Rab. Post. § 21).

[2]) Mar. 29 § 7: ἀνήκεστ(α) ἐπιτίμι(α).

[3]) I 29 § 131.

[4]) CIL I p. 46: „Lex fuerit necesse est populi Romani de foedere cum populo Bantino faciendo mutandove”.

[5]) Blijkens Livius (VIII 25 § 3) zijn de Lucaniërs in het jaar 327 v. Chr. tot een *foedus* met Rome toegelaten, daarna nogmaals in 298 (X 12 § 2). Na den slag bij Cannae afgevallen (XXII 61 § 11), zijn zij in 206 (XXVIII 11) *sine certamine in dicionem (recepti)*. Of het *foedus* toenmaals hernieuwd is, ligt in het duister.

[6]) „de iureiurando et de sanctione.... commode quidem (clausulae) referuntur ad foedus.”

dan in de revolutionaire wetgeving der Gracchen en hunne navolgers, ἐπὶ τῶν ἀτόπων [1]), gelijk Dio het uitdrukt, laat staan in een onschuldig wetje betreffende de aangelegenheden van het landelijke Bantia. Ook de jaarlijksche eed der magistraten schijnt voor zulk een onderwerp minstens genomen overdreven. Althans ten aanzien van het verbond met Astypalaea vinden wij [2]), wat reeds veel schijnt, slechts jaarlijksche afkondiging voorgeschreven. Doch daar, gelijk gezegd, de wet strafbedreigingen ten principale inhoudt, alzoo eene strafwet is, behoeven deze onwaarschijnlijkheden niet nader te worden uitgesponnen.

Het inzicht, dat de *lex latina tabulae Bantinae* eene strafwet is, opent voorts de mogelijkheid eener nauwkeuriger dateering, dan die, waartoe het uitwendig voorkomen op zich zelf in staat stelt. Onder de magistraten namelijk, wien de eed wordt opgelegd, paraisseert in de voorlaatste plaats, de *triumvir agris dandis adsignandis*, daarna de *iudex ex hace lege plebeive scito factus*. Evenwel werd de landverdeeling niet altijd juist aan *tresviri*, maar dikwijls aan anders samengestelde collegiën — *quinqueviri*, *decemviri* — opgedragen, zoodat het oppervlakkig vreemd moet schijnen, dat juist van *tresviri agris dandis adsignandis*, niet van de, in beteekenis gelijkstaande, *quinqueviri*, *decemviri* de eed gevergd wordt. Maar begrijpelijk wordt dit verschijnsel, wanneer de wet te huis behoort in het tijdvak 133 tot 118, toen krachtens de *lex agraria* van Tiberius Gracchus de *tresviri agris dandis adsignandis* [3]) eene vaste plaats op het tableau der jaarlijksche magistraten bekleedden; immers in dat tijdvak was de positie

---

[1]) Ἀτόπημα in den zin van *seditio* vind ik nog in het zooeven gepubliceerde Papyrus Oxyr. 904 lin. 4.

[2]) CIG. 2485 (Ins. III 173).

[3]) Op hunne grenssteenen noemen zij zich *triumviri agris iudicandis adsignandis*. Hieruit valt wèl des noods af te leiden, dat deze steenen ouder zijn dan 129 v. C., toen zij hunne rechtspraak opgaven (Appian. I 19 § 80), maar niet, dat de wetten, die zich anders uitdrukken, jonger zijn. Aldus Mommsen, CIL I p. 47.

der jaarlijksche *tresviri* eene geheel andere en veel ingrijpender dan die van mogelijke gelegenheidscommissiën. In dat tijdvak laat het zich begrijpen, dat niet van alle landverdeelingscommissiën, maar alleen van die der *tresviri* de eed gevorderd werd. Op dien grond stelt dan ook Mommsen [1]) de wet, waarover wij handelen, met het volste recht in het vijftienjarig tijdvak tusschen 133 en 118, waarbinnen volgens zijne verklaring der bekende corrupte, maar toch niet geheel onverstaanbare, plaats van Appianus [2]) over het verloop der Gracchische wetgeving de werkzaamheid der jaarlijksche *tresviri agris dandis adsignandis* besloten ligt, en dat hoogstens met enkele jaren verlengd zou kunnen worden, daar het in elk geval moet sluiten vóór de finale liquidatie der uit de landverdeeling geboren toestanden, welke ons bewaard is gebleven [3]) en als haar datum zelf het jaar 111 doet kennen. Maar het argument klemt alleen, wanneer onze bewering opgaat, dat de wet in kwestie geene *lex agraria* is. In dat geval namelijk zou Maschke [4]) gelijk kunnen hebben, die de qualificatie *ex hac lege factus* niet alleen op den onmiddellijk voorafgaanden *iudex*, maar ook nog op den naastvoorafgaanden *triumvir agris dandis adsignandis* terug doet slaan, m. a. w., dan zou de wet daarom van *tresviri* spreken, omdat zij zelf *tresviri* instelde en aan die *tresviri* plichten oplegde. Is de *lex* daarentegen eene strafwet, dan is die verklaring uitgesloten en Mommsen's uitlegging en tijdsbepaling, gelijk ik aanneem, onaantastbaar. Te vergeefs toch zou Maschke daartegen aanvoeren, dat eene wet, die den Senatoren-eed vordert, onmogelijk kan zijn uitgevaardigd vóór het jaar 100, veelmin tusschen de jaren 133—118. Want al noemt hij [5]) den daartoe strekkenden eisch van Saturninus „een absoluut novum", en al acht hij zich

---

[1]) CIL I p. 47.

[2]) I 27. Vgl. over deze plaats het overzicht der meeningen bij Maschke, op. cit. § 10.

[3]) CIL I 200.

[4]) Op. cit. p. 91.

[5]) Op. cit. p. 71.

gerechtigd, uit deze zijne uitspraak af te leiden [1]), dat de Senatoren-eed „hoogst waarschijnlijk" toenmaals voor het eerst gevorderd is, voor ons is de gevolgtrekking even weinig verbindend als haar bron. Zijn eigen zegsman Dio [2]) vermeldt op het jaar 59 volgens de lezing der handschriften en de uitgave van ons medelid Boissevain, dat de Senatoren-eed πότε, voorheen, als politiek wapen in gebruik was genomen. Reiske emendeert τότε, toenmaals, eene tastbare onjuistheid, want het geval-Saturninus was voorafgegaan. Noch de eene noch de andere lezing sluit de mogelijkheid uit, dat Saturninus een precedent uit den Gracchentijd volgde.

Mag ik dan na al het voorafgaande het er voor blijven houden, dat wij in de *lex latina tabulae Bantinae* eene Romeinsche strafwet voor ons hebben, zoo rijst als volgende vraag deze: tegen welk misdrijf gericht? Op dat punt intusschen is nauwlijks verschil van gevoelen mogelijk, en de waarheid reeds sedert lang gevonden. In het algemeen hadden de Romeinsche strafwetten, die alleen binnen de stad en hare allernaaste omgeving golden [3]), voor de burgers van Bantia een minimaal belang, maar er is éóne belangrijke uitzondering. De strafwet tegen knevelarij, volgens Cicero [4]) in eminenten zin *sociaal*, evenwel in anderen zin, dan waarin wij dat woord gebruiken, raakte levensbelangen der bondgenooten [5]), wier bescherming tegen de afpersingen der magistraten haar eenig doelwit was. Dat Bantia zich van zulk eene wet een exemplaar aanschafte en het publiceerde, heeft voorzeker niets, wat bevreemding kan wekken. Ook de opzettelijke uitsluiting van de bevoegdheid, om eene provincie te administreeren als deel der strafbedreiging wijst in die richting. Niet minder is zulks het geval met een

[1]) Op. cit. p. 108.

[2]) 38 c. 7 § 1 (aangehaald bij Maschke, p. 73/4).

[3]) *in urbe Roma propiusve mille passus* (lex Cornelia de sicariis, aangehaald in de Collatio legum mosaic. et rom. I 3 § 1).

[4]) Accus. I 5 § 18.

[5]) Der bondgenooten. Niet: der provincialen, 't geen Huschke er voor in de plaats schuift, om 't nu volgende betoog te onderscheppen (*Krit. Jahrb.* XI (1842) p. 292).

ander deel dierzelfde strafbedreiging; dat deel namelijk, dat den veroordeelde de bevoegdheid ontneemt om door den magistraat tot rechter benoemd te worden. Want zoodanige disqualificatie vinden wij nergens anders terug, dan in de *lex Iulia repetundarum*, door Caesar tijdens zijn eerste consulaat tot stand gebracht [1]), een punt, waarop ik het eerst de aandacht gevestigd vind in de dissertatie door den heer van Binsbergen voor drie jaren te Utrecht verdedigd [2]). Met volle overtuiging sluit ik mij derhalve aan bij de theorie van Klenze [3]), Kirchhoff [4]) en Karlowa [5]), die in onze wet eene *lex repetundarum* zien en zal mij daarbij niet [6]) van de wijs laten brengen door de mededeeling van Suetonius [7]), dat Caesar aan de veroordeeling wegens knevelarij, klaarblijkelijk als iets nieuws, uitstoting uit den Senaat verbonden heeft. Want, zij ook al in de dagen van Caesar die uitstoting iets nieuws geweest, men vergete niet [8]), dat tusschen de door ons behandelde wet en die van Caesar Sulla's reactionaire regeling ook van dit onderwerp ligt. Er is dus niets gezochts in de veronderstelling, dat Caesar de uitstoting uit den Senaat niet

[1]) L. 6 § 1 D. 48. 11.

[2]) De legibus ablatae pecuniae (1906) p. 50.

[3]) *Rhein. Mus. f. Philol.* II. (1828) p. 31: „*eine sogenannte* lex indiciaria", doch juister p. 32: „*ein repetundarisches Gesetz*".

[4]) *Stadtrecht von* Bantia p. 92: „*die Klenzesche Anzicht (scheint mir) die einfachste und natürlichste*".

[5]) *Rechtsgesch.* I. p. 431.

[6]) Zooals Klenze, *Rh. Mus. f. Philol.* II (1828) p. 35/6, die daarom de strafbedreiging ten principale onder de *sanctio* zoekt te betrekken, door aan te nemen, dat in het tweede hoofdstuk nevens de senatoren geen magistraten, maar leden der vierschaar aansprakelijk worden gesteld, de magistraten in het eerste. Echter laat, zooals ook reeds door Huschke (*Krit. Jahrb.* XI (1842) p. 295) werd opgemerkt, het derde hoofdstuk geen twijfel, dat de *iudex ex hac lege factus* magistraat, geen schepen, is (met name lin. 16).

[7]) I 43.

[8]) Merkwaardig, dat juist Klenze dit vergeet, die even te voren de „ongehoorde strengheid der ons bewaard gebleven sanctie" met de omstandigheid verklaart, dat wij hier „de laatste der democratische *leges repetundarum*" voor ons hebben (*Rh. Mus. f. Phil.* II p. 33).

zoozeer heeft ingevoerd dan wel hersteld. Allerminst kan tegen onze opvatting worden aangevoerd, dat naar Cicero's getuigenis [1]) de *lex Julia* in „vele" opzichten strenger was, dan de vroegere wetten, terwijl toch de *lex Julia*, voorzoover wij weten, den veroordeelde alleen uit den Senaat, de onze daarentegen hem ook uit de volksvergadering bande. Want „vele" zijn nog niet „alle".

Blijft de vraag, welke *lex repetundarum* in het Bantinische fragment voor ons bewaard is gebleven. Om die te beantwoorden, is allereerst noodig, dat vast sta, welke *leges repetundarum* achtereenvolgens te Rome hebben gegolden. Daaromtrent nu weten wij met de hoogste zekerheid, die in historicis bereikbaar is, dat de rij geopend wordt door de lex Calpurnia van 149 v. Chr., uitgangspunt, naar Cicero mededeelt [2]), niet alleen voor de latere *leges repetundarum*, maar zelfs voor alle *quaestionum leges „nulla antea quum fuisset."* Als laatste doen ons de Pandecten eene *lex Julia* kennen, vermoedelijk identiek met die *lex Julia*, welke Caesar tijdens zijn eerste consulaat (59 v. Chr.) heeft doen aannemen, en waarvan bij Cicero herhaaldelijk sprake is. Tusschen die beide wetten ligt eene *lex*, die, evenals het door ons besprokene fragment, fragmentarisch op brons tot ons is gekomen en daarom door mij verder zal worden aangeduid als *lex repetundarum inscripta* [3]). Deze is, gelijk Mommsen heeft aangetoond, evenals ons fragment, blijkens de vermelding [4]) der *tresviri agris dandis adsignandis* als gewone magistraten, in geen geval vóór 133 of na 118, hoogstens 111, vóór Christus te plaatsen; waarschijnlijk niet na 118, omdat, gelijk boven werd aangegeven, de werkzaamheid der *tresviri* toenmaals haar einde schijnt gevonden te hebben, maar zeker niet na 111, tijdstip der groote liquidatie hunner werkzaamheid, welk staatsstuk nog wel op den achterkant der *lex repetundarum* zelve is gebijteld, en daardoor alleen

---

[1]) pro Rab. Post. 4 § 8.
[2]) Cic. de Off. II 21 § 75; Brut. 27 § 106.
[3]) CIL I 198.
[4]) Lin 13, 16, 22.

reeds getuigenis aflegt [1]) omtrent den hoogeren ouderdom van gene, die de voor het gebruik bestemde zijde inneemt. Maar bovendien kan zij, blijkens vermelding [2]), 't zij dan als geldige of als afgeschafte wet, dier *lex Rubria*, waarbij de stichting eener kolonie op de plaats van het oude Carthago werd bevolen, niet ouder zijn dan C. Gracchus, zegge 123 v. Chr. Deze wet nu doet door hare overgangsbepalingen [3]) ten aanzien der *lex Calpurnia* en der *lex Junia repetundarum* zich zelve als de derde en de *lex Junia* als de tweede *species* van dat *genus* kennen en tevens eene *lex Caecilia repetundarum* van vóór 147, waarvan bij Valerius Maximus [4]) sprake is, naar het rijk der fabelen of der vergissingen verwijzen. Gelijk hier de drie eerste, zoo vinden wij in Cicero's rede pro Rabirio Postumo [5]) de drie laatste *leges repetundarum* opgesomd, waar hij een *caput tralatitium* bespreekt, dat de *lex Julia* aan de *lex Cornelia*, de *lex Cornelia* aan de *lex Servilia* ontleende. Eindelijk vermeldt de aanklacht tegen Verres [6]) als voorgangster der *lex Servilia* eene *lex Acilia*, die, blijkens het voorafgaande, òf op de *lex repetundarum inscripta* gevolgd, of daarmede identiek moet zijn geweest. Daar nu de maker der *lex Acilia* volgens de Grieksche inscriptie, die het verbond met Astypalaea bewaard heeft [7]), hoogst waarschijnlijk een ambtgenoot van Rubrius en diensvolgens van C. Gracchus moet zijn geweest [8]), en volgens eene aanwijzing bij Cicero [9])

[1]) Indien men namelijk met Mommsen mag vooronderstellen, dat de *lex agraria* in het jaar, waarin zij is tot stand gekomen, ook of kort daarna op het brons is gebracht. Deze vooronderstelling echter schijnt, ondanks het protest van Huschke, *Ztschr. für Rechtsgesch.* V (1866) p. 59 [18], in geenen deele avontuurlijk.

[2]) Lin. 22. [3]) Lin. 23, 74.

[4]) VI 9 § 10. Vgl. Rudorff, ad legem Aciliam (1862) p. 450.

[5]) 4 § 8 et 9. [6]) Accus III 9 § 26.

[7]) CIG. 2485 (Ins III 173). De inscriptie dateert van 105 v. Chr.

[8]) Er is sprake van ὁ νόμος ὅ τε Ῥόβριος καὶ ὁ Ἀκίλιος, welke uitdrukking Mommsen vertaalt door *lex Rubria Acilia*. De juistheid dier vertaling bevestigt Huschke, *Ztschr. für Rechtsgesch.* V (1866) p. 65 door de opmerking, dat bij Dio 56 c. 10 § 3 de lex Papia Poppaea in het Grieksch genoemd wordt ὅ τε Πάπιος καὶ ὁ Ποππαῖος νόμος.

[9]) Brut. 68 § 239 ia. Accus. II 17 § 51.

het lot van zijnen leider heeft gedeeld, kan die *lex Acilia* en kan dus ook de daarmede identieke of daaraan voorafgegane *lex repetundarum inscripta* gelijk niet vóór, zoo ook niet na C. Gracchus geplaatst worden. Binnen de jaren 123 en 121 vóór Chr. ligt haar wordingsuur besloten.

Onder de zusterwetten neemt de *lex repetundarum inscripta* daardoor eene geheel eenige plaats in, dat zij voor de leiding der *quaestio* eene eigene magistratuur, de welbekende *praetura repetundis* in het leven heeft geroepen. Dit blijkt ten duidelijkste daaruit, dat de voorzitter, die nu eens als *praetor*, dan weder als *iudex* wordt aangeduid, niet alleen betiteld wordt als degene, *qui ex hac lege iudicium exercebit* [1]) of *qui ex hac lege quaeret* [2]), welke omschrijving passen zoude op een reeds te voren bestaand magistraat, op wien door de wet voor hare doeleinden beslag gelegd werd, maar ook als *iudex ex hace lege factus* [3]), wat natuurlijk alleen van een nieuw geschapen ambt gezegd kan worden. Vandaar dan ook, dat de wet de samenstelling van het *album iudicum* voor het loopende jaar opdraagt aan den *praetor peregrinus* binnen tien dagen, nadat zij zal zijn aangenomen, klaarblijkelijk, opdat de nieuw te benoemen *praetor repetundis* zonder een oogenblik tijdverlies tot het spannen der vierschaar kunne overgaan. Natuurlijk is deze omstandigheid niet over het hoofd gezien, althans niet door Mommsen [4]), die echter, vreemd genoeg, het aantal praetoren door de toevoeging van den nieuwen collega geen vermeerdering laat ondergaan, en zulks alleen om het niet met Velleius te verkerven, die nog na den bondgenootenoorlog slechts van zes praetoren weet, — maar de gevolgtrekking voor het Bantinische fragment is nog te maken. Indien namelijk eene *lex repetundarum*, met name uit den Gracchentijd, niet lichtelijk verondersteld kan worden eene andere magistra-

---

[1]) Lin. 70.

[2]) Lin. 8, 12, 26, 35, 43, 47, 69, 75. Bovendien (lin. 83, 85): *cuius ex hac lege quaestio erit.*

[3]) Lin. 62 en, daaruit aangevuld, lin. 19.

[4]) *Staatsrecht* II (1877) p. 191.

tuur dan de *praetura repetundis* in het leven te hebben geroepen, — omdat volgens het zaakrijke betoog van Mommsen [1]) de *iudex quaestionis*, die alleen nog in aanmerking komt, voor zoo ver men zien kan, tot de *quaestio inter sicarios* beperkt en zelfs voor deze aan de periode der Gracchen vreemd is; — indien voorts mag worden aangenomen, dat gezegde praetuur slechts éénmaal in het leven is geroepen; indien eindelijk het Bantinische fragment, waarin wij op grond van het voorafgaande eene *lex repetundarum* uit den Gracchentijd te zien hebben, onder den titel van *iudex* een nieuwen magistraat in het leven roept, dat moet dat fragment met de grootere inscriptie noodwendig tot ééne wet behooren. Nu hebben wij reeds in het Bantinische fragment den *iudex ex hace lege plebeive scito factus* op de lijst der magistraten aangetroffen als één van hen, die zweren zullen binnen de eerste vijf dagen, *quibus quisque eorum magistratum imperiumve inierit*, derhalve werkelijk als magistraat, niet als schepen [2]), zoodat de gevolgtrekking betreffende het bijeenbehooren der twee inscripties als exemplaren eener zelfde wet onafwijsbaar schijnt. Daarmede vervalt dan tevens het karakter van „raadselachtigheid", door Mommsen den *ioudex ex hace lege factus* van het Bantinische fragment aangewreven [3]), nadat hij hem vroeger [4]) als *iudex agri publici* gedetermineerd had. In ons systeem is hij niet anders dan de welbekende *praetor repetundis*.

Kan men tegen deze gelijkstellingen aanvoeren, dat aan de *lex latina tabulae Bantinae* de opschriften der *capita*, naar het schijnt, ontbreken en daarentegen de titel van den *ioudex ex hac lege factus* is uitgedijd tot *ioudex ex hac lege plebeive scito factus* [5])? Ik kan het niet gelooven. Op diplomatische nauwkeurigheid in de bijzonderheden waren de Romeinsche

[1]) *Staatsrecht* II (1877) p. 572 sqq.

[2]) Maschke, op. cit. p. 72 noot 3.

[3]) *Staatsrecht* II (1877) p. 577.

[4]) CIL I p. 46.

[5]) Behalve in dezen ambtstitel heeft ook de *tabula Bantina* overal: *ex hac lege* en *advorsum hanc legem*.

bureaux, die de expeditiën bezorgden, niet berekend. Bekend is de verzuchting van Cicero [1]): „wij hebben geen officieelen wetstekst; bij ons is wet, wat heeren commiezen in den zin komt,” en min duidelijk de strekking zijner toevoeging: *id quidem apud maiores nostros erat*, waar juist niet eene overoude, maar eene contemporaine wet, de *lex Licinia et Iunia* van 62 v. C. een maatregel had getroffen, die ook in dit opzicht verbetering had kunnen brengen, door namelijk voor te schrijven, dat van ieder wetsvoorstel een exemplaar in het staatsarchief moest worden gedeponeerd [2]). In het bijzonder de verdwijning der titelrubrieken behoeft daarom te minder aarzeling te wekken, omdat hiertoe niet slechts de gemakzucht der Romeinsche bureaux, maar ook de zuinigheid der Bantinische magistraten, ons reeds gebleken uit het tweezijdig gebruik der plaat, aanleiding kan hebben gegeven. Nog minder bezwaar geeft de omstandigheid, dat op de *tabula Bantina* in de lijst der te beëedigen magistraten de *triumvir lege Rubria* ontbreekt, die in de groote inscriptie voorkomt onder hen, wien het recht van zitting te nemen in de vierschaar ontzegd wordt [3]), want ook in de groote inscriptie wordt hij op eene andere plaats [4]) verwaarloosd, en ter plaatse, waar hij dan nog voorkomt, niet onmiddellijk nevens de andere magistraten vermeld, maar eerst na den op de magistraten volgenden *senator*. Men had hem dus ook ditmaal bijna vergeten. In verband hiermede kan het dan ook geen overgroote verwondering baren, dat de *tribuni militum*, voorzoover zij magistraten zijn, wel in de groote inscriptie genoemd worden onder hen, die voor knevelarij kunnen worden aangesproken en diensvolgens uit de vierschaar geweerd worden [5]), maar niet op de *tabula Bantina* onder hen, van wie de eed op de handhaving der wet gevorderd

[1]) De legibus III 20 § 46.

[2]) *Ne clam aerario legem ferri liceret*, met Mommsen's toelichting, *Staatsrecht* III (1887) p. 371 noot 4.

[3]) Lin. 22.

[4]) Lin. 13 en 16.

[5]) Lin. 2, 13, 16.

wordt. Zoo wordt immers ook in de groote inscriptie zelf aanvankelijk [1]) aan den vader en den zoon van den erfgenaam des verongelijkten de terugvorderingsactie gegeven, maar verderop [2]) bij de regeling der vereffeningsprocedure de vader overgeslagen. Werkelijke moeilijkheid daarentegen geeft de waarneming, dat in de *sanctio* der *tabula Bantina* de *iudex ex hac lege factus* nevens den *senator* genoemd wordt, onder wien hij toch als *praetor* is begrepen, en dat hij wederom aan het slot der te beëedigen magistraten voorkomt, na reeds als *praetor* tot de eedsaflegging te zijn geroepen. De zaak is vreemd, maar men kan er tegenover stellen, wat even vreemd is, dat in de groote inscriptie eerst aan den *praetor* wordt verboden magistraten en gewezen magistraten, senatoren en gewezen senatoren in het *album iudicum* op te nemen [3]) en weinig verder op nieuw wordt verboden bij het samenstellen der vierschaar uit datzelfde *album* aan magistraten en gewezen magistraten, aan senatoren en gewezen senatoren zitting te geven [4]). Zal men zeggen [5]), dat hier gedacht is aan tusschentijds ingekozen magistraten, aan abusievelijk op de lijst gebrachte magistraten en senatoren? Maar dan blijft het andere feit, dat zoowel regel 55 als regel 56 der groote inscriptie den vrijgesprokene, voor zoo ver zijne vrijspraak niet door ontrouw van den aanklager is verkregen, tegen herhaalde vervolging voor hetzelfde feit waarborgt. Wel is waar is hier de oorzaak der herhaling zichtbaar: men wenschte namelijk nog een paar uitzonderingen op den regel aan te brengen. Maar met dat al is dan toch maar bewezen, dat ook Romeinsche wetten uit den Gracchentijd zich van tastbare herhalingen niet weten vrij te houden. Nogmaals blijkt zulks, waar in regel 77 der groote inscriptie eerst vrijheid van dienstplicht wordt toegekend, en vervolgens aan denzelfden persoon alle rechten, die met vol-

---

[1]) Lin. 3.
[2]) Lin. 60.
[3]) Lin. 13, 16.
[4]) Lin. 22.
[5]) Aldus Rudorff, ad legem Aciliam p. 449.

ledig vervulden dienstplicht zijn verbonden, waarin toch volgens de juiste opmerking van Huschke [1]), het eerste privilege noodwendig is begrepen, dat dus even goed achterwege had kunnen blijven. Gaarne erken ik, dat de plaatsing van den *iudex ex hac lege factus* nevens den *senator*, achter den *praetor*, voor zijne identificatie met den *praetor repetundis*, en bijgevolg voor die der beide wetten hare bedenkelijke zijde heeft. Eer men haar echter op dien grond verwerpe, bedenke men wel, in welke Charybdis men dan zal komen te vervallen. Immers men zal dan de *lex latina tabulae Bantinae* moeten verklaren hetzij tot eene strafwet, wel uit den tijd der Gracchen, maar tegen eenig commuun delict, bijv. moord, waarbij onverklaard blijft zoowel het politieke apparaat der magistraats- en senatoreneeden, alsook de aanwezigheid van een exemplaar in Bantia; of wel tot eene *lex repetundarum*, volgende op de *lex repetundarum inscripta* en op den Gracchentijd, in welk geval men den Senatoreneed uit het tuighuis der revolutie overplant naar de kronkelpaden der reactie; of eindelijk tot eene *lex agraria* [2]), 't zij dan die van Tib. Gracchus, of, gelijk Maschke wil, die van L. Saturninus, terwijl de strafbedreiging ten principale, waarmede het fragment aanheft, de wet onmiskenbaar tot eene strafwet stempelt, nog te meer, waar die wet zich eenen bijzonderen *iudex* tot wachter stelt. Want het laat zich wel aardig hooren, wanneer men, met Mommsen in het Corpus, dien *iudex* tot *iudex agri publici* aanvult; maar voor zoodanigen *iudex* ontbreekt het, gelijk Dr. van Binsbergen [3]) terecht opmerkt, aan analogie. Zeker is hij vreemd aan de akkerwet van Tib. Gracchus, die de bedoelde judicatuur uitdrukkelijk opdroeg aan zijne *tresviri agris dandis adsignandis*; maar ook in het organisme der *lex Apuleja* valt het moeilijk hem zijn plaats aan te wijzen. Die wet onder-

---

[1]) *Ztschr. f. Rechtsgesch.* V (1866) p. 68. Het verdient opmerking, dat juist dezelfde pleonastische formule terugkeert in de *lex Ursonensis* c. 66 (col. 4 lin. 39—5 lin. 3).

[2]) Zoo wil het Zumpt, de legibus repet. p. 25 noot 2.

[3]) P. 49.

wierp, indien wij de verschillende berichten combineeren, landerijen in Gallië en Africa aan verdeeling en zond coloniën uit naar Sicilië, Achaia, Macedonië. Door haar gecreëerde *iudices* zouden dus hun noodzakelijk arbeidsveld over zee en in de provinciën gevonden hebben. Zoo verklaart het dan ook Maschke [1]), die het weten moet. Hoe echter is daarmede te vereenigen, dat aan hem, *qui ex hace lege ioudicaverit*, het toezicht op het register van eedsafleggingen wordt opgedragen, een toezicht, dat noodwendig te Rome moest worden uitgeoefend? Meer nog, hoe kon een toezicht, dat voor alle tijden noodig zoude zijn, daar alle toekomstige magistraten tot eedsaflegging verplicht worden verklaard, aan magistraten worden opgedragen, wier eigenlijke taak bestemd was in enkele jaren af te loopen? Volgens Maschke, die dit zelf ten deele uitspreekt, ten deele wel gevoelt, is dan ook degene, *qui ex hac lege ioudicaverit*, niet de *iudex, qui ex hace lege factus erit*, maar de magistraat, die zich met dit deel van de uitvoering der wet belast zal hebben. Er is echter sprake van uitvoering der wet, niet, van een deel der wet. Mijns inziens zal men dus, waar vlak achter elkander van den *iudex ex hace lege factus* en van dengene, *qui ex hac lege ioudicaverit* wordt gesproken, zonder dat van eenig verschil in bedoeling blijkt, aan de indentiteit dier beiden mogen en moeten vasthouden. Kan dan nog wellicht eene *lex repetundarum*, maar ouder dan de *lex repetundarum inscripta*, op het Bantinische brons bewaard zijn gebleven? [2]) Dwingt daartoe zelfs niet naar de opmerking van den heer van Binsbergen [3]) de omstandigheid, dat het Bantinische fragment de senatoren als schepenen vooronderstelt, terwijl de groote inscriptie overeenkomstig het grondbeginsel der *lex iudiciaria* van C. Gracchus [4]) hen uit-

---

[1]) Op. cit. p. 107.

[2]) In die richting zoekt Karlowa en, hem volgend, van Binsbergen, Diss. p. 48, p. 50.

[3]) Diss. p. 51.

[4]) Over de verhouding dier beide wetten handelt opzettelijk Huschke, *Ztschr. f. Rechtsgesch.* V (1866) p. 46—64.

drukkelijk onbevoegd verklaart? Maar vooreerst: de *lex repetundarum inscripta* heeft alleen op die bepaalde *quaestio* betrekking; zij kan — Mommsen geeft zulks toe [1]) — onder zijn dan de algemeene onbevoegdverklaring door de *lex iudiciaria*, in welk geval de veronderstelling van senatoren als schepenen met het oog op alle andere *quaestiones* in het kader der wet volkomen zou passen. Doch bovendien: de veronderstelling van senatoriale bezetting der vierscharen kan zonder willekeur in het Bantinische fragment niet gelezen worden. Dat fragment ontzegt aan den veroordeelde het recht, om in den senaat en in vierscharen zitting te hebben; in het midden blijft, of die tweede uitsluiting als een gevolg der eerste gedacht wordt, gelijk de ontzegging van het gebruik der senatoriale distinctieven, dan wel als eene zelfstandige strafbedreiging, gelijk de ontneming van het *ius suffragii*, de onbevoegdverklaring om als getuige gehoord te worden. Kiest men met Maschke [2]) de laatste partij, dan zoude men zelfs de wet voor de voltrokken scheiding tusschen senaatslidmaatschap en schepenambt getuigenis kunnen laten afleggen. Intusschen ook dit is bloote willekeur. Beslissend is, dat de *lex Calpurnia* en de *lex Iunia*, de eenige andere wetten dezer soort, blijkbaar geene andere procedure gekend hebben, dan de *legis actio sacramento* [3]) bij den *praetor peregrinus*, aan wien daarom ook tot besluit zijner werkzaamheid op dit gebied wordt opgedragen het *album iudicum* voor het loopende jaar samen te stellen. Voor eenen *iudex ex hac lege factus*, waaronder men zich dan wel eenen *iudex quaestionis* zoude moeten voorstellen, is daarnevens des te minder plaats, naarmate deze regeling dichter staat bij den *ordo iudiciorum privatorum*. Dan nog is vóór Saturninus geen partijganger aan te wijzen, bij wiens politiek de senatoreneed van ons fragment beter past dan bij het revolutionair bedrijf van C. Gracchus. Aan de relatief zachtzinnige, ja sentimen-

---

[1]) *Staatsrecht* III (1887) p. 531 noot 1.
[2]) Op. cit. p. 78.
[3]) Lin. 23 (der *lex repet. inscr.*).

teele, politiek van Tib. Gracchus, aan wien daarnevens kan worden gedacht, moet dit hatelijke middel, vreemd zijn geweest. Wil men dus niet met Mommsen in diens *Staatsrecht* [1]) van iedere meening afzien, waarvoor dan toch de beschikbare gegevens te gewichtig en te talrijk zijn, dan zal men wel over het eenige werkelijke bezwaar moeten heenstappen en, als gezegd, om niet in nog veel grooter moeilijkheden te vervallen, de gestelde identiteit der beide *leges* moeten toegeven.

De wetenschappelijke winst, die dit inzicht afwerpt, kan men het best aan de grootste der beide inscriptiën afmeten. Over deze zij mij derhalve nog een enkel woord vergund. Gelijk bekend is, zijn van deze aan beide kanten beschrevene inscriptie, die het eerst in de zestiende eeuw te Rome opduikt, de afschriften der later weder verlorene fragmenten medegerekend, twaalf [2]) stukken en stukjes bewaard gebleven, die zich thans, voor zoo ver nog in originali voorhanden, gedeeltelijk te Weenen gedeeltelijk te Napels bevinden. Uit elf dezer stukken [3]) laten zich door aanpassing drie onregelmatige figuren samenvoegen, doende denken aan stukken van eene overigens verongelukte kinderlegkaart, waarvan een blijkens de lijnrechte bovenlijn bij den bovenrand der oorspronkelijke plaat aansluit, terwijl combinatie van verband houdende zindeelen aan de tweede en derde figuur bepaalde plaatsen ten opzichte der eerste en van elkander heeft doen toewijzen. Daar de combinatie der drie legstukken zoowel voor de inscriptie ter eenre als voor die ter andere zijde bruikbare resultaten op moet leveren, is hierbij willekeur uitgesloten, althans controle verzekerd. De *lex agraria*, die de achterzijde inneemt, kunnen wij van onze beschouwingen uitsluiten; voor

---

1) II (1877) p. 577.

2) Het twaalfde, voor ongeveer 30 jaren ontdekt, is uitgegeven CIL XI 364 *a*. Als plaats van herkomst wordt diverselijk opgegeven: Etrurië, Fossombrone, Rimini. Waar het zich thans bevindt is onzeker (Mommsen, *Ges. Schr.* I p. 64).

3) Het twaalfde is van nagenoeg geen beteekenis.

de *lex repetundarum* der voorzijde is het ten deele verheugend ten deele bedroevend facit, dat van de 90 eerste regels geen enkele geheel verloren is gegaan, maar ook van geen enkele meer dan twee vijfden, van vele nog veel minder bewaard is gebleven, terwijl het vervolg geheel ontbreekt. Desniettemin is het aan den ijver, het genie, en de veelomvattende kennis van Klenze, van Mommsen en van Rudorff gelukt, om van vele artikelen den zin in het algemeen vast te stellen, zoodat het niet ondoenlijk is van den gang der wet een vrij verstaanbare voorstelling te geven, al zal deze dan ook niet op ieder punt van dwalingen vrij zijn. Allereerst dan begint de wet, met eene actie [1]) te verleenen, wellicht ook aan Romeinsche burgers maar in elk geval aan onderdanen [2]) tegen Romeinsche magistraten en senatoren benevens beider zonen, die zich te hunnen aanzien aan knevelarij boven een zeker bedrag hebben schuldig gemaakt, [3]) en de berechting daarvan op te dragen aan schepenen onder leiding van een *praetor*. [4]) Deze actie gaat op den erfgenaam over; zij kan voor den vader door den zoon, voor den zoon door den vader, voor den burger door den medeburger, voor volken en vorsten door gezanten worden ingesteld. [5]) Weigering van den *praetor* om de klacht aan te nemen, staat niet, gelijk in burgerlijke zaken [6]), met afwijzing gelijk en dus hernieuwde indiening niet in den weg. [7]) Eveneens is hernieuwde indiening geoorloofd op grond van hernieuwde overtreding, of, wanneer de vrijspraak door ontrouw des aanklagers is verkregen, dan wel de zaak vóór de uitspraak geroyeerd is. [8]) De vervolging kan

---

[1]) Vgl. lin. 56 (i. f.), lin. 75 (i. f.): *actio ne esto.*

[2]) Lin 1.

[3]) Lin. 2.

[4]) Lin. 4, lin. 6.

[5]) Lin 3 (uit lin. 60 aldus in te vullen: ipsi regive populove civive suo, parentive filiove suo, quo]*ive ipse parensve suos filiusve suos heres siet*). Vgl. lin. 63.

[6]) Zie daaromtrent hfdstk. 84 mijner *observ. de iure Romano.*

[7]) Lin. 4.

[8]) Lin. 5.

aan een vertegenwoordiger worden opgedragen; [1]) zij moet aanhangig gemaakt zijn vóór den 1sten September van elk jaar op straffe van verbeurte der processueele en materieele voordeelen eener rechte aanklacht. [2]) Tegen magistraten, althans tegen hoogere magistraten, in functie blijft de actie opgeschort. [3]) Bij tijdige indiening van de klacht geeft de *praetor* den aanklager op diens verlangen een of meer *patroni*, mits niet uit de familie van den aangeklaagde of door sodaliteit, [4]) collegialiteit, [5]) clienteel of clienteel van voorouders met dezen verbonden, niet personen, die een strafvonnis te hunnen laste hebben, dat hen onbevoegd zou maken om in den senaat zitting te nemen, niet, indien de vierschaar reeds geconstitueerd is, leden der vierschaar, niet personen, reeds in eene andere zaak als *patroni* werkzaam. *Patroni*, wier karakter verdenking wekt, mogen worden bedankt en kunnen door anderen worden vervangen. [6]) Den *paetor peregrinus* wordt voor het loopende, den krachtens deze wet te benoemen *praetor* voor alle volgende jaren, last gegeven binnen tien dagen na het tot stand komen der wet of na ambtsaanvaarding eene lijst samen te stellen, waaruit schepenen zullen worden genomen. Deze lijst moet 450 namen bevatten [7]), wier dragers een radicaal hebben te bezitten, dat uitgebroken is, maar in elk geval van dien aard moet zijn geweest, dat het de senatoren op zich zelf niet uitsloot. Daarom gevoel ik meer voor de oorspronkelijke opvatting van Mommsen, die als zoodanig den riddercensus (400 000 sestertiën) invulde, dan voor zijne latere, die in plaats daarvan het ridderpaard stelt, [8]) terwijl hij toch zelf

---

[1]) Lin. 6.

[2]) Lin. 6—8.

[3]) Lin. 8/9.

[4]) Vgl. Mommsen, de collegiis et soldaliciis (1843) cap. I, die de *sodales* verklaart als deelnemers aan dezelfde offermaaltijden (p. 8).

[5]) Vgl. Mommsen, op. cit. p. 4 [12], die de uitdrukking laat slaan op het lidmaatschap derzelfde priesterlijke colleges.

[6]) Lin. 9—12.

[7]) Lin. 12, lin. 15/6.

[8]) *Staatsrecht* III (1887) p. 531 [1] en in de *Ges. Schriften*.

betoogt, [1]) dat door C. Gracchus en dus wellicht vóór deze wet den Senatoren het ridderpaard ontnomen werd. Noch magistraten of gewezen magistraten noch senatoren of gewezen senatoren, noch hunne vaders broeders en zoons mogen op deze lijst plaats vinden; uitgesloten blijven gladiatoren en zij, die wegens een strafvonnis geen lid van den senaat kunnen zijn; uitgesloten personen onder dertig of boven zestig jaren; uitgesloten op een zekeren afstand van Rome gedomicilieerden, en wie zich over zee bevinden. [2]) De lijst moet ieders vader, *tribus* en *cognomen* vermelden en, naar *tribus* afgedeeld, met zwarte letters op een wit bord openlijk tentoongesteld blijven tot aan het eind van het ambtsjaar, bovendien in het ambtsjournaal worden ingelijfd, voorts openlijk worden afgelezen, bij welke gelegenheid de praetor heeft te zweren, dat hij naar zijn weten de besten heeft gekozen. Mocht iemand een afschrift willen maken, dan moet hij daartoe in de gelegenheid gesteld worden [3]). Wie iemand aan wil klagen, moet zijne tegenpartij voorbrengen en door *nominis delatio* de zaak aanhangig maken, daarna vóór alle dingen den chicane-eed afleggen [4]). Is dit geschied, dan moet de aangeklaagde binnen een zeker aantal, vermoedelijk tien, dagen onder eede eene lijst overleggen van hen, die op de lijst der 450 tot zijne familie behooren, of door sodaliteit of collegialiteit met hem verbonden zijn [5]); eene opgave, waarmede de aanklager, zooveel hij oirbaar acht, rekening houdt bij de samenstelling eener lijst van honderd candidaat-schepenen, waarvan de indiening tegen den twintigsten dag na de *nominis delatio* zijnerzijds wordt tegemoet gezien. Op die lijst mag hij noch overledenen noch leden zijner eigene familie brengen, noch personen, die met hem door sodaliteit verbonden zijn, noch magistraten of gewezen magistraten noch senatoren of

[1]) *Staatsrecht* III (1887) p. 505/6.
[2]) Lin. 13/4, lin. 16/7.
[3]) Lin. 14/5, lin. 17/8.
[4]) Lin. 19.
[5]) Lin. 20/1.

gewezen senatoren, ook niet fungeerende of gewezen driemannen *lege Rubria*, noch op een bepaalden afstand van de stad of over zee vertoevenden, noch wegens knevelarij hetzij krachtens de *lex Calpurnia* of *Iunia* hetzij krachtens deze wet veroordeelden [1]), tenzij men meent [2]), dat „aangeklaagden" moet worden ingevuld. Ook van hem wordt eene beëedigde verklaring gevorderd, dat zijne lijst geene zoodanige namen inhoudt [3]). Uit die lijst kiest op den zestigsten dag der aanklacht de aangeklaagde, of, bij onwil zijnerzijds, nogmaals de aanklager, de vijftig schepenen (*iudices in eam rem*), die van de zaak zullen kennis nemen. Mocht de aangeklaagde reeds vroeger in gebreke zijn gebleven met het overleggen der lijst van zijne betrekkingen, dan kiest de aanklager rechtstreeks de vijftig schepenen [4]) uit diegenen der 450, tegen wie geen wettelijke grond van uitsluiting bestaat [5]). De namen dezer schepenen, alsmede der *patroni*, behoort de *praetor* in zijn ambtsjournaal te boeken en daarvan aan de partijen afschrift te vergunnen [6]). De aldus samengestelde vierschaar blijft in functie, totdat de zaak berecht is [7]), ook al mocht de *praetor* — *iudex in eum annum* [8]) — wisselen, welke omstandigheid *iudicia privata* in den regel opheft, en al mocht ook de aangeklaagde vóór de uitspraak in ballingschap gaan of het tijdelijke zegenen [9]), daar desniettemin ter wille der vereffening de behandeling wordt voortgezet. Tusschengeschoven is eene bepaling [10]), waarbij personen, die krachtens deze wet betalingen uit de schatkist hebben ontvan-

---

[1]) Lin. 21—23.
[2]) Met Rudorff, ad legem Aciliam p. 450.
[3]) Lin. 24.
[4]) Aldus terecht Hesky, *Wiener Studien* XXV (1903) p. 277/8. Zijn bestrijder Braslotf, ibid. XXVI (1904) p. 106 [3], ziet voorbij, dat anders de aangeklaagde straffeloos zijn plicht zoude kunnen verzuimen.
[5]) Lin. 24—26.
[6]) Lin. 26/7. Vgl. lin. 38.
[7]) Lin. 27.
[8]) Lin. 19.
[9]) Lin. 29.
[10]) Lin. 28. Vgl. lin. 69.

gen tegen censorische wraakneming worden zeker gesteld. Na samenstelling der vierschaar wordt den aanklager een termijn gesteld voor het vooronderzoek [1]) en de bevoegdheid verleend om getuigen, doch hoogstens 48, te dagvaarden met verschoning nochtans van bepaalde personen, daaronder hen, die met den aangeklaagde door cliënteel of cliënteel van vooronders verbonden zijn, zijn vrijgelatenen en zijnen advocaat, of, indien hij er meer dan één heeft, één van dezen [1a]), voorts, om papieren in beslag te nemen [2]). Desgevorderd is de *praetor* verplicht, de in beslag genomen papieren onder zijn berusting te nemen, de getuigen aan een voorloopig verhoor te onderwerpen [3]). Ten dage voor het eindonderzoek bestemd, leggen de schepenen, alvorens zitting te nemen, den eed af, dat zij hun rechterplicht behoorlijk zullen vervullen, naar de getuigen opmerkzaam zullen luisteren, en niet zonder wettige reden weg zullen blijven [4]). In het bijzonder wordt stilzwijgendheid tijdens de debatten den rechters opgelegd [5]). Verdere voorschriften omtrent het onderzoek ter terechtzitting ontbreken; daarentegen worden, voorzoover de hier bijzonder slechte conservatie van het opschrift een oordeel toestaat, incidenten van dat onderzoek geregeld, met name beweerde verhindering [6]) om aanwezig te zijn, incidenten, wier berechting althans ten deele aan een rechter-commissaris, eenen *iudex qui eam rem quaerel*, wordt opgedragen [7]). Na sluiting van het eindonderzoek wordt van schepenen een nieuwe eed gevorderd, waarbij zij hebben te beloven, vermoedelijk, naar recht en wet te zullen vonnissen, in elk geval het geheim der stemming te zullen bewa-

---

[1]) Lin. 30/1. [1a]) Lin. 32/3.

[2]) Vgl. *Accus.* III 19 § 50 (i. f.); 23 § 60; VI 66 § 149.

[3]) Lin. 34/5. Vgl. Cic. pro Flacco 9 § 21 (*triduo lex ad praetorem deferri, iudicum signis obsignari iubet*).

[4]) Lin. 36/7.

[5]) Lin. 39.

[6]) Over verstek des aangeklaagden schijnt gehandeld te worden in lin. 42 (Aldus: Rudorff, ad legem Aciliam p. 470/1; Hesky, *Wien. Studien* XXV p. 282, Brasloff, ibid. XXVI p. 107 noot).

[7]) Lin. 39—43. Zie ook lin. 45/6.

ren [1]). Alsnu trekken zij zich terug, om te overleggen, of de zaak voldoende is toegelicht. Zijn meer dan een derde deel der aanwezigen van oordeel, dat zulks nog niet het geval is, dan wordt het onderzoek hervat, anders tot stemming overgegaan. Rechters, die meer dan twee maal in hetzelfde proces hervatting verlangen, beloopen boete [2]). De wijze van stemming wordt uitvoerig geregeld [3]); die bijzonderheden ga ik voorbij. De uitslag wordt door den *praetor* bekend gemaakt [4]). Tegen den vrijgesprokene is herhaalde aanklacht uitgesloten, tenzij dan wegens nieuwe overtreding, of wegens verzuim in de handhaving der wet, of wanneer ontrouw (*praevaricatio*) des aanklagers kan worden bewezen [5]). De veroordeeling baant den weg tot een liquidatieproces ter vaststelling van het aan de slachtoffers te restitueeren bedrag. Vooraf echter moet de uitkeering worden verzekerd door cautie-stelling tot een voorloopig geraamd bedrag. Deze raming geschiedt door den *praetor* of door een rechter-commissaris [6]), daarbij gebonden aan het gevoelen der meerderheid van hun *consilium*. Bij gebreke van cautie-stelling wordt het vermogen des veroordeelden in beslag genomen [7]). De vereffening zelf geschiedt ter terechtzitting tot een bedrag, gelijk aan het dubbel, doch, voor zoover de feiten vóór invoering der wet hebben plaats gehad, aan het enkelvoud van de ontnomene waarde [8]). De wet heeft dus eene beperkte terugwerkende kracht, wel, voor zoover de vergoeding, niet, voor zoover de straf betreft [9]). Hij, aan wien bij de vereffening eenig bedrag is toegewezen, doet daarvan bij den *praetor* of rechter-commissaris en diens *consilium*

[1]) Lin. 44/5.
[2]) Lin. 46/8.
[3]) Lin. 49—54.
[4]) Lin. 55. Vgl. lin. 42.
[5]) Lin. 55, lin. 56.
[6]) Vgl. lin. 62 (Mommsen, *Strafrecht* p. 208 noot 2).
[7]) Lin. 57.
[8]) Lin. 58/9. Vgl. lin. 4, lin. 6.
[9]) Weinig daarmede in overeenstemming is de bepaling van lin.

blijken en ontvangt door tusschenkomst dier autoriteit binnen 3 dagen uitbetaald, indien het volle bedrag der uit te keeren schadeloosstellingen binnen gekomen, althans verzekerd, is [1]). Is slechts een gedeelte beschikbaar, dan wordt door dezelfde autoriteit op eene, binnen tien dagen aan te kondigen, binnen 100 dagen te houden, verificatievergadering eene uitdeelingslijst opgemaakt en aan de aanwezigen ten spoedigste bordereellen van plaatsing uitgereikt [2]). Ten behoeve der afwezigen wordt openbaarmaking der uitdeelingslijst voorgeschreven [3]). Hun aandeel wordt vijf jaar lang in de thesaurie voor hen bewaard en vervalt daarna aan de schatkist [4]). Voorzoover de veroordeelde niet betaald heeft, worden de borgen aangesproken [5]). Het niet afgehaalde geld wordt in verzegelde korfjes opgeborgen, deze jaarlijks nagezien en daarna op nieuw verzegeld [6]). Voor andere krachtens deze wet te verrichten betalingen wordt de *praetor*, hoewel overigens geen ordonnateur, bevoegd verklaard mandaten af te geven [7]). Aan magistraten wordt verboden door gebruikmaking van hun recht van oproeping, aanhouding of tusschenkomst de werkzaamheid der vierschaar te storen, tenzij senaatsvergadering of volksvergadering gehouden wordt, ongerekend die volksvergaderingen, waar wetsvoorstellen aanhangig zijn, die uitéénloopende onderwerpen dooréén mengen [8]). Bij aftreding van den *praetor* is zijn opvol-

---

74/5 = 81/2, die, indien juist gerestitueerd, alle terugwerkende kracht ontzegt. Brasloff, *Wiener Studien* XXVI (1904) p. 114/5 tracht deze tegenstrijdigheid op te heffen, door de bepaling van lin. 59 te beperken tot afpersingen vóór de wet gepleegd, die met afpersingen van later dagteekening één (voortgezet) delict vormen, of althans gezamenlijk berecht worden.

[1]) Lin. 59/61.
[2]) Lin. 62—64.
[3]) Lin. 65/6.
[4]) Lin. 64, lin. 66.
[5]) Lin. 67.
[6]) Lin. 67/8.
[7]) Lin. 69.
[8]) Lin. 70—72.

ger verplicht de onafgewerkte zaken af te wikkelen; evenzoo de *quaestor* als comptabel ambtenaar [1]). Vonnissen krachtens de *lex Calpurnia* of de *lex Iunia* reeds gewezen of nog te wijzen staan gelijk met vonnissen krachtens de nieuwe wet, en dus evenzeer als deze eene hernieuwde aanklacht in den weg [2]), behoudens de uitgezonderde gevallen. Daartoe behoort, gelijk wij ons herinneren, ontrouw des aanklagers. Of ontrouw moet worden aangenomen, onderzoekt, wanneer die vraag rijst, de fungeerende *praetor* met de toenmalige schepenen, voor zoover deze nog in leven zijn [3]). De aanklager, of, zoo er meer dan één geweest is, die aanklager, die het meest tot de veroordeeling heeft bijgedragen, kan zich, zoo hij nog geen Romeinsch burger is, en het wenscht te worden, in de *tribus* van den veroordeelde laten inschrijven, en geniet vrijdom van militieplicht [4]). Wenscht hij burger zijner vaderstad te blijven, dan deelt hij met de Romeinsche burgers voortaan het recht der *provocatio ad populum* en geniet ten zijnent vrijdom van krijgsdienst en lastposten [5]). Was de aanklager Romeinsch burger, dan worden hem evenzeer belooningen verzekerd [6]), vermoedelijk in de eerste plaats het lidmaatschap van den Senaat [7]), maar de inscriptie breekt hier af, althans voorzoover aanvulling beproefd kan worden. De vraag blijft over, wat nu nog verder het weggebroken gedeelte kan hebben ingehouden. Daaromtrent bevat het voorhandene inlichtingen, waarvan Rudorff en, na hem, Maschke reeds ten deele, maar niet volledig, gebruik gemaakt hebben. Dat de *sanctio* ontbreekt, blijkt uit eene verwijzing, die aan Rudorff's opmerkingsgave onmogelijk kon ontsnappen; maar overigens

---

1) Lin. 72/3 = lin. 79/80.
2) Lin. 74/5 = lin. 81/2.
3) Lin. 75 = lin. 82.
4) Lin. 76/7 = lin 83/4.
5) Lin. 78/9 = lin. 85.
6) Lin. 87.
7) Rudorff, ad legem Aciliam p. 533, naar aanleiding van Cic. pro Balbo 25 § 57.

meende hij [1]), dat niet veel meer gemist wordt, dan strafbedreigingen tegen ontrouwe aanklagers en aanklagers uit winstbejag. Een juister inzicht toont Maschke, die, nu de wet spreekt van eenen *iudex qui hac lege factus erit* een voorschrift mist [2]) *de iudice ex hac lege faciendo*. Als voorgeschreven denkt hij zich, dat bij de jaarlijksche verdeeling der jurisdictiën een der praetoren zich belaste met de leiding der *quaestio repetundarum*. Evenwel, zulk een voorschrift ware zeker overbodig, waar de wet deze jurisdictie uitdrukkelijk aan een *praetor* opdraagt [3]). Maschke moet dus al verder aannemen, dat de wet op dit punt nadere directieven inhield, die niet zoo van zelf gesproken hebben. Mij komt het echter voor, dat een aldus aangewezen voorzitter wel gezegd kon worden *ex hac lege* de *quaestio* te leiden, maar niet *ex hac lege factus esse*: door deze wet in het leven te zijn geroepen. Om hem zóó te kunnen aanduiden, moet de wet speciale keuze van dezen *praetor* hebben bevolen; anders was er ook geen reden om het voorbereidende werk voor het loopende jaar aan een der reeds gekozen praetoren op te dragen. Voorts moet de wet noodwendig eerestraffen tegen haar rechtstreeksche overtreders hebben ingehouden. Immers, waar zij aan den zegevierenden aanklager stemrecht geeft in de *tribus* van den veroordeelde, is de blijkbare vooronderstelling deze, dat in die *tribus* eene plaats is vrijgekomen door uitstoting van laatstgenoemde. Die samenhang is aan Rudorff niet ontgaan [4]); toch ontkent hij, vreemd genoeg, dat onze wet eerestraffen tegen den veroordeelde inhield [5]). Met meer schijn, maar met het voorafgaande weinig in overeenstemming, leert hij elders, dat die eerestraffen beperkt zijn geweest tot het geval eener rechte aanklacht, d. i. eener aanklacht, ingediend vóór 1 September [6]). Wij kennen thans

---

[1]) Ad legem Aciliam p. 418, 534.
[2]) *Agrargesetze* p. 100/1.
[3]) Lin. 4: *praetoris quaestio esto*, lin. 5: *quaestio eius praetoris esto*.
[4]) *Ad legem Aciliam* p. 525.
[5]) ibid. p. 494.
[6]) ibid. p. 450.

zoowel die eerestraffen als de *sanctio* uit de *lex latina tabulae Bantinae* en zien daaruit bovendien, wat de groote inscriptie niet kon doen vermoeden, dat de wet hare naleving door een eed van alle tegenwoordige magistraten en senatoren en van alle toekomstige magistraten meende te moeten verzekeren. Eindelijk behelsde de wet, blijkens herhaalde verwijzing, [1]) artikelen over betalingen krachtens haarzelve uit de schatkist te doen: *de pecunia ex hac lege solvenda.* Wat voor betalingen hier bedoeld zijn, is niet met volkomen zekerheid te zeggen. Uitgesloten is zeker de meening van Brasloff, dat hier te denken zoude zijn aan betaling van honorarium door den aanklager aan zijnen *patronus*, eene betaling, die volgens de *lex Cincia* verboden zoude zijn geweest, wanneer deze wet haar niet uitdrukkelijk gewettigd hadde. [2]) Immers de wet handelt bepaaldelijk over betalingen uit de schatkist [3]). Daar nu een der beide artikelen, die op deze uitkeeringen betrekking hebben, hen, die dit geld ontvangen, uitdrukkelijk waarborgt tegen censorische wraakneming, moeten het wel betalingen zijn in het belang der aanklacht aan verklikkers en dergelijke personen, gelijk ook Rudorff aanneemt [4]). Weinig daarmede in harmonie is zijne vooronderstelling, dat de wet strafbepalingen bevat zou hebben tegen aanklagers uit winstbejag, zoogenaamde *quadruplatores*, die hij nochtans zelf in het aangehaalde artikel begrepen en dus door de wet beschermd acht. Dit punt intusschen is van ondergeschikt belang in vergelijking met de winst, die men zich heeft laten ontgaan, door de identificatie der beide wetten, die der *tabula Bantina* en die der groote inscriptie niet aan te durven, hoezeer zij ook, welbeschouwd, voor de hand lag. Moge zij na mijn betoog in Uwen kring bijval vinden.

---

[1]) Lin. 28, lin. 69.
[2]) *Wiener Studien* XXVI (1904) p. 110/1.
[3]) Lin. 69.
[4]) Ad legem Aciliam p. 454/5.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8en MAART 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, DE HARTOG, DE SAVORNIN LOHMAN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, I. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., BREDIUS, KUIPER, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Naar aanleiding van een schrijven uit Cairo over het aanstaande archaeologisch congres, deelt de Heer Six mede, dat hij bezwaar moet maken om de Regeering en de Kon. Akademie te vertegenwoordigen, naast persoonlijke redenen vooral omdat daar een pokkenepidemie heerscht, die het verblijf gevaarlijk

en het bezoeken der Arabische wijken, het belangrijkste wat daar te zien is, onmogelijk maakt.

De Voorzitter deelt mede, dat behalve de Heer Symons ook de Heer Blok ons bij het Leipziger jubilée zal vertegenwoordigen. De Heer Valeton uit Utrecht zal ons vertegenwoordigen op het Congres te Genève.

Nadat de familie is binnengeleid leest Prof. Naber het levensbericht voor van wijlen ons medelid H. J. Polak, waarvoor hem dank wordt gebracht door den voorzitter.

Hierna wordt het verslag voorgelezen van de Hoeufftcommissie over den wedstrijd van latijnsche verzen.

Van de 34 ingekomen prijsverzen wordt geen enkel de bekroning met den gouden medaille waardig gekeurd. De acht allerbeste zullen gedrukt worden, als de schrijvers verlof geven om hun naambriefjes te openen, in deze volgorde: 1. Ecloga XI, 2. Rufus, 3. De regicidio Ulyssiponensi, 4. Amico monita, 5. Aeronavis, 6. Puellae Aurelianensi, 7. Diluvium (inzender F. X. Reuss), 8. Multum demissus homo.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE OVER HET JAAR 1908/9.

Dit jaar namen 34 mededingers deel aan den wedstrijd, van wie één gewraakt werd, daar hij door een begeleidend schrijven zijn naam deed kennen. Een inzender dong mede met twee gedichten.

Bijna geen der gedichten kenmerken zich door buitengewone gebreken, maar ook geen door buitengewone verdiensten; om de breede middelmaat, die rijk vertegenwoordigd is, scharen zich de overige, die in meerdere of mindere mate daar beneden blijven of daarboven uitsteken, hetgeen de rangschikking van de groote meerderheid der inzendingen niet gemakkelijk maakt. Wij splitsen ze in vier groepen.

Tot de eerste groep brengen wij de volgende vier gedichten wier inhoud volkomen onbeteekend is en wier vorm in taal en stijl of in metrische behandeling grove feilen vertoond.

Alma Pax, De humilitate, Carmen contra bellum, Mulierum processus.

De tweede groep bevat twaalf gedichten, die, hoewel niet alle onderling van gelijke verdiensten of gebreken, toch veel beter zijn dan de zooeven genoemde; maar ook weder geen van allen zoodanig, dat hun inhoud op afzonderlijke bespreking aanspraak kan maken. De titels zijn deze: Martyris infans, Sorores, Pio IX, Vera causa, Ninive, Delphin, Leda, Viscera montium, Anopheles claviger, In Leonem Delagrangium, Anarchicus, Hannibal.

De derde groep bevat tien gedichten, die, enkele fouten uitgezonderd, niet onverdienstelijk zijn wat den vorm betreft, en waarin vernuft en vindingrijkheid niet te vergeefs gezocht worden, waarom dan ook hun inhoud kortelijk door ons wordt aangeduid. In opklimmende reeks van verdienste zijn het de volgende.

De provectione mulierum, consolatio ad maritos.

Niet onaardig en op sobere wijze worden de echtgenooten getroost over de moderne vrijheidsliefde hunner wederhelft.

Post gaudia luctus.

De dichter verhaalt in elegischen vorm van twee zusters, die op het land werkende door den bliksem worden gedood, en laat de weeklacht volgen van een broeder en een bruidegom.

Nubes.

Een feillooze elegie in 58 verzen, die het doen en laten en het aanzien en de bewegingen der wolken schetst met juiste waarneming en zonder in conventie te vervallen.

Amor et Supplicium.

Naar aanleiding van een mededeeling bij Tacitus wordt het tragische lot beschreven van een gevangene, voor wien vrouw en kinderen te vergeefs genade smeeken bij Vespasianus.

Ad Mariam mense Maio volvente pacis vota.

Een mooie poëtische lofzang op Maria als de patrones der lente met haar gaven van allerlei aard. Het gedicht is blijkbaar geïnspireerd door de eerste 50 verzen van Lucretius de rerum natura en zou met verandering van enkele persoonsaanduidingen ook aan de Aeneadum genetrix kunnen gewijd zijn. De Vrede is er eenigszins met de haren bijgehaald.

In Hoeufftium.

In opgewonden alcaische strofen zingt de dichter den lof van Hoeufft en den door hem ingestelden wedstrijd, waarbij hij onze Academie noemt „Sapientium templum serenum" en van uwe commissie verzekert: „nomina clara vigent in orbe."

Pervigilium recitatoris.

De inhoud van dit zeer lange gedicht komt hierop neder, dat een vader, die straks als recitator moet optreden, niets

van zijn feestkleedij behoorlijk gereed vindt en tevens wordt lastig gevallen door stoeiende knapen, wat aanleiding geeft tot bitse woorden tegen vrouw en kinderen. Ten slotte wordt hem telefonisch bericht dat het reciet eerst den volgenden dag moet plaats hebben. Bij veel vernuft en talent is de schrijver dikwerf in zijn uitdrukking duister en gezocht.

Somnium Caligulae.

Een pakkend gedicht, waarin Caligula zich in den droom geplaatst ziet voor Jupiter en zijn godenraad, waar hij, als evenwaardig heerscher onder de menschen, met steeds meer aandrang zich een eereplaats eischt, met Luna als echtgenoote, totdat Jupiter hem uit den hemel slingert. Het onderwerp is ontleend aan een korte mededeeling bij Suetonius en door den dichter met talent en waardigheid uitgewerkt. Het wordt, helaas, ontsierd door bedenkelijk metrische en andere vormfouten.

Flavius.

Dit gedicht is nagenoeg identiek aan dat, wat wij verleden jaar beoordeelden onder den titel Ruso Tucullio. Hadde de dichter bij het aanbrengen van kleine wijzigingen ook de grove metrische fouten (ēme, facilē, hŏnesta, āc en e. a.) verbeterd, dan ware zijn werk voor uitgaaf in aanmerking gekomen.

Pompejarum reliquiae.

In welluidende verzen wordt de indruk geschilderd, die Pompeji op den bezoeker thans maakt; de stad herleeft voor ons met haar bevolking en wij wonen haar ondergang bij. Dezelfde verdienstelijke auteur zond nog een tweede gedicht in.

Tot de vierde groep behooren de acht overige gedichten, uitverkoren tot uitgaaf en bekroning en die wij naar stijgende waardij aldus rangschikken.

Multum demissus homo.

De titel duidt hier aan een leeraar en geleerde, die zich zijner gaven wel bewust is, maar er niet gaarne onder het publiek mede te voorschijn treedt, die zijn geluk vindt in eigen kring en eigen studie en gedurende de vacantie in visschen, jagen, wandelen, mijmeren in de vrije natuur.

De uiteenzetting van dit alles kon beknopter geweest zijn. Taal en versbouw zijn onberispelijk.

Diluvium. De zondvloed en Noachs redding in de ark worden in goede verzen kort verteld. De beschrijving van den rijzenden watervloed, van de hardnekkigheid der onbekeerden en het berouw van anderen die te gronde gaan is goed beschreven. De toepassing op onzen tijd aan het slot is minder geslaagd.

Puellae Aurelianensi.

Dit vers ter eere van de Maagd van Orleans verhaalt, in meest onberispelijke verzen, haar lotgevallen op boeiende en duidelijke wijze; de slagbeschrijvingen alleen bezwaren het gedicht.

Aeronavis.

Het was te verwachten dat de moderne uitvinding van het luchtschip ook latijnsche poeeten zou inspireeren. Een der gedichten in de 2e groep behandelt hetzelfde onderwerp, maar veel minder goed dan de auteur van Aeronavis, die in 27 alcaïsche strofen het gevaarte en zijn tochten op prettige, luchtige wijze beschrijft en een poëtische kleur aan zijn vers wist te geven.

Amico monita rebus novis adversanti, ingezonden door denzelfden auteur als Pompejarum reliquiae.

Een laudator temporis acti wordt door zijn vriend, in zuivere en goed gestileerde verzen, gewezen op de stoffelijke en staatkundige voordeelen, waarin een burger zich tegenwoordig verheugen mag; het constitutioneele koningschap wordt hierbij, niet zonder eenige ironie, in de hoogte gestoken.

Rufus seu de suffragiorum aucupio.

Dit is een wellicht door de lectuur van Juvenalis den dichter geinspireerde invectieve tegen het algemeen stemrecht en de daarbij gepleegde poging tot omkooping van den minderen man. Rufus, die zich daaraan sterk bezondigt, wordt door een onafhankelijk kiezer behoorlijk op zijn plaats gezet

De regicidio Ulyssiponensi.

De koningsmoord in Lissabon wordt in 20 Alcaïsche strofen

beschreven op oorspronkelijke wijze en zonder dat de dichter een oogenblik vervalt in holle declamatie, bij zulk een onderwerp een nabijliggend gevaar. De verzen zijn feilloos, maar hier en daar wat stroef, evenals de zinbouw, waardoor nu en dan de duidelijkheid te wenschen overlaat.

Ten slotte komen wij tot het gedicht, waaraan in deze groep der verdienstelijkste prijsverzen na eenig overleg boven de overige de voorrang door ons is toegekend. Zooals wij in den aanvang zeiden, geen der inzendingen staat op of zelfs dicht bij de uiterste grens van gebrekkigheid of volmaaktheid, en ook dit laatste vers is niet vrij van fouten. De titel is

Ecloga XI: Ovis peculiaris.

Terwijl Vergilius ons tien eclogae achterliet, waagt deze dichter er het onderwerp voor een elfde aan toe te voegen.

De voorstelling is deze:

Vergilius rijdt met Varius en Tucca naar buiten en moet wegens invallende duisternis overnachten in een dorpstaveerne. Terwijl bad en avondmaal worden gereed gemaakt, dwaalt de dichter buiten rond luisterend naar 't gezang der vogelen, die het zinkende zonnelicht hun avondlied toezingen. Daar hoort hij stemmen. Een oude schaapherder klaagt aan een ander zijn nood, hoe hij gehoopt had zich vrij te koopen uit de opbrengst van een haast afgekeurd schaap, dat zijn meester hem indertijd afstond, en dat door zijn trouwe zorgen weder welvarend is geworden. Hij noemde het beest Libertas. Intusschen is deze hoop verijdeld op een wijze, waarvan de mededeeling te beknopt is, om des schrijvers bedoeling juist te vatten.

Wij hooren dat de vrijheid hem in ruil voor het zwakke schaap en zijn nakroost wordt toegestaan. Als de herder dan zijn afgeleefde lieveling, het moederschaap, ten geschenke vraagt, maar niet ontvangt, daar het arme dier, helaas, sterft, neemt hij in wanhoop de vlucht. De motiveering van deze vlucht, die ons overijld voorkomt, had nadere verklaring verdiend.

Door dit treffend geval van slaven-ellende wordt de in het

geheim luisterende, fijngevoelige dichter zoo geschokt, dat hij zich afkeert van de schijnbaar zoo idyllische herderspoëzie, om liever de natuur zelve in het Landgedicht te gaan bezingen.

Alles wel overwogen stellen wij dit gedicht bovenaan: de versbouw is onberispelijk en enkele détails zijn voortreffelijk uitgewerkt, maar 't is den dichter niet gelukt juist de hoofdzaak, des herders vlucht, zoo te beschrijven, dat het geval den lezer volmaakt duidelijk wordt, daargelaten dat ook nog enkele verzen op het eerste gezicht niet gemakkelijk begrepen worden. Daardoor ligt over het geheel een waas van duisterheid, dat ons verhindert dit stuk zoover boven de andere, zooeven genoemde, verdienstelijke gedichten te stellen, dat wij er de gouden medaille aan durven toekennen. Wij wenschen slechts het vooraan in den bundel te plaatsen en de zeven overige daarna in deze volgorde:

1. De regicidio Ulyssiponensi, 2. Rufus, 3. Amico monita, 4. Aeronavis, 5. Puellae Aurelianensi, 6. Diluvium, 7. Multum demissus homo.

Ons besluit is dus de gouden medaille dit jaar niet uit te reiken en de acht laatst behandelde gedichten in de aangegeven volgorde in één bundel te laten drukken, als de schrijvers verlof zullen gegeven hebben om hun naambriefje te openen, wat de inzender van Diluvium reeds deed. De overige naambriefjes worden verbrand.

De Commissie voor den Hœufft-wedstrijd:

H. T. Karsten.
S. A. Naber.
J. J. Hartman.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMX INDICTI

A. d. VIII Id. Mart. in consessu Ordinis litterarii indices de XXXV carminibus sibi missis hunc in modum rettulerunt.

Carminis inscripti *Roma* ratio haberi non potuit, quia auctor epistolam adiunxit suo nomine signatam.

E reliquis carminibus quatuor propter formae et rerum nimiam debilitatem seposita sunt: *Alma pax, Carmen contra bellum, De humilitate, Mulierum processus.*

Aliquanto meliora sunt duodecim carmina: *Martyris infans, Sorores, Pio XI, Vera causa, Ninive, Delphin, Leda, Viscera montium, Anopheles claviger, In Leonem Delagrangium, Anarchicus, Hannibal.*

His denuo satis praestant decem carmina haec: *De provectione mulierum, Post gaudia luctus, Nubes, Amor et supplicium, ad Mariam, In Hoefftium, Pervigilium recitatoris, Somnium Caligulae, Flavius, Pompejarum reliquiae.*

Restant octo carmina ceteris variis de causis anteponenda, quae secundum dignitatem ab imo incipientes sic ordinavimus: *Multum demissus homo, Diluvium, Puellae Aurelianensi, Aeronavis, Amico monita, Rufus, De regicidio Ulyssiponensi, Ecloga XI: Ovis peculiaris.* In his autem cum ne postremum quidem, *Ecloga XI,* quamvis praestans, ita omni numero absolutum sit, ut auro dignum videatur, hoc anno praemium

non dabitur, sed haec carmina inverso ordine, qua enumerata sunt, in lucem prodibunt simulac schedulas aperiendi veniam ab auctoribus impetraverimus, quam dedit jam auctor *Diluvii* Franc. Xav. Reuss.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Ianuarias proximi anni mittant *Hermanno Thomae Karsten*, ordinis litterarii Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando schedulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur [1]), quo facto schedulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami
Id. Mart. MCMIX.

P. D. Chantepie de la Saussaye.
Ordinis Præside.

---

[1]) Vulgabitur mense Martio in diariis Italicis his: Gazetta ufficiale del Regno, Bollettino ufficiale, Tribuna, Vox Urbis, La Nazione.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 5den APRIL 1909.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, DE SAVORNIN LOHMAN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, ROËLL, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEIJMANS, WARREN, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken verzoekende om in plaats van Prof. Six een ander afgevaardigde aan te wijzen, die met den Nederlandsche Zaakgelastigde den Heer Mr. van Lennep te Alexandrië, de regee-

ring en de Kon. Akad. kan vertegenwoordigen op het Archeologisch Congres te Caïro. Is reeds geantwoord, dat wegens de pokkenepidemie aldaar geen geleerde zich beschikbaar stelt.

Van vijf prijsverzen hebben de schrijvers zich aangemeld, als volgt. De Heer Pascoli zond in *Ecloga XI*, de Heer G. A. Rocco *Aeronavis*, de Heer Adhémar d'Alès *Puellae Aurelianensi*, de Heer Fr. X. Reuss *Diluvium*, de Heer Zappata *Multum demissus homo*.

Hierna spreekt de Heer Blok over „Venetiaansche Berichten over de republiek der Vereenigde Nederlanden."

Spreker wees in de eerste plaats op de groote beteekenis der Venitiaansche Relazioni, vooral door Ranke omstreeks 1828 onderzocht en ten grondslag aan zijne studiën gelegd. Hij haalde de getuigenissen van Ranke en andere geschiedkundigen aan betreffende deze geschiedbronnen, waarvan door Temmeres, Albère, Barozzi en Berchet, Fredler, Von Arneth e. a. vele algemeen bekend zijn gemaakt. Van de op de Nederlanden in de 16de eeuw betrekking hebbende gedeelten hebben Greppi en Gachard uittreksels vervaardigd. De uit Nederland zelf gezonden berichten uit de 17de eeuw bleven echter op eene enkele uitzondering na onuitgegeven, ja geheel onbekend: alleen dat van Trevisano (1620) werd met diens brieven en eenige van den agent Suriano (1617/8) door het Hist. Gen. te Utrecht uitgegeven. Spreker onderzocht wat daarvan verder nog te vinden was op zijne met subsidie der Regeering in 1901 ondernomen reis en vond er in 1906 nog vrij wat bij, wat hem aanleiding gaf tot de voorbereiding eener uitgave van een twintigtal berichten, reisverhalen, enz. in de serie der werken, uitgegeven onder toezicht van de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Hij lichtte die stukken, die loopen over den bloeitijd onzer Republiek (1610—1713) en samengesteld zijn o. a. door beroemde diplomaten als Alvise Centarini en Carlo Ruzzini, toe met behulp der correspondentie van gezanten, agenten en consuls der Venetiaansche Republiek, welke voor het tijdvak van 1600 tot 1785 meer dan 3000 brieven omvat. Ook omtrent deze

correspondentie en hare buitengewone waarde als geschiedbronnen haalde hij het getuigenis aan van Ranke, Büdinger, Turba e. a., er op wijzend dat voor ons land slechts enkele weinige brieven daaruit gedrukt zijn.

Spreker handelde vervolgens over de Venetiaansche diplomatie in het algemeen en over de wijze, waarop deze sedert het midden der 13de eeuw de Venetiaansche regeering placht in te lichten omtrent toestanden in vreemde landen, aldus eene overlevering van diplomatieke kunst vestigend onder de leden van den Venetiaanschen adel.

Om een denkbeeld te geven van den aard der Relazioni deelde hij daarna een aantal bijzonderheden daaruit mede, eene beschrijving van prins Maurits uit 1610 (Tomeso Contarini) werd als voorbeeld van de vele beschrijvingen van leidende persoonlijkheden in onze Republiek gegeven; gewezen werd op de voortreffelijke beschrijvingen van landen en steden, wateren en polders met name in Zeeland, Holland, Utrecht en Gelderland, waar de gezanten gewoonlijk te water doorheen reisden; verder op de waarde der beschrijving van vestingen en schansen, van de forten bij Antwerpen tot Schenkenschans tijdens de 17de eeuw, van de staatsche legerinrichting en de verdediging in het algemeen; dan op de uitvoerige en merkwaardig juiste beschrijving onzer ingewikkelde en voor vreemdelingen dikwijls moeilijk te begrijpen regeeringstoestanden; vervolgens op de talrijke statistische gegevens betreffende handel en nijverheid, met name op den handel der O. I. Compagnie; eindelijk op de berichten aangaande zeden en gewoonten, huizenbouw en kleeding, godsdienst en kennis van Italiaansche taal en letteren, waarbij het gemis aan berichten over onze kunst niet onvermeld werd gelaten.

Op een vraag van den Heer de Beaufort antwoord spr. dat ook voor de religieuse toestanden hier te lande belangrijke gegevens in die Berichten aanwezig zijn.

Na rondvraag wordt de Vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den MEI 1909.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, I. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HESSELING, WOLTJER, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, TE WINKEL en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna neemt de Voorzitter het woord om uiting te geven aan de groote deelneming dezer vergadering in de nationale vreugde der laatste dagen. Nu wij weder in volleren zin dan tot nog toe van een Koninklijk huis kunnen spreken en de toekomst van het Vaderland, door het voortduren der Oranje-dynastie, met hernieuwd vertrouwen te gemoet gaan, is er een spontaan gevoel van blijdschap bij het geheele volk ontstaan. De Kon. Akademie heeft door adressen aan H.H. Majesteiten

van haar instemming met dit gevoel blijk gegeven en ontving een dankbetuiging namens den Prins der Nederlanden die wordt voorgelezen. Wij koesteren hartelijke wenschen voor Hare Majesteit en voor de jeugdige Prinses Juliana, wier naam ons terugvoert tot den oorsprong der Oranjedynastie en wier geboorte groote beloften voor de toekomst inhoudt.

De vergadering heeft deze woorden staande aangehoord en toegejuicht.

Ingekomen zijn:

Mededeeling van den Minister van Binnenl. Zaken dat H. M. de herbenoeming van den Voorzitter en Ondervoorzitter als ook de benoeming der twee buitenlandsche leden bekrachtigd heeft.

Een brief van Gabriel Monod te Parijs met dankzegging voor zijn benoeming tot buitenlandsch lid.

Vraag van den Minister om advies betreffende een verzoek van Prof. Uhlenbeck om subsidie voor een verblijf onder de Roodhuiden van Wisconsin, ten einde hun merkwaardige talen grondig te onderzoeken. Dit verzoek is door het Bestuur reeds krachtig ondersteund.

Mededeeling is gedaan aan de Academia dei Lincei dat Prof. Snouck Hurgronje de Akademie zal vertegenwoordigen bij de vergadering der Association des Académies te Rome.

De Heer Hesseling leest zijn bijdrage over de gedichten van *Ptochoprodromus*.

De gedichten van Ptochoprodromus zijn van groot gewicht voor de geschiedenis der Grieksche taal gelijk die zich na de 7de eeuw van onze jaartelling ontwikkelde. Zij zijn waarschijnlijk ontstaan in het laatst der 12de eeuw en toonen ons welke groote veranderingen tot stand zijn gekomen sedert den tijd waarvan de jongste dokumenten, op papyrus overgeleverd, gewagen. De inhoud der gedichten geeft een kijk op het leven in Byzantium van de eenvoudige burgerij en van de bevolking der kloosters; tot de kennis van hetgeen men Byzantijnsche antikwiteiten zou kunnen noemen leveren zij een zeer verdienstelijke bijdrage.

Twee van deze stukken zijn het eerst uitgegeven in 1828 door Coraïs, de beide anderen werden in 1874 gepubliceerd door Miller, voorzien van een vertaling door Legrand gemaakt. Langen tijd werd Theodorus Prodromus de bekende polyhistor, voor den dichter van de vier stukken gehouden, maar nasporingen van Grieksche, Russiesche en Westersche geleerden hebben de meening veld doen winnen dat twee er van niet van hem kunnen zijn. De authenticiteit der beide andere werd tot heden niet betwijfeld; zij zouden het werk wezen van den hofdichter der Komnenen, die zich zelf in scherts Ptochoprodromus genoemd zou hebben. Men kan de vier gedichten, alle bedelbrieven, echter niet van elkander scheiden, in zooverre 't meeste wat ten bate der echtheid van een der stukken aangevoerd wordt ook ter verdediging van de authenticiteit der andere gelden kan. De gelijksoortigheid van de vier gedichten wordt het best verklaard door er geen werkelijke bedelbrieven in te zien, maar parodieën op de altijd bedelende hofpoëten. Het vragen van geld en hulp aan aanzienlijke personen werd tot een komisch genre gemaakt; dergelijke produkten van een meestal niet zeer fijn vernuft stelde men op naam van een bekend hofdichter en poeta famelicus, Theodorus Prodromus. De naam Ptochoprodomus is een komiesche formatie, evenals Ptocholeoon en andere; ook 't adres in een der brieven waarin Keizer Johan II Komnenos als Maurojohannes wordt aangeduid geeft een duidelijke aanwijziging in dezelfde richting. Vele tegenstrijdigheden in de gedichten worden door deze opvatting verklaard; de wijze waarop de brieven zijn overgeleverd en de tijd waarin ze zijn ontstaan kan men zich duidelijker voorstellen door ze te beschouwen als parodieën. In samenwerking met den heer Pernot te Parijs heeft spreker een nieuwe editie voorbereid, waarbij van een viertal nieuwe handschriften gebruik is gemaakt. Deze nieuwe editie wordt aan de Akademie ter uitgave aangeboden.

Een paar vragen van den Heer Kuiper worden door den Spreker beantwoord, die een uittreksel uit zijn opstel zal verstrekken voor de Verslagen en Mededeelingen. Het geheel

is ontleend aan de voorrede van de uitgaaf dier gedichten, bezorgd door hem zelf en den Heer Pernot. Het manuskript hiervan biedt hij aan ter uitgave in de werken der Akademie. De H.H. Kuiper en Boissevain zullen hierover rapport uitbrengen.

Na rondvraag wordt de Vergadering gesloten.

IETS OVER „ZIEL" EN „GEEST" IN HET OUDE TESTAMENT.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

G. WILDEBOER.

Doel van de volgende onderzoeking is niet opnieuw de vraag ab ovo te behandelen naar de beteekenis der genoemde woorden en hun synoniemen, maar eens te beproeven, of er voor een onderzoek als het bedoelde niet een andere weg moet worden ingeslagen, dan tot dusverre dikwijls bewandeld is. Wie over de kwestiën, die zich hier opdoen, heeft nagedacht, en ook zij, die gepoogd hebben hun licht er over te laten schijnen, zullen allen wel voor een groot deel onbevredigd zijn. Onzekerheid en duisternis op tal van plaatsen des Ouden Testaments, soms zóó duister als de *Sjeool* zelf, waarmede het vraagpunt ons telkens in aanraking brengt.

Aanleiding voor mij om mij op nieuw met deze vragen bezig te houden was het veelszins belangrijke artikel van Dr. H. Th. Obbink in den jaargang 1907 der *Theol. Studiën* (bladz. 238—260), getiteld: „Worden de dooden in het Oude Testament „zielen" genoemd?" Zijn antwoord luidt: nergens worden in het O. T. de dooden „zielen" genoemd; zij heeten daar oudtijds מֵתִים (dooden) of נְבֵלוֹת (verwelkten) en later רְפָאִים (waarschijnlijk bedoeld als de „slappen"). Dit betoog is vooral gericht tegen de studiën over verwante onderwerpen van prof. Matthes [1]).

[1]) Theol. Tijdschr. 1900, bl. 97 v.v., 193 v.v. 1901, bl. 320 v.v. en 464 v.v., Vierteljahr. Schr. f. Bibelkunde 1904, S. 197 ff.

Obbink heeft mij niet overtuigd. Ik zou zelfs durven beweren: al had hij volmaakt gelijk, dat in ons Oude Testament de dooden nergens „zielen" genoemd worden, dan is dit òf toevalligerwijze alzoo, òf die naam voor de afgestorvenen is er opzettelijk uit verwijderd. Verschillende argumenten pleiten tegen onderstellingen van den geleerden auteur, welke achter zijn redeneeringen liggen.

Het is, om dit aan te toonen, niet noodig het van zooveel zaakkennis getuigende stuk op den voet te volgen. Het is ons om een andere methode te doen. En daarom zijn oriënteerende opmerkingen voldoende.

Oorspronkelijk zullen נֶפֶשׁ (ziel), רוּחַ (geest) en נְשָׁמָה (adem) in beteekenis wel niet veel verschild hebben, alle afgeleid als ze zijn van stammen, die *blazen*, *waaien*, *ademen* beteekenen. Geen wonder, dat in het Oude Testament deze drie woorden dan ook dikwijls promiscue gebruikt worden [1]). Differentiëering der begrippen moet wel van jongere datum zijn, gevolg van nadenken en theorie.

Een theorie vindt men in Genesis 2. Obbink keurt het af, dat men daarvan uitgaat. Dat stuk is hem daarvoor te jong (bl. 244). Mij komt het echter voor, dat het beslist noodzakelijk is de beschrijving van de schepping des menschen volgens den Jahwistischen auteur in den Pentateuch tot uitgangspunt te nemen. Natuurlijk niet, omdat dit verhaal in het begin van den Bijbel staat en over de schepping handelt. Maar omdat dit het eenige stuk in het Oude Testament is, waarin een opzettelijke uitéénzetting van gedachten over de genoemde begrippen wordt aangetroffen. Men moet de getuigenissen toch *wegen* en niet *tellen*. Men zou desnoods het heele spraakgebruik in volksverhalen, ja zelfs tot op zekere hoogte in godsdienstige uitspraken kunnen verwaarloozen bij een onderzoek als ons bezig houdt, om vooral grondig na te gaan wat een profetisch schrijver uit de 8e eeuw vóór Chr. ons kan leeren.

---

[1]) Verg. 1 Kon. 17:21, 1 Sam. 30:12, Gen. 35:18, Ps. 146:4.

Het zou al te naïef en ondoordacht zijn te meenen, dat de leer of voorstelling van Gen. 2 uitgangspunt en achtergrond zijn zou van al hetgeen na dit caput in het O. T. voorkomt. Maar aan den anderen kant is het niet minder onnadenkend om de geheel eenige beteekenis van deze kostbare pericope voor een onderzoek als het aanhangige uit het oog te verliezen. Ook is het ongeoorloofd hetgeen Gen. 2 ons leert te willen toetsen aan of te willen corrigeeren door hetgeen ons elders uit het O. T. te gemoet komt.

Wat leert ons dan Gen. 2? En hoe hebben wij het daar gevondene te gebruiken in ons onderzoek? In Gen. 2 : 7 lezen wij: „Toen formeerde Jahwe den mensch als stof[-felijk wezen] uit den bodem en blies levensadem (נשׁמת חיים) in zijn neus; zoo werd de mensch een levende *nefesj* (נפשׁ חיה)". נשׁמת חיים is hetzelfde als רוּחַ חיים, althans bij den Priesterlijken schrijver (Gen. 6 : 17, 7 : 15). Ook in de dieren is רוח חיים (Gen. 6 : 17, 7 : 15) of נשׁמת חיים eigenlijk נשׁמת־רוח חיים, zooals het pleonastisch bij den Jahwist heet (Gen. 7 : 22); en ook zij zijn daardoor „levende *nefasjōth*" (Gen. 1 : 20 v., 24), gelijk de jongste auteur, blijkbaar in overeenstemming met een ouder spraakgebruik ze noemt. Het opzettelijk bedoeld verschil tusschen mensch en dier schijnt te zijn: de mensch ontving de *ruach* Gods meer direct van den Schepper, door inblazing in zijn neusgaten, de dieren worden in hun bestaan ook wel door Gods *ruach* gedragen, maar de betrekking tusschen hen en de Godheid is niet zoo intiem [1]).

De bedoeling van den schrijver is dus niet een trichotomische opvatting voor te dragen van πνεῦμα, ψυχή en σῶμα, zooals we die in het N. T. (I Thess. 5 : 23, c. f., Hebr. 4 : 12) aantreffen, maar meer een dichotomische. Trekt God zijn *ruach* terug (bij het sterven), dan is de mensch geen „levende *nefesj*"

---

[1]) Van plantenzielen weet het O. T. niet. Misschien schuilt zulk een animistische voorstelling achter het verbod om gezuurde kocken te eten tijdens het Massōthfeest. Het gegiste kon de ziel van het graan wegjagen. Zie Eerdmans in Orient. Studien Th. Nöldeke gewidmet, 1906, S. 675—679.

meer. Zoo ook in Koheleth 7 : 12 : „Het stof keert weder tot de aarde, gelijk het geweest is, en de *ruach* tot God, die haar gegeven heeft". Zooals uit heel den opzet van het boek de Prediker blijkt, is die *ruach* geen hooger geestelijk persoonlijk wezen in den mensch, maar: Gods levenskracht. Had Koheleth in de onsterflijkheid van een persoonlijke *ruach* geloofd, hij zou zijn boek niet geschreven hebben.

Om nu tot Gen. 2 terug te keeren. Wat bedoelt dat 7e vers? Dat vers is de pointe van een aetiologisch verhaal. Zoo is ook op te vatten het slot van dit hoofdstuk in vs. 24. Gewoonlijk houdt men dat vers voor een soort moraal, die uit de voorafgaande mysterieuze geschiedenis van de schepping der vrouw uit het lichaam van den eersten mensch getrokken wordt Zoo ook nog de Leidsche Vertaling. Doch men vertale niet: „Daarom zal (of moet) een man zijn vader of moeder verlaten en zijn vrouw aanhangen, en deze twee zullen tot één vleesch zijn". Maar men zette aldus over: „Daarom is een man gewoon vader en moeder te verlaten en zijn vrouw aan te hangen, en worden die twee één vleesch". Hoe dat komt, dat een man de nauwste banden, die met zijn ouders, verbreekt en een wezen uit een anderen stam of familie zóó aanhangt, dat zij samen als „een vleesch" worden, dàt wil de auteur door het verhaal, dat voorafgaat, verklaren. Het imperfectum heeft dus hier, zooals op zoovele plaatsen, de bedoeling om een herhaalde, voortdurende handeling uit te drukken, een gewoonte. Een oud verhaal over een oorspronkelijk androgynisch wezen ligt waarschijnlijk ten grondslag. En het profetisch karakter komt niet zoo zeer in vs. 24, als wel in vs. 19 uit, waar de vrouw als gelijkwaardig met den man, als zijn „pendant" (*kenegdo*) geteekend wordt. Voorts is de geheele strekking van het stuk, zooals het nu voor ons ligt, profetisch, uitgaande van het monogamisch huwelijk als Gods bedoeling van den beginne.

En nu Gen. 2 : 7? Het is, alsof de auteur dit wil zeggen: wij noemen een mensch wel eens *nefesj chajja*, en toch is hij naar zijn uiterlijke verschijning slechts stof, dat tot de aarde

wederkeert. Doch innerlijk is hij een *nefesj* en wel een *nefesj chajja*, omdat hij door Gods *ruach* levend gemaakt is en gedragen wordt. Zoo opgevat, als het slot, als de verklaring van het voorafgaand aetiologisch te nemen verhaal, eischt dat *nefesj chajja* noodwendig een oppositum. Quid opponitur? Antwoord: נֶפֶשׁ מֵת (ziel van een doode).

Die *nefesj mēth* nu komt in verschillende plaatsen van Leviticus (21 : 1, 11 [1]), 22 : 4) en Numeri (5 : 2, 6 : 6, 9 : 6, 11, 19 : 11, 13), alle plaatsen uit de jongste codificatie van het Mozaïsch recht, den Priestercodex, voor. Ook nog in Haggaï 2 : 13. Soms afgekort, enkel *nefesj*, b.v. Lev. 19 : 28 „gij zult geen insnijding in uw vleesch voor een *nefesj* maken". Nu lijkt het mij een geheel verkeerde methode, om deze betrekkelijk weinig voorkomende uitdrukking te gaan verklaren uit de meer voorkomende zegswijzen elders in het O. T. In de genoemde plaatsen geeft de Leidsche vertaling de uitdrukking weêr door „een lijk", hier de Staten Vertaling volgende, die „het lichaam van een doode" heeft. En Obbink vereenigt zich daar gaarne mede. Doch dat geschiedt eigenlijk weêr naar de methode: tellen i. p. v. wegen. Omdat de meerderheid der plaatsen een andere opvatting schijnt te begunstigen, wordt deze vooral wettelijke uitdrukking daarnaar uitgelegd. Zoo heeft vóór ruim een halve eeuw prof. Diestel door zijn uitgaan van de meerderheid der plaatsen jarenlang zijn averechtsche opvatting van den stam קדשׁ als „toebehooren aan" kunnen volhouden, totdat Baudissin e. a. door een betere methode de grondbeteekenis „afgescheiden zijn van" vaststelden en daardoor dat lastige begrip in het Oude Verbond eens voor altijd hebben leeren verstaan [2]).

Waarom mag een Naziraeër volgens Num. 6 : 6, of een priester volgens andere plaatsen bij geen doode komen? En waarom worden zij daardoor verontreinigd, zelfs al gold het

[1]) De plur. נפשׁות מת is te verbeteren in een Sing. volgens LXX en Pesjita.

[2]) Diestel in Jahrb. f. deutsche Theol. 1859 en Baudissin in Studien z. semit. Religionsgesch. 1878, S. 1—269.

't lijk van hun eigen vader of moeder? Niet, omdat een doode een „lijk" is, stof, dat tot de aarde wederkeert. Maar omdat, naar de anticke opvatting een doode niet slechts een „lijk" is, maar een „doode „*nefesj*"" daarbij in het spel is.

Of men zich die „doode *nefesj*" nog dacht in het lijk of in de onmiddellijke nabijheid er van omzwervende, doet niet ter zake. Het laatste is het meest waarschijnlijke. Maar wat moet worden tegengestaan is de averechtsche methode om door van de meerderheid der plaatsen uit te gaan zich den pas af te snijden, om zoo'n kostelijk overblijfsel in het wettisch spraakgebruik in zijn oorspronkelijke, wezenlijke kracht te verstaan. Al staat deze term in een jonge wetscodificatie als die van P, hier is — gelijk zoo dikwijls in den Priestercodex — oud materiaal bewaard. Deze verboden verklaren voor onrein vooral aan Jahwe bizonderlijk gewijde personen, als zij met dooden in aanraking zouden komen, die dan ook met de bezorging der dooden zich niet mogen bemoeien. Want dat behoorde tot de doodenvereering. Ook in de oudere codificaties van 't Mozaïsch recht komen daartegen verboden voor.

Gebruiken uit die doodenvereering leven nog gewijzigd voort tot in het Jodendom van onze dagen, en worden zelfs in den Talmud nog verboden. Ook is het aan Talmudkenners bekend, dat *nefesj* — evenals het Arameesch *nafsja* — ook „grafteeken" beteekenen kan. Hoe heeft dat woord deze beteekenis? Wel, omdat grafmonumenten, wat waarschijnlijk in oude tijden dikwijls ook de *massebōth* waren, woningen waren voor de „ziel", of hoe men *nefesj* vertalen wil. Daarom die vrees van Absalom, volgens 2 Sam. 18 : 18, dat men voor zijn *nefesj* na zijn dood geen zoodanige woning zou maken, daar hij geen kinderen had, waarom hij het zelf maar bij zijn leven deed [1]). Daarom is het onbegraven blijven zulk een verschrikkelijke straf, zooals die aan den ontrouwen profeet in 1 Kon. 13 : 22 bedreigd wordt en aan het huis van Jerobeam in 1 Kon. 14 : 11. Want als het lichaam door de honden in de straat en de

[1]) Volgens 2 Sam. 14:27 had Absalom wel kinderen.

vogels van den hemel verslonden wordt, heeft de *nefesj* geen rust. En het vergoten bloed, „waarin de ziel is", „roept" immers „ten hemel" en maakt het land onrein evenals een onbegraven lijk (Deut. 21 : 1). De *nefesj* zwerft dan rond en doet kwaad.

Ik sprak daar van een mogelijk andere vertaling van *nefesj* dan door „ziel". Het is zoo moeielijk adaequate woorden in onze taal te vinden, beantwoordende aan de voorstellingen der antieke menschheid. Maar ik zou willen zeggen: ook voor het O. Tisch spraakgebruik voegt zoo goed de voorstelling „dubbelganger" (verg. *εἴδωλον* van het lichaam bij de Grieken) voor deze onstoffelijke zijde van het menschelijk wezen. Daardoor wordt dan verklaard, dat de *nefesj* in den *Sjeool* een schaduwbeeld van den mensch op aarde is, en dat ze gaarne (naast מֵתִים, נְבֵלוֹת) רְפָאִים genoemd worden, de oude naam voor de Oerbevolking van Kanaän, de reuzen (Gen. 14 : 5 enz.; Job 26 : 5), ongure wezens met de bewoners der onderwereld gelijk gesteld, doch in een jongere periode etymologisch verklaard als „slappen", dus „schimmen". Ook, dat men — naast andere omschrijvingen voor het persoonlijk pronomen — *nafsji* voor „ik" en *nafsjeka* voor „gij" gebruikt.

De *nefesj* is dus *chajja* in den mensch op aarde, hiernamaals is zij slechts *nefesj mēth*. Men houde dit niet voor absoluut dood. Immers, vergoten bloed, waarin de *nefesj* is (Lev. 17 : 11*a*), of dat met haar vereenzelvigd wordt (Deut. 12 : 23, Gen. 9 : 4, Lev. 17 : 11*b*) [1]), kan roepen om wraak (Gen. 4 : 10). Wel is deze *nefesj*, van Gods *ruach* beroofd, uitermate verzwakt, evenals, wanneer tijdens het leven, door plotselingen schrik, de *ruach* uit een mensch gaat en de *nefesj* dan haar kracht verliest (1 Kon. 10 : 5, Richt. 15 : 17, 1 Sam. 30 : 12). Maar overigens, hoe ook verzwakt, de *nefesj mēth* in den Sjeool is de „dubbelganger" van den gestorvene, nog precies gelijkende op en doende als de mensch op aarde, alleen maar slap en verzwakt.

---

[1]) Waarschijnlijk is de ב in vs. 11*a* van Lev. 16 als bēth essentiae op te vatten.

We hebben getracht, los van etymologieën en van een toevallige meerderheid van teksten, door een meer „realistische" exegese de begrippen te naderen. Men versta ons goed. Wij meenen niet in Gen. 2 : 7 den sleutel te hebben, waarmede wij alle sloten kunnen openen. Wij meenen ook niet hier een „anthropologie" te hebben, waardoor we alle „eschatologie" betreffende den mensch in het O. T. kunnen verklaren. Maar we meenen, dat er een gemeenschappelijke onderstelling moet geweest zijn, waaruit óók dat aetiologisch verhaal van Gen. 2 verklaard moet worden. En die onderstelling benadert men niet door minutieus bespreken van teksten, maar door in de geschiedenis der godsdiensten naar voorstellingen te zoeken, die kans bieden het spraakgebruik des O. V. te verklaren. En in die godsdienstgeschiedenis nemen we de historie der O. Tische religie op, zooals wij die meer en meer hebben leeren kennen als een strijd van den openbaringsgodsdienst met oorspronkelijk Semietisch heidendom, waartoe kennelijk de dienst der dooden behoorde. Dat heidendom is in Israël nooit geheel overwonnen. Het menschelijk gevoel is oorzaak geweest, dat men de dooden bleef verzorgen en vereeren. Ik weet wel, dat de studiën van Frey [1]) en vooral van Grüneisen [2]) enkele modificaties noodzakelijk gemaakt hebben in de opvattingen van Schwally [3]). Zoo zijn niet *alle* rouwgebruiken als cultushandelingen op te vatten, en zal b. v. het slaan op den borst wel zijn oorsprong hebben in hartstochtelijke droefheid. En voor ons modern bewustzijn is het ongerijmd aan de eene zijde de dooden voor „slappen" en „machteloozen" te houden en aan den anderen kant hun eer te bewijzen als aan goden. Maar hoeveel en velerlei is hier niet bijéén gebracht, en welk een geschiedenis ligt er niet achter verborgen, waarvan de sluier, wel nooit zal worden opgelicht! De dii inferi zullen ook hier wel min-

---

[1]) Joh. Frey, Tod, Seelenglaube und Seelenkult im alten Israël, Leipzig 1898.

[2]) Carl Grüneisen, Der Ahnencultus und die Urreligion Israëls Halle 1900.

[3]) Friedr. Schwally, Das Leben nach dem Tode u. s. w. Giessen 1892.

der macht gehad hebben, dan de dii superi. En in elk geval zal er aan degradatie door invloed van den Jahwedienst gedacht moeten worden, zooals ook Stade [1]) wil. Meer dan ééne opvatting omtrent den rang en de macht der dooden zal in het O. T. in aanmerking genomen moeten worden. Maar dat alles werpt niet omver het feit, vooral door Schwally zoo voortreffelijk in het licht gesteld, dat de Jahwereligie ook, en wel voor een zeer belangrijk deel, eerst dan recht verstaan wordt, als haar strijd in het oog gevat wordt tegen den voorvaderendienst, in hoe krassen of gemitigeerden vorm die dan ook in Israël gepleegd moge zijn. Doodenvereering heeft Israël zeker gehad, evenals Egypte [2]), Babel [3]) en de met Israël zoo nauw verwante Arabieren [4]).

En zoo brengt deze meer consequent toegepaste „realistische" methode ons van zelf naar de „comparatieve". Als men dit woord hoort, denkt men in de laatste jaren aanstonds aan Babel. Toch zou ik bepaaldelijk voor ons doel het oog liever ergens anders heen richten, en wel naar Egypte. Stade e. a. hebben voor het eschatologisch deel van het onderzoek veel uit Babel trachten te verklaren. Toch is het, vooral waar het voorstellingen betreft aan den volksgodsdienst ontleend, nog meer aangewezen op Egypte te letten. Prof. Völter heeft daarin groot gelijk, als hij in de vierde uitgave van zijn „Aegypten und die Bibel" aan het slot er op wijst, dat tot dusverre het resultaat der opgravingen in Palaestina meer voor Egyptischen, dan voor Babylonischen invloed spreekt [5]). Laat ons eerst zien wat de Egyptische godsdienst ons voor ons doel kan leeren, om dan te zien, hoe wij daarvan een voorzichtig gebruik kunnen maken.

---

[1]) Bernh. Stade, Geschichte des Volkes Israël, I, Berlin 1898, S. 425 f.

[2]) Erman, Aegypten, S. 416.

[3]) Keilinschr. und das A. T.³, Berlin 1903, S. 640.

[4]) Wellhausen, Reste arabischen Heidentums, Berlin 1889, S. 103. Het nieuwste werk, door mij nog niet gelezen, is van Lic. Dr. Paul Torge, Seelenglaube und Unsterblichkeitshoffnung im A. T., Leipzig 1909.

[5]) Zie ook „Onze Eeuw" 1909, Juli, bl. 69—108.

De beschouwingen over 's menschen wezen en natuur waren bij de oude Egyptenaren tamelijk gecompliceerd [1]). We willen er slechts datgene uit in herinnering brengen wat voor ons doel noodig is. De mensch bestaat uit *Chet* (lichaam), uit *Ba* (het onsterfelijke deel, dat tot de Godheid wederkeert bij den dood), uit *Chaibet* (de schaduw), uit *Sah* (de mumie), uit *Ren* (den naam) en uit *Ka* (het best op te vatten als 's menschen onzichtbaar evenbeeld, zoo iets als het „astrale lichaam" van onze theosofen).

Het springt in 't oog, dat dit ingewikkelde systeem een theologisch samenstel is van antieke voorstellingen, waarin op verschillende wijzen oorspronkelijk de stoffelijke en de onzichtbare zijden van den mensch waren uitgedrukt.

De voorstelling van den *Ka* heeft nog het meest den antieken stempel behouden. Met dezen *Ka* en met den *Ba* zullen we ons nu hoofdzakelijk bezig houden, om te zien, of de opvattingen van beide ons wellicht van dienst kunnen zijn om *Nefesj* en *Ruach* eenigszins beter te leeren verstaan.

De *Ka* wordt met den mensch geboren, volgt hem overal, is een integreerend deel van zijn wezen en van zijn persoonlijkheid. Als de mensch sterft, sterft de *Ka* niet noodwendig met hem. Hij kan in het graf voortleven. Waarom dit „huis der eeuwigheid" ook wel het „huis van den *Ka*" genoemd wordt. Hij is van de onderhouding van het bestaan des lichaams afhankelijk. Van daar de zorg aan de mumie's besteed. En mocht zoo'n mumie vergaan, of het geld om iemand te mumieficeeren ontbreken, dan kan daardoor een getrouwe nabootsing in een beeld of beeldje ook volstaan.

De *Ka* was zóó afhankelijk van het onderhoud der mumie, dat hij bij verwaarloozing van honger of dorst kon sterven; of zóó gebrek lijden, dat hij zijn eigen drek moest eten en zijn eigen urine drinken. Door nood gedwongen kon hij soms het graf verlaten, en dan als spooksel rondwarende, den

[1]) Zie vooral H. O. Lange in la Saussaye's Lehrb. der Relig. Gesch.[2] I, 213 ff.

levenden schade toebrengen. In het Leidsch Museum van Oudheden bevindt zich een magische papyrus met bezweringen tegen dooden, die ziekten in het hoofd veroorzaken.

Om dit te voorkomen wordt den *Ka* alles gegeven, wat hij noodig heeft. In verschillende graven worden gebeden gevonden „voor den *Ka* van N. N." om brood, bier, ganzeboutjes, kleêren, en „alle goede dingen, waarvan de goden leven", Zoo'n gebed is een magische formule, die de naturalia volkomen kan vervangen. En zoo vervangt ook het aan de muren geschilderde meubilair volkomen de stoelen en de tafel, die de *Ka* noodig heeft. En dat is ook de bedoeling van de geschilderde offertafel met allerlei heerlijke gaven daarop afgebeeld. Door andere formules, meestal helaas vrijwel onverstaanbaar, wordt de mumie tegen schadelijk ongedierte beschermd. Men ziet: hier hebben we resten van overoude doodenvereering zooals die met grootere of geringere afwijkingen bij vele volken voorkomt, en zooals deze — hoe ook gemodificeerd of in een theologisch stelsel ondergebracht — in het land van den Nijl steeds is blijven voortleven.

Van *Chaibet* (schaduw) en *Ren* (naam), de andere onstoffelijke deelen van den mensch, wordt in de teksten niet veel gevonden. De *Chaibet* schijnt een synoniem van den *Ka* te zijn. Aan den „naam" wordt veel gehecht. Voor de zaligheid van den afgestorvene is het zeer wenschelijk, dat zijn naam blijft bestaan. Daarom is het een groote misdaad iemands naam in een graf uit te wisschen.

Naast den *Ka* heeft echter de *Ba* een groote beteekenis. Reeds in de oudste ons bewaarde teksten wordt hij aangetroffen. Al heel vroeg wordt hij door een vogel, meest een sperwer, soms met menschenhoofd, afgebeeld. Hierin ligt een aanwijzing, dat hij niet aan het graf gebonden is, maar dat hij ten hemel kan opstijgen en bij de goden wonen. Hij komt wel in het graf bij de mumie op bezoek, vertoeft ook wel op aarde en geniet daar allerlei zaligheid, doch, in tegenstelling met den *Ka*, kan hij zich vrij bewegen. Volgens de Pyramidenteksten kan hij naar den hemel vliegen,

als vogel of als sprinkhaan, en ook op de rookzuil van een wierookoffer omhoog stijgen. Dan wordt hij een *Echu*, d. i. een „stralende", een „schitterende", en daar mag hij zich in de gemeenschap der goden verheugen. Vooral in de Osiriaansche onsterflijkheidsleer is deze laatste gedachte dikwijls met voorliefde uitgewerkt.

Om het al aanstonds te zeggen: wij zoeken verband tusschen de voorstellingen van den *Ka* en die omtrent de *Nefesj*, voorts van die omtrent den *Ba* en van de *Ruach*. In welken zin en in welken mate, dat zal aan het slot eerst kunnen blijken. Maar eer we zoover zijn, is het noodig iets te zeggen over een onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis der *Ba*-voorstellingen. Heeft het beeld van den *Ka* de geheele geschiedenis door vrijwel zijn primitieve trekken behouden, de ontwikkeling, en vooral de systematizeering der Egyptische theologie hebben grooten invloed geoefend op de voorstellingen van den *Ba*.

Maspero, in zijn *Etudes de mythologie*, heeft gepoogd de primitieve denkbeelden dienaangaande te leeren kennen volgens aanduidingen in de latere teksten der Thebaansche koningsgraven. De doodengod van Memphis woonde in het Westen, in de Libysche woestijn. Na den dood vereenigde hij daar zijn getrouwen in een grot of rotsspleet. Dat kan geen aangenaam verblijf geweest zijn. Bij het geloof aan dien god *Sokar*, met zijn valkenkop, behoorde dus een sombere opvatting van den dood. en het voortbestaan des menschen daarna. Ook uit andere Memphitische teksten blijkt dit. Het Westen is het land der duisternis en van den slaap. De dood is de groote geweldenaar, die rijk noch arm, hoog noch laag, oud noch jong onderscheidt, die het kind ontrukt aan de moeder en zich aan geen weeklacht of bede stoort.

Geheel anders is de voorstelling in Heliopolis geweest. Daar is voor den gestorvene het einddoel om voor eeuwig bij den zonnegod *Râ* in zijn bark te mogen zijn en hem op zijn dagelijksche reis langs den hemel te mogen volgen. In het zooge-

naamde Doodenboek en in Pyramidenteksten is deze gedachte duidelijk voorgesteld. Wel gaan zij dan des nachts met *Rā* door het rijk der duisternis, om 's morgens weêr in het Oosten aan 's hemels trans te verschijnen, maar het is niet zeker, of met die *Duat*, dat rijk der duisternis, de onderwereld bedoeld is, of niet. In *Rā's* boot kan de afgestorvene alle zaligheid genieten. Aan den horizon wordt hij, volgens de Pyramidenteksten, door een veerman, een *Charon*, naar *Rā's* schip gebracht.

Onder het Nieuwe Rijk (± 1580—663) vinden wij deze voorstellingen gesystematizeerd in de theologie van *Amon-Rā*. Alles moet nu dienen om den zonnegod tot heerscher in het doodenrijk te maken, en alle heterogene voorstellingen worden zooveel mogelijk in het stelsel opgenomen en verklaard. Boeken verschijnen „Over hetgeen, dat in de *Duat* is", een boek „Van de Poorten", waarin deze nieuwe leer wordt uitgewerkt. Deze boeken, vol van phantastische en mysticke gedachten, waren zeer geliefd. Door allerlei tooverspreuken krijgt de afgestorvene macht om voor zijn *Ka* en zijn mumie te zorgen, en zijn *Ba* stijgt op naar de goden.

Meer nog: deze *Ba* wordt met de goden vereenzelvigd. En dat vindt men al heel vroeg. Reeds in Pyramidenteksten heet het, dat de afgestorvene in het Oosten opgaat, het hemelgewelf doorloopt en in het Westen ondergaat, gelijk dit van den zonnegod *Rā* zelf gezegd wordt. En al beteekent de benaming van den doode als „Osiris die en die" wel niet zulk een identificatie met Osiris, maar slechts, dat de doode de Osiriaansche onsterflijkheid bereikt heeft, een innig samenleven met den god ligt er toch zeker in uitgesproken.

Niemand zal beweren, dat de leer over het hiernamaals der Egyptenaren heel duidelijk is. Er is integendeel — evenals in de eschatologieën van andere religies — zeer veel duisters en onverklaarbaar in. Ook dit nog b. v., dat de doode zich in de gedaante van een gouden sperwer, van een lelie, van een heiligen ram of van een krokodil kan vertoonen. Daarbij te denken aan een zielsverhuizing als die naar het geloof der

Indiërs schijnt ongeoorloofd. Deze metempsychose dient niet tot loutering of bestraffing, maar is juist een openbaring van gelukzaligheid: dat alles vermag zoo'n doode, hij kan de gedaante van zulke heilige dieren of zelfs van planten aannemen, wanneer hij dat verkiest, evenals de goden.

Waarom zooveel uit deze geschiedenis in herinnering gebracht? Om de overtuiging te vestigen, dat al zeer vroeg en voorts door de geheele ontwikkeling dier denkbeelden heen deze beide grondgedachten overal terugkeeren: de *Ba* is veel losser van het doode lichaam, dan de *Ka*; en de eerstgenoemde gaat naar een godheid, terwijl de tweede bij het lijk, op of in de aarde, blijft.

Tot verder teruggaan in de geschiedenis schijnen de teksten onze Egyptologen niet, of althans vooralsnog niet, in staat te stellen. Maar de oude leer van Memphis, dat de doodengod *Sokar* zijn getrouwen haalt naar zijn grot in de woestijn, komt toch wel heel dicht bij de voorstellingen omtrent den *Sjeool* bij de Hebraeën, de Hades van het Oude Testament.

Duidelijk zijn dienaangaande bij de Israëlieten de voorstellingen aan het graf ontleend: het is er donker, er wordt gezwegen, de onderscheiden familiën bevinden er zich bij elkander. De naam *Sjeool* is niet met zekerheid af te leiden. Komt hij van שׁאל, dan beteekent hij òf de vrager, de steeds eischende, òf de plaats, waar men om raad vraagt. Misschien ook komt hij van שׁעל, en dan is de verwantschap met het graf nog duidelijker: het holle, de grot, waarin men in Palaestina zoo bij voorkeur begraaft, „Höhle", „Hölle". Ook denkt men aan een stam שׁול = χάω, dus = χάσμα, diepte, afgrond. Hoe het zij, de voorstellingen van deze verblijfplaats der afgestorvenen herinneren, evenals bij andere volken, zoo duidelijk mogelijk aan het graf.

Voor de hand ligt het te onderstellen, dat in een zeer ver verleden — al is daarvan dan slechts zeer weinig overgebleven — ook de *Ba* aan het graf verbonden gedacht werd, en dus in zekere kringen nagenoeg synoniem was met wat door anderen,

in andere streken, de *Ka* werd genoemd, evenals wij onderstellen, dat in de hooge oudheid onder Israël's voorouderen *nefesj*, *ruach* en *nesjama* synoniemen geweest zijn.

Er moet toen een stap voorwaarts gedaan zijn, waarin „onderwereld" en „graf" meer uit elkander gegaan zijn, waardoor de naïeve opvatting der kindsheid meer in abstractie is overgegaan. Die onderwereld kreeg een eigen hoofd, een god, en de doode werd niet meer zoo gebonden geacht aan zijn lijk of mumie. Nog een stap verder, en men brengt hem in verbinding met goden des levens, in Egypte zeer zinrijk en diepzinnig gedacht als goden, die uit den dood verrijzen. Is dit, blijkens de teksten, reeds vrij vroeg geschied, men bedenke, dat oude voorstellingen in den volksgodsdienst zich zeer lang plegen te handhaven. Een invloed, niet zoo zeer van priester-theologie, als wel van Egyptische volksreligie op den volksgodsdienst der bewoners van Kanaän is het, dien wij onderstellen.

Misschien worden wij nog wel eens met gegevens verrast, die ons den ontwikkelingsgang van deze denkbeelden, zooals wij ons die nu voorstellen, bevestigen. Ons dunkt, dat hetgeen wij reeds weten ons naar een dergelijk proces heenwijst.

En nu keeren wij naar Israël terug. Zijn godsdienst verstaat men eerst dan goed, als men de geschiedenis dier religie heeft leeren beschouwen als een voortdurenden strijd tusschen den Jahwedienst en de Volksreligie [1]). Men mag niet zeggen, dat die natuurlijke godsdienst des volks doodenvereering was. Maar wel is het juist, als men beweert, dat in dat polydaemonisme de vereering der voorvaderen en de eerbiedige vrees voor hen een groote plaats innamen.

Nu hebben de opgravingen der laatste jaren in Palaestina ééne zaak duidelijk aan het licht gebracht: moge de invloed van Babel groot zijn geweest op Israël's litteratuur, en zoo ook op de ontwikkeling des volks in de hoogere kringen; op

---

[1]) Zie Jahwedienst en Volksreligie, Groningen 1898.

den volksgodsdienst en zijn grensgebieden kwam tot dusverre alleen Egyptische invloed aan den dag. Tot den volksgodsdienst behoort in Israël oorspronkelijk alles, wat met het doodenrijk in verband staat. Daarmede heeft Jahwe niets van doen. De boodschap van Israël's God is gericht tot de natie en geldt allereerst hare belangen. „Ga en profeteer", zoo heet het tot Amos (7 : 15) „tot Mijn volk Israël". Vandaar nog dat „dieszeitige" karakter van den Jahwedienst, dat zoo sterk uit het O. T. ons toespreekt. Eerst allengs, in de 7ᵉ eeuw vóór Chr., is het individualisme in deze religie opgekomen en is het licht van den openbaringsgodsdienst ook over het duistere gebied des doods opgegaan. En de Apostel Paulus heeft wel naar waarheid geleerd, dat eerst Jezus Christus „leven en onverderflijkheid" heeft aan het licht gebracht (2 Tim. 1 : 10).

De belangrijke plaatsen, die wij ter sprake brachten, Gen. 2 : 7 en de verboden in Leviticus en Numeri, brengen ons in aanraking met het grensgebied van den volksgodsdienst. Hier komt deze met de Jahwevereering in botsing. De genoemde verboden zijn uit de jongste codificatie der Mozaïsche Wet. Maar de taal van den Priesterlijken auteur waarschuwt ons reeds om voorzichtig te zijn. Is het kader dezer wetgeving, n.l. de meestal korte geschiedverhalen, in een Hebreeuwsch geschreven met een vrij beperkt vocabularium, eenigszins stijf en stroef, in de wetten daarentegen: een rijkdom van woorden, een vocabularium van veel grooter omvang. Dat wijst er wel op, dat wij in de wetten van P eeuwenoude traditie voor ons hebben, uit verschillende generaties afkomstig. Men wapene zich, dat hier al licht oer-oud materiaal verborgen ligt, hoe ook in een nieuw systeem verwerkt.

Als nu de na-exielische wetgever zegt, dat een priester of een Naziraeër niet bij een *nefesj mēth* mag komen, dan komt dit praktisch wel neêr op het verbod om een „lijk" te naderen, zooals nog de Leidsche Vertaling overzet, maar hier is de technische term behouden, die ons nu nog leeren kan, waarom dat niet mocht. Zoo'n priester of Naziraeër stond gansch zeer bizonder tot Jahwe in betrekking, en daarom mag hij vooral

niet in aanraking komen met een wezen, dat tot een rijk behoort, waarmede Jahwe niets van doen heeft. Dit is niet het „lijk”, want dit is slechts „stof”, maar dat is de *nefesj*.

Dat die *nefesj* eigenlijk de doode is, blijkt ook hieruit: wat in Lev. 19 : 28 nog „zich kerven voor een *nefesj*” heet, wordt in Deut. 14 : 1 „zich kerven voor een doode” genoemd. De wetgever der 7e eeuw heeft de ergernis reeds weggenomen, terwijl uit de codificatie der 5e eeuw blijkt, dat in de priesterlijke kringen de oude term behouden bleef.

Uit de groote beteekenis, die in de voorvaderenvereering de *nefesj* van een doode bezat is te verklaren het ontstaan van 't spraakgebruik om een levend mensch „een levende *nefesj*” te noemen. Dat spraakgebruik neemt de profetische auteur van Gen. 2 : 7 voor zijn rekening: ja, de mensch mag een „*nefesj chajja*” heeten, omdat God's *ruach* hen draagt en hem geschonken is op zeer intieme, zeer bizondere wijze.

Is het nu te veel geconcludeerd, als we door alles, wat we nu door de jongste opgravingen in Palaestina weten, aannemen, dat Egyptische denkbeelden in een zeker stadium van ontwikkeling op deze voorstelling van *nefesj* en *ruach* geïnfluënceerd hebben? De *nefesj* in het O. T. doet toch sterk denken aan den *Ka* der Egyptenaren. En deze komt weêr overeen, is oorspronkelijk wel synoniem, zooals we zagen, met de „schaduw” (*chaibet*); we denken aan de *refaïm*, de „slappen”. Het graf heet èn in Egypte èn in Palaestina „het huis der eeuwigheid”. De Prediker zegt immers: „de mensch gaat naar zijn eeuwig huis” (12 : 5) en daarmeê bedoelt hij het graf. Maar dit heet in Egypte ook „het huis van den *Ka*”. Is dat niet het aequivalent van *nefesj* voor grafteeken? De overeenstemming is groot.

Als we nu maar den ontwikkelingsgang der denkbeelden omtrent den *Ba* van stap tot stap konden volgen, dan zou allicht meer duidelijk een overeenkomst kunnen worden aangewezen tusschen één dier voorstellingen en het denkbeeld aan *ruach* te hechten in Gen. 2 : 7 en Pred. 7 : 12. Maar het is juist de eigenaardige, militante verhouding van den Jahwedienst

tot de voorvaderenvereering geweest, die hier, in Israël, een gansch andere geschiedenis der denkbeelden heeft te voorschijn geroepen, dan in Egypte. De overeenkomst is, dat in een zeker stadium der geschiedenis, zoowel in Israël als in Egypte, geloofd werd, dat bij den dood *tweeërlei* levensbeginsel het lichaam verlaat. Het eene blijft zooveel mogelijk bij het lijk. En dat Israël dit ook zeer beslist aannam, blijkt uit het gebod om de *nefesj* van een doode te ontwijken, uit het brengen van doodenoffers, waarmede Jezus Sirach nog spot (30 : 18), die in den Talmud nog verboden moeten worden en uit den naam *nefesj* voor een grafmonument. Het andere beginsel keert tot de godheid terug. De oudste Memphitische opvatting doet nog den samenhang vermoeden met de andere voorstellingen. In Egypte wordt dit meer en meer gewijzigd door de diepzinnige theologie der priesters, het klimt tot een leven met of in de goden. In Israël, waar minder speculatief denken gevonden werd, en door de eigenaardige verhouding der openbaringsreligie tot den volksgodsdienst, komt het niet verder dan hiertoe: het onpersoonlijk levensprincipe, de *ruach*, keert tot den Schepper terug [1]).

Het was mij vooral om de methode te doen, en niet zoo zeer om tot vaste resultaten te komen, waarvoor het materiaal alsnog niet rijk genoeg is. Daarover nog een enkel woord ten slotte. Hoe moet men woorden en teksten verklaren? Zeker niet ieder op zich zelf, om zoo door een optelsom tot kennis der geschiedenis, nog wel der historie van geestelijke denkbeelden te komen. Die geschiedenis is voortgegaan, zonder zich

[1]) Prof. Kristensen maakte mij opmerkzaam op treffende overeenkomsten tusschen plaatsen uit het zoogenaamde Doodenboek omtrent den *Ba* en de *Ruach Elohim* in Gen. 1. Doodenboek 85, r. 7 „Ik ben de heer van 't licht," r. 8, „Mijn *Ba* is de *Ba* der goden" (*Ruach Elohim*). R. 12 „Ik ben *Ba*, de Schepper van het oerwater, dat in het doodenrijk zijn plaats heeft; mijn nest is niet gezien, mijn ei is niet gebroken; ik ben de heer der hoogten en mijn nest is aan de uiteinden van het uitspansel." Men vergelijke het broedend zweven over de wateren van de *Ruach Elohim* in Gen. 1 vs. 3. Zie voorts: Theol. Tijdschr. 1909, afl. Juli, blz. 398, nadere mededeelingen van Kristensen.

aan de opteekening van denkbeelden te storen. En die opteekening is gebrekkig, toevallig, als een niet- of wel- of gedeeltelijk gelukte momentfotografie te beschouwen. Vooral moet dit bedacht worden, waar we staan tegenover de weinige fragmenten eener litteratuur, die over minstens 1000 jaren loopt, welke fragmenten wij Oude Testament noemen.

Uit die toevallige „momentopnamen" een doorloopende geschiedenis van denkbeelden te schrijven zal maar zeer weinig gelukken. Vooral niet als deze grootendeels ontleend zijn aan een godsdienst, die door een andere religie teruggedrongen en overwonnen is. Maar daarom moeten die enkele overblijfselen te meer door ons zeer hoog gewaardeerd worden.

Het feit, dat Obbink meent ontdekt te hebben, dat n.l. de dooden in het O. T. nergens „zielen" genoemd worden, zal anders verklaard moeten worden. Dat het inderdaad bijna nergens geschiedt, zal — indien het niet toevallig is — als een opzettelijk vermijden van een technischen term uit den doodencultus moeten worden opgevat. Zoo heeft immers de meest profetische wetgever in den Pentateuch „zich kerven voor een *nefesj*" (Lev. 19 : 28), in „zich kerven voor een doode" veranderd? (Deut. 14 : 1). En hebben niet altijd de auteurs zelf dit gedaan, dan zou men nog kunnen denken aan wijzigingen door de schriftgeleerden. Zoo zou het niet onmogelijk zijn, dat *nefesj* alleen oorspronkelijk bijna altijd voor een doode gebruikt werd en dat *mēth* er achter gevoegd een *tikkun sopherim* is, een correctio scribarum. Men schrapte niet gaarne een woord in den heiligen tekst, maar voegde liever de verbetering er bij. Dan zou „levende *nefesj*" in Gen. 2 : 7 een oppositum van of liever een nadere praeciseering tegenover *nefesj* alleen zijn. De schriftgeleerden hebben voorts immers ook in menschelijke eigennamen *baäl* veranderd in *bosjeth* (schande), b. v. Isjbaäl en Meribbaäl in Isjbosjeth en Mefibosjeth, omdat zij letterlijke gehoorzaamheid eischten voor het gebod van Ex. 23 : 13 „hun naam [n.l. der afgoden] zal uit uw mond niet gehoord worden". En de dooden waren in de voorvaderenvereering „goden". Men denke slechts aan de

toovenares van Endor, die, als zij Samuël voor Saul uit het doodenrijk doet opkomen, zegt: „ik zie een god uit den grond opkomen" (1 Sam. 28 : 13). Zij waren goden, tot wie men bad, die men om raad vroeg in moeilijke gevallen (Jez. 8 : 19, Deut. 18 : 11). Men eerde deze machten, deels uit eerbied en liefde, deels uit vrees, met offers, vasten en andere cultusgebruiken. Maar door den invloed der Jahwereligie worden zij steeds meer de „schimmen", en neemt men hun ouden naam niet meer op de lippen, maar vervangt ze door onschuldige benamingen als „dooden", „verwelkten", „slappen". Ik geloof vooralsnog, dat prof Matthes door den geleerden Haagschen predikant niet verslagen is, hoe minutieus zijn onderzoek ook moge zijn.

Ten slotte. Alle licht, dat we maar kunnen opvangen, om de geschiedenis achter het Oude Testament liggende beter te verstaan, moeten we gretig en dankbaar aanvaarden. Ik vrees wel eenigszins, dat men het licht uit Egypte nog maar zwak zal vinden. Toch vind ik vooral de overeenkomst van de dichotomische opvatting van 's menschen geestes- of zieleleven, waar — blijkens de opgravingen — een historisch verband zoo waarschijnlijk is, zeer opmerkelijk. Maar ook koester ik de hoop en de verwachting, dat meerdere opgravingen van amuletten en goden in Palaestina en meer historisch-kritisch onderzoek van oude teksten uit het Nijlland door Egyptologen — als eenmaal op het verband met Israëlietische denkbeelden de aandacht is gevestigd — op den duur veel duisternis zal doen opklaren.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en JUNI 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, KERN, VAN DER WIJCK, DE SAVORNIN LOHMAN, VERDAM, DE LOUTER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VAN HELTEN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bericht van de Heeren Kuiper en Warren dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter leest den brief voor waarin het overlijden gemeld wordt van wijlen ons medelid Prof. de Goeje, wiens leven door een bevoegde hand zal beschreven worden, en wiens voortreffelijke eigenschappen als mensch en geleerde, benevens zijn verdiensten jegens de Kon. Akademie, welke Prof. de

Goeje steeds ook zoo eervol vertegenwoordigde bij de Associatie der Akademiën, door den Voorzitter in hartelijke woorden herdacht worden.

Ingekomen is een schrijven van den Minister van Binnen. Z. dd. 28 Mei waarin Z. E. geen bezwaar heeft Prof. C. M. Vollgraff te Groningen tot gedelegeerde der regeering te benoemen bij het praehistorisch Congres te Beauvais indien Z. H. G. dat buiten bezwaar van 's Rijks schatkist wil waarnemen, waar Prof. Vollgraff in berust.

Dito van 26 Mei, mededeelende dat de wijziging onzerzijds voorgesteld van Art. 5 van het Reglement voor de Kon. Akademie, bij Kon. besluit van 21 Mei 1909 n°. 13 is goedgekeurd. De tweede en derde alinea's luiden nu aldus: „Tot Correspondent zijn verkiesbaar personen, verblijf houdende in de Overzeesche bezittingen des Rijks en in het buitenland gevestigde Nederlanders. Aan gewone leden der Akademie, die zich in het buitenland vestigen, wordt de titel verleend van Correspondeerend Lid."

Een brief van Prof. Bode te Berlijn met beleefde dankzegging voor zijn benoeming tot buitenlandsch lid.

De H.H. Kuiper en Boissevain brengen verslag uit over de verhandeling ingezonden door de H.H. Hesseling en Pernot en adviseeren tot opname in de werken der Akademie. Aldus wordt besloten.

Hierna leest Prof. Wildeboer zijn opstel over „Ziel en geest in het Oude testament". Uitgaande van Genesis II: 7 bestrijdt hij de opvatting in deze materie door Dr. H. Th. Obbink voorgestaan tegenover Prof. J. C. Matthes; hij gaat na de beteekenis der woorden en begrippen *nefesj* „ziel" en *ruach* „geest" bij de Hebreeën en licht die toe door vergelijking van de *Ka* en de *Ba* der Egyptische theologie, wier invloed z.i. zeer groot is geweest op den Israëlitischen volksgodsdienst, zooals steeds meer blijkt uit de opgravingen, terwijl die Volksgodsdienst met de Jahwe religie door onderlingen strijd en wrijving ook op dit punt de traditioneele opvattingen gevormd hebben.

Deze zeer toegejuichte studie zal worden opgenomen in de Versl. en Mededeelingen.

Hierna spreekt de Heer Caland over Indisch bijgeloof betreffende de haarwervels en krullen van het paard, en beantwoordt enkele opmerkingen van de H.H. Snouck Hurgronje en Kern. Ook dit stuk zal verschijnen in de Versl. en Mededeelingen.

Bij de rondvraag biedt de Heer Kern aan, namens den Correspondent Dr. M. J. van Baarda, diens leiddraad van de Galila'sche dialekten op Halmaheira, Dr. Caland zijn duitsche bewerking met inleiding van de Vaitānasūtra der Atharvaveda ter opname in de werken, en de Heer Uhlenbeck zijn Ontwerp eener vergelijkende Vormleer van eenige Algonkitalen met hetzelfde doel. De Commissie van Redactie zal hieromtrent voorstellen doen. Namens Prof. Blok wordt aangeboden diens nieuwe uitgaaf van een Nederlandsche Stad in de Middeleeuwen.

Sluiting.

VERSLAG

OVER HET WERK GETITELD

POÈMES PRODROMIQUES EN GREC VULGAIRE

ÉDITÉS PAR

D. C. HESSELING ET H. PERNOT, docteurs ès lettres.

Het door de heeren Hesseling en Pernot aangeboden geschrift bestaat uit drie hoofddeelen:

een inleiding,

een critische uitgave der vier ptochoprodromische gedichten met apparatus criticus,

een uitvoerig vocabularium.

In de inleiding wordt, na eene analytische inhoudsopgave der vier op naam van Prodromus onderscheidenlijk door Coraïs, Miller en Legrand uitgegeven gedichten, uitvoerig betoogd, dat deze niet het werk kunnen zijn van den bekenden rhetor Theodorus Prodromus, maar veeleer moeten worden beschouwd als te behooren tot een genre van parodieën, waarin het vragen om geld en gunst, gelijk hofdichters als Prodromus dat plachten te doen, wordt bespot. Tot dien spot behoort ook de keuze van den naam, Ptochoprodromus. Ofschoon feitelijk dus deze gedichten anoniem zijn en met Prodromus niets te maken hebben, zijn zij voor de kennis van het gemeen-grieksch van de twaalfde en volgende eeuwen van zeer groot gewicht en verdienen ten volle eene critische uitgave, gegrond op nauwkeurige collatie der handschriften.

Eene zoodanige uitgave is door de heeren Hesseling en Pernot in het tweede gedeelte van hun werk ondernomen. Be-

langrijk is daarbij vooral, voor de kennis van de ontwikkeling der gemeen-grieksche taal, van den invloed van het Latijn op deze taal enz., de door hen gegeven vergelijking der in sommige gedichten zeer sterk afwijkende lezingen van verschillende handschriften, alsmede der voor dit genre van gedichten karakteristieke interpolaties.

Niet slechts door de aan den tekst toegevoegde aanteekeningen, doch ook door tal van belangrijke lexicologische en grammatische opmerkingen in de geheel volledige woordenlijst hebben de heeren Hesseling en Pernot zorg gedragen dat voor de beoefenaars van het z.g. „vulgair-grieksch" deze geschriften in wetenschappelijk betrouwbaren vorm uitgegeven een kostbaar hulpmiddel kunnen zijn.

Op dien grond zijn de ondergeteekenden van oordeel dat de uitgave van bovengenoemd werk in de „Werken der Koninklijke Akademie van Wetenschappen" ten zeerste aanbeveling verdient.

U. Ph. Boissevain.

K. Kuiper.

OVER HET BIJGELOOF DER HAARWERVELS OP HET PAARD.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. CALAND.

Ons medelid J. J. M. de Groot besluit zijn opstel in de Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië van 1899 (deel VI, VIe volgreeks p. 201—212), hetwelk getiteld is: „Iets naders omtrent het bijgeloof der haarwervels op het paard in Oost-Azië", met de volgende vraag: „zal kennis van het oesöran-bijgeloof van andere streken van Azië, bijv. Voor- en Achter-Indië, Perzië, Arabië en Mongolië of Tartarye, eenig licht over die geschiedenis (nl. van de verbreiding van het paard) ontsteken? Wij betwijfelen het niet; doch wie helpt ons aan die kennis?"

Aangezien tot nog toe, voor zoover mij bekend is, niemand aan de roepstem van den Heer de Groot gehoor gegeven heeft, wil ik trachten in het volgende eene bijdrage te leveren tot de beantwoording dezer vraag.

Het geloof namelijk, dat men aan zekere haarwervels of haarkrulletjes aan een paard kan zien of het goede of kwade karaktereigenschappen bezit en of het zijn berijder en bezitter geluk of ongeluk zal brengen, komt al vrij vroeg ook bij de Hindoes voor. Het was bekend dat dit bijgeloof op Java bloeide en in zijn bovengenoemd opstel deelt de Heer de Groot ons mede, dat het ook den Japanners en Chineezen bekend geweest is. Bij de Hindoes maakt het deel uit van de hippologie en is bij hen tot een soort van wetenschap geworden. Omtrent dit bijgeloof worden wij uitvoerig ingelicht door twee werken,

wier tijd van ontstaan ik evenwel niet bij benadering kan aangeven. Het eene werk heet: *aśvavaidyaka* (d. w. z. „paardenheelkunde") en gaat op naam van Jayadattasûri, het andere draagt den titel: *aśvacikitsita*, een titel die hetzelfde aanduidt als de evengenoemde; dit heet geschreven te zijn door Nakula. Beide werken, in gebonden stijl, in ślokas, vervat, zijn uitgegeven in de Bibliotheca Indica. Beide berusten op een ouder origineel, namelijk op het werk over Hippologie van Śālihotra, een wijze, een muni, die zich op dit gebied grooten roem heeft verworven; zijn naam komt reeds voor in 't Mahābhārata, o. a. in de episode van Nala en Damayantī en in het Pañcatantra, waar ook een vers van hem wordt medegedeeld. Dat het oorspronkelijke werk van Śālihotra nog bestaat, is niet aan twijfel onderhevig; Albr. Weber berichtte [1]) in 1876 dat zich te Londen van dezen tekst twee recensies bevinden doch volgens den Catalogus Catalogorum van Aufrecht zijn volledige hss. slechts in Britsch-Indië voorhanden; het eerste hoofdstuk van het acht kapittels omvattende werk is in één handschrift ter India office Library [2]) aanwezig, doch dit hoofdstuk bevat, zoo ik juist zie, niet de leer der āvartas. Een dergelijk werk moet reeds in 1361 in 't Arabisch vertaald zijn. Bij gebreke aan het werk van Śālihotra kunnen voorshands de twee genoemde teksten ons inlichting geven; de auteur van den éénen, Nakula, verzekert uitdrukkelijk dat Śālihotra zijn gezagsman is en de schrijver van 't andere werk zegt datzelfde implicite.

Omtrent de gunstige en ongunstige haarwervels dan bericht ons Jayadatta [3]) het volgende:

Twintig haarwervels worden als gunstig en zes en twintig als ongunstig beschouwd. De gunstige zijn de volgende: 1. op de bovenlip (*prapāṇa*); 2. aan de mondhoeken; 3. op 't voorhoofd twee, drie of vier: het bezit van een paard met zulke krullen belooft grooten rijkdom; 4. drie haarwervels eveneens

---

[1]) Akad. Vorl. über indische Litaraturgeschichte [2], p. 285, noot 305.
[2]) Cat. of Skt. Mss. in the Library of the I. O. Part V, p. 986.
[3]) Aśvavaidyaka III, 29—72.

op 't voorhoofd, boven elkaar, heeten de *niḥśreṇi* (ladder): dit kenteeken voorspelt den bezitter welslagen in alles wat hij onderneemt; 5. op de plek waar de haren boven 't voorhoofd beginnen: zulk een wervel bevordert de overwinning in 't gevecht; 6. op den hals nabij de plaats van den „belband" (*ghaṇṭābandha*): deze wervel heet *devamaṇi* (goden-kleinood) en beduidt geluk; 7. aan den wortel van 't oor; 8. op de boven-voorpooten; 9. op de plaats tusschen de ooren, waar de manen beginnen; 10. op den schedel (*mastaka*): vooral de laatste is gunstig; 11. vier haarwervels op de borst; 12. één op de keel (de plaats onder die welke sub 6 is genoemd): deze wijst op rijkdom en vervulling van alle wenschen; 13. op de holte (*randra*) aan den buik; 14. op de holte daarboven (*uparandhra*) en eindelijk de haarwervels die gelijkenis vertoonen met de attributen van Viṣṇu, nl. 15—20: met een mossel, een discus, een knots, een bliksemschicht, een schelp en een lotos: die vooral zijn zeer gunstig. De ongunstige haarwervels, wier getal van zes en zeventig moeilijker valt te specificeeren, bevinden zich: 1. op den snuit (*protha*) tusschen de neusgaten: deze duidt op den ondergang der bezitters; 2. boven de neusholten: die voorspelt den bezitter leed; 3. op de wangen: die zijn doodelijk; 4. op den zoogenaamden „traanval", de plaats onder de oogen: deze wervel is schrikbrengend en voorspelt ondergang van de familie des bezitters; 5. op den slaap: duidt eveneens op den ondergang des bezitters; 6. op de wenkbrauwen: zulk een haarwrongetje beduidt scheiding van vrienden en mislukking van iedere onderneming; 7. op nekspier, hals en bovengedeelte van den kop; 8. op de oksels: die maken dat de bezitter weldra in den strijd zal sneuvelen; 9. op de kinnebakken rechts en links; 10. op de kin; 11. op de twee ooren; 12 op den *galaka*, nl. 't gedeelte aan den hals onder de keel; 13. op de schouderverbinding; 14. op den „bundel" (*kūrca*), waarmee waarschijnlijk 't dikke gedeelte vlak boven den hoef bedoeld wordt; 15. op de *kalā*: 't zijdegedeelte van het been tusschen knie en hoef, acht vingerbreedten boven den kūrca: een haarwervel dáár voorspelt dat de berijder

door pijlen den dood zal vinden; 16. op den „bult" (d. w. z. de plaats waar de bult bij een buffel gevonden wordt); 17. op den *vāha*, de plaats vóór den bult: zulk een āvarta voorspelt den bezitter mèt zijn zoons den dood; 18. op den *kikasa* (= *kākasa*), de plaats boven den *vāha*: een paard met zoo'n haarkrul is onheilspellend; het zal mèt zijn berijder in den slag gedood en door verscheurende dieren verslonden worden; 19—22. haarwervels op 't midden van de borst, op de plaats waar de berijder zit, op het hart, op de knie, spellen zonder twijfel den berijder den ondergang; het paard dat (23) op de flanken haarwervels heeft, brengt den berijder mèt zijn partij snel den ondergang, gelijk de zon de nevelen doet verdwijnen; een krul (24) aan 't zachte deel van den hoef maakt de berijder ongelukkig en eveneens (25) op het dik van 't been en (26) op de knieen. Als armoede voorspellend gelden voorts haarwervels 27. op den navel; 28. op het scrotum; 29. op 't kruis; 30. aan den staartwortel. Een (31) op 't onderlijf voorspelt ziekte; als infaustus geldt ook een haarkrul (32) op den anus en (33) op het frenulum praeputii; de haarkrul *liṅga* geheeten en gelegen (34) op 't vleezige deel der clunes en (35) op de onderschenkel verkondigen den berijder 't verlies van al zijne have. Behalve dezen zoogenaamden *liṅgāvarta* onderscheidt men nog de „honderdpoot" (*śatapadī*), een krul die deze gestalte heeft; den knop (*mukula*), die de gestalte heeft van den knop van den muskaatboom; den „klomp, verdichting" genoemden āvarta, gevormd door een gekrulde ineengedrongen haarmassa; de „sandaal" (*pāduka*) en halfsandaal (*ardhāpāduka*); de „schelp" (*śukti*) en ten achtste den *vatsāvalīḍhaka*, den op een kalfstong gelijkenden āvarta. De beschrijving eindigt met de mededeeling dat de tien gunstige krullen als volgt met de goden in verband gebracht worden: die op de lip (*prapāṇa*) is aan de Windgoden, die op 't voorhoofd aan den Vuurgod gewijd; de twee op de borst aan de beide Aśvins; de twee op 't hoofd aan Zon- en Maangod; de twee op de holte (*randhra*) aan den Krijgsgod en diens zoon (Viśākha); de twee op de opperholte (*uparandhra*) aan Viṣṇu en Śiva. Deze tien

āvartas zijn op een paard in de hoogste mate gezocht. [1]) Dat het hier genoemde tiental van oudsher bekend is geweest, zal in 't vervolg blijken.

Met de hier gegeven opsomming der āvartas volgens Jayadatta stemt, althans in hoofdzaak, de mededeeling van een anderen auteur overeen, wiens werk gelukkigerwijze wèl kan gedateerd worden, nl. Varāhamihira in zijne door onzen Voorzitter uitgegeven en in 't Engelsch vertaalde Bṛhatsaṃhitā. De bedoelde passage [2]) uit dit werk, dat uit de eerste helft der 6e eeuw na Chr. dateert, luidt als volgt: „Ongunstig zijn zij (nl. de haarwervels) op den „traanval", de kinnekak, de wang, de hart(streek), de keel, de neus, den slaap, de heup, het abdomen, de knie, het scrotum, den navel, den schouder, en aan den aars, aan de linkerbuikzijde en de linkerpooten. Die welke zich bevinden op de bovenlip (*prapāṇa*), de keel, het oor, op 't midden van den rug, boven de oogen, aan de lippen, de dijen, de voorpooten (*bhuja*), den buik, de flank, die, mèt dien op 't voorhoofd, zijn gunstig. Eén constante wervel rekent men op de onderlip, één in de haren van het voorhoofd, twee telkens op de holte (*randhra*) en de „opperholte" (*uparandhra*) en op den kop en twee op de borst." Ook hier dus de t i e n goede wervels, vermeld aan 't einde der opsomming van Jayadatta. Niet alles is even duidelijk; er schijnt in de lijst der gunstige en ongunstige wervels tegenspraak te heerschen, daar bijv. in beide opsommingen de keel genoemd wordt, in 't origineel door hetzelfde woord aangeduid. Met „traanval" is volgens den Commentator gemeend de plek onder de wangen; volgens de beteekenis van 't woord is het het onderste gedeelte van 't oog, de plaats waar de traanbuis eindigt. Niet zeker is het, wat met „holte" en „opperholte" bedoeld wordt; de Commentator zegt, dat „holte" de plaats is tusschen buik en navel, en „opperholte" de plaats daarboven; ook niet duidelijk.

---

[1]) Moet men uit 't onmiddelijk volgende: *apy ekena vihīnāś ced bhaveyur aśubhās tadā* besluiten dat ze allen tien tegelijk vereischt zijn?

[2]) Bṛhatsaṃh. 66. 2—4.

Behalve in de genoemde teksten, vindt men nog in een ander werk eene opsomming der gunstige haarkrulletjes, nl. in het Mahābhārata en wel in eene episode, die van Nala en Damayantī, die stellig niet tot de jongste stukken behoort, doch zeker wel voor ouder mag worden gehouden dan de reeds geciteerde teksten en althans voor 't begin onzer jaartelling moet geplaatst worden. Wanneer koning Ṛtuparṇa aan zijn wagenmenner Vāhuka-Nala den wensch heeft kenbaar gemaakt snel naar den svayaṃvara van Damayantī te rijden, kiest Nala paarden uit die mager, van edel ras, en van alle slechte merkteekens vrij en van de tien gunstige haarwervels voorzien (*śuddhān daśabhir āvartaiḥ*). De koning echter maakt aanmerking op Nala's keuze der paarden, doch Nala antwoordt:

eko lalāṭe dvau mūrdhni dvaudvau pārśvopapārśvayoḥ |
dvaudvau vakṣasi vijñeyau prayāṇe caika eva tu || [1])

d. w. z. „één is er op 't voorhoofd te vinden, twee op den kop, twee telkens aan flank en opperflank, twee op de borst en één op den prayāṇa".

Ook deze passage biedt eenige moeilijkheden. Ten eerste het woord *prayāṇa*, dat volgens Nīlakaṇṭha rug moet beteekenen. Het lijdt echter, naar mijn inzicht, geen twijfel, of wij hebben hier 't zelfde woord als in de uit Varāhamihira en Jayadatta aangehaalde passages, waar de tien gunstige āvartas beschreven worden: in plaats van *prayāṇe* moet stellig *prapāṇe* („op de bovenlip") gelezen worden. Wat betreft *pārśvopapārśvayoḥ*, het parallelisme met *randhroparandhrayoḥ* in de beide vermelde teksten springt in 't oog. Stelt men die uitdrukkingen gelijk dan blijkt dus de opsomming der tien goede krullen in al onze teksten overeen te stemmen.

Er zijn dus bij de Hindoes tien bij uitstek gunstige haarkronkels bekend. Van deze stemt die op de haren van het

---

[1]) MBh. III. 71. 16 = Nalopakh. 19. 17. Hier mag niet verzwegen worden, dat reeds Nīlakaṇṭha vermeldt, dat in sommige zijner bronnen dit vers niet aanwezig was. Doch al is de plaats eene interpolatie, de śloka, waar van de tien gunstige wervels sprake is, kan niet verdacht worden.

voorhoofd overeen met den *baja kĕpranggoel* van onzen Archipel, terwijl zij ook aan de Japanners bekend is, vergel. Mayer, een blik in het Jav. Volksleven, dl. I, p. 147 (n°. 2) en de afbeelding in de Bijdragen l. c. p. 204. Een met den āvarta op de bovenlip geteekend paard bij de Hindoes, stemt overeen met een *boedjangga ngoembara*: een paard met een zwarte haarkrul op de bovenlip (Mayer, p. 148, n°. 3, vgl. p. 150, n°s. 16, 20). Neemt men nog in aanmerking de verdere opsomming der gunstige āvartas volgens Varāhamihira en Jayadatta, dan zal 't geen moeite kosten nog meer punten van overeenstemming aan te wijzen. Ook de ongunstige wervels der Hindoes, der Maleijers en der Japanners stemmen ten deele overeen; 't meest opvallend is wel de overeenstemming tusschen den āvarta op den *aśrupāta* met den *taḍah-loeh* of *taḍah heloeh* (Bijdr. l. c. p. 203) der Maleijers, die eveneens bij de Japanners voorkomt en volgens de Groot's mededeeling ook den Chinees als ongunstig geldt, die hem „traanopvanger", „traandruppel" noemt, wat bijna hetzelfde zegt als de hindoesche term *aśrupāta*.

Ofschoon de overeenstemming nu niet zoo volkomen is, bestaat er toch grond om aan te nemen, dat het haarwervelbijgeloof, althans in onzen Archipel mèt zooveel anders van de Hindoes afkomstig is. Twee omstandigheden vooral spreken hiervoor. Ten eerste het feit, dat den Javanen reeds vroeg moet bekend geweest zijn zekere traditie omtrent het bovengenoemde werk over Hippologie van Śālihotra. Dr. Juynboll was zoo vriendelijk mij hieromtrent te berichten, dat het woord *śālihotra* voorkomt op een plaats in 't oud-javaansche Rāmāyaṇa, die in de vertaling, mij daarvan door dien geleerde welwillend verstrekt, luidt: „Zij die ervaren waren in de olifantenkennis bestegen uitgelaten dolle olifanten, met zorg hen bestijgende: zij die bedreven waren in de p a a r d e n k e n n i s staken (?) met hun dolk". Het woord *śālihotra* wordt hier dus, volgens Dr. Juynboll, niet meer als eigennaam doch zooals ook reeds bij de Hindoes 't geval is met de beteekenis „het werk van Śālihotra" of „paardenkennis, hippologie" gebruikt. Zoo men dus al

niet mag veronderstellen, dat er een javaansche bewerking van 't boek van Śālihotra bestaan heeft, blijkbaar hebben de Hindoes toch hun hippologische kennis naar Java overgebracht. Ook is het opvallend, dat zooveel benamingen van de haarwervels op Java zuiver Sanskrit zijn (bijv. *boedjangga* = *bhujaṃga*; *nilakanta* = *nīlakaṇṭha*; *radjawahana* = *rājavāhana*; *śri-laba* = *śrīlābha*; *wishnoe-moerti* = *viṣṇumūrti*). De tweede grond, die ons doet veronderstellen, dat het bijgeloof, waarvan hier sprake is, uit Hindoestan is ingevoerd, is de waarneming, dat het bij de Hindoes ook in andere gevallen dan bij paarden een rol speelt. Of de haarkronkels gunstig of ongunstig zijn, is een punt dat namelijk ook bij de keuze eener vrouw gewicht in de schaal legt. Zoo wordt in het Śāṅkhāyana gṛhyasūtra (I, 5. 9) als echtgenoote een meisje aanbevolen op wier nek zich twee naar rechts gekeerde haarkronkels (āvartas) bevinden: zulk eene zal haar man zes kinderen van 't mannelijk geslacht schenken. In het Kauśikasūtra [1]) wordt zekere offerande voorgeschreven voor 't geval dat een jongen of meisje twee haarkronkels op 't hoofd hebben, waarvan de eene linksom gedraaid is. Ook tegenwoordig wordt door de Canareesche schaapherders te Hospet en de Tamilsche landbouwers (Palli's) groot gewicht gehecht aan die haarwervels bij de keuze eener echtgenoote [2]). Geprezen wordt volgens Varāhamihira [3]) de vrouw wier diep liggende navel een wervel naar rechts, doch gelaakt eene wier pudendum een haarwrong naar links vertoont. En voor trekossen geldt het als een goed teeken, zoo ze op de linkerzijde een naar links en op de rechterzijde een naar rechts gewenden haarkronkel hebben [4]). Ter verduidelijking moge nog er aan herinnerd worden, dat met „naar rechts" en „naar links" gekeerd bedoeld wordt de

---

[1]) Kauś. sū. 124. 1; de tekst moet bedorven zijn. Met Weber de woorden *savyāvṛd ekodeśāvartas* als glossema te schrappen, is niet wel mogelijk, juist omdat het begrip *savyāvṛt* in het verband noodig is.

[2]) Thurston, Ethnographic Notes in Southern India, p. 84.

[3]) Bṛhatsaṃhitā 70. 4, 17.

[4]) l. c. 61. 13.

wending met de zon om en tegen de zon in; de kronkel, die naar rechts gekeerd heet, draait zich dus in de richting, waarin de wijzers van het uurwerk zich bewegen. Op de merkwaardige Chineesche afbeelding van het paard, te vinden in de Groot's genoemd opstel, onderscheid ik duidelijk twee soorten haarkrullen, eenigen naar rechts, anderen naar links gedraaid. Het is mij niet bekend of de Chineezen ook aan de beweging naar rechts of naar links dezelfde beteekenis hechten als de Hindoes, bij wie het *pradakṣiṇam* en *prasavyam* zulk een groote rol speelt. Zoo dit niet het geval is, zou men dit feit als een argument kunnen doen gelden ten gunste der stelling, dat ook de Chineezen het bijgeloof uit Hindoestan hebben overgenomen. Dat het haarwervel-bijgeloof ook voor de Arabieren van gewicht is, bewijst eene mededeeling van Nachtigal in zijn werk Saharā und Sūdān (dl. I, p. 500), waarop ons medelid Houtsma zoo vriendelijk was mij opmerkzaam te maken. Het heet daar: „Sie (nl. de Arabieren) ziehen aus den zufälligsten Eigenschaften, wie besonders aus der Richtung und Anordnung des Haarwuchses am Halse auf der Stirn und in den Weichen, die gewagtesten Schlüsse über Temperament, Ausdauer und Geschwindigkeit der Tiere." Het komt mij zeer aannemelijk voor, dat ook de Arabieren deze leer aan de Hindoes ontleend hebben, daar het, zooals boven door mij vermeld werd, bekend is, dat al vroeg Indische werken over Hippologie in 't Perzisch en Arabisch vertaald zijn.

Wanneer nog eenmaal het volledige werk van Śālihotra binnen ons bereik komt, zal wellicht over het haarwervelbijgeloof het laatste woord kunnen gesproken worden; tot dien tijd moeten wij ons met deze fragmentarische gegevens vergenoegen, die er trouwens alle op wijzen dat ook hier de Hindoesche cultuur haren invloed heeft doen gelden.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den SEPTEMBER 1909.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, KERN, VAN DER WIJCK, DE SAVORNIN LOHMAN, ASSER, VERDAM, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, VAN LEEUWEN, BLOK, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HESSELING, WOLTJER, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris, en van de Natuurkundige Afdeeling KORTEWEG, H. G. VAN DE SANDE BAKHUYZEN en VAN DER WAALS.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is eene mededeeling van de Reale Academia delle Scienze di Torino dat ons buitenlandsch medelid Baron Domenico Carutti di Cantagno op 4 Aug. jl. aldaar overleden is. De voorzitter herdenkt zoowel dezen geleerde als ook ons oud-lid De Boncval Faure, van wiens overlijden evenwel geen officieele kennisgeving tot ons gekomen was.

Verder kwamen voor den Hoeufftwedstrijd in de volgende gedichten:

De Siciliae et Calabriae excidio. Vallis Mariana. Sacellum ad tres spicas Laus Humanismi. California.

De voorzitter deelt mede dat wij te Leipzig bij het 5e eeuwfeest vertegenwoordigd zijn geweest door Prof. Symons, te Genève door Prof. J. J. P. Valeton en dat Prof. C. W. Vollgraff en Dr. G. Brom de Regeering vertegenwoordigden te Beauvais bij het 5e Congres van de Société préhistorique de France, en bij het XXIe Congres van den Bond van Genootschappen ter beoefening van Belgische geschiedenis en Oudheidkunde te Luik gehouden.

Op een confidentieel verzoek van den Minister van Binnenlandsche Zaken om opgave van Nederlanders die in aanmerking kunnen komen voor het Foreign fellowship of the royal Society of litterature is in de vacantie door het Bestuur geantwoord.

Daarna leest de heer Kuiper „Over de tegenstrijdigheden in den Homerischen Hesmeshymnus". Na den inhoud van dezen zang in zijn vijf onderdeelen geschetst te hebben, zet hij uiteen aan welke fouten sommige deelen mank gaan, en op welke wijze philologen van vroegeren en lateren tijd getracht hebben die te verklaren of zelfs te doen verdwijnen. Hij beoordeelt die pogingen, welke volgens hem mislukt zijn en op verkeerde methode berusten en toont aan dat men die fouten niet door besnoeiïngen en andere geweldadige middelen kan verwijderen, maar dat zij samenhangen met de persoon des dichters en de uiteenloopende sagen die hij tot één geheel trachtte te verwerken.

De spreker treedt in debat met de heeren Van Leeuwen, Naber en Six, en staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag beveelt Prof. Blok de nieuwe uitgave van het Biographisch Woordenboek, door hem en Dr. Molhuyzen te bezorgen, in de aandacht en belangstelling der Leden aan.

Na eene korte pauze wordt het portret van Prof. H. Kern onthuld met een rede van den voorzitter der Natuurkundige

Afdeeling, Prof. v. d. Sande Bakhuyzen, en die der Letterkundige Afdeeling, Prof. Chantepie de la Saussaye, die den heer Kern den dank betuigen zijner medeleden, dat hij goedgunstig beschikt heeft op den wensch om zijn beeltenis, vervaardigd door Jan Veth, voor de Koninklijke Akademie tot stand te doen brengen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

TEGENSTRIJDIGHEDEN IN DEN HOMERISCHEN HERMESHYMNUS

BIJDRAGE VAN DEN HEER

K. KUIPER.

De Homerische Questie, deze Lust und Qual der klassieke Philologen, die in hare eindelooze onoplosbaarheid zoovele vragen heeft beantwoord en zooveel nieuwe stelt, omvat naar het gewone spraakgebruik niet anders dan het onderzoek naar herkomst, ouderdom en samenstelling van Ilias en Odyssee. Met die beide gedichten echter staat door overeenstemming van compositie en karakterverwantschap in zeer nauw verband de los aaneengeregen en willekeurig geschikte collectie gezangen die bekend is onder den titel van Homerische Hymnen. Naast negen en twintig kleinere liederen — sommigen nauwlijks meer dan een aanroepingsformulier — omvat deze verzameling vier groote epische hymnen: één dubbel lied ter eere van den Delphischen en Delischen Apollo, één voor Hermes, één voor Demeter en één voor Aphrodite. Het vaderland dezer hymnen is ongetwijfeld verschillend, van hun geboortetijd kan men hoogstens zooveel zeggen, dat de vier groote hymnen niet veel ouder dan de zevende en niet jonger dan de zesde eeuw zijn: hun poëtische waarde is zeer ongelijk, en in ieder geval aanzienlijk geringer dan die van Ilias en Odyssee; maar gedicht als zij zijn in eene rhapsodentaal die geheel verzadigd is van homerische elementen, zijn ze voor de studie der homerische dictie nà Homerus van groot belang, en terwijl zij, door den aard der bezongen stof ons voerende van Delphi naar Delos, van Troas naar Boeotië, van Attica naar de Peloponnesus, ons

menigen diepen blik kunnen geven in het godsdienstig leven — soms zelfs in het geloofsleven — van de Hellenen der dagen van Solon, bieden zij bovendien in meer dan één opzicht door den aard hunner samenstelling uitnemende gelegenheid om op kleiner schaal de aannemelijkheid te overwegen van die bonte reeks van theorieën, die van F. A. Wolf's dagen af tot op onzen eigenen tijd toe ter verklaring van den ontwikkelingsgang der beide groote epische gedichten zijn opgesteld.

Onder deze Homerische Hymnen heeft nu bovenal de Hymne op Hermes sinds meer dan anderhalve eeuw de belangstelling der klassieke philologie gaande gehouden. Natuurlijk met afwisselenden uitslag — afwisselend ook voor de stemming van die geleerden die aan dit poëem hun aandacht hebben gewijd. Verlustigden zich sommigen in de schelmsche ironie van den dichter, anderen verklaarden vermoeid dat zij er niet in konden slagen de vijfhonderdtachtig regels van het gedicht ten einde toe door te lezen. Maar voor anderen weer was juist die langdradigheid een prikkel. Scherpte niet die eigenschap zelve hun vernuft wanneer zij de sporen zochten van contaminatie, van interpolatie, van corruptie? Eene bloemlezing uit de oordeelvellingen der bevoegde critici over den Hermeshymnus zou zelfs den meest geloovigen belijder van het absolute der literaire schoonheid aan het wankelen kunnen brengen; tevens echter zou ze dien lezer deze overtuiging schenken, dat zich ten opzichte der Homerische hymnen de kritiek inderdaad langs dezelfde lijnen heeft bewogen, die ons uit de geschiedenis der „homerische questie'' zijn bekend. Naast velerlei voortreffelijke methode treft hem dan zeker in het hymnenonderzoek eene zeer scherpzinnige maar soms tot bedillens toe gestrenge taktiek bij het opsporen van tegenstrijdigheden en een voortdurend streven om die tegenstrijdigheden in de compositie te verwijderen door expunctie, te verklaren door eene of andere contaminatie-theorie, in ieder geval deze onvolkomenheden en gebreken zooveel mogelijk af te boeken van de rekening des oorspronkelijken dichters.

Mijns inziens zal slechts in zeer enkele gevallen eene ver-

klaringsmethode, die bij een reusachtig en in langzaam ontwikkelingsproces gegroeid liederen-complex als de Ilias tot gunstige resultaten leidt, bij de grootendeels in latere periode ontstane hymnen met succes kunnen worden toegepast. Bepaaldelijk meen ik dat dit blijkt in de geschiedenis van de kritiek op den Hermeshymnus. Intusschen zal ik slechts zéér in het kort de hoofdlijnen dier geschiedenis ter karakterizeering der verschillende verklaringsmethoden aangeven, ten einde daarna door uitvoeriger behandeling van een paar allerwege als bijzonder onbegrijpelijk of verward gebrandmerkte gedeelten van den hymnus in het licht te kunnen stellen, in welk opzicht naar mijne meening de methode van kritiek, tot op onze dagen gevolgd, behoort te worden herzien. Voor zoo ver die behandeling wellicht zal voeren tot min of meer speciaal-filologisch détailonderzoek, meen ik de toegeeflijkheid uwer vergadering te mogen inroepen op grond van de overweging, dat wel het onderzoek zelf van specialen aard en de zaak niet uiterst gewichtig is, maar dat de methodologische questies, die dat onderzoek kan stellen, van algemeen letterkundig belang zijn.

Ofschoon ik slechts enkele passages van den hymnus nauwkeuriger heb te behandelen, is het wenschelijk ter inleiding en ter verduidelijking een kort overzicht van het geheel te doen voorafgaan. Reeds hieruit zal eenigermate kunnen blijken dat er inderdaad gereede aanleiding bestaat voor de algemeen heerschende meening, dat de hymne slecht gecomponeerd is, en rijk aan lastige onduidelijkheden, herhalingen en contradicties.

Men kan den hymnus verdeelen in *zes* gedeelten — natuurlijk eene geheel willekeurige en slechts gemakshalve gegeven verdeeling, die niet de strekking mag hebben om daaruit kritische conclusies te trekken.

I. vs. 1—19. Het eigenlijke proëmium. De dichter roept den steun der Muze in, ten einde Hermes te bezingen, den god die heerscht over het Cyllenegebergte en over het schapenrijke Arcadie, het kind geboren uit de heimelijke liefde van

Zeus en Maia, den aartssluwen roover, den leidsman der runderen, den gids van de droomen, den nachtelijken verspieder die de poorten beloert, den God, die zoo snel na zijne geboorte zoo wonderbare dingen heeft gewrocht voor de oogen der andere Goden. Een deel van die wonderdaden zal nu de hymne verhalen [1]).

II. vs 20—61. Het begin van deze is de uitvinding van de lier. Zeer kort na zijne geboorte kruipt de toekomstige rooversgod uit zijne wieg om de runderen van Apollo te gaan stelen. Maar bij het overschrijden van den drempel der Cyllenegrot waar hij geboren was, vindt hij eene schildpad. De waarde van deze vondst, de eersteling van alle ἕρμαια begrijpt hij terstond. Levend, zooals hij haar vond, is zij voor hem een gunstig voorteeken, een middel tot afwering van allen gevaarlijken magischen invloed: zij verzekert dus zijn succes op zijn eersten tocht. Maar hij staakt dien tocht nu toch even, om de schildpad onmiddellijk hare tweede nuttige roeping te doen vervullen: hij doodt haar om uit haar schild de zevensnarige cither te vervaardigen die zijn roem zal zijn. Nadat hij het ruggeschild van de gedoode schildpad met ossenhuid heeft overspannen, en er de horens, het juk en de snaren van schaapsdarmen op heeft aangebracht, beproeft hij onmiddellijk zijn nieuwe instrument en zingt daarbij een vroolijk schertsend loflied ter eere van de heimelijke minnarijen zijner ouders, ter eere van de nymfen die de dienstmeisjes zijner moeder zijn en ter verheerlijking van haar hooge grot en 't schoone huisraad dat daarin is. Na deze eerste proeve — die met nadruk eene improvisatie wordt genoemd en die grenst aan eene ondeugende parodie — legt hij voorloopig de cither weg in

[1]) Een deel, niet alle. Het stemt overeen met het karakter dezer hymnen-poëzie dat in het proëmium tot lof van den God zooveel mogelijk eeretitels worden samengebracht, zonder dat de dichter die allen in zijn verder verhaal toelicht. Er is daarom evenmin reden om met Gemoll vs. 14 ἡγήτορ' ὀνείρων in ἡγήτορα φωρῶν te veranderen als b.v. om aanstoot te vinden in het evenmin verder in de hymne geïllustreerde ἄγγελον ἀθανάτων van vs. 3.

zijne „heilige wieg" en begeeft zich ter runderroof. Hier begint

III. De Runderdiefstal, met eene episode (III[1]) Runderoffer aan den Alpheios. Bij het ondergaan van de zon bereikt Hermes de bergen van Pierië, waar de onsterflijke koeien der Goden grazen op ongerepte weiden. Vijftig koeien neemt hij mee. Door een drievoudige list (die ik hieronder uitvoeriger zal bespreken) maakt hij zoowel de sporen der dieren als zijn eigen voetspoor onkenbaar; eenen ouden boer die hem te Onchestos bij het akkerwerk — blijkbaar werkt de man 's nachts — met zijnen roof heeft opgemerkt bezweert hij — in hoogst onduidelijke en waarschijnlijk verminkt overgeleverde bewoordingen — aan niemand te verraden hetgeen hij heeft gezien; en eindelijk na een tocht „over vele schaduwrijke gebergten, door vele dreunende bergengten en langs vele bloemrijke weiden"* welker geografische bepaling de dichter meent aan zijne hoorders te kunnen overlaten — bereikt hij als de ochtendschemering nadert, en de Maangodin zich heeft begeven naar het uitkijkpunt dat zij iederen nacht inneemt,.... wat bereikt hij? Niet zijn grot op het Cyllenegebergte, zooals wij natuurlijk verwachten; maar op weg naar Pylos der Alphēus.

Hier wordt de tocht gestaakt. Blijkbaar is het einddoel van de reis hier bereikt. Maar vóór nu Hermes terugkeert naar zijn wieg in de Arcadische grot, heeft hier aan de Elische rivier een uiterst merkwaardig offer plaats. Hermes drijft wel het meerendeel der koeien in de „hooge grot", die straks de Pylische grot zal heeten, maar nadat hij op handige wijze — dit is zijn tweede uitvinding op dezen eersten levensdag — door wrijving van een houten stokje in een ander stuk hout vuur heeft gemaakt, slacht hij twee koeien (tot een holokaust?) en spreidt hun huiden uit boven voor de grot. Zorgvuldig doet hij daarna de sporen van het offer geheel verdwijnen, mengt de asch met het oeverzand, en daar — zooals gewoonlijk met dergelijke episodia het geval is — de tijd vrij wel heeft stilgestaan, komt hij na dit offer volbracht te hebben met gemak bij het eerste ochtendgloren weer te huis op den

Cyllene aan, en sluipt in zijn wieg. Zijn lier ligt daar natuurlijk nog, en terwijl hij nu deze achter zijn linkerarm verborgen houdt, antwoordt hij op de klachten zijner moeder, die blijkbaar weet dat hij kwaad tegen Apollo heeft uitgericht en zeer bezorgd is voor diens wraak, met onverschrokken beloften omtrent de eere die Maia en hemzelven in het vervolg, ook ondanks Apollo, zal geworden. Geeft Apollo daarin niet toe dan zal Hermes zich niet ontzien zelfs in te breken in den Delphischen tempel en den tempelschat te plunderen.

Hier vangt aan het IVe onderdeel: Onderzoek van Apollo en rechtspraak op den Olympos (182—395). Apollo, die blijkbaar in Piërië den diefstal bemerkt heeft, komt bij zonsopgang te Onchestos bij den onvermoeiden grijsaard, die daar nog steeds aan zijn akkerwerk is, beschrijft voor dezen oude eenigszins nauwkeuriger dan de dichter het voor ons had gedaan de heilige kudde, en vraagt om inlichtingen. De oude man geeft een oogenblik den indruk zich met een praatje van de zaak te willen afmaken, maar eindigt toch met in min of meer vage bewoordingen te verraden dat hij een kind meent gezien te hebben dat op zonderlinge wijze eenige runderen voortdreef. Terstond begrijpt nu Apollo dat Hermes de roover is, terwijl hoogere wijsheid — eene openbaring door een vogelteeken? — hem zegt dat Pylos de schuilplaats moet zijn. Maar op zijn tocht daarheen vindt hij wel is waar de sporen van de runderen, doch het feit dat dit spoor achterwaarts is gewend — dit was namelijk eene van Hermes' listen — brengt hem in de war. Hij gaat dus naar de Cyllene-grot, en terwijl bij zijne nadering Hermes vergeefs wegduikt onder zijne windsels, kijkt hij eerst in verschillende hoeken en gaten van het hol, of dáár zijn vee ook schuilt; maar keert zich daarna tot den kleinen dief en eischt inlichtingen. Vergeefs beroept zich Hermes op zijne kinderlijke onmacht tot zoo groot een kwaad, Apollo laat zich niet misleiden, hij pakt den kleinen roover aan en tilt hem met luiers en al — dus ook met de verborgen lier — uit de wieg. Wel dwingt nu het listige kind door eene hinderlijke onwelvoegelijkheid Apollo om hem neer te zetten, maar ook

dit helpt hem niet; hij moet voort, en om zoo mogelijk nog aan de noodzakelijkheid van aanwijzing der runderen te ontkomen daagt hij nu zelf Apollo tot pleidooi voor de rechterstoel van Zeus.

Onder algemeene belangstelling van de Olympusbewoners heeft daar nu een proces plaats, dat door Hermes' brutale list en zijne bereidvaardigheid in het zweren van misleidende eeden zeker in het nadeel van Apollo zou zijn afgeloopen, indien niet Zeus, hoezeer lachend om de listen van zijn guitig zoontje, Hermes toch had vermaand om nu, na zijn succes, op voorwaarde van pardon Apollo te wijzen waar de runderen scholen. Dit geschiedt nu in:

V Ontdekking der Runderen, en eerste uitwisseling van geschenken (vs. 396—502). Terstond als de broeders aan de „hooge grot'' zijn gekomen, bemerkt Apollo, door de beide uitgespreide huiden opmerkzaam geworden, dat er twee koeien ontbreken.

In toorn ontstoken dreigt hij, Hermes onschadelijk te maken en wil hem binden; maar door Hermes' wonderbare tooverkunst raken in plaats daarvan de koeien geboeid. Apollo staat reeds hierover verstomd; maar hoeveel te meer dan als de kleine booswicht ineens de nog steeds verborgen lier voor den dag haalt en een lied aanheft van theogonischen opzet! Apollo is verrukt en begeert zeer de kunst van hem te leeren, eigenlijk ook — al zegt hij het niet — de lier te bezitten. Hij biedt dus Hermes zijn zweep aan, hem aldus erkennend tot medeherder van de kudden, en dit geschenk aanvaardend geeft Hermes hem de lier. Maar terwijl hij zijnen broeder de verzekering geeft dat het dezen, door Zeus met alwetendheid begiftigd, zeker licht zal vallen het instrument te leeren bespelen, wijst hij er spijtig op, hoe onbillijk aan Apollo uitsluitend allerlei voorrechten boven hem zijn verleend, met name door zijne mantische oppermacht. Vragen om een tweede, met die mantiek in verband staande, gave, dat doet Hermes nu niet; maar dat hij er op hoopt is duidelijk.

Die laatste gave, die de vriendschap der broeders ten slotte

zal bezegelen wordt nu — op eene inderdaad niet zeer duidelijke wijze — beschreven in het VIe gedeelte: laatste wisseling van vriendschapsbewijzen 503—580. Volgens de door de commentatoren gevolgde en schijnbaar door de oude mythografen aanbevolene verklaring vindt nu n.l. Hermes ook nog de herdersfluit, de syrinx, uit en ontvangt voor dit nieuwe aan Apollo vereerde geschenk in ruil een deel van diens mantiek. Het is mijn doel eene poging te wagen eene andere voorstelling van den loop der zaken in dit gedeelte aannemelijk te maken, en ik kan er dus hier mede volstaan te constateeren dat de hymne met eene verzoening eindigt.

De vreemde slordigheid waarmede nu in dit verhaal verschillende legendes dooreen zijn gevlochten, de onloochenbare tegenspraak tusschen verschillende onderdeelen, de aan onverstaanbaarheid grenzende onduidelijkheid van sommige bijkans excerptgewijze behandelde perikopen, en daarnaast de tallooze corruptelen en zeer belangrijke afwijkingen, die de texttraditie van dezen hymnus vertoont in zijne op twee verschillende bronnen terug te voeren handschriftenfamilies, deden reeds vrij vroeg bij de geleerden de overtuiging wortel vatten dat men hier te doen had met een complex van heterogene bestanddeelen, willekeurig en onsystematisch tot een slecht geheel vereenigd.

Een vluchtig overzicht van de belangrijkste op grond van deze diagnose voorgestelde genezingstheorieën zal doen zien, dat het voornaamste verschil van inzicht tusschen de critici de vraag gold, in welken tijd het ziekteproces was ontstaan.

Ruhnkenius is de eerste geweest, die na verschillende verspreide emendatiepogingen der oudere school den hymnus systematisch heeft behandeld. In zijne *epistola critica ad Valckenarium* (1749) wijst hij er op, hoe de hymne overvloeit van dingen die een Grieksch dichter van den goeden tijd onmogelijk zoo kan hebben gezegd. *Scioli*, zoo meent hij, en *semidocti* hebben nu eens uitgebreid hetgeen door den ouden dichter *pressius et obscurius* verhaald scheen, dan weer gapingen in

de toenmaals (ten hunnen tijde) blijkbaar zeer lacuneuze codices met gebrekkige poezie aangevuld, kortom aan het nageslacht eenen text in handen gegeven, waarin alleen door de zorg van hen, wien een door voortdurenden omgang met de klassieken verfijnde smaak geleerd heeft te onderscheiden, ja te *gustare quid γνήσιον quid ὑποβολιμαῖον sit*, de oorspronkelijke kern kan worden teruggevonden. Geleid nu door het bemoedigend besef dat inderdaad reeds onze aesthetische smaak alleen hier tot schiften bevoegd is, ondernam Ruhnkenius het — 't is waar, op vrij bescheiden schaal — alles te expungeeren wat die *Byzantijnsche lezers* aan den ouden text hadden toegevoegd.

Reeds Groddeck, ofschoon de voetsporen van Ruhnkenius drukkend, sprak bij zijne uitgave van 1768 een vrij wat omvattender conclusie uit. Verre van te meenen dat door het schrappen van een grooter of kleiner aantal Byzantijnsche knoeiverzen eene schifting van *sincera* en *adulterina* kon worden bereikt, trachtte hij aan te toonen dat wij hier te doen hadden met het werk van een *compilator*, die zonder veel nadenken uit verschillende hymnen-anthologieën „*quae forte ad manus erant*" dezen nieuwen hymnus had samengeplakt. Het gewichtige in Groddecks conclusie is dus dit, dat bij hem het eerst in de hymnenpoezie de „diaskeuast", de samenschikker met ongelimiteerden wansmaak en ongelimiteerde onnadenkendheid optreedt, die ook in menige postwolfiaansche theorie zulke goede diensten bewijst. Deze diaskeuast is ook door Gottfried Hermann aanvaard, maar in de overtuiging dat op deze wijze niet alle moeielijkheden worden uit den weg geruimd heeft G. Hermann in zijne door scherpzinnigheid en fijne methode nog steeds bewonderenswaardige praefatie tot zijne hymnenuitgave van 1806 een systeem ontwikkeld dat op drie hypothesen steunende ook drie methoden van genezing brengt. Onze codices — zoo zegt Hermann — stammen allen *uit één lacuneuzen archetypus*; waar dus ons verhaal hapert moet men niet trachten het te herstellen, daar zijn stukken weg. Maar veel gewichtiger is, dat onze hymnen geleden hebben door interpolaties van *rhapsoden*, juist op dezelfde wijze als de Ilias

en de Odyssee. Een zeer merkwaardige eigenaardigheid van de traditie der hymnen echter — aldus luidt zeer verkort Hermanns gewichtigste derde these — geeft ons gelegenheid om juist in de hymnen met veel meer zekerheid dan in de Ilias geschieden kan, deze rhapsodische uitbreidingen met den vinger aan te toonen. Wie nl. scherp toeziet zal bemerken dat op bepaalde plaatsen allerlei verzen in onzen hymnus staan die feitelijk slechts herhalingen zijn. Wat is daarvan de reden? De librarii vonden in hun codices telkens naast elkaar twee diverse recensiones van één verhaal, de oorspronkelijke en de door interpolatie gecontamineerde. Om nu hun copieerarbeid te verlichten schreven zij hetgeen de beide recensies gemeen hadden slechts éénmaal af, en voegden de varieerende verzen eenvoudig achter elkaar hieraan toe.

Aldus Hermann. Zijn uitermate gekunstelde systeem werd met eene ingenomenheid die ons thans eenigszins moet verbazen door de philologische wereld begroet. Een deel van die ingenomenheid kan haren grond hebben in de fijne opmerkingsgave, die Hermann in het naspeuren van hetgeen in onzen hymnus inderdaad duister en verwarrend is, heeft aan den dag gelegd. Hoe dit zij, de gladde uitsnijding van bepaalde gedeelten volgens het door Hermann aanbevolen systeem mocht dan al zelden gelukken, zooals zij inderdaad o. i. bij uitstek slecht gelukte aan Seeck bij zijn schifting van twee versies der inventio lyrae — toch is sinds nu bijna een eeuw de opvatting van Hermann in hoofdzaak door de meeste critici erkend. Alleen bleef men tot voor korten tijd onzeker wankelen, wat nu in de verschillende hymnen oud en wat jong was, tot ten slotte Carl Robert, bouwend op de conclusies van Hermann en Seeck, in het tijdschrift Hermes (jg. 1906) door een zeer uitvoerig betoog trachtte aan te toonen dat de Hymne op Hermes is eene contaminatie van verscheidene nieuwe interpolaties met een veel ouderen en veel korteren hymnus. Dien ouderen hymnus — in overeenstemming met Roberts conclusies uitgegeven en met tal van treffende emendaties verrijkt door den heer Van Herwerden in de Mnemosyne van 1907 — heeft

de Hallesche Hoogleeraar in hoofdzaak verkregen door uitkapping van de volgende, als smakeloos, onbegrijpelijk of tegenstrijdig gevonnisde pericopen:

a. Het offer aan den Alphëus 107—138.

b. Gesprek van Hermes met Maia 153—183.

c. Gesprek van Apollo en Hermes, leidend tot de schenking der lier 416—512.

d. Gesprek tusschen de beide goden over de mantiek na het verhaal over de syrinx 526—573;

terwijl hij tevens het verhaal van de uitvinding der lier weliswaar geenszins vonnist als minderwaardig, maar toch uit den hymnus uitlicht, als een verkeerdelijk aan ons gedicht toegevoegd, zij het dan ook oud en zelfstandig lied.

Hoe leerrijk en prikkelend tot verder onderzoek nu ook dit philologisch betoog van den geëerbiedigden mythenverklaarder van Halle is, toch heeft het mij in geenen deele tot die instemming gebracht waarvan ons geacht medelid van Herwerden in zijn bovengenoemd Mnemosyne-artikel zoo welsprekend getuigenis aflegt. De weerlegging intusschen van Roberts phlologische argumenten kan inderdaad niet anders dan door nauwkeurige schriftelijke repliek onder aanhoudende vergelijking van den grondtext geschieden; zij zou dus te zeer in taalkundige bijzonderheden afdalen dan dat ik het zou durven wagen, uwe aandacht daarmede te vermoeien. Op eene andere plaats hoop ik de bezwaren die ik heb tegen de methode door Robert gevolgd, met de uitvoerigheid op welke zijn scherpzinnig betoog aanspraak heeft te ontwikkelen. Hier wensch ik alleen, *óók* op grond van het feit dat mij Roberts verkorte Hermeshymnus zoo schraal en mager en desondanks gansch niet vrij van duisterheden toeschijnt, de meer theoretische vraag te behandelen, of niet tegenover de volmondig erkende tegenstrijdigheden van deze hymnenpoëzie en bepaaldelijk van den Hermes-hymnus eene andere houding dan de tot nu toe gevolgde aanbeveling verdient. Immers de theorie, die onzen hymnus verdeelt in een oud, zoogenaamd echt, deel en toevoegingen op verschillende tijden ontstaan, lost feitelijk het

eene raadsel slechts door het andere op, daar zij iedere inconsequentie van welke zij den dichter verlost, overboekt op eenen in zijne kortzichtigheid steeds raadselachtiger wordenden *contaminator*. Mij aangaande, hoe meer onze kritiek er in slaagt de moeilijkheden door onze voorgangers op tallooze plaatsen van den hymnus aangetoond, voorzoover zij niet eenvoudig het gevolg zijn van textcorruptie, te brengen binnen de grenzen der improvisatie, dus binnen de periode der oudste rhapsodische poezie, hoe aannemelijker zij mij voorkomt. Deze homerische hymnenpoëzie toch is gedicht in zeer eigenaardigen, maar met haar improvisatorisch karakter overeenkomenden stijl. Hare dichters denken letterlijk in Homerus-verzen, hun dichten is voor een niet gering deel herhalen. Los knoopt zich, zoodra zij beginnen te spreken, het eene homerische hemistichion aan het andere, ongemerkt bijna assumeert een substantivum een daarbij behoorend adjectivum; nu eens door onbewuste associatie, dan weer door bewuste parodie repeteert deze improvisatie der zangers van stalen geheugen de verzen uit den ouden schat of smeedt hunne tot tweede natuur geworden vaardigheid in het dichten er nieuwe uit het zelfde metaal. Er is geen enkele reden om juist aan Byzantijnsche scioli of aan latere nadichters deze Homerische centones toe te kennen, of om in hunne — op den toetsteen van eigen smaak geconstateerde — smakeloosheid een onmiskenbaar teeken hunner bastaardij te zien. Niet in enkele gedeelten meer dan in andere laten die imitaties zich aantoonen, zooals Robert meent; neen, in den geheelen hymnus liggen zij gelijkelijk verspreid, en juist dat is een teeken van hun gelijken oorsprong.

Maar — wat gewichtiger is — ook in het verhaal zelf vertoonen zich deze door de kritiek gelaakte eigenschappen overal. De verwarrende onduidelijkheid, de inconsequentie, de breedsprakigheid naast duistere beknoptheid, zij zitten even als de imitatie der homerische taal vast aan den bodem van het gedicht. Ook Roberts radicale amputatie laat verwarring en inconsequentie over in zijn tot op den tronk afgeknot lied.

Dit feit wijst er op, dat de eigenaardige toestand van onzen hymnus niet aan navolgers, uitbreiders of contaminatoren is te wijten, doch aan den dichter zelf, en aan den aard der door hem verwerkte stof. Uit een bonten schat van sagen, cultusoverleveringen en volksverhalen in dicht en ondicht, grijpt deze handige improvisator wat hem bruikbaar schijnt, maar niet steeds begrijpt hij wat hij grijpt. Daar is menig oud verhaal waarvan aan hem en zijne tijdgenooten de eigenlijke strekking reeds ontging, daar is menige oorspronkelijk plaatslooze mythe, die door hem verkeerd wordt gelocaliseerd, menige plaatsnaam die door hem onjuist wordt begrepen, en eindelijk daar is ook wel mythologische fantasie en oud geloof, door zijn rationalisme gewijzigd, verduisterd of vergrofd.

Het zij mij vergund deze voorstelling van zaken voor U te verdedigen door de uitvoeriger bespreking van twee questieuze punten. Ik kies daartoe in de eerste plaats

de Topografie van den Runderroof.

Toen de dichter van onzen hymnus ging verhalen van den runderroof heeft hij zonder twijfel niet de bedoeling gehad van iets anders dan van een inderdaad merkwaardigen roof van werkelijke runderen te spreken, daargelaten, of hij aan hetgeen hij verhaalde als aan een historisch feit geloofde, of niet. Daarom is de vraag gewettigd: Waar komen deze aan Apollo toebehoorende of toevertrouwde runderen volgens onzen dichter van daan? Waarheen brengt de Cyllenische God hen? En langs welken weg? Bij eerste oppervlakkige lezing van het roofverhaal schijnt hierop het antwoord niet moeilijk te geven.

Wanneer de dichter na de episode van de lieruitvinding zegt dat Hermes zich opmaakt tot den roof, dan is wel is waar zijne neiging om in Homerische taal te spreken oorzaak dat hij zegt dat Hermes κρειῶν ἐρατίζων — dus evenals de roofzuchtige leeuw bij Homerus „naar vleeschspijs heftig begeerend" — snelde naar zijn uitkijkpunt; maar noch Hermes noch zijn dichter zijn een oogenblik in tweestrijd over de

richting der reis. [1]) Onmiddellijk volgt, alsof het van zelf spreekt, en niemand een ander terrein voor den roof had verwacht: „Bij zonsondergang bereikte Hermes het schaduwrijke Gebergte van *Pierië*, waar de onsterflijke runderen der gelukzalige Goden hun stal hadden" (vs. 70). Met nadruk wordt eveneens eenige verzen later gezegd, dat Hermes *uit Pierië* zich de myrten- en tamariskenstruiken had meegebracht die hij als voetspoorverdelgers gebruikte (vs. 85) [2]); en eindelijk erkent ook Apollo — die het weten kan — althans in zijn gesprek met den ouden boer van Onchestos (vs. 100) dat de runderen *in Pierië* te huis behooren. Maar waar plaatst nu de dichter dit Pierië?

„Waar zou hij het anders plaatsen — zoo zal men mij allicht antwoorden — dan daar, waar het werkelijk ligt, in het Zuiden van Macedonië, aan de Oostelijke helling van den Olympus? Dat is immers ook het Homerische Pierië en voor

---

[1]) Vergl. Il. Λ. 550. P. 660. Dat door deze vergelijking van den kleinen Hermes met den geweldigen leeuw eene opzettelijke parodie zou zijn beoogd, geloof ik niet. Apollo gebruikt van Hermes den roovergod dezelfde uitdrukking in een zinsnede welker woordkeus nog duidelijker op Λ. 550 terugwijst.

[2]) De text is hier ongetwijfeld corrupt. In de overlevering luiden vs. 84—86:

τὰ κύδιμος Ἀργεϊφόντης
ἔσπασε Πιερίηθεν ὁδοιπορίην ἀλεείνων
οἷά τ' ἐπειγόμενος δολιχὴν ὁδὸν αὐτοτροπήσας,

De meeste uitgevers nemen nu in 85 de conjectuur van Windisch *ἀλεγύνων*· voor *ἀλεείνων* op, die natuurlijk wel een goeden zin geeft, doch het in 't verband onmisbare denkbeeld van *verbergen* wegneemt, en bovendien den volgenden versregel overbodig maakt. Dien regel 86 noemt Prof. v. Herwerden *insanabilem:* niet zonder reden; met *αὐτοτροπήσας* weet ook ik niet veel te beginnen. Maar zou het ook mogelijk zijn te lezen:

τὰ κύδιμος Ἀργεϊφόντης
ἔσπασε Πιερίηθεν ὁδοιπορίης λειαίνων
βήματ', ἐπέιγόμενος δολιχὴν ὁδὸν ....

zoodat Hermes eerst, in zijn haast, met de takken die hij achter zich aan sleept zijne voetsporen gladstrijkt, en thans voor zijn verderen tocht de wondersandalen maakt?

Hesiodus het vaderland der Apollinische Muzen." Ongetwijfeld. Maar dan rijst terstond een nieuwe vraag. Wat kan den dichter hebben bewogen om als weideplaats voor de runderen van Apollo juist Pierië te kiezen, terwijl toch de algemeen gangbare mythologische traditie de dienstbaarheid van Apollo bij Admetus localizeert in het Thessalische Pherae? Die vraag moge voor het oogenblik onbeantwoord blijven. Van gewicht echter is het reeds thans op te merken dat — voor zoover ons bekend is — de dichter van onzen hymnus in deze zijne afwijkende plaatsaanduiding vrijwel alleen is blijven staan, en voorts dat in de voorstelling van den weg, dien de runderen op hun tocht uit dit Pierië afleggen ons gedicht eene bijzondere onduidelijkheid openbaart. Er is alle aanleiding om te vragen, of aan den dichter voortdurend en duidelijk het bewustzijn voor oogen stond, dat hij heel uit Macedonië de kudden van Apollo en hun jongen roover had overgebracht. Zeker, in zijne eerste beschrijving is hij zich wel bewust dat de reis ver is: „vele gebergten, valleien en kloven" laat hij Hermes doortrekken — al zegt hij voorzichtigheidshalve niet, welke, — vóór deze aan 't eind van zijn reis is. Maar het klinkt al heel anders wanneer straks Apollo over dien rooftocht spreekt vóór den rechterstoel van Zeus: „Mijne koeien," zoo klaagt hij (vs. 341), „heeft deze brutale jongen gestolen uit de wei en *langs het zeestrand* naar Pylos gedreven." Doet zulk eene beschrijving aan een reis van Macedonie dwars door Griekenland naar Messenië of Elis denken? „Neen — zal men zeggen — maar zou dat dan niet een bewijs kunnen zijn dat in het verhaal van de rechtspraak voor Zeus een ander dichter aan het woord is dan in het eerste verhaal van den roof?"

Ter weerlegging van deze onderstelling [1]) wil ik er dadelijk op wijzen, dat de tegenstrijdigheden in deze eerste étape van den tocht geenszins hiertoe beperkt blijven. En hierbij denk

[1]) Wie aldus oordeelt moet dus ook nog aan het „carmen antiquissimum" de Olympische rechtspraakscène ontzeggen, wat Robert zelfs niet doet.

ik bepaaldelijk aan de boven reeds kortelijk besproken list van Hermes, welke moet dienen om den beroofde het spoor bijster te maken. Ook hier zal ons blijken dat de dichter zich met zeer vage plaatsvoorstellingen tevreden stelt, maar om dit in te zien is het noodzakelijk een oogenblik onze beschouwing van Hermes' itinerarium te laten rusten en de gecompliceerde kunstgreep zelve te beschouwen, die naar mij voorkomt bijzonder duidelijke voorbeelden geeft van de wijze waarop reeds door den ouden dichter zelf verschillende verhalen tot één zijn samengekneed. In het eerste verhaal van de reis uit Piërië zet de dichter — indien ik niet dwaal in de vertaling zijner woorden [1]) — de zaak aldus uiteen (vs. 75). „In doolwegen voegde nu Hermes de koeien over het zandige terrein, hunne voetsporen afwendend. Maar daarbij verzuimde hij niet een kunstige list te bedenken. Hij maakte namelijk de hoeven der dieren juist tegenovergesteld aan hetgeen zij waren; de voorste achter, de achterste voor, doch zelf ging hij anders om. Terstond daarop naaide hij nu sandalen op het strand der zee. Onbeschrijflijk en ongedacht was het wonderwerk dat hij zich vlocht! Myrtentakken namelijk met tamarisken vereenigend en 't frisch geplukte loof daarvan samenvoegend tot een bundel, snoerde hij behendig zich daarvan vlugge sandalen onder de voeten, van de takken met bladeren en al die hij meesleepte uit Pierië, de sporen van zijn tocht wegvagend."

Uitgevers en critici hebben geen middel verzuimd om uit deze verwarde en onhandige beschrijving het overbodige te ver-

[1]) Hoezeer dit mogelijk is, zal iedereen kunnen blijken, die in de verschillende uitgaven de meeningen der commentatoren vergelijkt. Hetzij men de verlenging van de α in 't vreemde woord πλανοδίας vs. 75 aanvaardt, hetzij op grond van Hesychius' glosse πληνοδίας wil lezen, in ieder geval is het m. i. juister zoowel bij Hesychius als bij onzen dichter te denken aan een substantivum dan aan een adjectivum. De correctie van Matthiae in vs. 79. ἔραψεν voor ἔριψεν schijnt mij nog altijd de minst verwerpelijke emendatie. Ludwichs poging om de list van 75—76 door de vertaling van ἀποστρέψας als „terugvoeren" met die van 77 te doen samenvallen, acht ik niet geslaagd.

wijderen. Maar alles is vergeefsch [1]). Indien waarlijk interpolatoren of commentatoren hier aan het werk waren geweest, dan zouden de aaneengeplakte stukken nog te scheiden moeten zijn. De ineenvoeging der verschillende motieven is anterieur aan onzen text. De dichter zelf vermengt ze, en daar hij ze zelf niet ten volle begrijpt, doet hij dat stroef, onhandig en breedsprakig. — Drie motieven zijn hier vereenigd. Het begrijpelijkste, een motief zonder mythischen achtergrond, aan werkelijken roof ontleend en den Hermes Dolios dien de dichter bezingt niet onwaardig, is dat de roover de runderen eenvoudig eenige malen in een kring ronddrijft. De tweede en de derde list verraden reeds door het onnatuurlijke, het irrationneele van het motief haren mythischen oorsprong. In de oudste voorstellingen der sage zullen toch zeker de takkebossen of rijsbundels wel aan de staarten der runderen of onder hunne pooten zijn gebonden geweest, indien althans hier terecht door Gruppe en anderen gedacht wordt aan eene mythische parallel van een bepaald doch in klassieken tijd zelden vermeld begrafenisgebruik volgens hetwelk men den doode takken op het doodsbed legde [2]). Voor onzen dichter echter verviel de reden om den runderen deze takken aan te binden, nu hij het motief van het achterwaartsvoeren der dieren had toegevoegd aan zijn. verhaal. Had hij gebruik gemaakt van eene andere versie der runderroofsage, volgens welke de runderhoeven gestempeld waren, zoo had hij misschien de zaak gelaten zooals zij was; nu geeft hij de wondersandalen, uit Apollinische takken, aan den God, die ze eigenlijk niet noodig heeft.

---

[1]) Zoo heeft o. a. Lohsee en Scheffler vs. 75 en 76 geschrapt omdat deze πλημνοδία overbodig was naast de handeling der volgende vss. — Hermann en Matthiae daarentegen hadden 77 en 78 gevonnisd. Vs. 80 veroordeelt zelfs Gemoll, 84 en 85 werden reeds door Groddeck geschrapt.

[2]) Gruppe laat zich hierover misschien iets te stelligs uit als hij (p. 1327) zegt: „Nach einem aus Indiën bezeugten einst wahrscheinlich weit verbreiteten Gebrauch band man den Toten auf dem Wege zur Bestattung einen Baumzweig an, welcher die Spuren verwischte". Voorbeelden van dit ritueel geeft hij althans niet, en al is het mogelijk

Ik laat verder deze sandalen rusten [1]), en kom terug tot de vraag: Wáár past nu Hermes zijne list toe? Volgens de aangehaalde verzen, vóór hij te Onchestos kwam. Hiermee stemt overeen dat de grijze straks aan Apollo verraadt dat door een kind — „met een stok in de hand," zegt hij er tot onze verrassing bij — koeien het achterste voor bij hem voorbij gedreven zijn. Maar nu vergelijke men hiermee wat Apollo zelf verhaalt van zijne ervaring en wat de dichter er van weet. Apollo zegt tot Zeus dat aan *'t begin der reis* (aan het door hem niet nader aangeduide „zeestrand") in 't zwarte zand de omgekeerde runderssporen te zien waren, doch dat verder op den harden bodem dat spoor niet meer te zien was en dat toen een grijzaard Hermes de runderen naar Pylos had zien drijven, en hem (Phoebus) had ingelicht. Met dit rapport is volkomen in strijd wat de dichter ons over Phoebus' tocht verhaalt. Volgens hem komt Phoebus eerst nadat hij bij den Onchestiër geweest is en door goddelijke wijsheid voorgelicht naar Pylos snelt, tot de ontdekking van die vreemde voetsporen. En dan brengen zij hem zoo in de war, dat hij niet naar Pylos gaat maar de Cylleensche grot gaat doorsnuffelen, evenals of hij

---

dat de *κλήματα* bij Arist. Eccl. 1030 op zoo iets doelen, zeker is dat niet. De cypressentwijg aan de deur van 't sterfhuis opgehangen, staat zeker hiermee niet in verband.

[1]) Opmerking verdient, dat in het rapport van den *γέρων Ὀγχέστιος* (door Robert wèl opgenomen is zijn „oudste gedicht") niet van de wondersandalen wordt gerept; dat vs. 220 en vv. door Apollo alleen wordt opgemerkt dat de rundersporen „*πάλιν τέτραπται*", niet dat ze ook door elkaar gaan; en eindelijk dat de wijze waarop Apollo tegenover Zeus (vs. 346) de voetsporen van Hermes bespreekt het vermoeden wekt, dat hier oorspronkelijk eene voorstelling aan ten grondslag ligt niet van een god met vreemde sandalen maar van een zwevenden god. Wel is waar schijnt 346 *διέτριβε κέλευθα* te doelen op wegvegen van de sporen door de takken der sandalen; doch vs. 348 „*ὡς εἴ τις ἀραιῇσι δρυσὶ βαίνοι*" is van Hermes' kunstgreep al heel vreemd en gewrongen gezegd. Al heeft nu waarschijnlijk onze dichter het wel daarop toegepast, toch schijnt mij toe dat er wel reden bestaat om te onderstellen dat oorspronkelijk door deze woorden een zweven was geschetst niet ongelijk aan de snelheid van dien anderen runderroover Iphiklos die (Hesiod. fr. 117) *ἄκρον ἐπ' ἀνθερικῶν καρπὸν θέεν οὐδὲ κατέκλα*.

zoo goed als wij kennis had kunnen maken met die aardig geteekende drinkschaal waar de gestolen runderen gemoedelijk staan geschaard om de wieg van den kleinen Cylleníschen dief!

De topografische verwardheid van dit alles wordt alleen geëvenaard — maar tevens verklaard — door de volslagen onzekerheid, wáár eigenlijk dat Pylos ligt waarheen Hermes zijne runderen voert. Men pleegt er veel over te twisten of de dichter het Messenische Pylos heeft bedoeld, waar Pausanias het hol van Hermes nog zag (IV, 36. 2) en K. O. Müller eene druipsteengrot ontdekte die het tooneel kan zijn geweest van Hermes' offer, of wel het Triphylische Pylos, evenzeer bekend door chthonischen cultus. Stellen wij de vraag aldus: „Welk Pylos heeft de dichter *bedoeld?*" dan zou ik willen antwoorden: Het Messenische Pylos, in de uit Thessalië herkomstige runderroofsagen steeds het doel van den tocht, is ook in de traditie die onze dichter volgt scène van den roof. Maar dat dit Pylos in Messenië ligt, heeft deze dichter zich niet recht duidelijk gemaakt. Nergens in zijn verhaal geeft hij omtrent de ligging van Pylos eenige aanwijzing, en zoowel uit het offerverhaal als uit de mededeeling van de reis der verzoende broeders naar de roof-grot blijkt evident, dat de dichter — hoogstwaarschijnlijk misleid door de verwarrende onduidelijkheid waarmede in de Ilias over het rijk van Nestor wordt gesproken — zonder eenige knaging van zijn geografisch geweten het Messenische Pylos identificeert met den *πόρος 'Αλφειοῦ*, omdat bepaalde cultusredenen hem dwongen het merkwaardige Alpheiosoffer van Hermes te verbinden met den runderroof en de lier-inventie [1]).

---

[1]) Voor de vraag aangaande de aanspraken van het Triphylische en het Messenische Pylos kan ik volstaan met naar de door Ludwich (Homerischer Hymnenbau p. 190) geciteerde literatuur te verwijzen, al ga ik met Ludwichs eigen conclusie geenszins mede. De Homerische Pylosbeschrijving door mij bedoeld is natuurlijk die van den katalogus, bijv. 591 *Θρύον 'Αλφειοῖο πόρον.* vgl. hymn. 397 *ἐς Πύλον ἠμαθόεντα ἐπ' 'Αλφειοῦ πόρον ἷξον*, waar de vraag gewettigd is of niet de dichter, die 216 *Πύλος* vrouwelijk gebruikt, den wanluidenden hiaat zou hebben vermeden en *ἠμαθόεσσαν* hebben geschreven.

Belangrijk uit een algemeener oogpunt wordt nu deze motievenvermenging eerst recht, wanneer zou kunnen blijken dat op den bodem van dit alles eene voorstelling ligt, die den runderroof geheel op Peloponnesisch terrein doet afspelen. Onwaarschijnlijk is dat zeker op zichzelf niet, vooral indien men denkt aan den zuiver mythischen oorsprong van het verhaal; maar laat het zich ook in de literaire traditie aanwijzen? En waartoe brengt ons de beschouwing van onzen hymnus?

De laatste vraag dient het eerst te worden beantwoord. Ik ga daarbij uit van den raadselachtigen Grijzaard van Onchestos. Onze dichter weet niet recht, wat hij met dezen oude zal beginnen. Hermes bezweert hem te zwijgen en zinspeelt op de mogelijkheid van belooning en van straf. Als hij dan op Apollo's verzoek iets — maar niet genoeg — zegt, wordt hij noch beloond noch gestraft, en verdwijnt in den nacht van Onchestos. Van welk Onchestos? Wij zagen reeds dat bij onzen hymnusdichter dit station van den runderroof overal kan liggen, zoowel dicht bij Pierië als dicht bij Pylos. En daarom is het zeker de moeite waard op te merken dat in de Μεγάλαι Ἠοῖαι van Hesiodus de spieplaats van Battus den Oude niet in Thessalië is, doch aan het Maenalisch gebergte in Arcadië bij de zoogenaamde Βάττου σκοπιαί.

Uit de Μεταμορφώσεων συναγωγή van Antoninus Liberalis aan welke wij deze wetenschap danken, blijkt nu dat bij Hesiodus en ook bij den Alexandrijnschen metamorphosendichter Nikander wel is waar Battus in Arkadië woonde, doch de verblijfplaats der runderen Noord-Grieksch Pelasgiotis in Thessalië was. Naar eene voorstelling, die beslist de woonplaats van de kudden en hunnen meester in de Peloponnesus plaatst, zoeken wij bij de oud-grieksche dichters te vergeefs. Van groot belang is het daarom, op te merken, dat Ovidius in zijn verhaal van den runderroof (*Met.* II, 677 en vv.) zoowel wat aangaat de woonplaats van Battus als wat betreft den stal der runderen afwijkt van den overigens veelal door hem nagevolgden Nicander. Hij laat Apollo en Battus beiden in 't land van Pylos wonen. Met nadruk zegt hij Apollo aan-

sprekend: *Elim Messeniaque arva colebas*, en kort daarop:

dum te tua fistula mulcet
incustoditae Pylios memorantur in agros
processisse boves. Videt has Atlantide Maia
natus et arte sua silvis occultat abactas,

waarbij de roover dan wordt opgemerkt door Battus, die in dienst van Neleus was.

Nu is het natuurlijk mogelijk dat Ovidius dit eenvoudig zoo verhaalt, omdat hij zijn Griekschen voorganger slecht gelezen of verkeerd begrepen heeft. Dit is dan ook de meening van Prof. W. Vollgraff, die zoowel op dit punt als op andere Nicander als bron van Ovidius vindiceerend, in zijn belangwekkend geschrift over Nicander en Ovidius p. 112 het „nicht im mindesten glaubhaft" noemt, dat de voorganger van Ovidius Apollo en Admetus in de Peloponnesus zou hebben laten wonen. Zonder de vraag van Ovidius' afhankelijkheid van Nicander hier nader te bespreken [1]), waag ik het toch op dit punt van een andere meening te zijn dan mijn geachte Groninger collega. Vooreerst spreekt Ovidius zelf mij te duidelijk. Maar bovendien: al is de literatuur schaarsch in hare mededeelingen over een Peloponnesischen Admetus, geheel ontbreken doen die niet. Een veel aangehaald koorlied uit de Alcestis van Euripides gewaagt van de eer die aan Admetus' trouwe echtgenoote in de zangen der Spartaansche Karneia wordt toegebracht, en men heeft ten volle recht om — zooals o. a. door dr. J. Vürtheim in zijne studie over de karneïsche feesten (Mnem. XXXI) is gedaan — dit in verband te brengen met hetgeen ons de Theraeïsche inscripties hebben geleerd over de verwantschap van Admetos met den Apollo Karneios.

---

[1]) Prof. Vollgraff is van meening dat Ovidius wèl Nicanders Metamorphosen heeft gebruikt doch in zijn *colebas* een woord van den Griekschen dichter verkeerd heeft vertaald, dat slechts van een tijdelijk vertoeven sprak. M. i. wordt deze gissing niet gesteund door het referaat van Antoninus C. 23 waaruit van een zoodanige voorstelling bij den toch zonder twijfel daar gerefereerden Nicander niets blijkt.

Verwonderen kan ons die verwantschap niet. Zoowel in het Thessalische Pherae als in het daaruit stammende Messenische Pharae behoort Admetos tehuis. Zoo goed als Neleus moet deze Ἄδμητος vóór hij Heros was een Hadesgod zijn geweest, en de kudden wier meester hij was Hadeskudden [1]).

Is nu in het zeer gerationalizeerde verhaal van onzen Hermeshymnus ook daarvan nog eene vage herinnering bewaard? Schemert ook hier nog ondanks den dichter de voorstelling door, dat Pylos in waarheid eene Πύλη 'Αΐδαο was? Uit kleine inconcinniteiten kunnen wellicht zulke sporen worden ontdekt.

Vooreerst, wij wezen er reeds herhaaldelijk op: voor den dichter zelven zijn de gestolen runderen geenszins zielen van afgestorvenen, doch echte levende koeien. Nu hooren wij in het eerste verhaal van den roof in Pierië, dat Hermes vijftig koeien meeneemt; verder niets. Maar Apollo weet meer! Hij verhaalt (vs. 192) ook van een blauwzwarten stier, die afgezonderd van de kudde liep te grazen, en van vier honden met vurige oogen die de kudde bewaakten. Apollo releveert het met nadruk als een wonder, dat deze stil zijn achtergebleven toen Hermes de runderen roofde. Een wonder is dat natuurlijk; maar het is een wonder dat volkomen past bij dien Hermes, bij wiens nadering op de Cyllene ook straks de honden zwijgen (οὐδὲ κύνες λελάκοντο vs. 145). Maar dat Apollo het een θαῦμα noemt wijst er op, dat hij daarin iets bijzonders ziet. Het is de magische kracht van den psychopomp, die in andere versies der sage uitdrukkelijker wordt erkend, wanneer vermeld wordt (zooals bij Antoninus Liberalis) dat Hermes de honden in lethargischen slaap heeft gebracht of ze lijdend heeft gemaakt aan κυνάγχη zoodat ze niet konden blaffen.

En voorts — wat is dat voor eene weide, waar Hermes de koeien van wegvoert? In 't eerst heeten het alleen λειμῶνες

[1]) De gelijkstelling van Admetos, den echtgenoot van Alcestis, met Hades-Ἄδμητος is het eerst toegelicht door Otfried Müller in zijne Prolegomena (p. 300). Belangrijke adstructies van deze identificatie geeft ten opzichte van den Heros van Pherae (Pharae) Gruppe t. a. p. 118.

ἀκηράσιοι, ἐρατεινοί, „ongerepte lieflijke beemden". Maar Apollo, die, zooals wij boven zagen, eerst bij zijn nadering naar Pylos de sporen der runderen waarneemt, spreekt over die weide, werwaarts de omgekeerde voetsporen aan 't zeestrand voeren, als een ἀσφοδελὸς λειμών. Thessalië en Macedonië zijn hier vergeten! Hoe kan anders Apollo in Elis zeggen „de sporen zijn rugwaarts gewend naar de weide?" Maar bovendien: wat is een ἀσφοδελὸς λειμών? Kan iemand, gedachtig aan het homerische vers waarnaar hier de dichter het zijne heeft gevormd, aan een andere plaats denken dan aan die waar ook de schim van den Aeacide ronddoolt μακρὰ βιβᾶσα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα (Od. λ. 539, e. a.)? Kan men in dien ζάθεος λειμὼν waarheen straks de verzoende broeders de kudden terugvoeren iets anders zien dan den θεῖος λειμὼν in den Orcus, door Plato zoo vaak en zoo gaarne vermeld?

Zooals ik zeide, ik geloof dat de dichter dergelijke toespelingen ten deele opzettelijk verwaarloosd, doch ook ten deele niet begrepen heeft. Maar dit juist schept bij hem de plaatsverwarring. Indien werkelijk namelijk de mythe van den runderroof in een deel der aan den dichter bekende sagen op een beperkter Peloponnesisch terrein is afgespeeld, dan zal allicht de plaats der heilige weide ook daar Pherae hebben geheeten. De naam toch van deze zoowel aan Apollo als aan Hermes geheiligde plaats is van Thessalië uit oudtijds naar het Zuiden overgebracht, en met dien naam de sagenschat. Met dien naam echter is in de Peloponnesus die van Pierië dikwijls vereenigd. Zoo ligt bij het aan Hermes geheiligde Pherae in Achaia een rivier Pieros, en op den weg van Olympia naar Elis is eene bron die Piera heet (Paus. VII, 22. 2. V, 16. 8). Het is zeker niet te lichtvaardig bij eenen dichter van zoo groote geographische achteloosheid te veronderstellen dat de vermelding van zulk een Peloponnesisch Piera in eene zijner bronnen hem tot de vergissing bracht, te denken aan dat Pierië dat ook in de homerische gedichten als het ware het eerste station voor de Onsterflijken is op hunne tochten van den Olymp naar de aarde. (Od. ε. 50. Ξ. 226. h. Ap. 216).

Is dit zonderling, het is voorzeker niet het eenige wat in onzen hymnus zonderling moet heeten [1]).

II. *De uitvinding en schenking der lier.*

Een tweede voorbeeld van de wijze waarop de dichter van onzen hymnus oude culttradities en ten halve begrepen mythische gegevens dooreen mengt, kan men vinden in de geschiedenis van de uitvinding en schenking der lier. Beschouwt men deze in hare verschillende pericopen te zamen, dan treedt daarin duidelijk een van de hoofdstrekkingen onzer hymne, de gelijkstelling van Hermes met Apollo, aan den dag. Maar de wijze waarop de dichter dit doel tracht te bereiken heeft zoowel tot vele verwarring als tot eindeloos verschil van interpretatie aanleiding gegeven.

Men herinnert zich dat Hermes op weg naar den runderroof de schildpad vindt, over haar rugschild een runderhuid spant en daarna snaren van schaapsdarmen aan dit klankbord bevestigt. Reeds G. Hermann heeft nu gewezen op het verschil, dat er bestaat tusschen deze voorstelling en de traditie bewaard in het mythologische handboek dat wij gemakshalve de Bibliotheca van Apollodorus noemen. Volgens dit referaat nl. (III, 112) heeft de vondst eerst plaats na den runderroof en maakt Hermes de snaren uit pezen (νεῦρα) der door hem geslachte runderen. Wat is nu — zoo vraagt men — de echte traditie? Hermann die met al te weinig oplettendheid voor de vele afwijkingen tusschen den Hymnedichter en Apollodorus vast overtuigd was, dat de schrijver van het handboek uit

[1]) Natuurlijk zal dan het welbekende Messenische Pharae (waarvan als Oikist Pharis de zoon van Hermes wordt genoemd) en in welks nabijheid Apollo Karneios werd vereerd, in dien oorspronkelijken hymnus bedoeld zijn. Als scène van den roof paste de streek bij Kalamata in het land der ἄνδρες πολυβοῦται waar de Presbeia het Φηραὶ ζάθεαι (I. 151) plaatst zeer wel. De geheele roof wordt daardoor feitelijk tot Messenië bepaald. Maar het behoeft nauwelijks te worden gezegd dat de dichter zich daarvan geene nauwkeurige voorstelling meer heeft gemaakt. Hem kan lichter iets bekend zijn geweest omtrent het aan den Pieros (Peiros) in Achaia gelegene Pharae, waar 's avonds bij lamplicht voor een χαλκοῦς door Hermes Agoraios orakels worden gegeven (Paus. VII. 22).

den hymnus had geput, neemt aan dat de eerstgenoemde hier den hymnus heeft gecorrigeerd — blijkbaar om den kleinen Hermes aan snaren te helpen. Robert meent iets dergelijks. Hij vindt het een *Widersinn* dat de kleine God een runderhuid zou hebben bezeten en schaapsdarmen om als snaren te gebruiken; ware dit het geval, „dann ist die Speisekammer der Maia mit Fleischssorten so gut assortiert, dass ihr winziger Bengel nicht nötig hat auf den Rinderraub auszugehen;" waaruit dan volgen moet dat de episode der lier-uitvinding in onzen hymnus niet tehuis behoort. Nu laat ik voor het oogenblik de hier door Robert gevolgde methode van kritiek rusten. Hier — zooals zoo dikwijls — wijst m. i. die kritiek zelve ons een verkeerden weg door in iedere inconsequentie den „Schnitzer" van een diaskenast te zien, herstelbaar door expunctie De tegenstrijdigheid bestaat, maar zij bestaat van den beginne af. Twee sagenversies omtrent de uitvinding der lier gaan hier naast elkaar: in de eene worden de snaren gemaakt uit schaapsdarmen; in de andere uit runderpezen. Vraagt men nu, welke van die beide versies den oorspronkelijksten vorm van de sage bewaart, dan zal m. i. het antwoord moeten zijn: de door Apollodorus gegevene. Reeds op zichzelf toch is het niet zoo heel waarschijnlijk dat Apollodorus of zijn zegsman de schaapsdarmen, een gebruikelijk materiaal voor snaren, zou hebben vervangen door een zeker minder gewoon, namelijk runderpezen. Verder is het niet onbegrijpelijk dat een rationalist als onze dichter die hem zonderling schijnende runderpezen vervangt door een natuurlijker materiaal, en eindelijk pleegt in een religieuzen mythus juist datgene wat niet het rationeelste is, om dieper liggende oorzaken veelal het echte te zijn.

Zijn nu voor het gebruik van runderpezen bij de lier van Hermes mythische gegevens? Zelfs al kan die vraag slechts ten halve worden beantwoord, dan is het de moeite waard haar te stellen. Voor onzen dichter is die lier niet veel anders dan een gewoon muziekinstrument, zij het dan ook het eerste van zijne soort. Maar de mythologie had niet Hermes' ver-

heven tot uitvinder van de lier omdat dit zulk een bijzonder gecompliceerd werktuig was, doch omdat Hermes drager en bezitter was van zulk eene bijzondere lier, een lier met magische kracht. Geen nieuwe willekeur van dichterverbeelding, maar herinnering aan oud mythisch geloof klinkt in Horatius' aanroep (III, 10. 1)

Mercuri nam te docilis magistro
movit Amphion lapides,

het citherspel, dat Hermes aan Amphion leert, heeft hetzelfde wondere vermogen als Apollo bezit bij den bouw van Troje's muur. Gaat het van den god uit, het blijft eigen aan zijn instrument: werden niet Megara's muren muzikaal toen Apollo's lier er op had gelegen? Blijft niet de lier hare kracht behouden, nadat die door Hermes aan Cadmus is geschonken? Dan ligt het ook in den aard der zaak, dat tweeërlei voorstelling veld wint: eene waarbij god Hermes eenvoudig door zijn eigen vermogen de lier magisch maakt, eene tweede waarbij hij die magische kracht afzonderlijk door eene toevoeging van buitenaf daaraan geeft. Van die tweede voorstelling nu waag ik den flauwen weerschijn in enkele latere tradities te bespeuren; de oude dichters geven weinig andere voorstellingen dan die van onzen hymnus. Bij Apollodorus dan, bij Plutarchus en bij den in oude mythentraditie zeldzaam doorkneden Nonnus vinden wij nu aangaande de snaren der lier van Cadmus die dezelfde is als Hermes Kasmilos, een verward complex van allermerkwaardigste sagen. Plutarchus verhaalt in zijn geschrift over Isis en Osiris (*c.* 55) zeer kort, dat Hermes-Kasmilos volgens Koptische sagen de pezen van Typhon als snaren voor zijn lier heeft gebruikt. Anders echter luidt in het handboek van Apollodorus (I, 42) de Typhoeussage. Daar wordt verhaald hoe Typhon in zijne worsteling met Zeus dezen de pezen van handen en voeten uitsneed, en ze in een zak van berenvel geborgen in het Corycische hol ter bewaring gaf aan de draak Delphyne. Hermes en Aegípan stelen dan dien zak en herstellen Zeus in het bezit van zijne pezen.

Eene poging om deze uit elementen van verschillende herkomst gecontamineerde verminkingssage te ontleden of te verklaren onderneem ik niet, maar ik vestig de aandacht op de merkwaardige vereeniging der door Plutarchus en Apollodorus gegeven motieven bij Nonnus, te meer omdat er aanleiding is om aan te nemen dat wel de inkleeding die de sage hier heeft aan de ongebreidelde fantasie van den dichter der Dionysiaca moet worden toegeschreven, doch de kern van den mythus aan ouderen is te danken [1]). Bij Nonnus neemt Cadmus weer de plaats van Hermes in. Uitvoerig en met sterke kleuren naar zijne gewoonte verhaalt Nonnus in het eerste boek (430—512) hoe Cadmus de door Typhon aan zijn vader Zeus ontroofde pezen door list terug verovert. Cadmus begeeft zich daartoe naar Typhons grot in Cilicië en tracht als herder gekleed dezen door zijn fluitspel te bekoren, waartoe hij van Pan de syrinx heeft gekregen. Als nu Typhon hem daarover prijst zegt de listige Heros: „Gij hadt eens moeten hooren, hoe ik de cither kan bespelen, maar uit toorn omdat ik mijnen broeder Apollo in 't citherspel heb overwonnen, heeft Vader Zeus mijne snaren stuk geslagen met zijn bliksem. Had' ik maar eerst weer zulke sterke pezen!" De onnoozele Typhon laat zich door deze woorden beetnemen; hij gaat naar zijn hol en haalt voor Cadmus als gastgeschenk de pezen van Zeus, en dankbaar neemt Cadmus die aan. Bespant hij daarmee nu ook zijne lier? Natuurlijk niet; al wordt die mogelijkheid erkend zoowel door Typhon, die ze hem met dat doel geeft, als door den dichter, die schildert hoe Cadmus ze betast als om hunne deugdelijkheid voor snaren te beproeven; maar bovendien nadert Nonnus nogmaals zeer nabij de voorstelling van een dergelijk gebruik der pezen van Zeus, als hij Hera, die bij hem uitmunt in even wrange als geleerde ironie, laat zeggen om haren als stier vermomden echtgenoot te bespotten (I, 535): „Pas maar op voor Hermes den runderroover, dat

[1]) O. Crusius handhaaft bij Roscher II. 848 Pisander van Camirus als bron voor Nonnus' Cadmussage op grond van Olumpiodorus ad Platon. Phaedon. (Zie Düntzer Fr. der Ep. Poesie p. 91).

hij niet naar zijnen aard den stier meenemend zijn eigen vader stele, en wederom aan uwen zoon Phoibos de lier ten geschenke geve." Deze laatste regel zou onzin zijn indien niet tusschen den roof en de lier verband ware. De onderstelling is dus niet ongerijmd dat Nonnus, geleerd als gewoonlijk, Hera eene toespeling laat maken op eene sage die Hermes' lier voorstelt bespannen met de pezen van den Stiergod, hier Zeus, doch in andere voorstellingen de Stiergod die schuts en meester was van de runderen. Zou het wellicht de huid van dezen stier zijn met welke in onze hymne de jonge god den klankbodem zijner lier bespant? [1])

Is dit het geval, dan is inderdaad tegen de bedoeling of althans niet mèt den wil des dichters deze herinnering aan oude mystiek blijven staan. Tusschen runderroof en lieruitvinding bestaat voor hem geen verband. Als twee afzonderlijke sagen werkt hij ze door elkaar, niet altijd met hetzelfde succes. Het vers althans over de runderhuid ligt slap en levenloos onder de andere en verraadt zijn heterogenen oorsprong door het niets zeggende van zijne laatste helft: ἀμφὶ δὲ δέρμα τάνυσσε βοὸς πραπίδεσσιν ἑῇσιν is een zeer onbevredigende imitatie van het homerische ἰδυίῃσι πραπίδεσσι. Maar dat is geen wonder. Meer dan runderhuid en snaren interesseert onzen dichter de schildpad zelve, en tot kennis van zijn dichtaard en karakter is het de moeite waard de verzen te herlezen die hij aan haar wijdt. Bepaaldelijk in de Peloponnesus heeft de schildpad zekeren roem. In Arcadië (Paus. VIII, 23. 9) zijn die dieren bijzonder groot; men zou er — zegt Pausanias — lieren van kunnen maken zoo groot

---

[1]) Men herinnert zich dat volgens de voorstelling die de *Eoeae* van Hesiodus van den roof gaven met de overige kudde ook de stier wordt geroofd (zie Anton. Lib. C. 23). In de ps. Eratosthenische catasterismen (C. 24) staat ook κατεσκευάσθη δὲ το μὲν πρῶτον ὑπὸ Ἑρμοῦ ἐκ τῆς χελώνης καὶ τῶν Ἀπόλλωνος βοῶν.

Parallel met deze stierpezen (of runderhuid) en de lier van Hermes gaat de mythische traditie die Athena de eerste fluit uit ezelsbeen laat maken; overeenkomstig het werkelijke gebruik veranderen de lateren (b.v. Call. H. III, 244) dit ook in hindebeenderen.

als de indische. Maar ook in den cultus heeft zij hare plaats, o. a. te Tegea in den eeredienst van Pan en te Olympia in de Aphrodite-vereering. Te Olympia stond de Godin in haren tempel — het was een chryselefantinen beeld van Phidias — met haar eenen voet op eene schildpad Wat beteekende dit symbool? Plutarchus weet dat natuurlijk. Het wil zeggen, dat de jonkvrouwen bescherming noodig hebben — immers de schildpad is een verderf afwerend dier — maar tevens is het voor de getrouwde vrouwen een symbool van zwijgzaamheid en huiszittende ingetogenheid (*Is.* 75 *praec. conj.* 32). Pausanias daarentegen (VI, 25. 1) wil liever de verklaring van dit symbool aan anderen overlaten, en zoo, ofschoon op andere wijze, doet ook onze dichter. Als Hermes op den drempel van zijn grot de schildpad het eerst ontmoet, begroet hij het nuttige en aardige dier met een reeks van korte erkentelijkheids- en vreugdebetuigingen: „Welkom zijt gij mij... maar hoe komt gij aan dat mooie bonte schild o „χέλυς ὄρεσι ζώουσα?" — hier gaat de toespeling op *Chelydorea* de plaats op Cyllene waar de mythologie de schildpadvondst localizeert voor oplettende hoorders niet verloren — „Welkom mijn speeltuig! Maar ik wil u naar huis dragen: gij kunt mij van grooten dienst zijn. Ik zal dan ook u tot eere brengen en gij zult 't allereerst mijne hulp zijn. Thuis te blijven is 't best, want buiten de deur is 't gevaarlijk. Voorwaar tegen booze betoovering zult gij mij een schutsweer zijn bij uw leven, maar als ge sterft dan zult ge schoon kunnen zingen." (Vs. 30—38) [1]).

---

[1]) Vooral is er m. i. reden om zich te verwonderen over het succes dat Seeck heeft gehad met zijn voorstel om de verzen 29—47 tusschen twee dichters te verdeelen, (de eene heeft dan 29. 30. 35. 37. 38. 43—46, de andere 29. 31—34. 36. 39—42. 47. 48) bij welke verdeeling dit wel het grootste bezwaar is dat de eerstgenoemde dichter met geen woord verhaalt, hoe Hermes de schildpad doodt. Groddeck heeft aan de plaats haar aardigste verzen ontnomen door de expunctie van 35. 36, waarin hem tot mijne verwondering Gemoll volgt. De omzetting van vs. 35. 36 en de wijziging van vs. 37 (ζώουσιν δὲ θανοῦσα met M.) door Ludwich berust m. i. op een verkeerde interpretatie van de geheele pericope.

In deze verzen, die mijns inziens zeer ten onrechte tot op onzen tijd toe door de critici geëxpungeerd en getransponeerd worden, openbaart de dichter zeer duidelijk de eigenaardige richting van zijnen geest. Hij is rationalist en daarom verduistert hij in zijn verhaal alles wat aan den mystischen oorsprong der cither kon herinneren, hij is een „verlicht" man en daarom hecht hij niet veel aan de afwerende kracht der schildpad; hij is een ironisch man, want hij persifleert met een uiterst handig aangebracht citaat uit Hesiodus (*οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ βλαβερὸν τὸ θύρηφι. Opp.* 365) de volkstraditie omtrent de symbolische beteekenis van de schildpad. Hij begroet haar als bescherming tegen gevaar — en maakt haar dood; hij predikt haar het huiszittend leven en boort haar uit haar schild.

De operatieve lusten van Hermes hebben in dit gedeelte van den hymnus buitengewoon aanstekelijk gewerkt. Geen stuk is aan expunctiemerken zoo rijk. Vooral Robert heeft zich hier veel moeite gegeven. En terwijl Hermes in het vervolg van het verhaal, bij de komst van Apollo, bij het gericht op den Olympus, en bij den gang naar de rundergrot voortdurend zorg draagt om zijne lier te verbergen, heeft Robert hem daarin nog overtroffen: hij goochelt de lier geheel weg! [1]) Ten onrechte. Wel houdt de Cyllenische god zijn speeltuig verborgen, maar hij neemt het overal mee heen om er op het juiste oogenblik mee voor den dag te komen. Wanneer? Wederom zijn de omstandigheden waaronder dit geschiedt

---

[1]) Vs. 153 wordt door R. veroordeeld op grond dat Hermes in de *σπάργανα* geen plaats voor de lier zou hebben gehad, en buiten de *σπάργανα* het speeltuig door Apollo zou zijn ontdekt. Vs. 242 acht hij met 153 „in offenbarem Widerspruch," terwijl hij er verder op wijst dat „auf dem Wege zum Olymp die Leier vergessen ist, denn wenn 305 Hermes sich die Windel über beide Ohren zieht kann er nicht zugleich die Leier unter die Achsel tragen." Het komt mij voor, dat de vraag, wat de handige Hermes niet of wel kan, beter door den dichter dan door ons kan worden beantwoord, en dat de geheele moeilijkheid geringer wordt, zoodra men zich in aansluiting aan vs. 237 vv. de *σπάργανα* ruimer voorstelt dan Rob. blijkbaar doet.

duister geteekend, en wederom wordt hier naar mijne meening ten onrechte aan corrupteel of verzenuitvalling toegeschreven wat eenvoudig een gevolg is van het feit dat de dichter motieven behandelt, wier mythische of religieuze beteekenis en oorsprong reeds voor hem zelven duister waren. Ziehier wat naar mijne meening de dichter dienaangaande heeft verhaald (vs. 407—520).

Na de uitspraak van Zeus kwamen de beide broeders weldra aan de Alpheusgrot en vlug bracht Hermes de dieren naar buiten. Maar uit de koeienhuiden, die boven over de grot lagen uitgespreid, bemerkte Apollo terstond dat er twee geslacht waren. „Ik zal je leeren — zegt hij — „kleine rekel, nog eens weer zulk onrecht te plegen!" En nu wil hij hem binden. „Om zijne handen vlocht hij krachtige banden van buigzame twijgen van den kuischboom (*agnus castus*); maar zie, terstond groeiden dezen nu op uit den grond zelf. onder de pooten der dieren vast in elkaar gestrengeld en gemakkelijk zich uitbreidend over al de runderen." Duidelijk in alle opzichten is dit niet verhaald, maar wie bedenkt hoe op dezelfde wijze Dionysos de zeeroovers die hem willen binden overtroeft en plotseling wingerd doet groeien over mast en scheepstuig [1]), die begrijpt het toch ondanks enkele corruptelen. Toch wekt ook hier de eenigszins stroeve onhandigheid van den verhaler wederom het vermoeden dat hij niet zoozeer vertelt als navertelt. Deze in agnustwijgen gebonden Hermes schijnt geene poëtische inventie van hemzelven, maar veeleer een reflex van cultusgebruiken. In de eigenaardige gewoonte van godenbeelden te boeien spelen de agnus castus en zijne twijgen (λύγοι) een eigen rol. Sparta had hare Artemis Lygodesmia, wier beeld oudtijds was gevonden omwoekerd en overeind gebeurd door zulke λύγοι (Paus. III, 16. 11), Sparta had ook een Asklepios Agnites, Hera was op Samos onder een Lygosstruik ge-

[1]) *H. Hom. in Bacch.* (VI) 12. 34—42; hier worden de twijgen λύγοι genoemd (cf Il. Λ 105) wilgetwijgen. In onzen hymnus heeten ze met nadruk δεσμὰ ἄγνου. Over de Agnus of Lygos (vitex agnus castus of kuischboom) vgl. Wengler bij Pauly-Wissowa.

boren. En zou wellicht de Hermes, bij wiens beeld te Troezen de olijfhouten staf van Herakles plotseling wortel had geschoten en bladeren had gekregen en die bij Pausanias (II, 31. 10) het onverstaanbare epitheton Πολύγιος draagt, ὁ Λύγιος hebben geheeten? Kan deze omwinding van den god, wiens oudste Arcadische beeldvorm een houten paal of phallos was, op iets dergelijks zien als de oude Hermes van de Acropolis, waar volgens Pausanias (I, 27. 1) een agalma van Hermes werd bewaard, dat niets was dan een stuk hout geheel met myrtentakken omwoeld? [1])

Het spreekt van zelf, dat in onzen hymnus dit θαῦμα geheel en al het karakter van een kunstje heeft gekregen. Vandaar, dat Hermes' gezicht straalt van heimelijk pleizier, en hij moeite heeft om den ondeugenden glans zijner oogen te verbergen nu hij kans ziet om door dit bewijs zijner kunst zijn doel een stap nader te komen. Dat doel is van den beginne af door den dichter duidelijk gemarkeerd en door hem met den runderroof in verband gebracht. In het gesprek dat Hermes dadelijk na dien roof met zijne moeder houdt, zegt hij met nadruk: „Aan Apollo's eererechten wil ik ook deel hebben; gij en ik zullen eens een hooger aanzien kennen dan deze grot ons geven kan." Maar de dichter laat nu ook die eererechten, die den Cyllenischen phallophorus zullen plaatsen op een rang dicht naast dien van Apollo Pythios, door Hermes zelf veroveren. Allereerst door zijne lier. Nu, op het oogenblik dat Apollo nog verstomd staat over het θαῦμα met de agnustakken, komt plotseling de lier voor den dag. En Hermes toont zijn kracht en die van zijn instrument, nu niet door een schertsend liedje maar door eene theogonie in grooten stijl die, jammer genoeg, door den dichter slechts in excerpt is gegeven, omdat hij al zijn aandacht heeft gewijd aan de behandeling der transactie die thans volgt. Beide broeders zijn handig en gereserveerd en geen van beiden zegt beslist

---

[1]) Van zulk eene geboeide Aphrodite (te Sparta is Aphrodite Μορφὼ ἐν πέδαις δεδεμένη) zal wellicht het lied van Demodocus in Od. θ. den weerschijn ook bewaren.

wat hij wenscht; maar dit is m. i. duidelijk dat men van Apollodorus af tot op onzen tijd toe des dichters woorden verkeerd uitlegt, indien men zegt: „Hermes geeft aan Apollo de lier en krijgt daarvoor de koeien." [1]) Wel heeft Apollo, (vs. 437) verrukt over het spel van Hermes, gezegd: „Uwe kunst weegt tegen vijftig koeien op." Maar dit mag niet als een ruil worden opgevat, hoe ook in andere versies der sage de zaak moge zijn voorgesteld. Niet om de koeien, maar om de *ὁσίη*, de eere-rechten, is het den Hermes van dezen dichter te doen, in de eerste plaats om die welke Apollo als Nomios geniet. Zonneklaar blijkt dat dunkt me uit het vervolg. Ruiling heeft alleen plaats van lier en zweep. Door dit geschenk verheft Apollo Hermes tot zijnen *βουκόλος*. Alleen bij die voorstelling heeft het eenigen zin dat de broeders *te zamen* de runderen drijven naar hun godlijke weide, alleen dan ligt er iets anders dan zeer misplaatste *bravoure* in dat woord van Hermes tot Apollo: „De koeien zullen thans, nu wij ze zullen hoeden, wel spoedig nieuwe kalveren krijgen, maak u dus (over de twee geslachte) niet al te boos" (491 vv.).

Maar Hermes is nog niet tevreden. Na de eererechten van den Nomios heeft waarlijk de god die te Pherae en elders chthonische manteia bezit wel eenige aanleiding om ook in de mantiek op die wijze naast Apollo zich te plaatsen, waarop hij in den Olympischen cultus en in het *Karnasion alsos* van Messenië (Schol. Pind. Ol. 5. 9. Paus. IV, 335) de eere van den Nomios deelt. De tweede schrede nu die Hermes doet wordt door onzen dichter in vs. 508—520 inderdaad op weinig duidelijke wijze en bovendien in zonder twijfel eenigszins corrupte verzen beschreven; toch is het mij onmogelijk in deze verzen hetzelfde te lezen als algemeen wordt aangenomen.

De corruptie in een gedeelte der aangegeven verzen kan ik hier laten rusten; alles komt feitelijk aan op de interpretatei

---

[1]) Apollodorus: *ἀκούσας τῆς λύρας Ἀπόλλων ἀντιδίδωσι τὰς βόας.* Schol in Nic. Alexiph. 560 waar in verband daarmee de naam der lier *οἱονεὶ λύτρα τις οὖσα* wordt verklaard.

van vs. 511 en 512. Wanneer namelijk Apollo zijn pas verworven lier beproeft en in volle verrukkig is over den schoonen klank, dan, zoo zegt de dichter, „bedacht Hermes een kunst van nieuwe listigheid: van syrinxen maakte hij het vèrhoorbare geluid" (συρίγγων ἐνοπὴν ποιήσατο τηλόθ' ἀκουστήν). Algemeen wordt nu dit vers aldus verklaard: „Toen vond Hermes de syrinx uit"; en zoo arrangeert inderdaad Apollodorus de zaak. Maar hetzij Apollodorus eene andere traditie volgt, hetzij hij onzen hymnus ook hier niet nauwkeurig heeft begrepen, stellig heeft de dichter het anders bedoeld. Vooreerst schijnt het mij althans een zeer gewrongen manier, de uitvinding der fluit uit te drukken door de woorden: „hij maakte den roep," of „het geluid" der syrinx, ten tweede is van een schenken der syrinx aan Apollo in het vervolg onzer vertelling geen sprake, en daarvoor moet hij haar dan toch hebben gemaakt, eindelijk had Apollo zelf in het voorafgaande gesprek (vs. 452) gezegd dat hij de cither zooveel mooier vond dan zijn eigene fluit. Het zou wellicht onvoorzichtig zijn hieruit al te veel te willen afleiden, want er is in allen gevalle toch onderscheid tusschen de daar genoemde αὐλοί en eene herdersfluit (σύριγξ). Maar hier komt ons wederom de traditie der sage, zooals Ovidius die volgt, te hulp. Bij Ovidius t. a. p. draagt Apollo in de eene hand zijn herdersstaf in de andere zijne syrinx (*alterius dispar septenis fistula cannis*). Bedenkt men nu dat in de sage-traditie die bij de scholiën op Il. O. 256, wellicht uit Alcaeus is bewaard en die door Horatius in I, 10 is gevolgd, Hermes spelenderwijs Apollo van zijnen boog berooft, dan rijst de vraag of in ons vers συρίγγων ἐνοπὴν ποιήσατο niet eenvoudig beteekent „hij maakte het geluid d. i. hij bootste na het geluid van de syrinx", zoodat Apollo zich verbeeldt dat Hermes hem zijne syrinx ontstolen heeft. Alleen bij die opvatting zijn de woorden van schrik en bewondering te verklaren waarmee Apollo deze nieuwe handigheid van Hermes begroet: „Ik ben bang dat gij me nu nog tegelijk mijn cither en mijn boog ontstelen zult;" en maken deze woorden eenen gepasten overgang tot den eed

door Hermes gezworen en tot de laatste met dien eed in verband staande uitwisseling van gaven [1].

Ik waag het niet deze opmerkingen te vermeerderen. Moge het gezegde kunnen bijdragen om de overtuiging te versterken dat niet diaskeuastenbemoeiïng maar de verwarrende rijkdom der sagenstof zelf oorzaak is van den zonderlingen en naar onzen smaak zoo dikwijls onbevredigenden toestand der Homerische Hymnen.

---

[1]) Natuurlijk kan deze versie der syrinxgeschiedenis zeer wel eene inventie van onzen dichter zijn, waarbij hij gebruik maakt van eene traditie dat Hermes uitvinder van de syrinx zou zijn. Immers er is reden om aan te nemen dat in de woorden *μή μοι ἅμα κλέψῃς κίθαριν καὶ καμπύλα τόξα* ook eene toespeling kan liggen op een verhaal van Hermes' werkelijken diefstal van de boog. Het diefstalmotief was natuurlijk in de schertsende poëzie voor alle uitbreiding vatbaar.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en OCTOBER 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, VAN DER WIJCK, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROËLL, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HESSELING, WOLTJER, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn twee gedichten voor den Hoeufftwedstrijd getiteld Comoedia en Pomponia Graecina.

Hierna leest de Heer Karsten zijne bijdrage over de Brieven van den Kerkvader Augustinus

Na een korte schets van het leven van Augustinus en van zijn wijsgeerige, speciaal neoplatonische studieperiode na zijn 20e jaar, bespreekt hij den inhoud van enkele dezer 270 brieven, voor zoover die nog blijk geven van dat Neoplatonisme vóór

en ook na Augustinus' toetreden tot de kerkelijke bediening en tracht in het licht te stellen, van hoeveel belang deze briefwisseling in het algemeen is voor de kennis der toenmalige toestanden op religieus, wijsgeerig en ethisch gebied.

Spreker beantwoordt de HH. J. V. de Groot, Woltjer en den Voorzitter, die enkele bezwaren en opmerkingen te berde brachten en staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar de Secretaris langeren tijd buitenlands gaat vertoeven, stelt de Voorzitter voor, den Heer K. Kuiper te verzoeken diens functiën zoolang waar te nemen. Deze stelt zich beschikbaar en aldus wordt besloten.

De HH. Symons en Boissevain c s. brengen een voorstel in tot wijziging van Art. 17 van het Reglement van Orde dezer Afdeeling der K. A. Dit voorstel zal gedrukt en rondgezonden worden.

Bij de Rondvraag deelt de Heer Snouck Hurgronje mede dat hij een bezoek heeft ontvangen van een der Secretarissen van de kortelings te Caïro opgerichte Université Egyptienne, die in opdracht van den Directeur in Europa rondreizend tot het aanknoopen van wetenschappelijke betrekkingen, op aanbeveling van den president-curator dier Universiteit met dat zelfde doel ook te Leiden was gekomen. Spreker vraagt of men ook onze werken volledig aan de Bibliotheek der Université Egyptienne zou kunnen zenden. De Voorzitter zal de zaak in het bestuur ter sprake brengen.

Sluiting.

DE BRIEVEN VAN DEN KERKVADER AUGUSTINUS

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. T. KARSTEN.

De kerkvader Augustinus (de geslachtsnaam Aurelius staat niet vast) werd geboren in 354 onder de regeering van Constantius, den zoon van Constantijn de Groote, beleefde o.a. het keizerschap van Julianus apostata, Theodosius, Arcadius en Honorius, de invallen der barbaren en de plundering van Rome door Alaric in 410 en stierf 76 jaren oud in 430 te Hippo tijdens het beleg door de Vandalen.

In zijn geboorteplaats, het stadje Thagaste in de provincie Numidie, was zijn vader raadslid, schoon weinig bemiddeld, en bleef heiden, terwijl zijne moeder Monica, een vrome christin, den knaap in haar geloof opleidde, zonder hem evenwel nog te laten doopen, wat toen veelal na de jongelingsjaren plaats had. Op 16 jarigen leeftijd (zijn vader stierf omstreeks dien tijd) gaat hij studeeren te Carthago en woont daar, als velen, met eene vrouw, die hij jaren lang trouw bleef en die hem op zijn 18e jaar reeds een zoon schonk, Adeodatus genoemd. Meer dan eens vermeldt hij hoe de lezing van Cicero's Hortensius, een „adhortatio ad philosophiam", op zijn 19e jaar een sinds dien tijd nimmer uitgebluschte, vurige begeerte naar waarheid en wijsheid in hem wakker riep. Het allereerst meent hij die te kunnen bevredigen tot groot verdriet en ergernis zijner moeder door de leer der Manichaëers, een mengsel van Parzisch dualisme met Christendom, en blijft met een aantal vrienden negen jaar in die leer. Na geruimen tijd te Carthago de rhetorica onderwezen te hebben, vertrekt

hij op zijn 29[e] jaar (dus in 383) naar Rome en woont daar nog bij een Manichaeër. Het volgende jaar krijgt hij een eervolle benoeming als professor in de rhetorica te Milaan. Het Manichaeisme, reeds lang in hem ondermijnd, was allengs vervangen door den Academischen twijfel aan 's menschen vermogen om tot waarheid te kunnen komen. Steeds onderzoekende, kost het hem, volgens de Confessiones, de grootste moeite om zich van de zinnelijke voorstellingen der Manichaeërs omtrent het Hoogste wezen los te maken en komt hij eerst allengs hiertoe door de lectuur van Plato en van de Neoplatonici Plotinus en Porphyrius, en tevens door den invloed van Ambrosius, bisschop van Milaan. Door dezen en zijne moeder Monica wordt hij er toe gebracht om zich voor den Chr. Doop te gaan voorbereiden. Die voorbereiding geschiedt gedurende het jaar 386 op zeer eigenaardige wijze in de villa Cassisiacum van zijn vriend Verecundus, waar hij met zijn zoon, zijn moeder en een achttal leerlingen en verwanten verblijf houdt tot zijn doop op Paaschdag 387 te Milaan.

Zijn eerste kortere werken ontstaan in die villa, daarna andere te Rome vóór zijn terugkeer naar Africa in 388, als zijn moeder te Ostia overleden is. Vier jaren na den doop, op zijn 37[e], wordt hij tot presbyter gewijd en weder na vier jaren, in 395, tot Bisschop in de kuststad Hippo regius, waar hij blijft wonen tot zijn dood in 430. Behalve de 5 jaren te Rome, Milaan en Cassisiacum, verbleef hij dus steeds in Numidie.

Augustinus brieven ten getale van 270 en gericht aan ongeveer 150 personen of groepen van allerlei rang en stand, zijn in de 17[e] eeuw chronologisch gerangschikt en met zijn andere werken een en andermaal uitgegeven door de Benedictijnen van S. Maur. Zij verdeelden ze chronologisch in 3 klassen. Die der eerste klasse zijn 30 in getal uit de jaren 386—395 toen hij bisschop werd; de tweede klasse bevat 93 brieven, van 395 tot aan de Pelagiaansche beweging in 410; de derde 105 brieven van 411 tot aan zijn dood in 430; 43 brieven kunnen niet met zekerheid gedateerd worden. In de Weener uitgave van het ‚Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum',

ontbreekt nog het 4e deel der brieven, 185 en vlgg. Daar vele brieven even lang of zelfs langer zijn dan een boek van Livius, begrijpt men hoe groot de omvang is van de geheele verzameling. Wat haar waarde niet weinig verhoogt is dit, dat ook de brieven zijner correspondenten voor een groot deel in den bundel zijn opgenomen.

Historische feiten, buiten de kerkelijke, komen er haast niet in voor; de invallen der barbaren bijv. worden maar een paar malen in 't voorbijgaan vermeld.

Wil men de brieven groepeeren naar hun inhoud, dan gaat dat slechts voor een zeker gedeelte, in dezer voege:

1. Zuiver polemische brieven: tegen Donatisten ± 40, tegen Pelagianen ± 20.

2. Langere correspondentie met beroemde mannen, o. a. met Hieronymus, hoogst interessant, 17 br.

Langere correspondentie met zijn vriend Nebridius, die reeds stierf in 390, 12 br.

Langere correspondentie met den later gecanoniseerden Paulinus van Nola, den vriend van Ausonius, en zijne vrouw Therasia, 11 br.

3. Theologisch-philosophische correspondentie met velerlei personen over alle denkbare dogmatische en wijsgeerige vraagpunten; ongeveer 30 meest zeer omvangrijke brieven.

4. Een achttal brieven van en aan paus Innocentius c. a. prelaten over het Carthaagsche concilie met de Pelagianen van 416.

5. Een zeer groot aantal pastorale brieven aan ambtgenooten, vrienden, leeken, vrouwen, monnikken, enz.: hen vragend, prijzend, troostend, berispend, aanmoedigend; verder over ritueel, gedrag, leefregels e. d.

Behalve in de 32 der zuiver philosophisch-theologische groep, worden ook in de overige, allerlei dogmatische kwesties ter sprake gebracht. Het getal dier quaestiones is dus legio.

Ik zal geen vruchtelooze poging wagen om u de belangrijkheid te schetsen van dit omvangrijk culturhistorisch arsenaal in zijn geheel, dat, naar het mij voorkomt, minder

doorvorscht is dan A's overige werken, maar ga over tot de beschouwing van een gewichtig onderdeel en ook daarin zal ik mij nog zeer moeten beperken. Dit onderdeel betreft de Platonische, vooral Neoplatonische elementen, die evenals in de werken ook in zijn briefwisseling van het begin tot het einde een grooten rol spelen.

Vooraf dit ter inleiding.

Op zijn 19e jaar, zooals wij zagen, door de lectuur van Cicero's Hortensius [1]) ontvlamd voor de wijsbegeerte, is zijn streven, evenals bij de meeste wijsgeerige scholen na Aristoteles, niet alleen gericht op veritas en sapientia. d. i. op het ware inzicht in alle wereldraadselen, maar vooral op de beata vita, die daardoor verkregen wordt. [2])

Het jaar der voorbereiding voor den doop te Cassisiacum wordt geheel besteed aan het zoeken naar die ware wijsheid in dagelijksche wijsgeerige gesprekken met zijn leerlingen, waarbij ook Monica soms het woord voert; deze gesprekken werden uitvoerig opgeschreven en zijn voor ons over in ll. III contra Academicos, l. I de beata vita, ll. II de ordine d. i. over de wereldorde, ll. II Soliloquiorum d. i. samenspraken van A. met de Ratio, meest nachtelijke overpeinzingen en als slot dezer Soliloquia l. I de immortalitate animae.

De eerste brief, dien wij bezitten, is uit het jaar van zijn doop 387 en geschreven aan een zekere Hermogenianus, die A's ll. contra Academicos gunstig beoordeeld had. Wij hooren hier hoe betrekkelijk gunstig hij toen over Carneades en de zijnen dacht.

Ik zou hen zelfs schertsend, schrijft hij, niet willen beleedigen (lacessere).... zij waren niet zoo skeptisch, ik volgde hen liever na zooveel ik vermocht, dan dat ik hen versloeg, wat ik niet vermag... Mij verheugt het meest, zegt hij dan, dat ik den band heb losgebroken die mij, door wanhoop aan

---

1) De beata vita I § 4.

2) Contra Acad. II § 4: mihi videri.... nullam beatam vitam nisi qua in philosophia viveretur. Evenzoo elders.

ons vermogen om waarheid te vinden, afhield van de melk der wijsbegeerte, die het voedsel is der ziel: ab ubere philosophiae, quae est animi pabulum.

De eerstvolgende brieven, 3 tot 14, zijn aan zijn vriend Nebridius, evenals A. zelf, vroeger Manichaeër, thans Christenwijsgeer. Zij reiken tot diens dood in 390. In deze periode vallen de volgende boekwerken van A.: 388 l. I de quantitate animae, mathematisch-filosofisch, 389 l. II de moribus Ecclesiae et de moribus Manichaeorum, 389 l. II de Genesi adversus Manichaeos, l. I de magistro ad filium Adeodatum, 390 l. I de vera religione, 388—395 l. III de libero arbitrio, l. VI de musica.

De titels dezer werken klinken, behalve de laatste, religieus, maar de inhoud is in de oudere overwegend en ook in de latere nog zeer merkbaar Neoplatonisch. Wij zien hier toegepast wat de H. Paulinus van Nola aan een vriend toestond: Gij behoeft de filosofie niet prijs te geven, als gij haar maar kruidt met geloof en godsdienst [1]).

Met de „Sancta scriptura" maakte A. eerst allengs kennis. Ik erken het eerlijk, zegt hij c. Acad. II 5, naar de religie, die ons van kindsbeen af is ingeprent, heb ik slechts in het voorbijgaan (‚quasi de itinere') omgekeken, maar zij trok mij toch altijd tot zich. Eigenaardig is dan zijn waardeering van den Apostel Paulus als wijsgeer: ik las hem zeer oplettend en zeer behoedzaam, want wat een man als hij schreef, kan met dit groote goed (d. i. de filosofie) niet in strijd zijn. Uit zijn Confessiones [2]) hooren wij dat hij te Cassisiacum van Chr. geschriften nog de psalmen las, maar Jesaja, hem door Ambrosius aanbevolen, na het eerste hoofdstuk als te onbegrijpelijk ter zijde legde. Van Vergilius Aeneis werd dagelijks een half boek voorgelezen.

Toen hij naar Afrika teruggekeerd was bleef zijn illusie

---

[1]) ‚Philosophiam non deponas licet, dum eam fide condias et religione'. Zie G. Boissier. La fin du paganisme II p. 84.

[2]) l. IX c. 3 en 5.

om met gelijk gezinden een bespiegelend leven te lijden, en als hij in 391, op aandrang van Bisschop Valerius, zich tot presbyter laat wijden, zegt hij in een brief (21) aan dezen nog niet rijp te zijn voor dat ambt en nog lang niet gereed met het onderzoek der H. Schrift. Wel was in de 4 jaren sinds zijn doop het Christelijk element in zijn geschriften steeds meer naar voren gekomen, maar vóór dien tijd besloeg het dan ook in zijn denken een zeer bescheiden plaats. Bijzonder sprekend is in dit opzicht wat wij lezen c. Acad. III 43: Ik zie dat ik de „humana sapientia, quoquomodo se habeat", nog niet verkregen heb, maar, daar ik 33 jaren oud ben, geloof ik niet te moeten wanhopen, haar te eenigertijd te zullen verkrijgen. Met verachting van alle andere goederen, door de stervelingen gezocht, heb ik mij voorgenomen haar alleen op te sporen. Ik ben echter vast besloten nimmer van Christus' gezag af te wijken (‚nusquam prorsus a Christi auctoritate recedere'), want ik vindt er geen dat krachtiger is (‚non enim reperio valentiorem'). Datgene echter wat door de fijnste rede (‚subtilissima ratione') kan verworven worden — immers ik verlang ongeduldig de waarheid niet alleen door gelooven (‚credendo'), maar ook door begrijpen (‚intelligendo apprehendere') te vatten — dat vertrouw ik middelerwijl bij de Platonici te zullen vinden, voorzoover het met onze religie niet strijdt (‚apud Platonicos me interim, quod sacris nostris non repugnet, reperturum esse confido').

Wij hebben hier, wat hij ook elders [1]) de twee bronnen noemt waaruit de waarheid te putten is, „auctoritas" en „ratio" als vertegenwoordigers van gelooven en begrijpen, van dogma en van wijsbegeerte, met een duidelijke voorliefde voor de laatste, welke vooral blijkt uit den lof in het voorafgaande aan zijn lievelingswijsgeeren, Plato en Pythagoras toegezwaaid. [2]) In het eerste boek „de beata vita" (§ 4) lezen wij een gelijkluidende uitspraak en ook beginnende met den lof van Plato,

[1]) De ordine II 26.
[2]) Ibid. 37 vlg.

daar ontbreekt echter de restrictie ‚quod sacris nostris non repugnet' en wordt de Platonische wijsbegeerte rondweg zijn veilige haven genoemd: Ergo vides in qua philosophia quasi in portu navigem. Ook wordt de beata vita daar gezegd in ‚solo sapientis animo habitare', hetgeen door hem in de Retractatio hoogelijk wordt afgekeurd. Deze merkwaardige Retractationes schreef A. drie jaren voor zijn dood: hij laat daar zijn geschriften de revue passeeren en geeft kritiek op hetgeen hij daarin later verkeerd vond.

In het boek „de ordine", waar het bestaan van het kwade en onvolkomene op Stoisch-Neoplatonische wijze wordt verdedigd als noodzakelijk element in de harmonie der wereldorde, prijst hij de „artes liberales" hoog (II 44 vgl.) en zegt tot zijn geloovige moeder, die wel eens mede sprak zonder die voorkennis te bezitten, u, moeder, vermaan ik, met uw verlof en zoover ik als zoon dat durf, om uw geloof vast en zorgvuldig te bewaken (‚ut fidem istam firme cauteque custodias')... maar over het wezen der ziel, over de oorzaak van het kwaad en Gods aandeel daarin, èn zulke duistere vragen moet men of met „eruditio" of in 't geheel niet oordeelen. [1])

Iets verder (§ 47) heet het doel der wijsgeerige studie: te leeren kennen de twee werelden en den Vader zelf des Heelals, ‚duos mundos et ipsum parentem universitatis', van wien onze ziel geen andere wetenschap heeft, dan deze, dat zij hem niet kent: ‚Cuius nulla scientia est in anima, nisi scire quomodo eum nesciat' [2]). Dit laatste is kort te voren nog bondiger aldus geformuleerd (44): ‚Summus ille deus, qui scitur melius nesciendo'. Wij zitten hier tot over de ooren in het Neo-

---

[1]) De ord. I 32 en 46. Zie de krasse woorden aan haar: „Contemnerem te igitur in his litteris meis, si sapientian non amares" etc.

[2]) Zie ook wat hieraan voorafgaat over de wetenschappen, met name de dialektiek en de kennis der numeri. De getallen en hun mystieke beteekenis spelen een groote rol in het 6e boek „de musica", waarvan de Retractatio o.a. dit zegt: „Res in eo digna cognitione versatur, quomodo a corporalibus et spiritalibus, sed mutabilibus numeris, perveniatur ad immutabiles numeros, qui jam sunt in ipsa immutabili veritate, et sic invisibilia Dei per ea quae facta sunt intellecta conspiciantur.

platonisme. Den Christen is de cognitio Dei tot zekere mate volstrekt niet ontzegd, maar voor Plotinus en de zijnen is de bereikbare kennis van den „parens universitatis", de „summa essentia", of hoe dit verder ook genoemd wordt, zuiver negatief, het nihil scire. De duo mundi, hier genoemd, zijn de Platonische, wier ontdekking volgens A. c. Acad. III 3 de hoogste lof van dien wijsgeer uitmaakt, die heeft ingezien duos esse mundos, unum intelligibilem in quo ipsa veritas habitaret, de andere istum sensibilem, waarin wij leven. Deze „mundi" komen bij A. ook later telkens voor, maar in de Retractationes (de ordine en elders) zegt hij dan dat de „mundus intelligibilis" moet opgevat worden als het Godsrijk hiernamaals.

In de „Soliloquia", die met een gebed van 4 §§ aanvangen, dat meest bespiegelend en slechts hier en daar religieus is, lezen wij deze filosofische paraphrase van het Onze Vader: Onze Vader, die ons aanspoort om te bidden, die ons verleent wat wij vragen — immers als wij vragen, leven wij beter — verhoor mij, die tast in deze duisternissen en reik mij uw rechterhand, laat mij uw licht zien, roep mij terug van dwalingen, laat ik onder uw leiding inkeeren tot mij en tot U. [1]) Dus een bede om licht en zelfkennis met Gods hulpe.

Het boek „de immortalitate animae" verloochent A. later in de Retract. geheel: 't is zóó duister, zegt hij, dat ik 't zelf nauwelijks meer begrijp. Naar men meent is het bewerkt naar Plotinus' Enneade IV [2]), Ik heb dat echter niet nagegaan.

In het boek „de quantitate animae", dat uitgaat van geometrische begrippen en in de Bened. editie met mathematische figuren geïllustreerd is, worden ten slotte de Septem gradus animae, de zeven phasen der menschelijke ziel opgenoemd

---

[1]) „Deus pater noster, qui ut oremus hortaris, qui et hoc quod rogaris praestas (siquidem, cum te rogamus, melius vivimus); exaudi me palpitantem in his tenebris et mihi dextram porrige; praetende mihi lumen tuum; revoca me ab erroribus; te duce in me redeam et in te."

[2]) Zie Hans Becker Augustin, Studien zu seiner geistigen Entwicklung. Leipzig 1908, blz. 55.

(70—76), waarvan de twee laagste zijn het leven en het gevoel, die wij gemeen hebben met plant en dier; dan (3) kunstvaardigheid, (4) besef van goed en kwaad, (5) het streven naar 't goede, (6) het volharden in het goede en als 7e en hoogste de weder neoplatonische „visio atque contemplatio veritatis"; de Retract. zegt dat men voor dezen gradus de eeuwige zaligheid in de plaats moet stellen.

In het boek „de vera religione" wordt van Socrates en Plato gezegd dat, als zij herleefden, zij ‚paucis mutatis verbis atque sententiis Christiani fierent', evenals later vele Platonici (6. 7).

Ten slotte wijs ik nog op een belangrijke plaats uit de Confessiones VII c. q A. verhaalt daar zijn kennismaking met quidam libri Platonici en dat daarin, wel niet his verbis, maar toch ‚hoc idem suaderi multis et multiplicibus rationibus', wat te lezen staat in de eerste 14 verzen van het Johannes' evangelie In principio erat Verbum, enz. Dit alles las ik ook daar, zegt hij, behalve wat Johannes zegt van de „incarnatio verbi" en dat Christus „pro impiis mortuus est". De logos leer dus, die men gewoonlijk dateert van Philo Judaeus, kent A. hier toe aan de Neoplatonici, die haar dan van gene waarschijnlijk hebben overgenomen.

In de werken vóór 391, zijn de Christelijke elementen wel steeds en in toenemende mate aanwezig, maar deels los en zonder inwendige samenhang met de betoogen zelf, deels op een geheel eigenaardige wijze daarmede vermengd, met name de persoon van Christus en de Drieëenheid. Waar Christus naam alléén voorkomt in deze boeken, is die synoniem met de wijsheid, de waarheid, zoo bijv. de vit. b. 34: Gods zoon is niets anders dan Gods wijsheid, wie tot de hoogste wijsheid gekomen is heeft dus God in zich.

In hetgeen dan volgt, wordt het geloof aan de Drieëenheid gelijk gesteld met de „vita beata" en de Triniteit bespiegelend zoodanig voorgesteld, dat wij haar ter nauwernood herkennen, in dezer voege (35): Die hoogste wijsheid, dat ten volle verzadigd zijn der ziel is de vita beata, n.m. 1°. het vroom en vol-

ledig kennen van den bron der waarheid (de vader); 2°. van de waarheid zelf (de zoon); 3°. van datgene wat ons aan die hoogste wijsheid vastbindt: (de H. geest per quid conectaris summo modo) deze drie toonen aan de begrijpenden (intelligentibus ostendunt) één God en één substantie. Mijne moeder, deze woorden hoorende, zong het vers van Ambrosius: Fove precantes Trinitas enz.

In ordine II 16 lezen wij dit: germana philosophia heeft geen andere taak, dan ons te leeren: 1°. wat het begin aller dingen is zelf zonder begin ἀρχὴ πάντων, principium rerum omnium sine principio (de vader); 2°. welke intellectus daarin zetelt (het verbum, de zoon); 3°. wat daarvan tot ons heil is neergestroomd (manaverit) (de H. geest): dezen „Deum omnipotentem" en tevens „tripotentem patrem et filium et spiritum sanctum" leeren ons de „veneranda mysteria."

In het boek „de vera religione" van 390 (13) treedt de Triniteit reeds op in zuiver dogmatische formuleering, maar wijsgeerig wordt dan aan den Vader vastgeknoopt het esse van elke redelijke creatuur, aan den Zoon de species van elke creatuur en aan den H. Geest het geregeld besturen van elk hunner. [1]) Die geheimzinnige species doet ons denken aan de Aristotelisch-Neoplatonische kwalificatie van de tweede persoon der Drieëenheid, in een der brieven als de „forma rerum, per quam omnia facta sunt," waarover straks.

Eigenaardig is ook nog in de „Soliloquia" (12) de opvatting der Chr. eigenschappen geloof, hoop en liefde, als geloof aan (het bestaan) der waarheid, hoop die te kunnen zien, begeerte daartoe te komen. Omgekeerd worden de mor. eccl. I. 25 de vier heidensche hoofddeugden in mystisch christelijk gewaad gestoken. Uit de Retractatio van het mystieke 6e boek de Musica vernemen wij dat dáár de wereld nog als animal voorkwam, d. i. als het bezielde heelal van de oude filosofen.

Ik keer terug tot de correspondentie met Nebridius [2])

---

[1]) Ordinatissime administrari.

[2]) Over Nebridius zie Conf. VI 10, IX 3 en 4.

uit dit tijdperk. Ik mag daar niet te lang bij stilstaan en citeer allereerst deze woorden van Nebridius aan A. uit den 6^en brief: Ik bewaar uw brieven als mijn oogen, zij zullen Christus, Plato, Plotinus in mij doen weerklinken (‚illae mihi Chr., illae Pl., illae Plot. resonabunt').

Nebridius hield nog vast aan het Neoplatonische dogma, dat onze zielen praeexisteerden als deelen der hoogste essentie [1]) en verklaarde daaruit allerlei eigenschappen van herinnering, phantasie e. d.; ook koesterde hij uit hun daemonenleer nog de overtuiging dat door die geesten, bij dag en bij nacht zekere voorstellingen en droomen in ons worden veroorzaakt.

De argumenten van A., waarmede hij deze wanbegrippen in den 7^en brief van zijn vriend bestrijdt, verdienen wellicht uit een historisch oogpunt de aandacht der psychologen. Hij zegt daar dat al onze zielebeelden voorspruiten uit drie bronnen van zinnelijke waarneming, „ex rebus sensis": wanneer mij bijv. het beeld van de mij bekende stad Carthago voor oogen komt of dat van een gestorven vriend, „ex rebus putatis", wanneer ik bijv. door mededeeling van anderen mij een voorstelling vorm van Aeneas of van den Chremes bij Terentius, „ex rebus ratis", voorstellingen uit eigen geest door redeneering verkregen, dus vooral van getallen en mathematische figuren. Dit alles wordt zeer uitvoerig toegelicht en dan ook aangetoond hoe fantastische gestalten zich in ons brein kunnen vormen.

In den 9^en brief wordt een eigenaardige poging gewaagd om niet alleen droomen, maar vooral ook onze levendige aandoeningen in den droom te verklaren, die in 't kort hierop neerkomt: Al onze gemoedsbewegingen laten door voortdurende herhaling zekere sporen na in ons corporeel bestaan, waarlangs ze zich licht weder kunnen bewegen buiten onzen wil, in de slaap. In het voorbijgaan wordt dan toegelicht hoe groot de invloed is van voortdurende herhaling en oefening door te wijzen op de ongeloofelijke vaardigheid van musici, koord-

---

[1]) Zie Zeller G. d. Gr. Phil III 780.

dansers e. a. kunstenaars, wier verrichtingen ons verbazen, terwijl zij ze haast intuitief schijnen te doen. Daarna komt echter het zwakke punt ook bij A. te voorschijn. De impuls tot die nachtelijke wandelingen onzer gemoedsbewegingen langs de allengs gemaakte sporen komt van de daemonen. Over deze geesten een enkel woord. Het hoogste wezen, de grond aller dingen der Platonici, τὸ ἕν, τὸ πρῶτον, het unum, het principium sine principio, zelf voor ons onkenbaar, openbaart zich, behalve in de wereldziel en den νοῦς, in een serie van geesten in hoogere sfeeren, en van daemonen [1]) in de lagere ondermaansche sfeer; zij zijn lichamelijk, maar onzichtbaar voor den mensch; er zijn er goede, die de vereering verdienen der groote schare, en booze. Bij allen, ook bij de Christenen (die de heidensche godenschaar met hen gelijkstelden) was het geloof aan daemonen toen even algemeen als thans het ongeloof, of laat ik voorzichtig zijn en zeggen, als voor een halve eeuw het ongeloof aan hun bestaan. A. noemt ze hier „animantia aeria et aetheria", in vergelijking met wier fijner zintuigen de onze niets beteekenen en die met hun „corpus aetherium" het onze binnendringen en daar uitrichten wat zij willen, zonder dat wij dit gevoelen, al bemerken wij de gevolgen. Evenzoo, zegt hij, voelen wij niet hoe de gal op onzen toorn werkt, maar voelen wel dat zij het doet. De booze invloed dier geesten uit zich vooral op geestelijk terrein; zij kunnen bijv. (de ord. II 27) „per quasdam divinationes" — immers hun inzicht in den loop der dingen is zeer groot — onze zielen zeer gemakkelijk bedriegen. Elders heeten zij mali angeli, diaboli, spiritus immundi, die razernij kunnen veroorzaken en door exorcisme kunnen bezworen worden. Ook in de latere brieven komen zij veelvuldig voor. [2])

Onder de lastige vragen, die Nebridius hem voorlegt, behoort ook deze. [3]) Volgens u is de Triniteit één, dus wat

---

[1]) Zie den 234sten brief van den heidenschen filosoof Longinianus aan Augustinus.

[2]) C. Acad. 1 20, de v. b. 18, de vera rel. 26. Ep. 12, 20, 102, 137 enz.

[3]) Ep. 11 van 389.

zij doet, doen Vader, Zoon en H. Geest gelijkelijk. Maar hoe is dan de zoon alléén mensch geworden?' Na een dialectisch en blijkbaar schoolsch betoog over de eigenschappen van elke substantia, redt A. zich door een verklaring, wier vage en duistere bewoordingen hierop neerkomen, zoover ik het begrijp: Een eigenschap van elke substantie is het esse en het aliquid esse. In weerwil der éénheid, heeft elk lid der Trinitas toch zijn eigen substantie en is dus iets aparts. De diep gezonken mensch moest opgeheven worden tot God; niemand kan iemand opheffen tot zijn eigen hoogte, tenzij hij eerst tot gene afdaalt; dus was menschwording noodig (in 't voorbijgaan gezegd, lijkt mij dit niet de orthodoxe leer der incarnatie); deze rol nu om af te dalen tot den mensch komt eigenaardig toe aan den Zoon, opdat de „cognitio patris, id est unius principii ex quo sunt omnia" door den Zoon tot de menschheid kunne geraken; de „Spiritus sanctus" geeft dan een zekere onuitsprekelijke inwendige zoetheid (interior et ineffabilis suavitas et dulcedo), door welke de mensch standvastig het vergankelijke leert verachten. Wij hooren ook hier weder een eigenaardig filosofische opvatting van de Triniteit en begrijpen ligt dat deze verklaring A. zelf weinig bevredigde, zoodat hij er in den 12^{en} brief nog eens op terugkomt, zonder dat de zaak ons daar helderder wordt. In dien 12^{en} brief lezen wij dan deze neoplatonische definitie van den Zoon, waarop ik boven doelde: Filius nuncupatur disciplina et forma Dei, per quam facta sunt omnia, dus: de zoon is de wijsheid of het woord van God en de vormgevende middelaar van al het geschapene. Hetzelfde komt voor in den 14^{en} en laatsten brief aan Nebridius, die daar vraagt: „utrum summa illa veritas et summa sapientia, forma rerum per quam facta sunt ommia, quem filium dei unicum sacra nostra profitentur, generaliter hominis an unius cuiusque nostrum rationem contineat". De vraag zelf is zeer merkwaardig nm. deze: bevat de scheppende wijsheid Gods, die wij zoon noemen, de redelijke zielen der menschheid als één geheel, of die van ieder onzer? A. maakt dan deze onderscheiding: Het komt mij voor dat niet uw of mijn ziel dáár is, maar die

van den mensch in 't algemeen; doch zoolang deze wereld bestaat, leven ook de verschillende zielen der menschen (variae hominum rationes) in die reine sfeer, in illa sinceritate. A. is niet licht om een keurig gestileerd argument verlegen.

Een belangrijk punt waarin in het algemeen A.'s brieven van zijn geschriften verschillen is dit, dat wij in de brieven de barensweeën bijwonen, waaronder gewichtige katholieke dogma's geboren werden in het brein van één der grondleggers dier dogmatiek, en dat wij den paganistischen grondslag ontwaren, waarop zij ten deele berusten; deze opmerking geldt ook voor de latere brieven.

In de eerste geschriften is die heidensche oorsprong voor den deskundige ook wel overal zichtbaar, maar de brieven, die voorloopig alleen voor enkele vertrouwden bestemd waren, zijn in dit opzicht veel openhartiger, zij toonen eerlijk de weifelingen en de onzekerheïd van den schrijver, halen, zooals wij zien, de heilige Schrift er zelden bij, wat in die geschriften wel geschiedt, en onthouden zich, zoolang het presbyterschap het vrije denken van A. nog niet aan banden legt, van een later telkens voorkomend beroep op den onverbiddelijken eisch des geloofs en op de omnipotentia Dei, welke beiden bij moeilijke en onoplosbare vraagstukken dan steeds het laatste woord krijgen.

A. was dus in deze jaren nog altijd de vrij denkende Christenwijsgeer. Dat hij ook buitenaf als zoodanig beschouwd werd, leert de 16ᵉ brief uit 390, waarin de bejaarde heidensche rhetor M a x i m u s van Madaura in Numidie hem aldus schrijft: „Ik bid u, ‚vir sapientissime', dat gij — zonder de hulp uwer krachtige welsprekendheid, waardoor gij bij allen beroemd zijt, en ook zonder de Chrysippeische (d. i. vernuftig Stoische) argumenten, waarmede gij pleegt te strijden, en met terzijdestelling van de dialectiek, die haar krachten gebruikt om alles omver te praten (quae nervorum suorum luctamine nihil certi cuiquam relinquere nititur), maar onomwonden (ipsa re) mij duidelijk maakt, wie die God is, dien gij, Christenen, als uw eigendom vindiceert...". Dan iets verder dit:

„Wie is zoo onzinnig dat hij zou ontkennen het allerzekerste bestaan van „unus deus summus, sine initio, sine prole naturae (tegen de mythologie), pater magnus atque magnificus". Van dezen roepen wij de heilzame krachten (virtutes) aan, die zich in het wereldwerk verspreid openbaren, daar wij zijn eigen naam niet kennen... Dan het slot: Moge de Goden u behoeden in welke wij den gemeenschappelijken Vader (communis pater) aller stervelingen op duizenderlei wijzen met eendrachtige tweedracht (‚concordi discordia') vereeren en huldigen."

Deze brief, waarin sommige eigenaardigheden van A.'s betoogtrant volkomen juist gekenschetst worden, viel niet in zijn smaak. Een drietal jaren vroeger had hij het verzoek van Maximus waarschijnlijk wel gehoor gegeven, nu wordt het in den 17en brief hooghartig afgewezen.

Sinds zijn priesterschap in 391, hoe ongaarne dat ook toen reeds door hem aanvaard was, staat A. voor ons als een geheel ander man, die zich de verantwoordelijke voorvechter voelt voor de eenheid des katholieken geloofs en de zuiverheid van leer en leven zoowel in zijn kleine gemeente als daarbuiten. De ratio der wijsbegeerte maakt plaats voor studie der auctoritas divina in de H. S. Ketters, vooreerst vooral de Donatisten, worden fel bestreden, maar evenzeer een gevaarlijke bijbelinterpretatie van een man als Hieronymus, met wien hij een warme soms felle correspondentie aanknoopt over Galaten II, betreffende het verzet van Paulus tegen Petrus.

Gedurende zijn priesterschap blijft de briefwisseling beperkt, maar als hij bisschop is geworden, in 395, neemt zij kolossale verhoudingen aan, daar A. ieder en een iegelijk vrijheid geeft, ja zelfs uitnoodigt om met zijn dogmatische bezwaren tot hem te komen, die hij dan uitvoerig onderzoekt en beantwoordt. Vier vijfde van de geheele collectie, ver over de 200 brieven, vallen in deze 3e periode zijns levens. Ik zal hieruit een keuze doen en, voor zoover de tijd nog reikt, enkele brieven ter sprake brengen, waarin de Bisschop, noodgedrongen, het oude, wijsgeerige wapentuig weder te voorschijn moet halen, door

Platonici e. a. hem vroeger aan de hand gedaan, en begin met den langen brief (102) van het jaar 408, geschreven aan den presbyter Deogratias, als afzonderlijke uitgave ook geheeten: „Sex quaestiones contra paganos expositae”. Deze 6 vragen waren aan den presbyter voorgelegd door een wederzijdschen vriend, die nog niet tot het Christendom kon overgaan. Mijns inziens is deze vriend geen ander dan de zoon van Romanianus, den gullen beschermer van Augustinus, geheeten Licentius, die ook te Cassisiacum bij hem was en de voornaamste spreker is in de boeken contra Academicos; hij was jong, scherpzinnig, talentvol dichter en aan A. bijzonder dierbaar (optime noveris quantum eum diligam), hoewel deze hem tot zijn smart nooit tot den doop heeft kunnen overhalen; men zou hem den Alcibiades van dezen Socrates kunnen noemen.

Van de zes vragen, zijn de 3e en 5e onbelangrijk. De andere zijn typische voorbeelden van veler scrupules tegen de Christelijke leeringen.

1°. Kwestie. De christenen beriepen zich op Lazarus' en Christus' verrijzenis als bewijzen van de opstanding bij het laatste oordeel.

De twijfelaars vroegen nu dit: kan onze lichamelijke opstanding wel overeenkomen met die van Lazarus of met die van Christus? Lazarus' lichaam was nog niet vergaan, en Christus lichaam exceptioneel non ex virili semine. In beide gevallen dus een groot verschil met het onze. Verder nog dit: Indien wij, als zaligen, geen lichaamssmetten of honger meer zullen hebben, wat beteekent het dan (quid sibi vult), dat Christus daarna nog at en zijn wonden vertoonde?

In het antwoord van A. vinden wij dialectische, wijsgeerige, naturalistische argumenten en bewijsplaatsen uit de Schriftuur in bonte mengeling dooreen. Bijv.:

1. Lazarus' opstanding kan hier niet vergeleken worden, daar hij nog eens zou sterven.

2. Dat Christus anders geboren is dan wij, is geen bezwaar; ook Adam was dat, die toch zal opstaan. Een ongeloovige, die niet hecht aan het verhaal van Adam, verwijst A. dan

naar de natuur, die ons leert dát er dierlijke lichamen zijn, ook niet ex semine maar ex terra procreata, die toch in niets verschillen van hun eigen jongen door paring voortgebracht. Verschil van oorsprong brengt geen verschil van consequentia mede: gelooven zulke lieden dan niet, dat olie uit dierlijk vet ook drijft op water, zooals olijfolie, omdat de eerste soort ex carne, de tweede ex ligno ontstaat?

3. Let men wel genoegzaam op de wonderen, die de natuur steeds wrocht? Is de verrijzing van een vergaan lichaam wonderlijker, dan de wording van een boom uit zoo kleine kiem?

4. Christus neemt na zijn verrijzing spijs, evenals de engelen in het O. T., niet ex necessitate, maar ex potestate. Zoo neemt ook de dorstige aarde water tot zich ex necessitate, maar de zonnestraal ex potestate (zie hier een echt argumentum Chrysippeum). Verder verwijst hij omtrent het verheerlijkte lichaam van menschen en engelen naar hetgeen hij schrijft of schrijven zal in het laatste boek der „civitas dei".

5. De wonden aan Thomas getoond, zijn cicatrices, om zijnentwil te voorschijn geroepen. Men zegge nu niet dat zij dus ficta zijn en daarom zonder bewijskracht. Als een medicus de glorieuse wonden van een krijgsman zóó geneest dat deze ze nog toonen kan, kan men toch niet zeggen „medicum finxisse cicatrices."

De 2^e kwestie betreft een vernuftig en interessant bezwaar van den wijsgeer Porphyrius (zooals A. ons mededeelt),. die een kleine eeuw geleden een aantal boeken tegen de Christenen had uitgegeven. Porphyrius vroeg dit: Indien er buiten Christus geen zaligheid is, wat hebben wij dan te denken van de tallooze zielen vóór hem, wien de zaligheid in dat geval onschuldig onthouden is? Waarom onttrok hij zich aan zoovele geslachten: ‚Quare sese tot saeculis subduxit?

1. Als eerste argument wordt met een zuiver dialectische handigheid en buiten de kwestie om het bezwaar aldus teruggekaatst: Was ulieder godenvereering zieleheil aanbrengend of niet? Zoo neen, dan erkent gij dat zij ijdel was; zoo ja, dan vraag ik onzerzijds: hoe ging het dan met de velen, die

vóór uw sacra leefden? Zegt gij daartegen, dat de Goden er altijd geweest zijn, maar dat zij vroeger en elders verschillende vereering toelieten, doch steeds tot heil der zielen, dan erkennen ook wij dat het er niets toe doet, (10) nihil interesse, hoe de eeredienst zij, mits het vereerde heilig zij, evenals het onverschillig is in welke taal men iets zegt, mits het wáár zij. Aan rechtvaardigen en vromen heeft Gods wil nooit ontbroken. Ziehier eene groote concessie, die verder aldus wordt uitgewerkt. (11) Christus, het Verbum dei, beheert (administratur) al het geschapene naar zijne wijsheid. (12) Alwie, sinds de schepping van den mensch, hem hoe dan ook hebben begrepen, en naar zijn voorschriften vroom en rechtvaardig hebben geleefd zijn door zijn bemiddeling ongetwijfeld behouden (‚per eum procul dubio salvi facti sunt'). Alleen werd toen meer bedektelijk, thans duidelijker één en dezelfde vera religio beteekend en beleden (significatur et observatur). (14) In hetgeen dan volgt, zit A. diep in de antinomie van vrije wil en praedestinatie, beide door hem even krachtig gehandhaafd. Christus, zegt hij, wist door zijn praescientia, wanneer men naar hem zou willen luisteren en kwam niet eerder, om niet vruchteloos te prediken. Zeer eigenaardig is dan deze vergelijking, waarin P y t h a g o r a s als tegenhanger van Chr. optreedt: Stel dat Pythagoras praescientia had bezeten en had kunnen verschijnen wanneer hij wilde, zou hij dan zijn heilsleer verkondigd hebben, aleer hij wist gehoor te zullen vinden? (15) Van Adam af heeft God geprofeteerd en hebben ook de heidenen (gentiles) in hem geloofd, al staan hun namen niet in de H. S. (in iisdem auctoritatibus). En dan komt de gratia en electio er in eens tusschen: Zóó heeft de ‚salus hujus religionis nooit ontbroken aan ieder, die ze waardig was, en aan wien zij ontbrak, die was ze niet waardig (cui defuit, dignus non fuit). Bij de woorden qui dignus fuit en dignus non fuit teekent A. in de Retractatio aan: ik heb dit niet zoo gezegd alsof iemand uit eigen verdiensten waardig kan zijn, maar, zooals de Apostel zegt, Rom. 9. 11: niet uit de werken maar uit den roepende. Verg. 8. 28. Tim. II 1. 9: niet naar onze

werken, maar naar zijn eigen voornemen en genade. Thess. II 1. 11: dat onze God u waardig achte der roeping. Klassieke plaatsen, zooals men weet, voor de vocatio en electio.

Dr. Karl Kolb priester te Straatsburg, gaf in 1908 een zeer degelijk boekje uit getiteld: Menschliche Freiheit und Göttliches Vorherwissen nach Augustin, waarin hij p. 87 vlg. tracht aan te toonen, dat het woord dignus in dezen brief minstens genomen dubbelzinnig door A. gebruikt is en door den lezer zeker in den zin van ex meritis zou opgevat worden, zoodat in de Retractatio niet moest staan dixi maar dicere volui. Ik geloof dat Dr. Kolb zich vergist; wie namelijk de volgende woorden leest, kan niet anders denken dan aan dignitas ex vocatione. Er volgt namelijk dit: Van het begin der menschheid wordt gepredikt aan sommigen tot loon, aan sommigen tot een oordeel. Van hen, aan wie het heil niet is verkondigd, bestond er de praescientia, dat zij niet zouden gelooven; zij, aan wie het wel is verkondigd, hoewel zij toch niet zouden gelooven, worden tot een voorbeeld gesteld (dit is eenigzins duister); zij die de verkondiging hoorden en wel zouden gelooven, worden gereed gemaakt voor de gemeenschap der hemelen en der heilige engelen. In verband met de geheele voorafgaande beschouwing, moet m. i. ook toen de lezer hier wel aan voorbeschikking gedacht hebben. „Ab exordio propagationis humanae, usque in finem, quibusdam ad praemium, quibusdam ad judicium praedicatur. Ac per hoc et quibus omnino annuntiata non est, non credituri praesciebantur, et quibus non credituris tamen annnntiata est, in illorum (aliorum?) exemplo demonstrantur: quibus autem credituris annuntiatur, hi regno caelorum et sanctorum Angelorum societati praeparantur."

In de vierde kwestie wordt aangetoond, dat de uitspraak bij Mattheus VII 2, dat men zal gemeten worden met de maat waarmede men heeft gemeten, niet uitsluit de eeuwige straffen bij Johannes III 18.

De zesde kwestie is een wederlegging van hen die den spot drijven met het wonder van den profeet Jona. Na gewezen te hebben op de grootte van een walvisch inwendig, zooals er te

Carthago een te zien is, zegt A. dat, als dit wonder en dat andere van de jongelingen in den vurigen oven aan Apollonius v. Tyane of aan Apulejus werd toegeschreven, diezelfde lieden het wel zouden gelooven.

De 118 brief is even lang en in 410 geschreven aan een Christengeleerde Dioscorus, die inlichtingen vraagt over Cicero's filosofische en rhetorische werken. Hij moet daarover harde woorden hooren. Ik kan mijn tijd beter gebruiken, zegt A., dan mijn nagels te slijten met antwoord op zulke vragen. Wat hebt gij, die weet waarin de eenige hoop ter zaligheid gelegen is, te maken met een Anaximenes of Anaxagoras. IJdele nieuwsgierigheid drijft u en hoogmoed'; met het bekende vers van Persius, voegt hij hem toe: 't is u niet te doen om het weten, maar om den dunk uwer geleerdheid bij anderen: „scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter". Aan die oude filosofen ontbrak het voorbeeld van goddelijke nederigheid, dat is J. Chr. (17), en hun scholen strijden totdat hij verschijnt en het geloof aan de onzienlijke dingen door zichtbare wonderen predikt (20). Intusschen komt de oude wijsgeer weder in hem boven en gaat hij er toe over om al die scholen van denzelfden Anaximenes af de revue te laten passeeren en hun zwakheid aan te toonen (24 vlgg). Aan de Neoplatonici gekomen, prijst hij Plotinus en diens „acutissimi et sollertissimi discipuli", wien alleen dit ontbrak, dat zij niet hadden een „divina persona qua imperarent fidem"; en sommigen hunner werden Christenen.

Wat Cicero's rhetorische werken aangaat, in mijn tegenwoordige professio, zegt hij, zou ik mij een beuzelaar (nugator) achten, als ik mij daarmede bezig hield.

Wij hooren in dezen brief den bisschop, uiterlijk geheel los van, zelfs vijandig aan zijn vroegere studiën, maar voelen hoe die in de diepten van zijn geest nog onverbleekt zetelen.

Als intermezzo wijs ik even op den 126en brief van 411 aan een echtpaar (Armentarius en Paulina), dat zijn verder leven in kuischheid aan God gewijd had, maar wegens den verleider die zulke braven van oudsher belaagt („temptator, qui bonis

talibus antiquitus invidet') nog A.'s steun behoeft. Het midden van den brief bevat een beschrijving der heerlijkheden van de vita aeterna, waarbij alle hulpmiddelen van de stijlkunst worden aangewend; vergelijkingen, beelden, sierlijke antithesen woordenkeus en wat dies meer zij, maken deze §§ tot het model eener „oratio suasoria" en toonen dat A., in zijn theologische betoogen dikwijls zoo duister en langdradig, de oude kunst, zoo noodig, nog uitnemend verstond.

De 130e brief uit 412 heet ook, „liber de orando deo" en is gericht aan een aanzienlijke weduwe Paulina, die gevraagd had hoe en wat zij moest bidden. Men weet dat ook de Neoplatonici baden en dit punt uitvoerig behandelden. A. (§ 10) antwoordt haar: bid om het gelukkige leven „ora vitam beatam". Vraagt gij, wat dit is, hoor dan van een zeer welsprekend man, dat dit niet is „vivere secundum suam voluntatem" en dan haalt hij hierover een treffend fragment aan uit Cicero's Hortensius. In § 22 geeft A. een schoone parafrase van het Onze Vader; gansch verschillend van die in de Soliloquia uit 387.

Zeer merkwaardig is A.'s briefwisseling (uit 412) met een paar aanzienlijke Christenen, Volusianus en Marcellinus, ‚viri illustres', hooge ambtenaren: die met eenige vrienden gesproken hadden over rhetorica en wijsbegeerte; uw dierbare wijsbegeerte, zegt Volusianus, die gij op 't voorbeeld van Aristoteles evenzeer placht te koesteren als het vak van Isocrates (135. 1). Zulke Heeren kon A. niet de les lezen als aan Dioscorus, maar hij moest hun geduldig te woord staan. De schrijver spreekt A. toe als ‚vir totius gloriae capax': in andere priesters. zegt hij, moge onkunde verschoonbaar zijn, van den antistes A. is die niet te verwachten, en dan formuleert hij de vraag, die gerezen was aldus: Hoe kan de wereldregeerder, wien het heelal nauwelijks kan bevatten, zóólang zijn woonplaatsen (sedes suas) verlaten om schuil te gaan in 't moederlijf, daarna als knaap en man op te groeien, en alle sterfelijke behoeften en aandoeningen te gevoelen zonder dat zich „indicia tantae majestatis" openbaren. Ook bij deze aan-

zienlijke en geleerde mannen zat het anthropomorphisme er nog diep in.

In zijn antwoord (137) wenscht A. hun eerst toe, evenals aan Dioscorus, maar veel bescheidener (§ 1), dat de Christelijke leer hun voldoende moge zijn tot dat heil, om welks verkrijging wij Christenen zijn. Wat tot dat heil noodig is, kan ieder gemakkelijk vinden, maar overigens is de diepte der Schrift in woord en inhoud (,profunditas scr. in reb. et v.') zoo groot dat de scherpzinnigste die in het langste leven niet kan doorgronden. A., hetzij hier in het voorbijgaan gezegd, spreekt zeer bescheiden over zich zelf en zijn verworven kennis.

Dan volgt de kwestie. Gijl., zegt hij, kunt u niet losmaken van het concrete en bewijst weder hoe moeilijk het is, zooals zeker iemand gezegd heeft: „sevocare mentem a sensibus et cogitationem a consuetudine abducere"; dit is uit Cicero Tusc. I. 38.

God, zoo gaat hij dan voort, is overal geheel, ,Deus novit ubique totus esse': waar hij heengaat, daar was hij en waar hij vandaan gaat, daar blijft hij. Gij vindt dit duister, maar zijn bijv. onze gewaarwordingen dat niet evenzeer. Neemt onze anima niet waar, wat ver buiten haar is, geluiden, zon en sterren? Toch gaat zij daar niet heen. Alles is wonderlijk. Hoe vormt een schare, die ons hoort, uit die losse klanken duidelijke voorstellingen? En denk aan de bijen, den graankorrel, het oog. Niets is te eng voor hem, ,qui non mole, sed virtute magnus est' (hoor de kernachtige uitdrukking). ,In talibus rebus tota ratio facti est potentia facientis'. Is de verbinding van de anima met een vergankelijk corpus, niet hoogst onbegrijpelijk? God, die dit nog bij elke geboorte „mirabiliter" doet, kan die ook niet eens iets „misericorditer" doen (hoor den stilist), d. w. z. een ongewone creatie doen uit medelijden, om ons door het wonderbare tot nederig geloof te brengen? Wij menschen behoeven een middelaar (mediator). Zekere ,auctores litterarum' (dit zijn de Platonici) zochten ook verbinding met God „per potestates coelestes interpositas" (daemonen e. d.), maar de incarnatie leert ons dat God nabij

is voor elken vrome (,deum proximum esse pietati hominum). Aan de onsterfelijkheid, reeds door Plato en Pherecydes geleerd, en door Maro aangeduid in de 4e ecloge, twijfelt niemand meer. Ik veroorloof mij hier een korte mededeeling over Augustinus opvatting van het Wonder, uit twee merkwaardige plaatsen in de brieven 120. 5 en 164. 7. De wijze en nadenkende mensch, zoo leert hij, heeft het wonder niet noodig. Voor hem is alles in deze wereld, ook het meest gewone en alledaagsche, één groot en onnaspeurlijk wonder, dat hem tot erkentenis, bewondering en liefde voor den Schepper brengt. De menigte echter ziet het wonder van het alledaagsche en gewone niet in, en moet tot die erkentenis van God gebracht worden door „miracula visibilia", die in den grond der zaak volstrekt niet wonderlijker zijn dan het alledaagsche gebeuren, maar die ook hun vaste ratio hebben, want „Deus nihil irrationabiliter facit", doch die door hun ongewoonheid den stupor der menigte gaande maken, die haar allengs tot eerbied, bewondering en liefde tot God kan brengen: „opus est ad invisibilium fidem visibilibus miraculis excitari".

Daarom is het ook noodig, dat die wonderen zich voor die menigte als onverklaarbaar voordoen, anders bleef de stupor uit.

Een andere vraag der ,viri illustres' en meer van hun competentie, was deze: Beantwoordt de Christelijke moraal, die bijv. voorschrijft iemand, die u slaat, ook de andere wang te bieden, en diergelijken meer, wel aan de eischen van een behoorlijke staatsorde? [1]) A. beroept zich eerst op Caesar, die volgens Cicero, niets vergat ,nisi injurias'; dan op Numa

---

[1]) Ep. 138 ,ad Marcellinum', aan wien A. in 412 schreef ll. III ,de peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum', eerste geschrift tegen de Pelagianen, meest theologisch debat, met beroep op geloofsdwang, bijv. I. c. 21 ,Haec gratia cur ad illum veniat, ad illum non veniat, occulta esse causa potest, injusta non potest.' ,Numquid enim iniquitas apud Deum? absit. Sed prius sanctarum scripturarum auctoritatibus colla subdenda sunt, ut ad intellectum per fidem quisque perveniat." Ibid. C. 27 Paulus als verkondiger der gratia Cf. c, 16 § 23 Cf. II c. 18 § 32.

Romulus en Brutus, voor wie allen concordia het hoogste was in den Staat.

Daarna betoogt hij dat de bedoelde voorschriften bij Mattheus 5. 39 en Romeinen 12. 17 geen concrete zijn, maar zien op de „praeparatio cordis.” Immers Jezus zelf boodt niet de andere wang aan den Hoogepriester, maar zeide verontwaardigd „quid me caedis?” (Joh. 18. 23), evenmin Paulus, die tot den Hoogepriester zeide „Percutiet te deus, paries dealbate” (Act. 23. 3). Men moet den boozen weerstaan, opdat de ‚licentia iniquitatis’ niet voortwoekere; daarom is ook de krijg geoorloofd, gelijk Jezus dan ook tot de krijgslieden zeide wees tevreden met uw soldij (Luc. 3. 14). Men mag dus niet het verval van het Rijk op de Christenleer schuiven; het begint al veel vroeger, hoor wat Sallustius en Juvenalis hiervan zeggen; de laatste wordt dan aangehaald. Eigenaardig klinkt nog dit patriotisme aan het slot: God zelf heeft getoond aan het zeer welvarende en beroemde ‚imperium Romanum’, wat burgerdeugd (‚virtutes civiles’) vermocht ook zonder de ware religie.

Brief 140 ook uit 412 is de langste van allen 85 §§ en heet ook „liber de gratia novi testamenti ad Honoratum”. Deze Honoratus, later priester, is nog niet gedoopt en vraagt inlichting omtrent vijf punten:

1. „Hoe kan Christus, zelf God, aan het kruis vragen: Waarom hebt Gij mij verlaten?

2. Wat beteekent Eph. III 18: opdat gij met alle heiligen begrijpt welke de breedte, de lengte, de diepte en de hoogte zij?

3. Wie zijn bedoeld met de wijze en de dwaze maagden?

4. Wat zijn de uiterste duisternissen bij Matth. 22. 13?

5. Hoe is bij Johannes op te vatten: het woord is vleesch geworden en wat daar verder volgt.

A. zegt dat hij die 5 vragen zal samenvatten in deze 6e: „Quae sit gratia novi testamenti?” wier beantwoording hij begint op breede wijze met de volgende theodicée, waarin zoowel de vrije wil als de vrije genade als agentia optreden.

Elk schepsel, zoo leert hij, begint van nature met een vleeschelijk leven, dit is onvermijdelijk, „hoc necessitatis est", daarin echter te volharden is een daad van vrije wil, „voluntatis est". Immers zoodra de „anima rationalis" in hem ontwaakt is, kiest de mensch vrijwillig, hoewel „adjuta divinitus", of hij wil „frui corpore et tempore" dan wel „divinitate et aeternitate". De ziel mag (3) alle gaven Gods gebruiken, want alle zijn „naturaliter bona", maar zij moet het doen met onderscheid en keuze, het mindere onderwerpende aan het meerdere, het „corporale" en „temporale" aan het „spiritale" en „aeternum": door verkeerd gebruik, „perversitas", ontstaat haar zonde en schuld. De kern van dit alles verschilt niet aanmerkelijk van de schuldleer der Platonici.

En nu dit over de gratia in de historie geopenbaard. In den ouden tijd gaf God het T. Vetus, dat aarsche goederen beloofde en schonk, willende toonen dat ook die „naturaliter „bona" zijn, maar „in occulto" werd daarmede het Nieuwe Testament figuurlijk aangekondigd, zooals werd ingezien door het verstand van weinigen, profeten en heiligen, die hun streven reeds richten op het onvergankelijke. Hierna volgt het antwoord op de laatste vraag over het evangelie van Johannes: (6) Te zijner tijd zond God „Filium suum, factum ex muliere; Verbum dei, per quod facta sunt omnia, incommutabiliter manens, ubique praesens, ubique totus", enz. Deze woont dus ook „in mentibus impiorum", die hem echter evenmin waarnamen, als de blinden het licht. (7) Daar echter de Zoon Gods in die gestalte allicht geen geloof zou vinden, werd Johannes gezonden, niet zelf het licht, maar om getuigenis te geven van het licht. Hier begint (12) dan allengs één dier bij A. talrijke duistere dialectische betoogen over plaatsen van Paulus e.a. hiermede samenhangende, aangaande de verschillende beteekenissen van adoptio, van mundus, van caro, over de anima rationalis die in Christo was naast de divinitas (wat sommige ketters ontkenden), maar toch zoo dat de mensch Christus geen 4e element werd in de Triniteit, zoodat er een quaternitas zou ontstaan. Dan vernemen wij (13) dat het lijden diende

om in Christus persoon te openbaren de nietigheid van het aardsche leven en dat het bedoelde kruiswoord van den stervende (14) is op te vatten, als een symbool van de menschelijke zwakheid, als een uiting van den mensch des Ouden Verbonds, die het aardsche leven nog lief heeft. Immers ook nu nog hangt veelal de Christen, al verlangt hij naar den hemel, aan het zoete samenzijn van ziel en lichaam, het „dulce consortium animae et corporis" — hier als elders merken wij op hoe menschelijk A. steeds blijft voelen. — God luistert echter terecht niet naar die klacht en tot ons eigen heil.

Daar nu dat kruiswoord voorkomt in de 22ᵉ psalm, geeft A. van § 21—83 een commentaar op dien psalm om aan te toonen, hoe elke zin en elk woord een voorbereiding is van Christus' leven en lijden, wat reeds vóór hem was aangenomen en waarbij A. soms in conflict komt met verklaringen van voorgangers als Hieronymus en Ambrosius. Deze commentaar is een model van exegetische spitsvondigheid en dialektiek, van allegorische interpretatie en mystieke bespiegeling, waarbij de oude rhetor en grammaticus zich paart aan den christelijken theoloog en den theosoof.

De allegorische verklaringsmethode werd door de Stoici gebruikt om de aanstootelijke mythische verhalen een diepen, religieusen zin te geven, iets waarmede Cicero in het 2ᵉ boek ‚de natura deorum' een loopje neemt. De Neoplatonisten gebruiken haar weder voor hetzelfde doel en bij de Kerkvaders, zooals vroeger bij Philo Judaeus, was zij zeer in zwang. A. had ze reeds in 389 aangewend om het boek ‚Genesis' te verdedigen tegen de aanvallen der Manichaeers. In de toepassing van dezen psalm op Christus, treedt zij sterk op den voorgrond. Een enkel voorbeeld. De woorden ik ben een worm en geen mensch (21) past Origenes, zegt hij, op Christus toe quia vermis sine concubitu nascitur, sicut ille de virgine. Volgens A. beteekent echter worm hier, evenals in het boek Job, het laagste creatuur; maar dan gaat zijn dialektiek toch met behulp van bijbelplaatsen in een lang betoog bewijzen, dat de eigenlijke zin dier woorden deze is: Ik ben Chr. in wien

alle levend worden, niet Adam in wien alle sterven. Op dezelfde wijze worden behandeld de woorden: van uit de buik mijns moeders zijt Gij mijn God, die Ambrosius, volgens hem, lang niet diep genoeg doorgrond heeft (31).

Aan het slot van den brief (83) spreekt hij over de wijze en de dwaze maagden. De brief valt in de periode dat de Pelagianenstrijd fel opstak. Dat nu deze ketters de dwaze maagden zijn, wordt aldus toegelicht: de dwaze maagden zijn zedelijk onberispelijk, immers Maagden mogen alleen heeten wie kuisch leven; het zijn er vijf, omdat de reinheid bewaard moet worden in vijf zintuigen. Zij hebben ook lampen, evenals de wijze, omdat ook hun goede werken schijnen voor de menschen en zij gaan ook den bruidegom te gemoet, omdat ook zij Christus' komst verwachten. Dit alles geldt evenzeer van de Pelagianen: Ook zij zijn ,continenter viventes' en ,bonis operibus laudabiles'; zij zijn zuiver op het leerstuk van Christus en van de Drieëenheid, en zij verwachten zijn komst. Maar de wijze maagden dragen olie bij zich om de lampen brandende te houden, d. i. zij dragen de wetenschap van Gods genade (,intelligentiam gratiae Dei') in hun harten en weten dat niemand goed is dan God alleen; de Pelagianen zijn de dwazen, die dat niet weten ,et sibi arrogare volunt quod boni sunt.'

Wij hoorden reeds vroeger welk een moeite het A. gekost heeft om de anthropomorphe voorstellingen der Manichaëers kwijt te raken. Zulke voorstellingen waren ook bij orthodoxe geestelijken en leeken toen zeer algemeen en moesten voortdurend door hem bestreden worden; zoowel God als de ziel dachten zij zich corporeel en waarneembaar. Hierover loopt o.a. de 147e brief (van 418), weder aan de vrome weduwe Paulina, geheeten „liber de videndo deo". Zij had hem verzocht uitvoerig te schrijven „de invisibili deo, utrum per oculos corporeos possit videri", immers God verschijnt telkens in het O. en N. testament. A. begint weder met een zeer merkwaardig en scherpzinnig wijsgeerig-psychologisch betoog over het onderscheid tusschen zien met de oogen en met den geest, tusschen weten, dat gegrond is op eigen waarneming, en gelooven. Wij

kunnen hier telkens met hem medegaan tot op het oogenblik, dat de wijsgeer schuilt gaat achter den theoloog met onwrikbaar geloof aan de onfeilbaarheid van elke letter der H. Schrift. Zoo lezen wij in § 12: Als wij zeggen: wij weten, dat God gezien kan worden, omdat er staat: zalig zijn de zuiveren van harte, want zij zullen God zien, moesten wij dan, volgens ons betoog, niet juister zeggen: wij gelooven dat? Neen, want de ‚auctoritas divina' geeft weten.

In het volgende worden dan schijnbaar tegenstrijdige uitspraken als bij Joh. 1. 18: Niemand heeft ooit God gezien tegenover de verschijningen aan Aartsvaders e. a. onderling terecht gebracht, om tot deze conclusie te komen § 37: God kan verschijnen aan wien hij wil, in welke gedaante hij wil; maar in zijn ware wezen wordt hij alleen hiernamaals gezien door de zuiveren van harte in hun „corpus spiritale". Hoe dit ‚corpus spiritale' hiernamaals vermoedelijk zijn zal, wordt besproken in 3 brieven aan Consentius: 119, 120 en 205, en op de allermerkwaardigste wijze tot in détails beschreven in de laatste cpp. van boek XXII ‚de civitate dei'. A. haalt in dezen brief lange passages aan uit Ambrosius ter adstructie van zijn meeningen, die echter de inferioriteit van dezen kerkvader als denker en stilist tegenover A. zelf, duidelijk in het licht stellen.

Dat zulke vragen ook vrome collegas geen rust lieten, leert ons de briefwisseling met zijn ouden vriend Evodius bisschop van Uzala [1]), die in afschuwelijk latijn, op grond van de visioenen uit het O. T. en van droomverschijningen aan hem zelf en anderen, concludeert „animam omni corpore carere non posse", waarbij allerlei geleerdheid o. a. de Stoici en hun vier elementen worden te pas gebracht. A. wil daar niets van weten en antwoordt onder meer met een aardig argumentum ad hominem: terwijl ik u dit schrijf staat gij in levenden lijve voor mijn geestesoog en toch zijt gij niet corporeel aanwezig. Een andere vraag van Evodius was deze: God schiep

[1]) Epp. 158—164 van het jaar 415.

de wereld op rationeele wijze: was dus de ratio er vóór God? In een dezer brieven (162. 4), dien ik gaarne uitvoeriger zou behandelen als de tijd het toeliet, krijgt de goede Evodius iets te hooren over „ingenii tarditas, quae non facile convincitur" e. d. Zijn excuus mocht zijn, dat hij dit alles vroeg in commissie van anderen, dien hij zelf geen antwoord kon geven. Wij begrijpen, hoe toenmaals menige bisschop, wiens weetlust niet in verhouding stond tot zijn intellect en die op eigen dreef ging redeneeren, tot twijfel en tot de zonderlingste ketterijen moest vervallen. Bij dien stand van zaken was een man van A.'s geleerdheid, scherpzinnigheid en onvermoeide strijdbaarheid, een lichtende baken in zee en een reddende engel voor de eenheid des geloofs.

De vraag naar den oorsprong en het wezen der ziel, was een van de belangrijkste in het Neoplatonisme en niet minder bij de Kerkvaders. Twee leerlingen van Hieronymus hadden hem daarover geraadpleegd; daar hij echter liever aan zijn eigen studiën bleef, zond hij ze naar A., die zal u zeggen, hoe ook ik daarover denk; intusschen voegt hij er vijf antwoorden bij, die men placht te geven over den oorsprong der menschelijke ziel: 1. „Lapsa est de coelo": zoo Pythagoras, de Platonici en Origenes. 2. Zij is een „propria substantia dei", zoo de Stoici, de Manichaëers en de Priscilliana haeresis in Spanje. 3. Zij komen „ex thesauro Dei olim conditae", zooals, zegt hij, sommige domme Ecclesiastici meenen. 4. Zij worden dagelijks door God gemaakt (fiunt) en in de lichamen gezonden. 5. Zij ontstaan „ex traduce" d. i. gelijk het lichaam uit het lichaam (der ouders) zoo de ziel uit de ziel, zooals Tertullianus, en de meeste Westelijken meenen.

Voor A. was de vraag van groot belang, daar zij samenhing met erfzonde en kinderdoop. Toen dus die broeders bij hem kwamen, schreef hij ep. 156, een uitvoerig stuk „de origine animae humanae ad Hieronymum", maar durfde het niet uitgeven, aleer H. er zijn zegel aan gehecht had. H. was een lastig man, met wien men voorzichtig moest omgaan, wat A. meer dan eens ondervonden had. Hieronymus antwoordde,

volgens de Retract, zooals van hem te verwachten was. „sibi ad respondendum otium non esse" en A. wacht met de publicatie tot na zijn dood, hoewel de brief zoo bescheiden mogelijk gesteld was. A. begint dan met drie dingen als voor hem vaststaande, voorop te stellen: 1. De ziel is onsterfelijk maar geschapen. Zegt men hiertegen met Sallustius „omnia orta occidunt", dan beroep ik mij op de onsterfelijkheid van het geschapen lichaam van Christus (,immortalitas carnis Christi'). 2. De ziel is incorporea, wat velen niet kunnen gelooven; en is zij soms corporeel, dan is zij toch niet een ,corpus terrenum'. 3. Zij is tot zonde vervallen zonder eenige schuld van God of zonder eenige ,necessitas dei' of ,sua', maar uit vrije wil, doch zij kan niet bevrijd worden door de kracht dier wil (zooals Pelagius meende), maar alleen door de ,gratia dei'.

Wat nu haar oorsprong aangaat, voelt A. het meest voor de meening, dat de zielen voor elke geborene ontstaan „singulatim singulis, en wijst af, zoowel dat zij een ,pars Dei' zijn, immers dan zouden zij evenals God ,incorruptibiles' wezen, als dat God ze telkens putte uit een fons of thesaurus bij de schepping gereed gemaakt. Hen, die dit aannemen op grond van Genesis II 2. dat God na den 7en dag niets meer schiep dus ook geen zielen, meent hij te weêrleggen, door te zeggen, dat de nog telkens gegevene zielen niet ontstaan door schepping, maar door vermenigvuldiging naar het eens geschapen model: ,multiplicando fiunt' (12), immers God onthoudt zich wel a creandis novis creaturis, non a gubernandis, volgens Johannes 5. 17 ,pater meus usque nunc operatur'. [1])

Dit vooropgesteld hebbende komt A. aan de onoplosbare moeilijkheden, waaromtrent hij Hieronymus smeekt „tu doce, quid doceam". De voornaamste is deze: Waar heeft

---

[1]) In de anima et ejus origine van 419 lezen wij l. I c. 15 i. f. ,Quapropter dico etiam de anima mea, nescio quomodo venerit in corpus meum, neque enim ego illam mihi donavi: sed scit ille qui donavit utrum illam de patre meo traxerit, an sicut primo homini novam creaverit'. Cf. c. 16 21.

zulk een nieuw ontstane ziel de erfzonde opgedaan? ,Ubi contraxit anima reatum'? (6)

Hij komt hier telkens op terug en drukt het in § 25 het bondigst zóó uit: Wij moeten een reden zoeken waarom de bij elke geboorte nieuw geschapen zielen (,quae novae creantur singulis quibusque nascentibus') als zij jong (parvuli) sterven zonder den doop, verdoemd worden: want dat zij verdoemd worden getuigt de H. Schrift en de H. Kerk... Er moet dus een onwederlegbaar argument gevonden worden, dat ons niet dwingt te gelooven aan een God, verdoemer van eenige ziel zonder schuld (§ 26 ,aliquid invictissimum requirendum est, quod non nos cogat credere Deum ullarum animarum sine culpa aliqua damnatorem").

Ik veroorloof mij u hier even te herinneren aan een gelijksoortig dilemma waarin A. ruim 20 jaren vroeger verkeerde ter zake van de vrije wil en Gods vóórwetenschap, dat in de gesprekken met Evodius „de libero arbitrio" telkens voorkomt, in het 3e boek o. a. in dezen krachtigen vorm [1]): Nondum video quomodo non sibi adversentur haec duo: praescientia dei de peccatis nostris et nostrum in peccando liberum arbitrium... aut quomodo non Creatori deputandum sit, quidquid in eius creatura fieri necesse est." Wat hierop nederkomt: Al wat het schepsel doet, dus ook zijn zonden, is in laatste instantie te wijten aan zijn Schepper. Het antwoord hierop vinden wij ten slotte weinig bevredigend in deze woorden § 53: Men zegt: als Adam en Eva gezondigd hebben, wat hebben wij ongelukkigen dan gedaan, die in blindheid dwaalden enz.? Hun antwoorde men kort dat zij hebben te zwijgen en niet te murmureeren tegen God. ,Quibus breviter respondeatur ut quiescant et adversus deum murmurare desistant'. Ziehier een voorbeeld hoe, zooals ik vroeger zeide, onoplosbare kwesties door een beroep op nederig geloof worden beëindigd.

In onzen brief vraagt A. de oplossing van het eerstgenoemde dilemma aan Hieronymus, die echter geen antwoord gaf.

---

[1]) III § 4.

Later geeft A. zelf in boek XVI 27 de civit. dei en nog vollediger in een geschrift van 419 „de anima et ejus origine" dit antwoord, waarin ook bij deze kwestie de praedestinatieleer het laatste woord heeft, l. IV c. 11 § 16: Uit één mensch Adam gaan alle menschen in verdoeming, tenzij zij in Christus herboren worden voor zij sterven, nm. diegene, die de barmhartigste gever der genade voorbestemd heeft tot het eeuwige leven, die tevens de rechtvaardigste strafgever is van hen, die hij heeft voorbestemd tot eeuwigen dood, niet alleen om datgene wat hun eigen wil er aan toedoet, maar ook indien zij als kinderen (infantes) er niets aan toedoen, wegens de erfzonde. Dit is in deze kwestie mijn opvatting (definitio mea), opdat de verborgen werken Gods hun geheimenis behouden zonder schade voor mijn geloof. [1])

Deze eenvoudige oplossing, dat dus de parvuli Adams schuld reeds in hun ziel mede ter wereld brengen, had A. in zijn brief aan Hieronymus nog niet aanvaard, alwaar hij leerde § 10, dat uit Adam de „caro peccati propagata est", terwijl de pas geschapen ziel dier kleinen van nature rein was.

Dr. Kolb haalt aan het slot van zijn boek, p. 122, met instemming de uitspraak aan van P. Rottmanner dat A.'s leer over genade en praedestinatie zich nooit in een innerlijk samenhangend consequent systeem laat voegen.

Mijns erachtens moet men hierbij vooral niet vergeten, dat die leer in het denkend brein van A. ontstaan is uit twee gansch heterogene elementen: het eene is hem geleverd door de kerkleer en wel rechtstreeks door de brieven van Paulus, vooral die aan de Romeinen, het andere door de Stoische en Neoplatonische leer der wereldharmonie, waarin het kwade

[1]) „Ex uno homine omnes homines ire in condemnationem qui nascuntur ex Adam, nisi ita renascantur in Christo, sicuti instituit ut renascantur antequam corpore moriantur, quos praedestinavit ad aeternam vitam misericordissimus gratiae largitor, qui est et illis quos praedestinavit ad aeternam mortem justissimus supplicii retributor, non solum propter illa quae volentes adjiciunt, verum etiam si infantes nihil adjiciant, propter originale peccatum. Haec est in illa quaestione definitio mea, ut occulta opera dei habeant suum secretum salva fide mea".

en onvolkomene een even noodzakelijk bestanddeel is als het goede; bij deze wereldorde hebben wij ons in nederige onwetenheid omtrent haar wijsheid en doelmatigheid neder te leggen, daar zij het werk is van hem, die, zooals A. in zijn jeugdwerk „de ordine" zeide, ‚scitur melius nesciendo' (§ 44). Een bevredigende samensmelting dier twee elementen liet zich niet wel verwachten.

Ik zou over dit punt in verband met de brieven nog veel kunnen en willen zeggen, maar het is hoog tijd dat ik eindig. Moge het mij gelukt zijn U uit een speciaal en gewichtig onderdeel van den inhoud dezer correspondentie te hebben doen zien, hoe belangrijk zij is en hoezeer zij niet minder dan zijn werken de aandacht verdient, vooral als bron der cultuurhistorie, terwijl zij tot nog toe meestal slechts gebruikt werd met het oog op den dogmatischen inhoud der brieven.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8en NOVEMBER 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, VAN DER WIJCK, ASSER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROËLL, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, UHLENBECK, SIX, BOER, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KUIPER, Waarn. Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen: bericht van den Heer S. J. Warren dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Verder zijn ingekomen de volgende stukken:

uitnoodiging aan de Leden der Akademie tot bijwoning van het XVIIde „congrès des Américanistes" van 16—21 Mei 1910 te Buenos Ayres te houden;

lijst van prijsvragen door de Kon. Vlaamsche Akademie in 1910 uitgeschreven;

een in het Latijn gesteld gedicht van den Heer Pat. F. Xav. Reuss te Rome ter herdenking van zijn vijftigjarig priesterschap.

Door den Heer Dr. Emil Raff te Weenen wordt ter opname in de Verhandelingen der Kon. Akad. aangeboden eene Verhandeling getiteld „Die Monadenlehre in ihrer wissenschaftlichen Vervollkommung". — De Voorzitter stelt dit stuk in handen van de Heeren van der Wijck en Heymans om in eene volgende vergadering daarover rapport uit te brengen.

Door den Heer Mr. J. M. Nap te 's Hage, is ingezonden eene verhandeling getiteld „Dateering en rechtskarakter der z.g. Lex Julia Municipalis" met verzoek deze te willen publiceeren in de Verhandelingen der Akademie. — Door den Voorzitter wordt dit stuk in handen gesteld van de Heeren Boissevain en J. C. Naber om in eene volgende vergadering daarover te rapporteeren.

Door de Heer Jhr. Dr. M. F. van Lennep wordt voor de boekerij aangeboden een door hem geschreven boekwerk, getiteld „Het leven van Mr. Jacob v. Lennep". Dit geschenk wordt in dank aanvaard.

Daarna leest de Heer A. Kluyver zijne bijdrage voor over een naam bij Maupassant: „Le Horla". Men heeft de vraag gesteld wat de Maupassant heeft bewogen het bovenmenschelijke wezen in zijn novelle „Le Horla" te noemen. Zijn biografen weten het niet te zeggen. De spreker betoogt, dat men in de eerste plaats de oudere redactie moet raadplegen, en dat men verder in aanmerking moet nemen dat Maupassant dikwijls namen gebruikt uit vroegere verhalen. Men kan met vrij groote waarschijnlijkheid laten zien, dat hij in 1886 onder den indruk was van een hoofdstuk van Montaigne, getiteld „La Peur", waaraan hij blijkbaar een jaar vroeger den naam *Horlaville* had ontleend. Daardoor is de definitieve vorm *Horla* te verklaren. In de eerste redactie heet die naam onwillekeurig te zijn uitgesproken door den patiënt die leest in Musset, nl. in „La Nuit de Mai", een gedicht dat vaak samen genoemd wordt met „Rolla". Maupassant moet besloten hebben zijn patiënt een naam te laten zeggen die geleek op Rolla, en heeft

Horla daartoe genomen. Zijn zorgvuldig overleg is zeer blijkbaar, ofschoon zijn geest in dien tijd reeds veel had geleden.

De Heer Kluyver staat zijne bijdrage, naar aanleiding van welke geene discussie plaats heeft, af voor de Verslagen en Mededeelingen. De Voorzitter brengt den spreker den dank der vergadering.

Bij de rondvraag biedt de Heer Van Leeuwen namens Dr. M. B. Mendes da Costa en hemzelven voor de boekerij aan het IIe deel der door hen bewerkte Odyssee-uitgave ed III. De Voorzitter zegt hem dank en wenscht den schenkers geluk met de voltooiing van dezen hunnen arbeid.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

OVER EEN NAAM BIJ MAUPASSANT: LE HORLA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. KLUYVER.

Het kan mijn bedoeling niet zijn over de verdiensten van Maupassant in het algemeen te spreken. Want zelfs indien ik er toe bevoegd was, zou het toch in elk geval overtollig wezen. De grootste kenners van de Fransche taal hebben hun oordeel over hem gezegd, en zij hebben daarin eenstemmig uitgedrukt wat ook de leeken wel gevoelen. In zijn manier van voorstellen is — zooals Faguet het noemt — „une largeur et en même temps une précision qui laisse ravi et stupéfait". Konden novellen in dien stijl bewaard zijn gebleven uit de Grieksche Oudheid, dan zouden zij een eervolle plaats in de classieke letteren hebben ingenomen. De geleerden zouden ze tot in kleinigheden toe hebben bestudeerd, en zij zouden gezocht hebben naar alles wat voor een juiste interpretatie van dienst kon zijn.

Indien men zooveel eer ooit aan Maupassant mocht willen bewijzen, dan zou men rekenen op een veel gemakkelijker taak. Want hij heeft zooveel later geleefd. Zelf heeft hij zijn werken in druk uitgegeven, in een zeer bekende taal. Doch hoe jonger een auteur is, des te meer aanleiding heeft men om te vragen naar bijzonderheden. En Maupassant zelf heeft het zijn lezers in dit opzicht niet gemakkelijk gemaakt. Hij sprak niet gaarne over zijn werk, hij hield niet van brieven schrijven, hij had zeer sterk het gevoel dat de wereld zich met zijn particuliere zaken niet had te bemoeien. Ook is zijn loopbaan zeer kort geweest. In 1880 maakte hij zich als

novellist bekend. Hij was toen dertig jaar oud, en vóór dien tijd had hij zich wel gestadig geoefend, maar zeer weinig — en dan nog onder een pseudoniem — laten drukken. Op het eind van 1891 werd hij krankzinnig. Al zijn verhalen heeft hij in nagenoeg tien jaar geschreven. Vrij lang hield men hem voor een zeer scherpen en gezonden geest, ondanks zijn pessimisme. Maar nadat hij in 1891 zijn verstand had verloren en in 1893 was overleden, heeft men meer en meer in zijn werken de voorteekenen van het naderend onheil meenen te ontdekken, en ook uit bijzonderheden van zijn leven den afloop er van trachten te verklaren. Ik ben natuurlijk niet in staat de aangevoerde argumenten te beoordeelen: dat moet men overlaten aan de beoefenaars der psychiatrie. Voor mijn doel heb ik slechts een paar feiten te noemen die zeer eenvoudig zijn.

Maupassant bezat in hooge mate het talent aan zijn lezers dat beeld van de werkelijkheid voor te stellen dat hij zelf in zijn geest had opgenomen, en het geven van die voorstellingen was zijn aanhoudende bezigheid. Maar terwijl zijn lezers gewoonlijk in zijn tafereelen de werkelijkheid meenen te herkennen, zij het ook uit een bepaald oogpunt gezien, geeft hij nu en dan verhalen die men onbegrijpelijk vindt, en dat reeds in het begin van zijn loopbaan. Het zou misschien gewaagd zijn alleen op grond daarvan te gelooven, dat het geestesleven van Maupassant reeds vóór 1890 nu en dan abnormaal is geweest. Evenmin kan men terstond aannemen wat sommige van zijn vrienden hebben gezegd. En zelfs zou men kunnen wantrouwen wat in enkele van zijn werken als mededeeling over hem zelf is op te vatten. Doch er zijn een paar meer afdoende getuigenissen. In 1905 heeft een van zijn vereerders in Italië, de historicus A. Lumbroso, een groote verzameling documenten uitgegeven onder den titel *Souvenirs sur Maupassant*. In dat werk van meer dan 700 bladzijden vindt men o. a. twee brieven van twee doctoren, die Maupassant jaren lang hebben behandeld toen hij nog gezond heette. [1]) Beiden spreken met

[1]) Zie blz. 580 en 586.

den grootsten lof over zijn karakter dat hij voor het publiek verborgen hield; beiden verklaren, dat het beroepsgeheim hun de mededeeling van bijzonderheden over zijn ziekte verbiedt; maar een hunner erkent toch, dat Maupassant, nadat hij eerst een ongemak had gekregen aan de oogen, langzamerhand ging lijden aan „des troubles plus graves du système nerveux", en dat hij daardoor in toenemende mate hallucinaties had — „des visions terribles" —, die zonder eenigen twijfel invloed hebben gehad op sommige van zijn werken: „ses oeuvres... en portent la triste empreinte".

Aan die verzekering van een deskundige zal men waarschijnlijk geloof kunnen hechten. Maar door die gewaarwordingen zal Maupassant geruimen tijd niet dan bij vlagen zijn gekweld, en zeker heeft hij vóór 1890 op velen den indruk gemaakt van volkomen gezond te wezen, al wilde men ook aannemen dat hij, zooals vele kunstenaars, een gevoelig gestel had.

Het verhaal nu, dat hij betiteld heeft *Le Horla*, is een van die afwijkende spookverhalen, die menigeen meer verbijsterend vindt dan boeiend, en die men vooral belangrijk acht als document voor de geschiedenis van zijn ziekte. Zijn jongste biograaf [1]) zegt: „Das Furchtbarste, was Maupassant geschrieben hat, ist die berühmte Geschichte *Le Horla*". Wat beteekent dat woord dat in geen enkele taal voorkomt, en dat hier de naam is voor een soort van bovenmenschelijke wezens? Door welk een abnormalen loop van gedachten kan Maupassant er toe gekomen zijn zulk een naam te kiezen? Is hij slechts zooals sommigen willen, een „Ausdruck des grausenden Entsetzens"? Men heeft er over getwist, en de verschillende gevoelens worden in substantie door Lumbroso meegedeeld [2]). Hij ontleent ze aan een polemiek in het tijdschrift *L'intermédiaire des chercheurs et curieux*, van 1901. Ik heb het niet kunnen inzien, en moet mij met de uittreksels van Lumbroso tevredenstellen. Ik zie daaruit, dat niet ieder den naam *horla* voor

---

[1]) Paul Mahn, *Guy de Maupassant* (a°. 1908) blz. 263.

[2]) *A. w.*, blz. 243.

een soort van onwillekeurigen kreet heeft gehouden, maar dat sommigen meenen dat Maupassant hem met overleg heeft bedacht. Volgens den een heeft hij de phantastische wereld waarin de geschiedenis voorvalt, *le hors là* willen noemen, maar het is mij niet duidelijk hoe die combinatie van woorden in het Fransch iets dergelijks zou kunnen beteekenen. Volgens den ander heeft Maupassant eenvoudig gezocht naar „une combinaison de syllabes sonore, étrange, mais ne correspondant à aucune idée", Een van zijn latere biografen, Maynial, is hiermede weinig voldaan, maar niets beters kunnende geven, zegt hij: [1]) „Sur ce nom, l'ingéniosité des étymologistes s'est exercée bien en vain".

Twee gevoelens staan dus tegenover elkaar. Volgens het eene is de naam — hoe dan ook — met opzet gekozen; volgens het andere is hij iets onwillekeurigs, iets dat Maupassant in een vlaag van zijn kwaal heeft meenen te hooren of dat hem hoe dan ook voor den geest is gekomen. Maar alle uitleggers hebben gemeend uit den tekst van dit verhaal op zichzelf het antwoord te kunnen afleiden. Dit is dunkt mij te haastig geredeneerd, en daarom heb ik getracht langs een omweg de zaak te onderzoeken. Want immers men zou daardoor wellicht iets kunnen leeren omtrent het gemoedsleven van den auteur, en dan zou het nagaan van zulke kleinigheden te verkiezen zijn boven eenigszins algemeene beschouwingen. Dat onderzoek zal betrekking moeten hebben op namen die door Maupassant zijn gebruikt. Tusschen sommige van die namen zal een zeker verband allicht kunnen bestaan. Maar dat verband zal niet onderworpen zijn aan de vaste wetten waaraan wij de verschijnselen der levende, algemeen gebruikelijke taal zien gehoorzamen. Men heeft hier te doen met formaties waarover één persoon, nl. de dichter, willekeurig regeert. Doch die willekeur zal inderdaad weer beheerscht worden door allerlei motieven waarvan hij zich min of meer bewust is geweest, en de kunst zou zijn die motieven te ontdekken.

---

[1]) *La vie et l'oeuvre de Guy de Maupassant* (a°. 1907), blz. 251.

In de eerste plaats zij het mij vergund zeer in het kort aan den inhoud der geschiedenis te herinneren, zooals zij in 1887 door Maupassant zelf in een definitieve redactie is uitgegeven, nadat hij in Oct. 1886 een eerste ontwerp had doen verschijnen, wel is waar onder denzelfden titel maar met een andere inkleeding. Het verhaal van 1887 heeft den vorm van een dagboek. De persoon die zich „ik" noemt woont in een villa, gelegen aan de Seine in de buurt van Rouaan. Hij is in die streek geboren, hij is er aan gehecht, hij kent er de natuur tot in alle bijzonderheden, hij is er gelukkig. „Quelle journée admirable!" — met die woorden begint hij zijn dagboek, en het eindigt met den kreet dat hij een eind aan zijn leven wil maken.

Hoe komt hij daartoe? In die heerlijke omgeving krijgt hij langzamerhand een gevoel van onrust, van koortsachtigheid. Hij zoekt afleiding in gezelschap en gevoelt zich dan weer beter. Maar in de eenzaamheid teruggekeerd, krijgt hij dat gevoel opnieuw, hij heeft het 's nachts in zijn bed zeer benauwd, beleeft allerlei onverklaarbare feiten, en vindt weldra de voor hem overtuigende bewijzen dat er in zijn huis, in zijn kamer, een ander wezen moet zijn, dat hij met zijn oogen niet kan zien, maar dat toch allerlei voor hem waarneembare handelingen verricht en zijn wil geheel verlamt. Hij roept uit: „Je suis perdu! Quelqu'un possède mon âme et la gouverne.... Je ne suis plus rien en moi, rien qu'un spectateur esclave et terrifié de toutes les choses que j'accomplis". Op zeker oogenblik staat hij voor een grooten spiegel, maar hij ziet zijn eigen beeld niet: de onzichtbare vijand staat tusschen den spiegel en hem. En op een ander oogenblik, terwijl hij in wanhoop roept: „wie is daar dan toch?" hoort hij duidelijk antwoorden: „le Horla".

Eindelijk meent hij den vijand in een kamer te hebben opgesloten, en nu steekt hij 's nachts zijn huis in brand. Maar wanneer er niets dan een puinhoop over is, twijfelt hij er aan of hij zijn vijand wel zal hebben vernietigd. Want immers die vijand zal een wezen zijn van hooger orde, onverteerbaar

door het vuur. Nu is de zelfmoord het eenige wat voor hem overblijft; doch het verhaal eindigt vóór hij daartoe komt. Hij is er van overtuigd, dat er een nieuw soort van wezens op aarde is gekomen, sterker en fijner georganiseerd dan de mensch, en die aan de heerschappij van den mensch een einde zullen maken: „après l'Homme le Horla".

Dat Maupassant, toen hij dit verhaal schreef, over een aanmerkelijk deel van zijn geestvermogens beschikte, daaraan kan men niet twijfelen. De beschrijving is plastisch, de taal is dezelfde als die hij altijd gebruikt; het handschrift, thans nog bewaard, is regelmatig, bijna zonder doorhalingen; in de proeven heeft hij weinig veranderd. Maar een ophelderende noot over den naam *Horla* geeft hij niet. Hij was niet gewoon te spreken over de techniek van zijn kunst, den indruk op zijn lezers wilde hij niet verstoren, en hoe hij dien naam ook mag gevonden hebben, men zal niet mogen hopen dat thans nog onuitgegeven brieven ooit bijzonderheden dienaangaande zullen bekend maken. Men moet in de werken zelf de oplossing van zulk een raadsel zoeken.

En dan moet men in de eerste plaats bedenken dat Maupassant een echte Franschman was, bij wien de nationale eigenaardigheden niet waren verzwakt door de studie van vreemde talen, van uitheemsche vormen der beschaving. In zijn jeugd had hij wat Latijn geleerd, maar hij kende noch Engelsch, noch Duitsch. Hij was als de Grieksche kunstenaars, die alleen Grieksch verstonden. Toen hij in een van zijn verhalen wilde beschrijven hoe in een stadje aan de Fransche kust een troep Engelsche matrozen aan het vechten raakten met eenige Fransche, wilde hij vermelden dat die Engelsche matrozen hun volkslied uitgalmden. Hij moest toen aan zijn vriend Toergenew vragen hoe hij de eerste woorden van dat Engelsche volkslied moest opgeven [1]). Hij heeft gediend

[1]) In een zijner brieven schrijft Toergenew aan Maupassant o. a.: „C'est „Rule Britannia, Britannia rule the waves" que chantent les matelots anglais. On peut se contenter des deux premiers mots" (Hal-

in 1870, en Duitsche soldaten komen herhaaldelijk in zijn vertellingen voor. Maar als ik mij wel herinner spreken zij bijna nooit een woord Duitsch, altijd dat welbekende soort van Fransch dat hetzelfde is als wat door de Franschen wordt gesproken, maar waarbij *b* en *p*, *t* en *d*, *f* en *v* met elkaar worden verwisseld: „fous ne bardirez bas" en derg.

Iemand die zeer veel talen heeft geleerd, kan bij het kiezen van een gefingeerden naam onwillekeurig bestuurd worden door herinneringen aan hem bekende vreemde woorden. Bij Maupassant kan zoo iets niet licht zijn gebeurd, want hij kende geen vreemde talen, vreemde woorden stonden hem niet voor den geest, en wanneer personen van vreemde nationaliteit in zijn verhalen voorkomen, dan begeert hij volstrekt niet hun Fransch met zonderlinge termen te verontreinigen. Alleen in bepaalde gevallen zal hij enkele vreemde uitdrukkingen aan anderen hebben gevraagd, wanneer de opzet van het verhaal die vereischte. Zoo heeft hij ergens (in *Les soeurs Rondoli*) een Italiaansche vrouw aangesteld met wie iemand tevergeefs een gesprek wil beginnen. Zij antwoordt ternauwernood met een enkele syllabe en zegt ten slotte een kort zinnetje [1]). Deze vrouw laat hij dan Italiaansch spreken, en waarschijnlijk heeft hij dat zinnetje niet zelf geconstrueerd, want de woorden er van zijn niet zoo algemeen bekend. Meer dan eens komen er personen bij hem voor wier moedertaal het Arabisch is — in Noord-Afrika heeft hij bij herhaling gereisd. Maar het is alsof hij ternauwernood ooit een woord van die taal heeft opgevangen, en een zekere zucht om met de kennis daarvan te pronken is hem te eenenmale vreemd; zijn Arabieren spreken Arabisch in het Fransch. Maupassant was niet opgevoed in een zekeren eerbied voor geleerdheid, hij was er onverschillig voor; men moet bij hem niet aan boekenstudie denken. Was het schepsel dat hij *le Horla* heeft

---

périne-Kaminsky, *I. T. d'après sa correspondance avec ses amis français*, blz. 273).

[1]) A me non piacciono ne le ciliegie ne le susine; amo soltanto le fragole.

genoemd, een mensch geweest van vreemde nationaliteit, dan had hij het wellicht noodig geacht een term te zoeken in een vreemde taal, en te Parijs, waar hij allerlei menschen kende, had hij stellig de noodige hulp kunnen vinden. Maar *le Horla* is een bovenmenschelijk wezen, Maupassant had hier niet te zorgen voor een „couleur locale", en a priori is het dus niet waarschijnlijk dat hij in dit geval andere middelen zal hebben gezocht dan die waarover hij zelf beschikte.

Zóó zou men onwillekeurig oordeelen, wanneer men alleen de tweede redactie raadpleegt, waarin *le Horla* zelf zijn naam zegt. Maar men wordt in zijn gissing versterkt, wanneer men de oudere redactie nagaat van een jaar vroeger. Hier heeft de patiënt zelf dien naam bedacht. Eerst noemt hij het wezen *l'Invisible*, maar dat is hem te flauw: „cela ne suffit pas". Hij wil een naam kiezen die het karakter beter uitdrukt, en zegt dan: „Je l'ai baptisé le Horla. Pourquoi? Je ne sais point". Dit schijnt wel de taal van een bedaarden krankzinnige; en inderdaad is het verhaal hier niet een dagboek, maar de patiënt is reeds in een sanatorium, hij is daar gekalmeerd en vertelt zeer rustig aan eenige doctoren wat hij heeft ondervonden. *Le Horla* is dus een naam die wordt voorgesteld als bedacht door een gewonen Franschman, van wien in het geheel niet blijkt dat hij van talen eenige studie heeft gemaakt. Hoe het zij, men moet van die oudere redactie uitgaan, die in 1886 in een dagblad is verschenen, maar die men thans in de nieuwe uitgave van Conard gemakkelijk kan raadplegen. Mijn vraag is of deze oudere redactie geen aanleiding geeft tot de volgende gissing.

De patiënt vertelt dat hij tweeënveertig jaar oud is, en aangezien de tijd waarop hij zijn verhaal doet niet door een bepaald jaartal wordt aangegeven, kan men niet met juistheid zeggen wanneer hij geboren is. Hij wordt voorgesteld als een beschaafd en eenvoudig man, die veel houdt van het buitenleven, en die, ook doordat hij niet getrouwd is, veel tijd heeft om te lezen. Op zekeren warmen zomeravond zit hij voor zijn tafel waarop een opengeslagen boek ligt, en dan

bespeurt hij ineens tot zijn grooten schrik, dat de bladen van dat boek telkens met een tusschenpoos van enkele minuten worden omgeslagen, juist alsof iemand in dat boek leest, dien hij echter niet ziet. Dit is een van zijn verbijsterende avonturen. Dat boek was, zooals hij zegt, een deel van Musset, en het lag open bij *La Nuit de Mai.*

Zonder twijfel zal hij niet eerst na zijn veertigste jaar met Musset hebben kennis gemaakt, en de beroemdheid van Musset bij het groote publiek in Frankrijk dateert uit de periode van vóór 1870 [1]). Indien deze patiënt, die bij den verteller 42 jaar oud is, omstreeks 1840 is geboren, dan heeft hij Musset leeren bewonderen in zijn jonge jaren evenals zoovelen van zijn tijdgenooten. Maar hij is — evenals vele menschen — blijven staan bij wat hem in de jaren van zijn ontwikkeling heeft getroffen, hij heeft niet meegedaan aan de elkaar opvolgende vormen van den litterairen smaak, en nog na zijn veertigste jaar geniet hij van de dichters der romantiek. Hunne helden — dat was toen de smaak — hebben dikwijls vreemdsoortige namen, afwijkende van de gewone vormen van het Fransch of Engelsch. Zij heeten *Mazeppa, Lara,* of, om bij Musset te blijven, *Rolla.* Met dat gedicht *Rolla* begint het deel der *Poésies Nouvelles,* en zeer spoedig op *Rolla* volgt *La Nuit de Mai.* Die twee beroemde gedichten zijn wel eenigszins verschillend van aard, maar in de orde van den tijd staan zij niet ver van elkaar af, en zij worden dan ook vaak samen genoemd, het eene doet denken aan het andere. Zoo zegt b.v. Paul de Musset in de biographie van zijn broeder: „Il a pu sembler aux premiers lecteurs de *Rolla* et de la *Nuit de Mai* que" — enz.

In die romantische wereld is de patiënt van Maupassant met zijn verbeelding blijven leven. Dat nieuwe wezen, van welks komst op aarde hij overtuigd is geworden, wil hij eerst noemen *l'Invisible,* maar die naam is hem te verstandelijk, te nuchter. Die geheimzinnige opvolger van den mensch moet

[1]) Zie Arvède Barine, *Alfred de Musset,* blz. 8 en 176.

door een geheel nieuwen en phantastischen klank worden aangeduid, die niet gelijkt op een Fransch woord. Maar het is bijna onmogelijk een nieuw woord te scheppen zonder, hoe dan ook, den invloed te ondergaan van reeds vroeger bekende klankverbindingen. Hij zegt dus onwillekeurig zulk een niet-Franschen vorm op *-a*, en terwijl hij juist gelezen heeft in dat deel der *Poésies Nouvelles*, wordt hij, zonder het zelf te gevoelen, bestuurd door zijn herinnering aan den naam *Rolla*, ook zonder dat de persoon van Rolla met dat nieuwe, onvergelijkbare wezen overeenkomt. Dat proces moet Maupassant bij zijn patiënt hebben ondersteld, want in dat geval klinkt het zeer natuurlijk dat hij hem laat zeggen: „Je l'ai baptisé le Horla. Pourquoi? Je ne sais point". Hij weet het niet, maar zijn schepper weet het wel. Buiten alle verdichting om moet men zich dan als de waarheid voorstellen dat Maupassant zelf, door welke oorzaken ook, aan Musset heeft gedacht, en in het bijzonder aan de titels van de beide genoemde gedichten. Het eene besloot hij rechtstreeks te noemen, en den anderen titel heeft hij gebruikt om een nieuwen naam te vormen. Maar indien men dit mocht willen aannemen, dan zou nog niet verklaard zijn waardoor hij bij zijn vervorming van *Rolla* juist tot den vorm *Horla* gekomen is. Vóór ik hierover verder spreek, wil ik trachten te bewijzen dat nog een andere herinnering aan Musset in deze novelle is te ontdekken.

In 1885 had Maupassant de baden gebruikt te Châtel-Guyon in Auvergne. Hij kwam daar op het denkbeeld een roman te schrijven, waarmede hij reeds in 1885 en bijna het geheele jaar 1886 is bezig geweest. Die roman heet *Mont-Oriol*, en dit is de gefingeerde naam van een badplaats, in Auvergne gelegen. In zijn gezamenlijke werken is die roman naar het algemeen gevoelen een overgangsvorm tot het eenigszins meer weeke en sentimenteele dat men in zijn latere geschriften vindt. In dit *Mont-Oriol* wordt een hartstochtelijke en te gelijk zeer poëtische liefde behandeld, afwijkende van de voorstelling die tot nog toe bij Maupassant gewoon was; en er is een ver-

trouwelijke brief van hem over, waarin hij zegt dat die „chapitres de sentiment" hem nogal moeite kostten. [1]) Hij had hier lyrische verrukkingen te beschrijven die hij voor zich tot dusverre had gewantrouwd, maar die aan Musset zijn beroemdste gedichten hebben geïnspireerd. Ik houd het er voor dat Maupassant in 1885 en '86 meermalen in Musset heeft gelezen, en dat hij zelfs gebladerd heeft in de reeds genoemde biographie van den dichter, door diens broeder Paul in 1877 uitgegeven. Het is onnoodig hier allerlei kleine gissingen te vermelden [2]), maar ik zou toch het volgende willen noemen, omdat het hier van belang is.

Door zijn lectuur van en over Musset zal hij opnieuw herinnerd zijn aan het welbekende feit, dat Musset zeer bevriend was met een dame, Mme Jaubert, die hij placht te noemen „marraine", en die hem „filleul" noemde. Nu gebeurt bij Maupassant in den roman van 1886 iets dergelijks als in een novelle van een paar jaar vroeger, genaamd *L'Héritage* [3]), en in die novelle komt een doctor voor die *Lefilleul* heet. Nu schreef hij in 1886 ook de eerste redactie van *Le Horla*, en had een naam noodig voor den doctor van het sanatorium. Terwijl hij den doctorsnaam *Lefilleul* in zijn geheugen had, deed het leven van Musset hem denken aan het tegenover *filleul* staande *marraine*. Die vorm was echter voor een mansnaam minder geschikt, terwijl bovendien reeds een rechtstreeksche herinnering aan Musset in het verhaal voorkwam door

[1]) Zie dien brief in de uitgave bij Conard, I, CXLVIII.

[2]) In *Mont-Oriol* is *Paul Brétigny* de lyrische maar niet standvastige minnaar. *Brétigny* heet een gehucht bij *Chartres*. De Duc de Chartres (later Duc d'Orléans en kroonprins) was een schoolkameraad van Musset, en wordt in diens biographie meermalen genoemd. Is die overeenkomst geheel toevallig? In *Mont-Oriol* krijgt een pas geboren meisje den vreemden naam *Arlette*. Men denkt onwillekeurig aan den *Duc Laerte* in *A quoi rêvent les jeunes filles*. Wellicht las Maupassant in dien tijd nog andere dichters van de romantiek: de naam *Petrus Martel* (in *Mont-Oriol*) doet denken aan *Petrus Borel*.

[3]) Aan die novelle heeft hij in 1886 zeker gedacht. Verg. b.v. *Maze* tegenover *Mazelli*, in *Mont-Oriol* een dergelijke figuur; *Lesable* tegenover *Sablé* (in *Le Horla*); *Bonnefille* (in *Mont-Oriol*) tegenover *Bonnet* (in *Berthe*) en *Lefilleul* (in *L'Héritage*): drie namen van doctoren.

het noemen van *La Nuit de Mai*. Hij spreekt dus van „le docteur *Marrande*, le plus illustre et le plus éminent des aliénistes". Ik geloof inderdaad, dat hij *marrande* heeft gevormd naast *marraine*, door de halfbewuste analogie van *romande* (in *la Suisse romande*) naast *romane* en *romaine*.

Maar in de tweede redactie van *Le Horla* heeft hij alle toespelingen op Musset doen verdwijnen: de naam *Marrande* staat er niet meer in. *Marraine* deed hem denken aan *parrain*, en *marrande* aan *parent*. In die tweede redactie komt een psychiater voor die dan ook *Parent* heet. Dien naam had hij nog pas een jaar vroeger gebruikt in het beroemde verhaal *Monsieur Parent*. En hier heeft deze Parent een vriend, genaamd *Limousin*. Dit *Limousin* is formeel het adjectief, behoorende bij den naam van de stad *Limoges*. Nu is in *Le Horla* die Dr. Parent op bezoek bij een dame, van wier man gezegd wordt dat hij commandant is van een regiment te Limoges. Dat is zeker niet toevallig; het bewijst dat, toen hij *Marrande* veranderde in *Parent*, hij daarbij dacht aan het verhaal van *Monsieur Parent*, en dat het daarin voorkomende *Limousin* hem nu deed spreken van de stad *Limoges*.

Maar niet alleen de herinnering aan *marraine* vindt men in de tweede redactie niet meer, ook *La Nuit de Mai* wordt niet meer genoemd. Het boek waarin de patiënt hier leest, is niet een-romantisch dichtwerk, maar een dik boek van een Duitschen doctor, dat hij haalt van de bibliotheek te Rouaan. Die doctor heeft geschreven over „les manifestations de tous les êtres invisibles rôdant autour de l'homme ou rêvés par lui". Voor iemand die Duitsch kent, heeft die doctor een onmogelijken naam, want hij heet *Hermann Herestauss*. Men zou kunnen meenen, dat dit niet anders is dan een mislukte poging van den onwetenden Maupassant om een Duitschen naam te verzinnen. Ik zou bijna durven aannemen, dat zijn bekendheid met Rabelais hem daartoe heeft gebracht. Het is misschien de moeite waard door eenige voorbeelden te doen zien hoe Rabelais door hem gebruikt is, te meer daar zijn biografen nooit zulke bijzonderheden nagaan. Zij zeggen met een enkel

woord dat hij was „nourri de Rabelais" [1]), wat misschien te sterk is. Ik kan niet gelooven dat hij van Rabelais een diepe studie heeft gemaakt: daartoe was meer geleerdheid noodig dan hij bezat. Maar hij heeft stellig althans namen aan Rabelais ontleend. Het zij mij vergund een enkel voorbeeld te noemen.

In een novelle, getiteld *Tribunaux Rustiques*, wordt een komieke rechtzaak verhaald, waarin een der partijen door Maupassant genoemd wordt *Madame Bascule*. Dit *Bascule* is nogal een vreemde familienaam, maar wanneer men bij Rabelais leest, dat Pantagruel uitspraak doet in een proces tusschen twee heeren waarvan de een heet *le seigneur de Baisecul* [2]), dan komt men tot de vraag, of Maupassant dien thans minder goed klinkenden naam *Baisecul* niet heeft gebruikt maar tevens veranderd in *Bascule*.

Ieder kent het verhaal *Mademoiselle Fifi*: zoo wordt een popperige Duitsche officier in den oorlog van 1870 door zijn kameraden genoemd, omdat hij, in Frankrijk zijnde, misbruik maakt van den term *fi donc*. Dit klinkt zeer natuurlijk, maar toevallig komt bij Rabelais voor *maistre Fyfy et ses supposts* [3]). Men vraagt onwillekeurig of Maupassant dien naam niet bij Rabelais heeft gevonden, en er een voor zijn doel gepaste verklaring van heeft bedacht. *Limousin*, *Bridoie* en wellicht nog andere namen vindt men bij beiden.

Een zonderlinger geval is het volgende. Een hoofdstuk bij Rabelais is getiteld: „Comment Panurge avoit la pulce en l'aureille" [4]); hij had zich namelijk een oorring laten maken, „au chaston duquel estoit une pulce enchassée". In een der Normandische verhalen van Maupassant [5]) is nu een van de reizigers in een diligence een boer die klaagt over oorpijn; deze wordt zoo erg dat men onderweg uitstapt, en dat de medereizigers met vereende krachten hem trachten te helpen.

---

[1]) G. Chatel, in *Revue Bleue* 1896; II, 45.
[2]) *Pant.* I, 13.
[3]) *Pant.* I, 17.
[4]) *Pant.* III, 7.
[5]) *La bête à mait' Belhomme* (in den bundel *Monsieur Parent*).

Het oor wordt vol azijn gegoten en ten slotte weet men er een vloo uit te halen, wat tot vele grappen aanleiding geeft. Ik ben er van overtuigd, dat Maupassant den titel „Comment Panurge avoit la pulce en l'aureille" als onderwerp heeft gekozen en dit op een geheel andere wijze heeft uitgewerkt, zóó dat hij een van zijn gewone boerenverhalen kreeg waarbij niemand juist aan Rabelais zou denken.

En in dit verband zou ik willen gemag maken van den onbegrijpelijken pseudo-Duitschen naam *Herestauss*. Rabelais maakt nu en dan gebruik van het Duitsche woord *herr*. Den duivel noemt hij *her der tyfel* [1]), en zekeren philosoof en astroloog noemt hij *Her Trippa* [2]): naar men meent is hiermede bedoeld de bekende Agrippa von Nettesheim; en ook in de gewone uitgaven van Rabelais wordt vermeld dat deze Agrippa het werk schreef *De incertitudine et vanitate scientiarum*. Inderdaad is dat denkbeeld het thema van de novelle *Le Horla*: er gebeurt in de wereld heel wat meer dan de gewone geleerden met hunne vijf zinnen kunnen waarnemen, de gewone wetenschap is gebrekkig, de wereld is een mysterie. Maar die Duitsche doctor bij Maupassant bezit nog een hoogere wetenschap, hij is een kenner van de onzichtbare geesten, hij is een magus. Aan wien — zou men zeggen — kan Maupassant anders hebben gedacht dan aan den tijd- en landgenoot van Agrippa von Nettesheim, nl. aan Dr. Faust? Aan Faust kan hij zijn herinnerd door Musset, die Faust noemt o.a. in *Rolla*, maar die herinnering had hij misschien niet eens noodig. Want ook elders [3]) laat Maupassant blijken, dat de figuur van Faust, zooals Goethe dien heeft voorgesteld, hem bekoorde: „mystérieux et sublime" noemt hij hem.

Kan hij door den naam *Her Trippa* bij Rabelais niet gekomen zijn tot *Her Faust*? Dien naam moest hij natuurlijk onherkenbaar maken, indien hij hem wilde gebruiken. Het

---

[1]) *Pant*. V, *Prologue*.
[2]) *Pant*. III, 25.
[3]) In *Fort comme la Mort*.

eenvoudigste was de letters in eene andere orde te plaatsen, zooals hij wel meer doet en waarvan hij ook bij Rabelais voorbeelden vond [1]). Hij kan begonnen zijn met *st*, en schreef ten slotte, met invoeging van een *e* voor het gemak der uitspraak, *Herestauss*. Eigenlijk had aan het einde niet *ss*, maar *f* moeten staan. Misschien vreesde hij echter, dat de korte naam *Faust* dan nog al te licht zou zijn te herkennen; misschien ook had hij een halfbewuste herinnering aan een anderen Duitschen doctor, die in 1870 bij de Franschen berucht was geworden: ik bedoel D. F. Strauss, die in dat jaar een open brief ontving van Renan over den oorlog tusschen Frankrijk en Pruisen, en daarop in het publiek een hooghartig en voor de Franschen beleedigend antwoord gaf. Hoe het zij, hoe Maupassant aan dien naam mag zijn gekomen, ik wilde alleen hierop wijzen, dat in de tweede redactie van *Le Horla* niets meer is wat aan Musset kan doen denken; men kan hier niet meer gissen dat *Horla* in eenig verband zou kunnen staan met *Rolla*.

Maar hoe is dan die vorm *Horla* te verklaren? Ik zou willen opmerken, dat juist in een reeds door mij genoemd verhaal, dat even vroeger is geschreven, een naam voorkomt die met *Horla* eenige gelijkenis heeft. Ik heb gesproken van de diligence waarin een van de reizigers last heeft van oorpijn. De koetsier van die diligence heet *Césaire Horlaville*. Die naam gelijkt inderdaad op *Horla*, maar de dragers van die namen zijn al zeer verschillend. Intusschen moet men de gedachte aan eenig verband niet al te spoedig verwerpen. Dat de naam van den koetsier eindigt op *-ville*, is niet zonder beteekenis. Zooals men weet zijn er in Normandie een aantal plaatsnamen van dien vorm, en zoowel bij Maupassant als bij Flaubert, b.v. in *Madame Bovary*, vindt men dan ook een menigte namen van dorpen, gehuchten, boerderijen, als *Batte-*

---

[1]) Men denke o.a. aan het anagram *Alcofribas Nasier* (= *François Rabelais*) in den titel van zijn werk. In *Mont-Oriol* heet een der doctoren *Latonne*, stellig gevormd van *Nélaton*.

ville, *Beuzeville*, *Goderville*, *Gorgeville*, *Yonville*, *Ymauville*, *Manneville* enz. Men vindt zulke woorden ook in persoonsnamen, maar bij Maupassant bijna altijd in namen die oorspronkelijk titels verbeelden, dus b.v. in *M. de Carleville*, *de Tourneville*, *de Raudeville* enz. De boeren hebben heel andere namen: *Dieulafait*, *Lecacheur*, *Belhomme*, *Blondel*, *Paturon* enz. Maar de koetsier van de diligence wordt voorgesteld als van hooger stand dan de boeren, hij heeft meer van de wereld gezien en heeft dan ook den bijnaam „dégourdi"; hij kan met den pastoor dien hij onder zijn passagiers heeft, gewoon Fransch spreken, al spreekt hij ook met de boeren in hun dialect. Maupassant geeft hem den naam *Horlaville*: geen boerennaam, en ook geen adellijken, want het *de* ontbreekt er aan; maar een burgerlijken, zooals b.v. *Commanville*, een naam die bekend was in de familie van Flaubert.

Onwillekeurig zal men dit *Horlaville* opvatten als *hors la ville*, maar zoo zegt men nu in het Fransch gewoonlijk niet; de Dictionnaire van de Académie van 1878 geeft *hors de la ville*, en vermeldt dat *hors* zonder *de* alleen nog voorkomt in bepaalde uitdrukkingen. *Hors la ville* behoort vooral tot de oudere taal, bij Littré vindt men een voorbeeld uit Montaigne, en slaat men die plaats op, dan vindt men een hoofdstuk, getiteld *La Peur* [1]). Ik heb vermeld dat Maupassant geen geleerde was, maar hij kende natuurlijk althans Fransche schrijvers die het meest in zijn smaak moesten vallen, en er is geloof ik reden om aan te nemen, dat dit hoofdstuk van Montaigne hem zeer goed bekend was. Gewaarwordingen van angst behoorden tot de verschijnselen van zijn ziekte. Bij herhaling, en reeds in de eerste jaren van zijn loopbaan, spreekt Maupassant over die aandoening die hij *la peur* noemt, en die hij wel onderscheidt van de benauwdheid in een bepaald gevaar. Hij bedoeld met *la peur* iets dat ook den moedigste kan overvallen, zelfs bij gelegenheden waarin een eigenlijk gevaar niet bestaat: een geheimzinnige huivering in den

---

[1]) *Essais*, L. I, ch. 17.

nacht, in de stilte, in de eenzaamheid, in andere omstandigheden buiten den gewonen loop van het dagelijksch leven, en waarin iemand het gevoel heeft alsof zijn energie plotseling verdwijnt; hij zegt: „c'est quelque chose d'effroyable, une sensation atroce, comme une décomposition de l'âme..., c'est quelque chose comme une réminiscence des terreurs fantastiques d'autrefois'' [1]); hij denkt dus aan iets wat in de oudheid de *Panische schrik* was.

In 1883 heeft hij een verhaal geschreven [2]) waarin de hoofdpersoon aan een vriend, die hem niet begrijpt, dat gevoel uitlegt: „Oh! tu ne me comprends pas encore'' zegt hij. „Je n'ai pas peur d'un danger. Un homme entrerait, je le tuerais sans frissonner. Je n'ai pas peur des revenants; je ne crois pas au surnaturel. Je n'ai pas peur des morts; je crois à l'anéantissement définitif de chaque être qui disparaît! Alors!.... Oui, alors!.... Eh bien! j'ai peur de moi! j'ai peur de la peur; peur des spasmes de mon esprit qui s'affole, peur de cette horrible sensation de la terreur incompréhensible'' enz. Dat is hier zeker wel de ware uitdrukking: „j'ai peur de la peur", datgene waarvoor ik bang ben is dat vreeselijke, onbegrijpelijke gevoel van angst. De gedachte er aan is voldoende om het weer op te wekken: „le souvenir seul donne des frissons d'angoisse", ook wanneer het verstand de ongerijmdheid er van betoogt. Is het nu niet zeer natuurlijk dat Maupassant, die zoo dikwijls over die aandoening dacht en schreef, dat stuk van Montaigne, getiteld *La Peur*, heeft gelezen? Deze bedoelt natuurlijk niet anders dan benauwdheid in bepaalde gevaren. En na op zijn wijze eenige voorbeelden uit de geschiedenis te hebben aangehaald, zegt hij: van alle onaangename aandoeningen is de vrees volgens mij de ergste, en dit drukt hij met een geestigheid aldus uit: „c'est de quoy i'ay le plus de peur que la peur", dat is, in meer moderne taal, „c'est de la peur que j'ai le plus de peur". Ik geloof

[1]) Zie *La Peur* (in *Contes de la Bécasse*).
[2]) *Lui?* (in *Les soeurs Rondoli*).

dat die woorden „avoir peur de la peur" Maupassant hebben getroffen, en dat hij die zeer welsprekend in de uitdrukking van zijn eigen gevoel heeft te pas gebracht.

Onder die voorbeelden bij Montaigne van de uitwerking der vrees is er dan een, waarin een soldaat in een belegerde stad die werd ingenomen, zoozeer werd verbijsterd door angst: „que par le trou d'une ruyne, il se iecta, l'enseigne au poing, hors la ville, droict aux ennemis". Ziedaar de woorden *hors la ville*, die naar ik geloof door Maupassant zijn gelezen, en waarvan hij den persoonsnaam *Horlaville* heeft gemaakt. Maar, zegt Montaigne, de Grieken kenden nog een andere soort van angst, de „terreurs paniques", waardoor soms ineens geheele bevolkingen werden aangetast, en waarvoor men geen reden wist: „on veoyoit les habitants sortir de leurs maisons..., tout y estoit en desordre et en fureur, iusques à ce que, par oraisons et sacrifices, ils eussent appaisé l'ire des dieux". In *Le Horla* vindt men, zoogenaamd als een bericht uit een wetenschappelijk tijdschrift, een beschrijving van een dergelijke krankzinnigheid, die ergens heerscht als een epidemie. „Les habitants éperdus quittent leur maisons, désertent leurs villages, abandonnent leurs cultures". De regeering zendt er een commissie heen om de zaak te onderzoeken en de maatregelen op te geven „qui lui paraîtront les plus propres à rappeler à la raison ces populations en délire". Dat is, in een modernen vorm, wat Montaigne aan het slot van zijn vertoog mededeelt.

Ik geloof dus, dat Maupassant dit stuk zeer goed heeft gekend en bij herhaling heeft gebruikt, in 1883, 1885 en 1886. Hij had reeds in een paar verhalen de verschijnselen van geheimzinnigen angst bij bepaalde personen behandeld, maar thans wilde hij op zijne wijze Montaigne navolgen, en spreken over een epidemische kwaal van dezelfde soort. En het is in *Le Horla* dan ook niet alleen de hoofdpersoon die er door is aangetast, maar ook anderen, het personeel van zijn bedienden en zijn buren, klagen over dezelfde verschijnselen: allen worden door het geheimzinnige wezen beangstigd.

Ik wil de verdere bijzonderheden der inkleeding onvermeld

laten, en slechts een conclusie trekken uit het hier voorafgaande. Maupassant moge een verhaal gedicht hebben waarin men na zijn dood een voorteeken heeft gezien van zijn krankzinnigheid, zooveel is zeker, dat zijn compositie blijk geeft van zorgvuldig overleg, en de tweede redactie is treffender dan de eerste. Want in de tweede is men als het ware van dag tot dag getuige van de ontzettende waarnemingen van den lijder. In de eerste daarentegen is hij in een sanatorium, hij gevoelt zich daar veilig en vertelt zeer bedaard wat hem vroeger is overkomen. Hij doet dat verhaal in tegenwoordigheid van eenige nuchtere geleerden, die de mogelijkheid stellen dat zijn ondervindingen meer zouden kunnen zijn dan hallucinaties. Maar in de tweede redactie is niets dat de illusie hindert, geen normaal mensch komt zeggen dat de waarnemingen van den lijder juist of onjuist zijn: de lezer weet niet wat hij er van denken moet, en gelooft als vanzelf wat hem als oprechte waarheid wordt meegedeeld in de eenvoudige taal van iemand die zich in het algemeen zeer correct uitdrukt.

Ook de geheimzinnige naam *le Horla* maakt in de tweede redactie veel meer indruk, want hij wordt hier uitgesproken door een bovenmenschelijk wezen, en door niets wordt die vorm van bovenmenschelijke taal opgehelderd. Doch de eerste redactie geeft althans ten deele die opheldering naar ik meen; en Maupassant heeft wellicht zelf gevonden dat die eerste redactie iemand op het spoor zou kunnen brengen. Dat spoor heeft hij weggemaakt door iedere toespeling op Musset te doen verdwijnen. Want dat de patiënt der eerste redactie een naam op *-a* uitspreekt, is uit zijn lectuur van Musset te begrijpen; d. w. z. Maupassant, een lezer van Musset als figuur nemende in zijn novelle, heeft zelf aan Musset gedacht, en daardoor aan den naam *Rolla*. Dien naam besloot hij te metamorphoseeren, en voor zijn geest kwam eerst de vorm *orla*; maar om dit nog minder herkenbaar te maken, koos hij *Horla*. Dit was nl. een stuk van den naam *Horlaville*, dien hij een jaar te voren aan Montaigne had ontleend; en hij was dien naam niet vergeten, want het hoofdstuk van Montaigne dat hem *Horla*-

ville had bezorgd, heeft hij ook gebruikt toen hij zijn phantastisch verhaal ontwierp. Daardoor wordt dan ook verklaard dat hij schreef *Le Horla*, en niet „l'Horla": immers het woord *hors*, dat eigenlijk in *Horlaville* voorkomt, heeft een zoogenaamde „geaspireerde" *h*.

Gesteld eens — wat ook om andere redenen onwaarschijnlijk is — dat Maupassant was begonnen met in een zeer vreemde taal een woord te zoeken dat *spook* of iets dergelijks beteekende, dan zou hij dunkt mij dat woord, dat niemand van zijn lezers kende, zooveel mogelijk onveranderd hebben gelaten; maar hij zou het niet hebben veranderd in een vorm die reeds door hem was gebruikt: want de lezers zouden dan misschien een deel van zijn opzet hebben ontdekt; in plaats van het geheel onherkenbare zou hij dan iets gegeven hebben dat men desnoods kon nasporen. Neemt men daarentegen aan dat de naam *Rolla* zijn eerste gedachte is geweest, dan is hij, door van *Rolla* tot „orla" en vervolgens tot *Horla* te komen, van een zeer bekend woord overgegaan tot een vorm dien hij wel had gebruikt, maar dien de meeste lezers zich wel niet zouden herinneren.

Indien mijn gissing juist is, dan heeft dus een koetsiersnaam uit een van zijn komiekste vertellingen moeten dienen om een naam te vormen waarmede hij zijn lezers zou laten huiveren, en dan heeft hij voorzien en berekend welk een indruk die vreemde term zou maken. Toen *Le Horla* sinds een paar dagen was verschenen, waren een aantal bewonderaars — zoo wordt verhaald — er door ontroerd en verbijsterd. Maupassant hoorde dat, en vertelde het lachend aan een van zijn vrienden [1]). Ook later nog placht hij te zeggen, dat zijn verhaal in 't geheel geen bewijs was voor iets dat hij zelf zou hebben ondervonden [2]), en hij gaf zelfs in een later verhaal den naam *Le Horla* aan een luchtballon waarmede hij voor zijn genoegen een reis deed. Indien men nu echter naar het reeds vermelde getuigenis van zijn doctoren mag

---

1) Zie de aanteekening in de uitgave van Conard.

2) Zie Lumbroso, *a. w.*, blz. 56.

aannemen, dat inderdaad ook eigen aandoeningen hem zijn stof hebben gegeven, dan kan men zich allicht verbazen over de objectiviteit waarmede hij zulk een onderwerp kon behandelen. Zijn artistiek vermogen was nog altijd ongedeerd, en hij had nog altijd behoefte het te gebruiken, terwijl zijn organisme reeds zeer abnormaal was en zijn geestelijk leven dan ook in andere opzichten zeer werd belemmerd. Onder het werken werd zijn kracht niet verlamd door de herinnering aan wat hij zelf reeds had doorstaan en wat allicht erger kon worden.

Nog vier jaren ging dat zoo voort, en zelfs in den zomer van 1891, toen het naderen van den waanzin duidelijk was te bespeuren, werd zijn geest gekalmeerd [1]), wanneer hij zich verdiepte in hetgeen hij geschreven had van zijn laatste werk, *L'Angélus*, dat onvoltooid is gebleven, maar waarvan het bewaarde fragment zijn gewone classieke helderheid heeft. Het is dan ook niet te verwonderen dat zijn moeder, die geheel voor hem leefde en die zijn werken goed kende, nooit heeft willen gelooven dat de kwaal van haar zoon in den loop van ongeveer tien jaren hem had ondermijnd. Zij was er van overtuigd, dat het overlijden van haar tweeden zoon in 1889 den ander had ontsteld en ten slotte zijn dood ten gevolge had gehad. *Le Horla* was volgens haar alleen het voortbrengsel van een zeer krachtige phantasie, en geschreven in een periode van volmaakte gezondheid. Die zoon, die inderdaad een toonbeeld is geweest van kinderlijke liefde, heeft stellig alles gedaan wat hij kon om zijn moeder in dat denkbeeld te laten.

„Ik wil mij zelf niet overleven" heeft hij eens tot zijn vriend Heredia gezegd. [2]) Dat is ook niet gebeurd, want zeer spoedig nadat hij niet meer werken kon, telde hij onder de levenden niet meer mede. Voor de wereld was hij gestorven, toen hij in de eerste dagen van 1892 naar het gesticht werd overgebracht vanwaaruit hij anderhalf jaar later zou worden begraven.

---

[1]) Zie Lumbroso, *a. w.*, blz. 65.
[2]) Lumbroso, *a. w.*, blz. 206.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13en DECEMBER 1909.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, DE HARTOG, VAN DER WIJCK, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KUIPER, waarnemend Secretaris, en van de Natuurkundige Afdeeling de Heeren H. G. VAN DE SANDE BAKHUIJZEN en VAN DER WAALS.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van den Heer Warren is bericht ingekomen, dat hij door ernstige ongesteldheid is verhinderd de vergadering bij te wonen.

Voorts is ingekomen:

1. Een schrijven van den Heer A. E. H. v. Boneval Faure,

waarbij hij, in opdracht van wijlen zijnen broeder, ons medelid Mr. R. van Boneval Faure, aanbiedt het levensgroot photografisch portret van dezen. Het portret is in dank aanvaard en aan den Heer A. E. H. v. Boneval Faure is namens de afdeeling een schrijven van dankzegging gezonden.

2. Eene missive van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, d.d. 16 Nov. 1909, met bericht van goedkeuring der voorgestelde wijziging van art. 17 Reglement van Orde.

3. Een schrijven van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken van 19 Nov. l.l., met verzoek om nog eenige inlichtingen omtrent doel en strekking der voorgenomen Amerikaansche reis van den Heer Uhlenbeck. Dit schrijven is namens de afdeeling beantwoord.

4. Eenige prijsverzen voor den Hoeufttiaanschen wedstrijd: 1. *Balmesiana Lux*. 2. *Aëris dominator* (motto „gutta cavat lapidem"). 3. *Fine orbis appropinquante* (motto „Irnerius sive lucerna Iovis"). 4. *Sta Oda* (motto „si oculus tuus scandalizat te erue eum et proice abs te").

5. Circulaire v. d. H.H. Aug. Beernaert c.s.s. ter protesteering tegen de wijze van oordeelen en veroordeelen, die sommigen zich in Engeland tegenover België veroorloven met betrekking tot België's Afrikaansche bezittingen. Deze circulaire wordt ter kennisneming aan de leden rondgedeeld.

Hierop leest, nadat de familieleden zijn binnengeleid, de Heer Snouck Hurgronje het levensbericht van den Heer M. J. de Goeje. De Voorzitter brengt aan den spreker den dank der vergadering voor de wijze waarop hij zijne taak heeft volbracht en richt eenige woorden van sympathie tot de aanwezige familieleden.

Nadat deze weder zijn uitgeleid wordt door den Heer Boissevain, mede namens den Heer J. C. Naber, rapport uitgebracht over de verhandeling van den Heer Nap, welke in de vorige vergadering in hunne handen is gesteld. Het rapport adviseert tot opname der verhandeling in de werken der Akademie, met welk advies de vergadering zich vereenigt.

Bij de rondvraag biedt de Heer van Leeuwen voor de

bibliotheek aan een exemplaar van de tweede editie zijner gecommentarieerde uitgave van Aristophanes Vespae. De Voorzitter zegt hem dank onder gelukwensch wegens den voltooiden arbeid.

Ter opname in de werken der Akademie biedt de Heer Boissevain aan het manuscript zijner bewerking van het eerste gedeelte van den ouden catalogus der muntenverzameling van de Akademie. Overeenkomstig de bedoeling waarmede hem indertijd dat gedeelte der collectie ten gebruike bij zijne colleges in de eerste beginselen der numismatiek is afgestaan, heeft hij thans eene gedétailleerde beschrijving der Grieksche autonomische munten gereed gemaakt. Voor dezen zorgvuldigen arbeid zegt de Voorzitter hem namens de Vergadering dank.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den JANUARI 1910.

Tegenwoordig de heeren: S. A. NABER, Voorzitter, W. H. VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, DE HARTOG, VAN DER WIJCK, DE SAVORNIN LOHMAN, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROËLL, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK, SIX, BOER, TE WINKEL en KUIPER, waarnemend Secretaris.

Bij afwezigheid van den Heer Chantepie de la Saussaye, die heeft medegedeeld dat hij de vergadering niet kan bijwonen, neemt de Heer Naber den voorzitterstoel in.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren d'Aulnis de Bourouill en van der Vlugt is bericht ingekomen dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Ingekomen is een bericht van het overlijden van Mr. N. G. Pierson, rustend lid en van Dr. S. J. Warren, lid dezer afdeeling. Aan Mevr. de Wed. Pierson-Waller en aan Mevr. de Wed. Warren-Plate is namens de afdeeling deelneming betuigd in het door haar geleden verlies. De voorzitter herdenkt naar aanleiding der beide ontvangen missives met enkele woorden de groote verdiensten der gestorven geleerden, hij wijst op hetgeen Pierson als staatsman en als hoogleeraar en beoefenaar der staathuishoudkunde door studie en karakter mocht tot stand brengen en teekent met duidelijke trekken den arbeid van Warren als Sanscritist en scholarch. — Beider leven zal later uitvoeriger worden beschreven.

Voor den Hoeufftwedstrijd zijn thans in het geheel ingekomen de volgende 39 inzendingen:

1. De Siciliae et Calabriae excidio. 2. Vallis Moriana. 3. Sacellum ad tres spicas, 4. Laus humanismi. 5. California. 6. Comoedia. 7. Pomponia Graecina. 8. Balnesiana Lux. 9. Aëris dominator. 10. Fine orbis appropinquante. 11. St^a^ Oda. 12. De agrorum cultura fovenda. 13. Messana terrae motu funditus eversa. 14. Vera fraternitas. 15. Omnia celeriter fluunt. 16. Prima aetas generis humani. 17. Terrae motus ad fretum Siculum. 18. Ecloga „Helena". 19. Ad discipulum adulescentem. 20. Beatitudo. 21. Brembus. 22. Ecloga Zanclaea. 23. Oasis. 24. Vis mentis. 25 Varia (I. Homo, II. phantasia, III. bellum, IV. Philemon et Baucis, V. Animus, VI. Horae, VII. Ad lyram, VIII. Crispinus Perillae, IX. Pueritia). 26. Carmina Nuptialia. 27. Scylla et Charybdis. 28. Pater patriae. 29. De quaestione sociali. 30. In simiae amatores. 31. Fraternitas generis humani. 32. Non est mea neptis mortua. 33. Messanae terrae motus. 34. Aeneas. 35. Ad podotrochum. 36. In obitu Josue Carduccii. 37. Operariorum seditio. 38. Cervisia. 39. Rusticatio. — Al deze gedichten zijn in handen van de Hoeufft-commissie gesteld.

De Heer Naber stelt den voorzittershamer in handen van den Heer Verdam, die hem het woord geeft tot het lezen zijner bijdrage over Mr. J. Luzac als hoogleeraar.

De spreker geeft eerst een kort overzicht van Luzacs werkzaamheid als redacteur der Fransche Leidsche courant (1772—1785). Dit waren jaren van grooten bloei voor de onderneming, maar met de erkenning der onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van Noord-America bij den Parijschen vrede van 1783, neemt het debiet weder af en wordt Luzac die van jongs af de studie der klassieke letteren met de rechtsgeleerdheid had verbonden, in 1785 benoemd tot opvolger van Valckenaer, zijnen oom *à la mode de Bretagne*. De nu volgende jaren gingen allerminst rustig voorbij, vooral toen in 1787 het gezag des Stadhouders was bevestigd, terwijl Luzac meer bepaaldelijk onder de patriotten tot de regentenpartij behoorde. Het gevolg der burgertwisten was dat hij in 1796 uit zijn ambt ontzet werd. Zoo was dan de hoogbejaarde Ruhnkenius de eenige representant der klassieke studiën aan 's Lands Eerste Hoogeschool en met diens dood dreigde dit onderwijs geheel stil te staan, weshalve men op exceptioneel gunstige voorwaarden Wyttenbach wist te overreden om uit Amsterdam naar Leiden over te komen. Inmiddels werd in 1802, toen de twisten reeds wat minder hoog gingen, Luzac op zijnen post hersteld, zoowel voor de Vaderlandsche geschiedenis als voor de Litterae Humaniores. Deze herbenoeming gaf aanleiding tot gestadig gekibbel met Wyttenbach, waarbij de mooiste rol stellig en zeker niet aan den laatste behoort. Na vijf jaar komt aan dien werkelijk onhoudbaren toestand een einde, als Luzac op 12 Jan. 1807 in de onmiddellijke nabijheid van het kruitschip vertoevende, op slag gedood wordt. Zijn voornaamste geschrift had hij in die dagen juist zoo goed als voltooid: het zijn de merkwaardige Lectiones Atticae, waarin de schrijver niet alleen betoogt dat Socrates zich nimmer kan hebben schuldig gemaakt aan bigamie, maar tevens zeer zorgvuldig nagaat hoe eeuwen lang de wijsgeeren elkander op onwaardige wijze hebben bestookt en met name de nagedachtenis van Socrates van die niets ontziende kwaadsprekendheid het onschuldig slachtoffer is geweest.

De spreker staat zijne verhandeling af voor de Verslagen

en Mededeelingen. Door den waarnemenden voorzitter wordt hem hartelijk dank gezegd zoowel voor de bereidwilligheid waarmede hij nogmaals de sprekerstaak op zich genomen heeft, als voor de voordracht zelve. Bij de discussie die thans volgt, oppert de Heer de Beaufort het vermoeden dat niet zoozeer politieke als persoonlijke redenen aanleiding tot Luzacs ontzetting uit zijn ambt in 1796 hebben gegeven. De Heer Sillem zich hierbij aansluitend stelt in het licht dat ongetwijfeld Jan Valckenaer een zeer voornaam aandeel in deze remotie heeft gehad, zij het ook onder medewerking van het fransche gouvernement. De Heer Naber dankt de beide sprekers voor hunne opmerkingen en beaamt het door den Heer Sillem gezegde. — Hierna geeft de Heer Verdam den hamer weer over aan den voorzitter.

Bij de rondvraag biedt de Heer van der Wijck namens den Heer L. Michelangelo Billia voor de boekerij der Akademie ten geschenke aan drie wijsgeerige brochures onder de titels: „L'Objet de la Psychologie", „À quoi servent les laboratoires de psychologie", en „La Philosophie c'est l'unité morale". Naar aanleiding van deze geschriften zet de Heer van der Wijck het standpunt des schrijvers, dat hem in vele opzichten belangwekkend voorkomt, uiteen en beveelt de ingezonden geschriften aan in de aandacht der leden.

De Heer Kern doet eene mededeeling over den inhoud van een sanskritopschrift op het voetstuk van 't beeld van den Dhyāni-Buddha Akṣobhya dat thans te Simpang bij Soerabaja staat. Uit die inscriptie blijkt, dat in den jare 1211 Çaka (= 1289 na Chr.) werd opgericht het beeld met de trekken van den toen regeerenden koning Kĕrta-Nagara. Het was bekend dat het bij de Hindoe-Javanen niet ongewoon was godenbeelden op te richten die de trekken vertoonden van vorsten, doch tot nog toe kon men van geen beeld zeggen, wiens of wier portret zij vertoonen.

De voorzitter dankt de Heeren van der Wijck en Kern voor hun mededeelingen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

Mr. JEAN LUZAC (1746—1807) ALS HOOGLEERAAR.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

S. A. NABER.

M. H.

Onze Leidsche leden hebben vermoedelijk bijgewoond, wat wij anderen uit de dagbladen hebben vernomen, hoe op 8 September jl. door eene deputatie uit Philadelphia hulde is gebracht aan de verdiensten van Mr. Jean Luzac jegens de Vereenigde Staten van Noord-America. Dr. Elliot Griffis, hier te lande door zijn herhaald bezoek bij de letterkundigen wel bekend, had, in opdracht van de *Netherland Society of Philadelphia*, eene bronzen plaat doen aanbrengen in den gevel van het huis, dat Luzac aan het Rapenburg bewoonde, zoolang hij in hoofdzaak de Fransche Leidsche Courant redigeerde (1772—1785), en dus voordat hij als Hoogleeraar was opgetreden. De inscriptie luidt: *In grateful remembrance of* (1746) Jean Luzac (1807), *Friend of Washington, Adams and Jefferson, Champion of truth and righteousness and of the cause of the United States of America in the Leyden-Gazette* 1772—1785. *Erected by the Netherland Society of Philadelphia.* A. D. 1909. Wel merkwaardig dat na meer dan honderd jaar aan eenen dagbladschrijver zulk een huldebetoon ten deel valt. Mr. Plemp van Duiveland als vertegenwoordiger van den Nederlandschen Journalistenkring stond hier, naar hij zeide, tot zijne ongeveinsde verbazing voor een om zoo te zeggen uniek verschijnsel.

Kunnen wij ons eene voorstelling maken van welken aard die verdiensten van Luzac jegens America geweest zijn? Onge-

twijfeld: de geschiedenis der *Gazette de Leyde*, zooals de officieele naam nooit geweest is, of der *Nouvelles Extraordinaires de divers endroits*, zooals de titel luidt tot op 4 Mei 1798, is met zorg beschreven door Mr. W. P. Sautyn Kluit in zijne uitvoerige verhandeling over de „Fransche Leidsche Courant" in de Handelingen van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde van het jaar 1870. Het scheelt intusschen veel dat in die 180 bladzijden wij een goed overzicht zouden krijgen van hetgeen met de courant is voorgevallen: de bescheiden zijn blijkbaar te onvolledig en ook te onregelmatig bewaard. Zoo vragen wij te vergeefs hoe groot ten slotte het debiet was van dit over geheel Europa algemeen verspreide, tweemaal 's weeks, gewoonlijk met supplementen, verschijnend dagblad. Ook krijgen wij door de mededeelingen van den heer Sautyn Kluit geene rechte voorstelling van de winsten die het bedrijf afwierp. Wij zien alleen met volkomen duidelijkheid dat naar onze tegenwoordige begrippen het aantal verkochte exemplaren geheel onbeduidend was, en desgelijks het voordeel dat daarmede viel te behalen. Elie Luzac Sen. had in 1723 de courant van de vroegere eigenaars overgenomen tegen betaling gedurende zekeren tijd van *f* 1500 's jaars, en weldra had hij zich verzekerd van de hulp van zijnen halfbroeder Étienne Luzac Sen., maar de verwachtingen die men had gekoesterd, werden in den eersten tijd teleurgesteld, want het bedrijf bracht bijv. in 1738 slechts circa *f* 900 op. Eerst met 1770 begint een tijdvak van bloei, gedurende hetwelk onze Jean Luzac langzamerhand de plaats inneemt van zijnen oom Étienne Sen. Die bloei houdt zich staande gedurende den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, maar met den vrede van 1783 neemt het debiet weder af, tegelijk met de belangstelling van het publiek in de berichten uit America. Luzac, die in 1785 Valckenaer was opgevolgd als professor in het Grieksch en de Vaderlandsche geschiedenis, trok zich na dien tijd meer en meer uit de redactie terug en had zich nu voorzien van een deskundig redacteur tegen een vast tractement van *f* 1400, waarbij hij zich alleen de opperdirectie had voorbehouden:

eene goudmijn was de courant bij lange na niet, want hij moest het provenu nog deelen met zijnen broeder Étienne. Mij is het beloop der zaak ver van helder; Sautyn Kluit heeft in den wirwar van gegevens blijkbaar den draad verloren. Wij vernemen alleen nog, dat sedert Jan. 1796 Jean Luzac de zorg der courant geheel aan anderen overlaat; dat sedert 1797 het blad nog altijd sterk achteruitgaat, hoewel - vreemd genoeg — de zuivere winst eer toeneemt dan vermindert. Maar in 1809 wordt de courant den eigenaars uit de handen gewrongen en verschijnt zij als „Koninklijke Courant", totdat zij 29 Nov. 1811 door Napoleon gesupprimeerd wordt.

Men maakt zich niet licht een denkbeeld van de moeilijkheden, die een dagbladredacteur in die dagen moest doormaken. Zeker was het raderwerk dat aan den gang moest worden gehouden, heel wat eenvoudiger dan dat van eene tegenwoordig over de vijf werelddeelen in duizenden bij duizenden exemplaren verspreide courant: ik behoef daarover niet uit te weiden: de zaak spreekt voor zich zelve. De omvang der courant stond achter bij een nietig stedelijk blaadje in onze dagen; advertentiën ontving men slechts spaarzaam ter plaatsing en *leading articles* waren nog volkomen onbekend. Maar er bestond eene ernstige moeilijkheid: de courant was alles behalve vrij in hetgeen zij mocht mededeelen. Telkens en telkens weder komen er klachten, zoo bij de Staten Generaal als bij de Staten van Holland en bij den Leidschen magistraat, zoowel uit Zweden als uit Polen, uit Pruisen en uit Rusland, zoo uit Frankrijk als uit Spanje, over onjuiste berichten, wier onbeduidendheid ons eenen glimlach afperst. Dergelijke dwaze grieven wist Luzac steunend op zijn goed recht door toegeeflijkheid gewoonlijk te ontzenuwen, maar hij had heel wat meer voldoening van zijnen vriendschappelijken omgang met de groote Americanen van den onafhankelijkheidskrijg. Met Washington zelven was hij in briefwisseling, en toen Franklin, Adams en Jefferson naar Europa waren overgestoken om in het belang der opstandelingen te Parijs werkzaam te zijn, geraakten de beide laatste afgezanten gedurende hun maanden-

lang gerekt verblijf in Amsterdam — van Augustus 1780 tot het einde van 1782 — in geregeld verkeer met Luzac, wiens voorlichting zij naar het blijkt op hoogen prijs stelden. Natuurlijk had diensvolgens de Leidsche courant de best betrouwbare berichten uit America, en dat dit het debiet ten goede kwam spreekt van zelf. Luzac had inzonderheid voor Adams groote bewondering opgevat, en deze stelde zijnerzijds zijnen vriend zeer hoog, zoo zelfs dat hij hem had willen bewegen om naar America te verhuizen, iets wat in de latere zeer moeilijke jaren, bepaaldelijk in 1796, Luzac wel wenschte dat hij gedaan had. Zelfs zijn er die zich overtuigd houden, dat hij de hand heeft gehad in het ontwerp eener constitutie voor de Vereenigde Staten. In ieder geval is er voor de Americanen overvloedige reden tot blijvende dankbaarheid. In de eerste jaren van den opstand deed hun nijpend geldgebrek de schaal herhaaldelijk overslaan naar de zijde der Engelschen, totdat — lichtwel mede onder den invloed der Leidsche berichten — de Amsterdammer kooplieden op het voorbeeld der Fransche regeering besloten den Americanen in klinkend metaal te hulp te komen. Ook Luzac nam voor zijnen persoon aan die leening deel, en weldra volgde op 8 October 1782 ons, naar ik geloof, nog steeds geldig verdrag met America, terwijl eerst in het volgende jaar Engeland de onafhankelijkheid zijner Americaansche koloniën erkende. Zoo is dan ook niet eerst in 1909 van overzee hulde gebracht aan den dagbladredacteur, maar reeds 7 December 1818 werd in *the New-York historical Society* zijn arbeid eervol herdacht. Doch wij laten nu verder dit alles op zijne plaats en handelen over Luzac den hoogleeraar, een punt dat naar mijne bescheiden meening veel te veel pleegt in de schaduw te worden gelaten.

Jean Luzac was geboren te Leiden in 1746 en werd, gelijk te verwachten was, een kweekeling der Leidsche universiteit, en wel een uiterst veelbelovend kweekeling, die rechtsgeleerdheid en klassieke letteren met gelijke liefde beoefende. Reeds in 1766 had hij op zijn twintigste jaar hoogleeraar in het grieksch kunnen worden aan de Academie te Groningen,

maar zoowel zijn vader als zijn oom wilden hiervan niet hooren: hij moest opgeleid worden voor de courant, om de redactie over te nemen tegen den tijd dat oom Étienne zich uit de zaken zoude terugtrekken. Hij promoveerde dus in 1768 met eene dissertatie getiteld: *Observationes Apologeticae pro Ictis Romanis*, een opstel waarin hij de rechtsgeleerden en hunne rechtsgeleerdheid verdedigt tegen den halfernstigen aanval van Cicero in zijne oratie voor Murena. Ik geloof niet dat het nuttig of wenschelijk is dit geschrift verder na te pluizen: het gaf het bewijs dat de doctorandus vlijtig gestudeerd had, zich heel wat literatuur had eigen gemaakt en over een zelfgekozen onderwerp zijne denkbeelden geregeld kon uiteen zetten. Daarmede kon de faculteit tevreden zijn.

De jonggepromoveerde vestigde zich voorloopig als advocaat te 's-Gravenhage, maar na vier jaar van rechtsgeleerde practijk, waarin hij aanvankelijk uitnemend goed slaagde, wordt hij in 1772 tot hulp van zijnen oom in de redactie der courant opgenomen, en gedurende lange jaren wijdt hij het beste gedeelte van zijnen tijd, behalve aan de ook te Leiden met succes beoefende rechtspractijk, inzonderheid aan dat erfstuk zijner familie, de Fransche Leidsche courant. Hij trad ook als vertaler op: het werk van Sir Thomas Pownall, *Memory to the Sovereigns of Europe*, dat in het derde jaar van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog was verschenen, werd door eene omwerking voor lezers op het vasteland beter toegankelijk gemaakt onder den door Luzac gekozen titel van: *Pensées sur la Révolution de l'Amérique Unie*.

De belangstelling van Luzac in de buitenlandsche politiek zal, naar men mag aannemen, verflauwd zijn na den vrede van Parijs op 3 Sept. 1783, waarbij Engeland de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van America erkend had. Maar daar kwamen de binnenlandsche onlusten en verwikkelingen, die den eerlijken, maar hartstochtelijken vaderlander het leven hoogst onaangenaam maakten. De courant kon thans zijne hulp gevoegelijk ontberen, en zoo zal hij eenen uitweg hebben aangegrepen, die in vroeger jaren hem nauwe-

lijks welkom zoude geweest zijn, maar dien hij nu te liever aangreep, omdat hij trouwplannen in het hoofd had.

In Maart 1785 was Valckenaer gestorven en de hoogbejaarde Ruhnkenius had ernstig gehoopt, dat de Amsterdamsche hoogleeraar Wyttenbach genegen zoude zijn hem op te volgen. Hij nam dezen hoogst kwalijk, dat hij aan het Athenaeum getrouw bleef, maar moest nu ergens anders rondzien naar eenen graecus, want zelf was hij meer bepaald voor het latijn aangesteld. Een zijner vrienden, Bavius Voorda, wees hem op Luzac en verzekerde hem, dat deze als hij gepolst werd, geen neen zoude zeggen. Zoo geschiedde het, en met aller toejuiching trad in den loop des jaars Luzac op als opvolger van Valckenaer, zijnen oom *à la mode de Bretagne*. De Intree-Oratie liep *de Eruditione altrice virtutis civilis praesertim in civitate libera.* Dit stuk dat in zeer korten tijd op het papier was geworpen, behoeft ons verder niet op te houden. De kleur van den vrij onbeduidenden inhoud is gematigd patriotsch; over den stadhouder hooren wij geen enkel woord.

Over het onderwijs door Luzac gegeven, bereikten mij geene bijzonderheden, behalve dit eene, dat wel der vermelding waard schijnt. In dien tijd gaven de professoren openbare lessen die men gratis kon bijwonen, maar daarnaast ook privaat colleges, waarvoor natuurlijk moest betaald worden. Ik denk dat zij, die zich voor dit onderwijs aanmeldden, wel meest jongelieden zullen geweest zijn, die door vlijt en kennis uitmuntten. In het vak der klassieke letteren was te dier tijde geen academische graad bereikbaar, maar die voor eene plaats aan eene Latijnsche school als rector of conrector wenschte in aanmerking te komen, moest zich toch eenigermate kunnen legitimeeren. Zoo volgde dan aan het einde der Academische studiën de verdediging van een *specimen* met bijgevoegde *theses*, natuurlijk zonder eigenlijke promotie. Iets van dien aard heeft *praeside Luzacio* viermaal plaats gehad, tweemaal in 1792 en insgelijks tweemaal in 1793; men behoeft niet naar latere dissertaties te zoeken, want in 1794

was Luzac Rector Magnificus en had hij het veel te druk met die tijdelijke ambtsbezigheden, en in 1795 is hij uit zijn professoraat ontslagen. Wat menigeen zal verwonderen, die dissertaties waren het werk van den leermeester, die in den loop van het boekje daarvan allerminst een geheim maakte; alleen de vierde dissertatie is blijkbaar het werk van den student zelven, maar dan ook zeer onbeduidend. Doch ook over de drie andere behoef ik niet te spreken; wij vinden den inhoud goeddeels beter en vollediger in Luzacs later uitgegeven *Lectiones Atticae*, en het overige is van weinig beteekenis. Vooral het maken van conjecturen is nooit Luzacs zaak geweest; met zeer enkele uitzonderingen is het best daarover te zwijgen. Ook de *theses* zijn meest van den *promotor* zelven, had ik bijna geschreven, ofschoon hier van geene promotie sprake kon zijn; slechts in bijzondere gevallen hoor ik den jeugdigen *defendens*. Eéne *thesis* van J. ten Brink, den lateren Harderwijkschen professor, trekt mijne aandacht: wij meesmuilen als wij lezen: *Si usus Linguae Latinae, qua sapienter Disciplinas Literasque humaniores nostri maiores tradiderunt, negligatur, peritura est omnis eruditio: Huiusque adeo Linguae exsilium e scholis et scriptis hominum Litteratorum certissimum est ingruentis jamjam barbariei augurium.* Ik denk hierbij aan een later geslacht, dat wellicht evenzoo zal meesmuilen, als het verneemt dat onze tijd *die Sprache der Wissenschaft* ontdekt heeft.

De volgende tien jaren, ik bedoel van 1785 tot 1795, gingen allerminst rustig voorbij. Luzac had zich willen bepalen bij zijne studiën, maar werd gedurig daarvan afgetrokken, daar hij in de opvlammende burgertwisten zeer bepaald partij had gekozen. Hij behoorde tot de anti-stadhouderlijke of patriottenpartij, maar in deze tot de meer gematigde voorstanders der regentenregeering, die men Aristocraten plag te noemen. Natuurlijk kregen dezen als middenpartij het te kwaad met de beide uitersten, vooral toen sedert 1787 het gezag des Stadhouders bevestigd was. Zoo was een paar jaar later ieder ambtenaar, en dus ook ieder hoogleeraar, gehouden den eed

af te leggen op de dusgenaamde „Oude Constitutie”. Luzacs vriend Bavius Voorda voelde daartoe geene vrijheid. Dit gaf eindelooze verwikkelingen, die in 1790 ten gevolge hadden, dat Voorda ontslagen werd met een wachtgeld van *f* 1800. Luzac had daarbij zijnen vriend naar vermogen gesteund. Inmiddels waren de heftigste patriotten, waaronder de beide zwagers zijns broeders Étienne, Jan Valckenaer en Wybo Fynje, naar Saint-Omer uitgeweken. Nog erger werd het in 1794, toen Luzac Rector Magnificus was. Er was in dat jaar groote oneenigheid tusschen de studenten en den commandant der cavallerie te Leiden in garnizoen, die bij een straatrumoer eenen academieburger eene levensgevaarlijke wonde had toegebracht. Een ander maal moest Luzac bij de bevoegde autoriteit voor het behoud der vrijdommen van de leden der universiteit in de bres springen. Dit jaar zal voor de studie wel verloren zijn gegaan, en niet beter werd het met den intocht der Franschen in 1795, waarop weinig tijds later de terugkeer volgde van Jan Valckenaer en Wybo Fynje, die ook nu de rust in hunne familien verstoorden door met behulp van Valckenaers zuster Susanna, de dochter van den ouden Valckenaer — eene rechte Megaera, schrijft Luzac — haren echtgenoot Étienne tegen zijnen ouderen broeder op te zetten.

Het was een verdrietig jaar geweest, dat Luzac ook volgens het getuigenis zijner ambtgenooten met eere had doorgemaakt, doch hemzelven zal wel het moeilijkst zijn geschenen om in de oratie, waarmede hij de waardigheid van Rector Magnificus zoude nederleggen, al de verborgen zoowel als de voor het oog waarneembare klippen te ontzeilen. Ook het college van Curatoren was onlangs vernieuwd en bestond dus uit mannen, bij wie Luzac geene sympathie kon verwachten voor het door hemzelven ingenomen standpunt. De verwarring bij het opruimen van verouderde of althans niet langer gewenschte toestanden, was zoo groot geweest dat — *credite posteri* — zelfs de viering van den geboortedag der Academie was uitgesteld en Luzac zijne oratie eerst kon uitspreken op 21 Febr. 1795. Ik heb zijne verhandeling *de Socrate cive* met zorg herlezen.

Het is een merkwaardig stuk, ruim zooveel om hetgeen verzwegen wordt als om hetgeen werkelijk wordt uitgesproken. Men verwacht tegenwoordig vrij algemeen, dat de hoogleeraar, die voor het Academisch publiek optreedt, hetzij bij de aanvaarding van zijn ambt, hetzij bij zijn aftreden als Rector Magnificus, iets zal mededeelen heet uit den oven, zoo pas in de werkplaats der wetenschap waarin hij arbeidt, uitgebroed. De hoorders krijgen in dat geval veel geleerdheid te hooren, maar buiten de faculteit des sprekers zit een aanmerkelijk deel der aanwezigen te luisteren naar dingen, waarvan zij geen verstand hebben, of soms ook niet verlangen te hebben. Tot op onzen tijd ging men eenvoudiger te werk: ieder sprak op eene ook voor niet ingewijden verstaanbare wijze. Zoo geeft de verhandeling *de Socrate Cive* een populair overzicht van al wat omtrent den persoon van Socrates schijnt bekend te zijn, op eene wijze zoo als ieder man van smaak het zoude kunnen nadoen. Luzac had als dagbladredacteur jarenlang zijnen stijl geoefend, en men bespeurt onmiddellijk dat hier iemand aan het woord is, die de kunst van compositie verstaat. Ik krijg den indruk dat hij zich steeds bewust is geweest, dat hij *incedit per ignes suppositos cineri doloso.* Zelfs waar hij spreekt over de houding van Socrates tegenover de dertigmannen, of wanneer hij vermeldt, hoe deze zich gedragen heeft als voorzitter der volksvergadering in het proces der veldheeren in den slag bij de Arginusen, vermijdt hij iedere directe toespeling op de toenmalige tijdsomstandigheden. Herhaaldelijk spookt hem Horatius door het hoofd, maar, wat zoozeer voor de hand lag: zichtbaar met opzet hoedt hij zich te spreken van den *vultus instantis tyranni* of van den *civium ardor prava jubentium,* waar hij den *justum ac tenacem propositi virum* met ingenomenheid schetst. Als het noodig is, zal hij zijnen man staan, maar hij hunkert allerminst naar de rol van martelaar. Over de gebeurtenissen der laatste maanden en weken heerscht de gansche oratie door een volstrekt stilzwijgen, en men zoude meenen, dat in dit geheele jaar niets merkwaardigs was voorgevallen als de dood van den

door ieder betreurden Petrus Nieuwland, die aan het slot der rede met diep gevoel herdacht wordt. Het latijn is zeker niet zoo zuiver en elegant als bijv. dat van Wyttenbach: dat spreekt eigenlijk vanzelf: Luzac had nooit aanleiding gehad zich bij voorkeur in zijne geschriften van de oude taal te bedienen; maar afgezien van enkele slordigheden en syntactische fouten kan het zeer wel door den beugel, en er zijn thans in Nederland slechts zeer enkelen, die het hem zouden verbeteren.

De troebelen van 1795 waren voor de Leidsche Academie van groote beteekenis. Bavius Voorda werd in zijn ambt hersteld: in zooverre goed; maar de professoren C. Boers, F. W. Pestel en A. Kluit werden afgezet, gelijk men dat alles bij Siegenbeek haarfijn beschreven vindt in den goedhartigen stijl, die door Geel zoo geestig is op de kaak gesteld. De hoogleeraren J. W. te Water en S. F. J. Rau kwamen met eene ernstige waarschuwing vrij, en zoowel Pestel als Boers kregen in het volgend jaar een zeer behoorlijk pensioen; maar daarmede waren de belangen der Academie niet gebaat.

Thans barstte het onweder los boven het hoofd van Luzac. In het begin van 1796 vestigde het „Committé van Waakzaamheid" de aandacht van curatoren op Luzac als eenen der gevaarlijkste aristocraten. Hun werd overgelaten te beslissen wat te dezen moest gedaan worden, en zoo besloten zij Luzac ontslag te geven als hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis, met bijvoeging der vermaning om bij het onderwijs der grieksche taal zich van alle staatkundige bespiegelingen te onthouden. Onder deze vernederende bepaling wenschte Luzac zijnen post niet te behouden: hij nam zijn ontslag en na heel wat geschrijf en gewrijf, dat ik niet de moeite vind om na te pluizen, werd hem in 1797 een pensioen van *f* 2000 toegekend, hetwelk hij echter weigerde te aanvaarden. Toch was hij, als ik het wel begrijp, in alles behalve schitterende financieele omstandigheden.

Luzac heeft nu zijn verder levensplan vastgesteld: hij zal buiten bemoeienis met de algemeene belangen voor de studie leven en ten dienste der pers de quintessens bewerken van

hetgeen hij voormaals op zijne colleges behandeld had. *Lectiones Atticae* zal de titel zijn van het nieuwe boek. Maar de uitgaaf zijner Rectorale Oratie moet aan dit alles voorafgaan: wat hij kortelijk had aangeduid, moet in de bijgevoegde aanmerkingen aanmerkelijk worden uitgebreid, te meer daar hij zich nu volkomen vrij gevoelt van de banden, die hem in het vorig jaar hadden belemmerd. Hij wilde nu de bewijsplaatsen geven van hetgeen op het spreekgestoelte eenvoudiglijk beweerd was, en voegde daarbij eenen uitvoerigen excursus over de *proedri contribules* en *non contribules*: een opstel dat de duistere quaestie wezenlijk vooruitbracht en in waarde bleef, totdat in onzen tijd, na de uitgaaf der talrijke op het onderwerp betrekkelijke Inscripties, het veel vereenvoudigde vraagstuk op een hoofdpunt na ongeveer opgelost is in den zin die door Luzac voor het eerst was aangegeven. Schömann heeft hem indertijd alle eer bewezen, doch ik kan dit punt hier verder laten rusten.

Wat veel meer mijne aandacht trekt, is de vrijmoedige toon, die integenstelling met de oratie weinige maanden later in de aanteekeningen wordt aangeslagen. Daar is het uitvoerig betoog, dat tot op den tijd van Aristoteles het woord Aristocratie onveranderlijk in gunstigen zin gebruikt wordt integenstelling met Oligarchie, zie bijv. 65 sqq. Nu doelt hij ook onophoudelijk op het onrecht dat hem is wedervaren en vreest niet langer, p. 117, van den *civium ardor prava jubentium* te spreken. Hij zal bij de toenmaals machthebbenden met deze uitgave zich geene vrienden hebben gemaakt.

Aan wien zou de Luzac zijne verhandeling opdragen? Dat kon geen oogenblik twijfelachtig zijn. Zijnen vrienden in Nederland, Kluit bijv. of Voorda, zoude hij eenen slechten dienst bewijzen met hunnen naam aan den zijnen te koppelen. Maar daar was de vriend van over zee, John Adams, thans vicepresident der Vereenigde Staten van Noord-America, die in het volgende jaar Washington zoude opvolgen.

Er is in deze opdracht wel het een en ander dat de aandacht verdient: reeds zeide ik dat hier blijkt, dat Adams ge-

tracht had Luzac te overreden naar America over te steken, en nu van achteren spijt het hem, dat hij in 1788 dien raad niet gevolgd heeft. Verder treft mij de lof aan de Amerikaansche constitutie gegeven, waarbij Luzac als het ware eenen voorzichtigen blik in de toekomst werpt: *refugistis et feliciter evitastis Foederatae Civitatis vitia quibus Patria nostra per ducentos annos huc et illuc jactata, quassata, tandemque in ultimam perniciem acta est; simulque cavistis, ne immoderata et nimia unius Reip. moles (quod serius ocyus, per rerum naturam, necesse est) in varias ac discordes dilabatur Factionum partes, aut in unius, nullis limitibus circumscriptum, deveniat potestatem.*" Ten slotte vernemen wij nu dat Adams bij zijn vertrek uit Europa zijnen zestienjarigen zoon aan de hoede van Luzac had toevertrouwd. Wij hooren dan verder hoe deze *ad excellentissimi patris exemplar totum se componens, vernos vixdum juventutis annos ingressus, Foederatae Americae commoda, ut potuisset vir in negotiis gerundis expertissimus, in primariis Aulis, in nostra quoque Patria, procurarit.* Die grootsche verwachtingen zijn bewaarheid: die zoon, John Quincy Adams, werd in 1825 tot zesden president der Vereenigde Staten benoemd.

Doch waar dwaal ik heen? Wij keeren naar Leiden en het Rapenburg terug. De tijd ging voort en in Mei 1798 overleed Ruhnkenius, 74 jaar oud. Hier moest door curatoren raad worden geschaft. Door het ontslag aan Luzac gegeven stonden de openbare lessen in het grieksch nu al een paar jaar stil. Ruhnkenius was geheel afgeleefd, zoodat van de colleges in het latijn gedurende de laatste maanden niet meer was terecht gekomen dan van de lange jacht. Wien zoude men thans uitnoodigen den vertegenwoordiger te worden van de studie der klassieke talen aan 's lands eerste Hoogeschool? Aan Luzac viel nog niet te denken; maar dan had men waarschijnlijk als eenig ernstig candidaat Wyttenbach. Deze was reeds 28 jaar in Amsterdam werkzaam, vroeger aan het Remonstrantsch Seminarie, later aan het Athenaeum, en had dertien jaar te voren, na den dood van Valckenaer, duidelijk

gezegd dat hij geene verplaatsing begeerde. Thans had men hem met groote moeite en opoffering gewonnen. Hij had gevraagd den titel van *Professor Eloquentiae, Historiae cum Universalis, tum Literariae et Philosophiae, Antiquitatum, Literarum Humaniorum et Graecarum et Latinarum*, en kreeg bovendien het bestuur der universiteitsbibliotheek. Hij had bedongen het in dien tijd exorbitante tractement van vijfduizend gulden, natuurlijk behalve het onzeker bedrag der collegegelden. Men had hem verder toegestaan *onerum Academicorum immunitatem:* hij was vrij naar wensch de vergaderingen van den Senaat al dan niet te bezoeken, en kon niet gedwongen worden tegen zijnen zin tot Rector Magnificus of Assessor te worden aangewezen. Eindelijk namen Curatoren de verplichting op zich, om de gansche *supellex litteraria* van Ruhnkenius over te nemen tegen een jaargeld van *f* 500 aan elk van de door dezen in behoeftige omstandigheden nagelaten betrekkingen, zijne blinde vrouw en zijne beide dochters. Ik vermeld alleen in het voorbijgaan, dat de jongste dochter kort daarna is overleden, dat hare zuster haren Franschen echtgenoot een paar jaar later naar Normandië is gevolgd, en dat de blinde, altijd zwijgende weduwe, de eenmaal gevierde musicienne Marianne Heijermans, *la belle Italienne*, althans in 1807 nog in leven was, in gezelschap van eene vriendin trachtende rond te komen met die luttele vijfhonderd gulden. Daarvan leefde zij *probabiliter*, schreef Wyttenbach in latere jaren: dus met te weinig om te leven en te veel om te sterven. 't Is waar dat hij niet hield van de familie zijns leermeesters en zijn humeur, vooral sedert de ramp van 1807, niet beter was geworden.

Luzac bleef deze jaren rustig doorwerken aan zijne *Lectiones Atticae*, en gaf alleen, men zoude zeggen ter verpoozing, in 1799 de *Callimachi Fragmenta*, die door zijnen voorganger Valckenaer na Bentley opnieuw waren onder handen genomen. In een uitvoerig voorbericht handelt hij in eenen brief aan zijnen vriend Bavius Voorda over de *Analogia graeca*, de hersenschim waarmede Hemsterhuis zich zoolang vermaakt had,

en die eertijds ook Valckenaer van den rechten weg had afgeleid, doch daarbij behoeven wij ons niet op te houden. Het is van meer beteekenis te weten dat in het jaar 1802, toen de burgertwisten wat bedaard waren, hij weder als hoogleeraar op zijnen post hersteld is. Dat ging evenwel niet zoo gemakkelijk: zeker kon hij wederom de Vaderlandsche Geschiedenis voor zijn deel krijgen, maar het grieksch was nu eenmaal aan Wyttenbach toebedeeld, en deze zoude zeker geenen griekschen collega naast zich geduld hebben met het oog op de belangen zijner *crumena*, waarvoor hij nog al gevoelig was. Men vond er wat op. Luzac kreeg de *Literae Humaniores*: wel was ook dit vak — wat men daaronder moge verstaan hebben — eigenlijk ook reeds aan Wyttenbach toebedeeld, doch het is de vraag of deze ooit een collega heeft aangekondigd in *Letteren van Beschaafdheid*, want zoo vertaalt Siegenbeek de *Litterae Humaniores*, en verder betwijfel ik of de opbrengst dier collegegelden iets heeft te beteekenen gehad.

De verhouding tusschen de beide hoogleeraren liet alles te wenschen over. In vroeger jaren kwam Wyttenbach dikwijls bij Ruhnkenius logeeren, en dan mag men gissen, dat hij hetzij bij dezen in zijn vroolijk en gezellig intérieur, hetzij als hij bij Valckenaer te gast was, Luzac meermalen zal ontmoet hebben, maar de verwijdering tusschen beiden werd steeds grooter. Wyttenbach maakte van zijnen wrevel geen geheim, Luzac wist zich beter te bedwingen. De eerste had eenen zeer geliefden leerling, W. L. Mahne met name, die later Hoogleeraar is geweest te Gent en in 1830 naar Leiden is overgekomen en daar tot 1845 de Romeinsche Antiquiteiten heeft onderwezen, in welk vak hij is opgevolgd door Cobet. Deze Mahne had in 1793 bij wijze van proefschrift een boekje over Aristoxenus in het licht gezonden, dat, voor zoover ik mag oordeelen, vrij luchtig is in elkaar gezet. Hij bekampte daarin eene stelling over Aristoxenus, die in het voorafgaande jaar door Luzac aan J. ten Brink was in de pen gegeven achter het *specimen*, waarover ik boven gesproken heb. In de later verschenen *Lectiones Atticae* had Luzac nog al eens aanleiding

zich insgelijks met Aristoxenus bezig te houden, maar als hij dit doet, blijkt het den opmerkzamen lezer zonneklaar dat hij met den leerling ook den leermeester wil treffen.

Maar evenzoo had Luzac zelf in deze jaren eenen leerling, wiens studiën hij van den aanvang af met groote liefde geleid had: J. O. Sluiter, later Hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer, waar hij nog jong is gestorven. Deze had in 1804 zijne *Lectiones Andocideae* uitgegeven, die wel eigenwerk van Sluiter blijken te zijn, maar toch door Luzac geïnspireerd en gecontroleerd waren. Hij had den jongen man daartoe afgestaan eene nota over de zoogenaamde oratie van Andocides tegen Alcibiades, die hij had aangetroffen onder de papieren van Valckenaer, een stuk waaruit bleek dat Ruhnkenius het werk zijns vriends vrijwel onveranderd had overgenomen in zijne *Historia Critica Oratorum Graecorum.* Zeer erg was het vergrijp niet, want Valckenaer heeft dit wanbedrijf, zoo het dien naam verdient, zeventien jaar overleefd, zonder dat beider nauwe vriendschap daaronder heeft geleden. Blijkbaar heeft Ruhnkenius met volledige toestemming zijns vriends gehandeld en overigens aan het slot zijner bewijsvoering openhartig erkend: *Huc accedit consensus viri praestantissimi et collegae conjunctissimi L. C. Valcknaerii, qui Taylorianas rationes iisdem quibus nos, argumentis in adversariis suis oppugnarat.* Dat hielp niet: Sluiter had willen doen gelooven dat Ruhnkenius zijnen vriend had bestolen, en dus moest hij afgestraft worden in de *Bibliotheca Critica.* Het is de onaangenaamste en knorrigste recensie, die ooit uit Wyttenbachs pen is gevloeid, en dat is veel gezegd. Overigens is er thans waarschijnlijk niemand, die Valckenaer en Ruhnkenius gelijk geeft. Zij zouden op geen dwaalspoor geraakt zijn, als zij hunne aandacht hadden gewijd aan de chronologische bezwaren, die tegen hun beweren bestaan. *O quantum est in rebus inane!*

Wij mogen wel aannemen, dat de beide ambtgenooten gedaan hebben wat zij konden om elkander het leven zuur te maken, en dat zij daarin wonderwel geslaagd zijn. Maar dit wil ik toch niet verzwijgen dat van den tijd af, dat ik die

dusgenaamde recensie voor het eerst onder oogen kreeg — en dat is nu juist zestig jaar geleden — ik mij nooit in gedachten met Wyttenbach heb kunnen verzoenen. Het is trouwens bekend dat Bake niet dan met zekere réserve over zijnen leermeester heeft gesproken en geschreven. Luzac heeft hij niet of nauwelijks gekend, want in het ongeluksjaar 1807, toen deze onverwachts werd weggerukt, was hij eerst twintig jaar. Hij zoude anders weldra in moeilijken tweestrijd zijn geraakt, want bij hooge uitzondering was hij in 1805 of 1806 op vereenigd advies der beide tegenstanders voorgedragen als *alumnus Perizonianus*. Maar waar het Sluiter gold, vergat Wyttenbach alle matiging. Men had den vijf-en-twintigjarige willen benoemen tot opvolger van Luzac: tot bij Lodewijk Napoleon moest alles in het werk worden gesteld om dit te beletten. Aan de Fransche vrienden Ste Croix en Chardon de la Rochette schreef Wyttenbach om hen nederig te verzoeken in een Fransch tijdschrift eene ongunstige recensie der *Lectiones Andocideae* te plaatsen. Toen er in Nederland een paar welwillende beoordeelingen van het boek waren verschenen, moest Mahne daartegen opkomen om Sluiter zwart te maken. Zulke kleingeestigheden zijn, dunkt mij, heden ten dage ondenkbaar. Zelfs moest het elegante Latijn dienst doen om den tegenover Wyttenbach altijd hubschen Hertog van Plaisance tegen Paulus van Hemert op te zetten. Bah! welk een man, die al die compromitteerende epistels van Wyttenbach in zijne onnoozelheid gepubliceerd heeft. Als jong student heb ik in 1845 Mahne nog eenmaal gesproken, maar toen was hij zoo knorrig, als ik mij voorstel dat Wyttenbach in zijne nadagen te allen tijde geweest is.

De letterkundige nalatenschap van Valckenaer was ver van onbelangrijk, en Luzac meende niet ten onrechte, dat op hemzelven de verplichting rustte, al wat daartoe geschikt was achtereenvolgens voor de pers gereed te maken. Hij had van de erfgenamen de gansche bibliotheek aangekocht, met uitzondering der geschriften over vaderlandsche geschiedenis, die Jan Valckenaer voor zich had behouden; de talrijke

excerpten, aanteekeningen, adversaria en wat dies meer zij, kwamen in bewaring bij Valckenaers schoonzoon Étienne Luzac, die zijnen broeder zonder achterhoudendheid daarvan mededeeling deed. Sommige stukken waren zoo goed als ter uitgave gereed: zoo had deze een jaar of wat te voren, gelijk ik reeds zeide, de *Callimachea* uitgegeven, en nu bezorgde hij, in 1805, den druk van het nagelaten geschrift *de Aristobulo Judaeo*, waarover nu verder niet behoeft gesproken te worden, behalve dat ik moet wijzen op de aanvulling van Valckenaers beweren, die door Cobet geleverd is in zijne verhandeling *de Platone Comico*. Ik teeken verder aan, dat de zoon van Étienne, Lodewijk Caspar Luzac, de papieren zijns grootvaders aan de Leidsche bibliotheek vermaakt heeft, en dat daarin nog altijd het een en ander verscholen ligt, dat der publicatie zeer waardig zoude zijn. Als leiddraad bij het onderzoek zouden de excerpten kunnen dienen, die Cobet in der tijd gemaakt heeft en die thans terzelfder plaatse bewaard worden. Het zoude een nuttige arbeid zijn voor een jong, maar toch reeds eenigszins gevorderd litterator, die onder toezicht van eenen bevoegden geleerde zich met die taak wilde belasten.

Luzac zette zich na dezen met ernst aan de voltooiing van zijn laatste werk, dat ook zijn hoofdwerk zoude blijven. De volledige titel luidt: *Lectiones Atticae. De διγαμία Socratis disputatio.*

Een lijvige kwartijn van omstreeks 300 bladzijden over zulk een onderwerp zal heden ten dage menigeen afschrikken. Men zal denken: ik behoef niet overtuigd te worden dat Socrates zich niet schuldig heeft gemaakt aan bigamie; de aantijging is ongerijmd en de verdediging geheel overtollig. Er valt hierop het een en ander te antwoorden.

De kennis der oudheid is ons niet in den schoot geworpen; integendeel, eerst na lang en geduldig onderzoek is ons laatgeborenen eenig licht opgegaan. Ik stel mij de Grieksch-Romeinsche wereld liefst voor onder het beeld eener landstreek, die bij eene aardbeving deels onder lava, deels onder zand en steenen is bedolven: men denke mijnentwege aan Hercula-

num en Pompeji. Er is veel vernield, veel verbrand, veel gestolen en zonder spoor verdwenen, maar met moeite en geduld kan nog heel wat aan het daglicht worden teruggegeven. Tegenwoordig is een groot gedeelte van het terrein door den arbeid van vorige geslachten bloot gelegd. Wij kunnen dus nu sneller voortgaan: het ruwe werk is goeddeels afgeloopen. Maar laten wij in gedachten twee honderd jaar teruggaan tot op den tijd van Bentley, den tijdgenoot van den Koning-Stadhouder. Sedert de herleving der letteren was er niet weinig gedaan om de lang verdwenen schatten aan het licht te brengen, maar men vermoedde niet, dat er nog zooveel viel te ontdekken, totdat Bentley de spade ter hand nam. De geschiedenis is tegenwoordig algemeen bekend, ook door de keurige wijze waarop Macaulay het gevecht tegen Oxford en Christ Church College geschilderd heeft in zijn *Essay* over Sir William Temple.

Bentleys strijd tegen Charles Boyle gold de dusgenaamde Brieven van Phalaris. Een niet al te stompzinnig candidaat in de letteren, die tegenwoordig die brieven zonder erg mocht in handen krijgen, zal onmiddellijk bevroeden, dat hij een litterair product voor zich heeft, dat eerst eeuwen na Phalaris kan ontstaan zijn. Maar in den in Frankrijk ontbranden strijd over de grootere voortreffelijkheid der oude litteratuur boven alwat de nieuwere tijden gebracht hadden, had de ook te onzent welbekende staatsman Sir William Temple nu eenmaal verklaard het geestelooze product te bewonderen, ofschoon hij van de taal niet meer begreep dan van de inscriptie op eenen Egyptischen obelisk. De geleerden van Christ Church, die in het geheel niet op de hoogte waren om in dit geschil een verstandig woord te spreken, hadden Temple nagebauwd. Van zijnen kant had Bentley eerst kortweg beweerd, dat de Brieven onecht waren; toen had hij in een kort opstel gezegd, waarop zijn twijfel steunde, maar eindelijk verloor hij zijn geduld, toen geheel Oxford voor den uitgever Boyle in de bres sprong. Met al het voorwerk bedraagt zijn uitvoerig betoog in de latijnsche vertaling van van Lennep vijfdehalfhonderd kwarto-

bladzijden. Hoe nu? hoor ik vragen, moeten wij dat volumineuze boek doorlezen, ten einde te leeren wat eene oppervlakkige kennismaking boven allen redelijken twijfel verheft? Zeker, wensch ik te antwoorden, de Brieven van Phalaris zijn buiten kijf onecht, maar ieder rechtgeaard philoloog zal het betoog van Bentley behooren te lezen en te herlezen, zoowel om de methode te leeren kennen van den vorst der critici, als om de verscheidenheid der belangrijke onderwerpen, die de auteur op zijnen weg ontmoet, en die hij op magistrale wijze een goed eind vooruitbrengt en bloot stelt aan het heldere licht, waarvan zij tot nu toe waren uitgesloten.

Iets dergelijks is het geval met de *Lectiones Atticae*. Natuurlijk komt het mij niet in den zin dit product op gelijke lijn te stellen met het geniale kunstwerk van den Engelschman, maar dit is een punt van overeenkomst, dat bij het openen van het boek tegenwoordig voor den lezer beider hoofdstelling boven allen twijfel vaststaat, terwijl toch zoowel door de methode der bewijsvoering als door de menigvuldige vergezichten, die zij stuk voor stuk openen, de belangstelling van begin tot einde wordt gaande gehouden. En daarbij komt nog iets anders. Zoowel Bentley als Luzac hebben door oefening hunnen aanleg ontwikkeld en hunne kunst geleerd. Bentley schreef alsof hij als *accusator publicus* een requisitoir nam: hij heeft een ondeugend vermaak in de rol van pleiter, gelijk hij zijn leven lang altijd een pleiter is gebleven in zijne eeuwigdurende, weinig verkwikkelijke processen. Hij zorgt dat er geen hoekje onbezet blijft, waar zijn tegenstander zich zoude kunnen verschuilen. In dit opzicht doet hij mij aan Bakhuizen van den Brink denken, die als hij de tegenpartij tot zwijgen heeft gebracht, hem nog eens recht overeind zet om, volgens zijn eigen gezegde, hem bij de haren te trekken ten einde zich te vergewissen dat de man nu toch voor goed dood is. Desgelijks Luzac: hij is ongetwijfeld met hart en ziel philoloog, maar als hij aan het argumenteeren gaat, wordt de geest vaardig en schrijft hij alsof hij een pleidooi voor eenen zijner clienten moet opstellen. Hij lokt u tot tegenspraak, maar gij

moet het opgeven: Luzac staat op zijn standpunt onwrikbaar vast.

Jarenlang heeft Luzac zich inzonderheid getrokken gevoeld tot den persoon van Socrates. Zoo hebben wij kennis gemaakt met zijne Rectorale Oratie *de Socrate Cive* van 1795, en reeds vroeger, in 1792, had hij in het *Specimen* van J. ten Brink openlijk verklaard hoe hij dacht over de geloofwaardigheid van Aristoxenus, die Socrates van bigamie had beschuldigd: ik sprak daarover reeds. In 1794 liet Wyttenbach zijnen leerling Mahne insgelijks schrijven over Aristoxenus; hij zegt in dat boekje zeer duidelijk dat hij het met Luzac niet eens is: de aanduiding van *vir quidam doctus* op pag. 87 was verstaanbaar genoeg, maar in den samenhang weinig vleiend en juist geschikt om eenen hartstochtelijken man te doen opvliegen. Luzac nam zich evenwel den tijd en mocht dat doen, want op dit bijzonder terrein gevoelde hij zich terecht den meerdere. Eindelijk kon in den loop van 1806 het manuscript ter drukkerij bezorgd worden. Op den dag van de Ramp was het zoo goed als geheel door de handen der zetters gegaan, zoodat later Sluiter in opdracht der familie weinig meer te doen had dan de correctie te bezorgen van de laatste vellen. Meer zorg moest hij besteden aan het voorbericht, waarin hij Luzacs vriend Temminck over het leven en verdiensten van zijnen leermeester onderhoudt.

Het eerste derde gedeelte van dit merkwaardige boek behandelt eene op zich zelve beschouwd zeer eenvoudige kwestie. Op het door Bentley gewezen spoor wordt zeer zorgvuldig bewezen, dat Socrates nooit tegelijkertijd twee wettige echtgenooten kan gehad hebben; alleen gaat in deze dagen onze twijfelzucht iets verder dan honderd jaar geleden, doch niet verder dan Bentley reeds gegaan was. Die twee vrouwen van Socrates zullen geweest zijn Xanthippe, die iedereen bij name kent, en Myrto, de dochter, de kleindochter of ook wel de achterkleindochter van den grooten Aristides, want over dit laatste punt gaan de berichten uiteen. Wat zeer eenvoudig is: Luzac bewijst dat Xanthippe, die waarschijnlijk

niet zulk eene *virago* is geweest, als latere Grieken van haar gemaakt hebben, haren echtgenoot heeft overleefd; maar hij gelooft ook dat zij de tweede vrouw des wijsgeers geweest is, die in vroeger jaren met Myrto gehuwd was. Thans heerscht vrij algemeen de meening van Bentley, dat deze geheele persoon van Myrto verzonnen is en uit eene biografie van Socrates voor goed moet verdwijnen. Mij treft nu inzonderheid, hoe de gebeurtenissen van 1787 na zoovele jaren nog altijd Luzacs gemoed in beweging brengen. Hij had aangetoond, dat wij enkele malen lezen dat koningen of tyrannen bij de Grieken de vrijheid hadden genomen of verkregen om meer dan eene wettige echtgenoote tegelijkertijd te bezitten: hij had daartoe aangehaald het voorbeeld van den Spartaanschen koning Anaxandrides en van den tyran van Syracuse Dionysius. Maar daar valt hem een derde voorbeeld in: dat van den koning van Pruisen Friedrich Wilhelm II, die nu al een jaar of wat dood was, doch zijne regeering had ingewijd met de beleediging te wreken, die zijner zuster, der Prinses van Oranje, was aangedaan. „*Quid Germania*", roept hij uit p. 74, *non multis abhinc annis, ab eo factum intellexerit, cui Patria nostra ruinam, omnesque ab illo inde tempore, seu priores, seu recentes etiam, miserias debuit, duramque haud uno sub jugo servitutem*, — *cuius*, *inquam*, *Regiae* διγαμίας *Germania nuper testis fuerit*, *publica satis fama est*, *ut nec nostro aevo suus aut Anaxandrides aut Dionysius defuisse videatur*. De bedoeling is duidelijk genoeg, maar gij zult hebben opgemerkt, dat de zin niet goed doorloopt. Overigens was Luzac thans vrijer dan in den tijd van zijne courant, en in 1806 zoude geen gezant bij de bevoegde autoriteit komen klagen, dat men in Leiden het Pruisisch vorstenhuis beleedigd had.

Het tweede en buiten kijf belangrijkste gedeelte der *Lectiones Atticae* heeft de onderlinge oneenigheden der philosofen tot onderwerp. Men mogt wel spreken van een *odium philosophicum* inplaats van een *odium theologicum*. Het is een treurig tafereel dat Luzac ontwerpt, hoe bijna van den aanvang af de philo-

sofen elkander met niet altijd waardige middelen bestrijden. Aristoteles hield niet van Plato en trouwens even weinig van Isocrates; Epicuristen stonden vijandig tegenover de Stoicijnen; maar het zijn toch vooral de Peripatetici die tegenover de Academici alle waardigheid uit het oog verliezen. Met het steeds afnemen der liefde tot de waarheid krijgt het kwaad eerst onder de opvolgers van Alexander in Egypte den grooten omvang, waarover wij ons ergeren. Wij moeten ons intusschen tevreden stellen met wat wij uit Athenaeus en Diogenes Laertius en dergelijke afgeleide bronnen kunnen bijeengaren. Aristoxenus, de leerling van Aristoteles, is dan voor ons de eerste en groote aanvoerder van dat gansche heir van leugenachtige schrijvers. Met hem verbinden wij de namen van twee, een kleine eeuw jongere auteurs, Hieronymus Rhodius en Satyrus. Wij leeren hoe in de eeuw van Cicero en Augustus de geleerdheid uit haar diep verval zich wederom loswikkelt, maar ten tweeden male in de derde eeuw tot de vorige geesteloosheid vervalt. Het ware der moeite waard kortelijk na te gaan wat Porphyrius al aan Socrates verwijt, maar nog veel minder dan Luzac kan ik in dit vluchtig overzicht zelfs maar de hoofdpunten aanroeren: hetzij genoeg dat al die leugenachtige verzinsels wier oorsprong kan worden aangetoond, in laatster instantie teruggaan op Aristoxenus. Er komen acht beschuldigingen voor den dag, de eene al dwazer dan de andere. Slechts dit zij voldoende. Er is een plaats bij Plutarchus die Aristoxenus aanhaalt, wiens woorden later ook weder worden gebruikt door Porphyrius, die op zijne beurt de onzuivere bron is van de kerkvaders Cyrillus en Theodoretus. Wij vernemen de eigen woorden van Aristoxenus: ik spreek nu verder niet van het dubbel huwelijk van Socrates, maar wij leeren dat hij is geweest ongeletterd, dom en losbandig, *ἀπαίδευτος καὶ ἀμαθὴς καὶ ἀκόλαστος*, maar, voegt Aristoxenus vergoelijkend daaraan toe: *ἀδικία δὲ οὐ προσῆν*, welke woorden mij in de ooren klinken alsof er stond: „het was toch een goeje man: hij zoude geen kind kwaad hebben gedaan.” Het is de welbekende kunstgreep, om aan den laster

iets ter vergoelijking toe te voegen: men bewaart aldus den schijn der onpartijdigheid. Overigens is de diepste grond der drie beschuldigingen lichtelijk aan te geven; ik herinner mij alleen op dit oogenblik niet of Luzac datzelfde met even zooveel woorden gezegd heeft. Socrates was *losbandig:* dat viel lichtelijk op te maken uit Plato's Charmides. Hij was *ongeletterd:* dat kon men veilig beweren in zulk eene schrijflustige eeuw aangaande iemand die geen regel schrifts had nagelaten. En *dom?* Laat Plato in den Gorgias hemzelven niet zeggen dat op den dag van het proces der veldheeren die bij de Arginusen hadden overwonnen, hij als voorzitter in de volksvergadering niet eens geweten had, hoe hij het gedane voorstel moest in stemming brengen? Dat het manmoedig standhouden van Socrates, als altijd *εἰρωνευόμενος,* in weerwil de bedreigingen van de demagogen, aldus gekarakteriseerd wordt, is een ergerlijk staaltje van kwade trouw.

Met dit geschrift heeft Luzac de pen nedergelegd: hij had daaraan willen toevoegen een derde hoofdstuk over het Huwelijksrecht der Atheners in wijden omvang; maar op het einde van 1806 was de kracht des nauwelijks zestigjarige gebroken. Onlangs had hij zijne vrouw en zijnen oudsten zoon door den dood verloren; hij werd geplaagd door nerveuze pijnen en zijne oogen dreigden hem den dienst op te zeggen: hij zal nauwelijks op beterschap hebben durven hopen.

Het einde kwam plotseling. Op den 12den Januari 1807 was Luzac uitgegaan om een bezoek te brengen aan zijnen vriend Dr. Bennet, die aan de andere zijde van het Rapenburg woonde vlak tegenover de plaats, waar het noodlottige schip aan den wal was vastgemeerd. Vermoedelijk is hij bij de uitbarsting onmiddellijk gedood en daarna door eenen wervelwind in het water geworpen, waaruit hij eerst na zes dagen is opgevischt. Met hem was nog een ander professor omgekomen, Adr. Kluit. Wyttenbach, die wat verderop een huis of wat vóór de Vlietbrug woonde, had vrij wat schade aan huis en bibliotheek, doch kwam overigens met den schrik vrij. Weinig tijds later heeft hij aan zijne buitenlandsche vrienden

uitvoerig, zeer uitvoerig bericht gezonden van het gebeurde. Die brieven zijn gedrukt. De arme man moest vluchten naar zijn buitentje bij Oegstgeest en had het verlies te betreuren van een paar effecten en een zak guldens, die hem bij het verhuizen waren ontstolen. En verder: *Perierunt ad* 150 *homines ruinis aedium obruti: in his duo professores, Kluitius et Luzacius: ille, mihi amicus, ingentem copiam Historiae Medii Aevi et rerum Belgicarum collectam a se edere cogitabat, quae cum ipso periit. Luzacius ambulans oppressus est corruente domo amici cuiusdam, ad quem salutatum ingredi parabat. Et hunc ex animo lugeo, communis calamitatis causa: et magis etiam doleo, eum talem erga me fuisse, ut eum non tanto, quanto Kluitium, affectu dolere possim.* Ik zal wel niet de eerste zijn, die zich aan die woorden ergert.

Er zijn op dien ongeluksdag circa 150 menschen omgekomen: de ramp valt dus niet te vergelijken met hetgeen wij in onze dagen beleefd hebben, van Messina tot San Francisco. En toch is na honderd jaar de indruk nog niet volkomen uitgewischt. Die de catastrophe aanschouwd hebben, zoowel de burgers zelven als de tallooze vreemdelingen, die het verwoest terrein kwamen bezoeken, Lodewijk Napoleon in de eerste plaats, bejammerden den ondergang van de beroemdste onder de Hollandsche steden, de stad van Van der Werff en van 's Lands eerste Academie. Dat medelijden betoonde zich met der daad. Het loont de moeite bij Prof. Knappert na te gaan hoe onder de benarde omstandigheden des vaderlands zulke aanzienlijke sommen zijn bijeengebracht om aller nooden te lenigen. En er werd ontzaggelijk geleden. Mij staat het voor dat ik als kleine knaap, dus zoo wat vijf-en-twintig jaar na dien jammervollen twaalfden Januari, met open ooren mijne moeder hoorde verhalen van de Hollandsche soldaten, die aan de Berezina waren opgeofferd, en dan weder van de verschrikkelijke uitbarsting, die zij als kind op weinig schreden afstands had bijgewoond. Wanneer ik dan te Leiden kwam, wees zij mij de groote Ruïne en de kleine Ruïne, en maakte zij mij opmerkzaam op die groepen van in lompen gehulde bede-

laars, die in de residentie zoo goed als onbekend waren. Een jonger geslacht stelt zich dat niet zoo licht voor: de beide Ruïnen zijn volgebouwd en van de armoede en het verval van zeventig jaar geleden is voor den oppervlakkigen beschouwer geen spoor te zien; maar nog luistert men naar de ouden van dagen, die in hunne jeugd de ooggetuigen gekend hebben.

Er zijn drie Luzacs geweest, die aanspraak mogen maken in de herinnering te blijven leven. Na de herroeping van het Edict van Nantes was de stamvader van het geslacht in Nederland, Jean Luzac, uit Bergerac de dragonnades ontvlucht en had zich te Franeker neêrgezet. Een zijner kleinzoons was Elie Luzac, de auteur van *Hollands Rijkdom*, het boek dat standaardwerk is gebleven tot het vervangen werd door de *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der XVIII*^de^ *eeuw* van Otto van Rees, welke geschiedenis op hare beurt nu ook wel weder door iets nieuwers zal vervangen zijn. Een andere kleinzoon was de Luzac, over wien ik u heb onderhouden. De derde was Lodewijk Caspar Luzac, de zoon van diens broeder Étienne, en de kleinzoon en naamgenoot van Valckenaer, het welbekende Kamerlid dat in 1840 en later in 1844 met Thorbecke onder de eersten heeft gestreden om grondwetsherziening te verkrijgen, en die in 1848 als Minister van Binnenlandsche Zaken en van Hervormden eeredienst zijne gezondheid heeft opgeofferd in dienst van het vaderland, maar toch als getrouw zoon der Réfuge gedurende zijn kort Ministerie gelegenheid heeft gehad het gevaar af te weren, hetwelk in die dagen den Waalschen kerken boven het hoofd hing.

Twee honderd jaar geleden zijn de Fransche ballingen in Nederland gastvrij ontvangen; zij hebben zich die gastvrijheid waard betoond, maar onder de geslachten die in zaken van kunst, van wetenschap, van handel, van industrie en wat niet al, een zegen voor Nederland geweest zijn, bekleeden de Luzacs eene hoogst eervolle plaats.

Amsterdam, 24 October 1909.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en FEBRUARI 1910.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, VAN DER WIJCK, DE SAVORNIN LOHMAN, ASSER, VERDAM, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, I. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, WOLTJER, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KUIPER, waarnemend Secretaris.

De notulen der vorige gewone vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren Sillem en d'Aulnis is bericht ingekomen, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

I. Ingekomen is een schrijven van den Heer W. J. de Goeje te Hippolytushoef waarin hij namens de familie aan de Akademie aanbiedt het photografisch portret van ons overleden medelid M. J. de Goeje;

2. een schrijven van gelijken inhoud van Mevr. de Wed. Warren-Plate te Rotterdam ter begeleiding van het photografisch portret van wijlen haren echtgenoot ons medelid S. J. Warren.

Beide missives zijn van wege de Afdeeling met een schrijven van dankzegging beantwoord.

3. Uitnoodiging van de Friedrich Wilhelm Universität te Berlijn aan onze Akademie om zich te doen vertegenwoordigen bij het eerste eeuwfeest der Berl. Universiteit in den herfst van 1910. Daar door de Berl. Univ. slechts één vertegenwoordiger voor de beide afdeelingen kan worden uitgenoodigd is door het algemeen bestuur besloten dat deze zoo mogelijk door de Letterk. Afdeeling zal worden afgevaardigd. De Heer Chantepie de la Saussaye verklaart zich bereid de Akademie te representeeren.

Hierop geeft de Voorzitter het woord aan den Heer Boer tot het houden zijner bijdrage over de Ermanarik-sage.

Over den dood van Ermanarik bestaan uit de oudheid twee berichten. Het oudste is van een tijdgenoot, Ammianus Marcellinus. Volgens hem overvallen de Hunnen in 375 het Gotenrijk, Ermanarik is daarop niet voorbereid, en hij is tegen den schok niet bestand; hij verkiest een vrijwilligen dood boven de onzekere kansen van den oorlog.

De Oostgotische geschiedschrijver Jordanes, die 150 jaar later in Italië leefde, vertelt het volgende: Een vasal van Ermanarik wordt hem ontrouw. De koning wreekt dat op zijne vrouw Sunilda, die hij door paarden laat dood sleepen. De Rosomoni, tot wier stam Sunilda behoorde, peinsden op wraak. Toen de Hunnenaanval dreigde, gingen twee broeders van Sunilda tot den koning en verwondden hem. Nu konden de Hunnen op de overwinning rekenen, en zij gingen tot den aanval over.

Deze sage is vermoedelijk in verschillende étapes ontstaan, en wel in aansluiting aan het bericht van Ermanariks zelfmoord.

Om te verklaren, dat de koning zijn rijk niet verdedigde,

vond men uit, — indien deze trek althans niet historisch is, — dat hij door den toestand van zijn lichaam tot geen verdediging in staat was; hij was dus door vijanden verwond. Daarop voerde een dichter ter verklaring dier vijandschap eene vrouw, Sunilda, in, die de Gotenkoning had laten vermoorden; eindelijk, maar veel later, voerde het peinzen over de vraag, waarom Sunilda zoo zwaar gestraft werd, er toe, te dichten van den afval van haar gemaal. En nu, of reeds eerder, ging de zelfmoord in de traditie verloren.

Deze verklaring van het ontstaan der sage verdient de voorkeur boven de gangbare, die haar op eenmaal laat ontstaan en dan met Ermanarik verbonden worden. Er is immers tusschen de sage als geheel en de geschiedenis geen aanknoopingspunt, dat zulk een overdracht zou kunnen verklaren. Men heeft uit de namen willen bewijzen, dat de sage eene poëtische eenheid is. Den naam *Sunilda* heeft men verklaard als *Sónhild*, 'de vrouw, die omkomt, om eene misdaad te boeten'. Maar het eerste lid der samenstelling is niet *sóna-*, maar got. *sunja*, 'waarheid', waarmee vele namen zijn gecomponeerd. En ook in de namen der moordenaars is niets, dat aan poëzie doet denken. Of de naam *Rosomoni* 'de valschen' beteekent, beslist spreker niet, maar hij toont, dat dit voor de geschiedenis der overlevering van geen beteekenis is.

Van de achtste eeuw af laten zich sporen der sage in Noord-Europa aanwijzen, en van de tiende eeuw af bloeit deze poëzie in Skandinavië, terwijl wij vele herinneringen in Noord-Duitsche, enkele in Angelsaksische poëzie over hebben. De vorm der sage toont, dat de overlevering zich in een Gotischen en een Noord-Europeeschen tak gesplitst had, vóór de sage den vorm had gekregen, dien zij bij Jornandes heeft. Immers in het Noorden wordt de moord op de vrouw niet hieruit verklaard, dat haar man van den koning is afgevallen, maar dat zij, die hier tot Ermanariks vrouw is geworden, hem ontrouw geweest is. In aansluiting hieraan wordt betoogd, dat de sage niet uit Italië door Zuid-Duitschland, waar zij geheel onbekend is, maar direct van de Zwarte Zee door West-

Rusland, waar in de 4e ceuw Germanenstammen woonden, naar het Noorden gekomen is, dus langs denzelfden weg, waarlangs volgens moderne onderzoekingen ook de dierornamentiek en het runenschrift naar de Oostzee kwamen, en verder west- en noordwaarts verbreid werden. Na dien tijd wordt door de Hunnen de samenhang afgebroken, de Ermanariksage is een der laatste overleveringen, die langs dezen weg Skandinavië bereikten.

In Noord-Europa heeft de Ermanariksage eene reeks veranderingen ondergaan. Eene der oudste is eene verandering in den naam der vrouw, die nu in de Skandinavische poëzie Svanhild heet. Eene herinnering aan dezen naamvorm kent ook de Angelsaksische poëzie, die haar overigens tot eene Anglische prinses maakt.

Dat zij schuldig is aan echtbreuk, werd reeds opgemerkt, weldra echter is de poëzie van haar onschuld overtuigd, en nu wordt daardoor het beeld van Ermanarik steeds duisterder. Men vraagt ook, met wien zij zich op ongeoorloofde wijze had ingelaten, en deze rol wordt aan een zoon van den koning gegeven, dien zijn vader daarom laat ophangen. Zoo wordt Ermanarik de uitroeier van zijn geslacht.

De Skandinavische poëzie heeft zich overigens vooral beziggehouden met de beweeggronden en het lot der moordenaars. Dat hun aanslag niet geheel gelukt is, wordt hieraan toegeschreven, dat zij een derden broeder, die hen zou hebben bijgestaan, eigenhandig hebben vermoord, en deze broeder wordt dan als de zoon van eene andere moeder opgevat. Zelf krijgen zij eene moeder, die hen tot den wraaktocht aanspoort, en daar de heldin der Nibelungensage, Gudrun, bekend was als eene vrouw, die haar zoons niet spaarde, om haar wraak ten uitvoer te brengen, vatte men deze vrouw ook als de moeder van Ermanariks moordenaars op. Natuurlijk voorzag de traditie haar verder van een derden man, voor wien de naam Jónakr overgeleverd is, en eindelijk maakte men Svanhild tot de dochter van Gudruns meest geliefden man, Sigurd. Dit alles is betrekkelijk jonge poëzie.

In Duitschland is de Ermanariksage in verbinding geraakt met de sage van Diederik van Bern, en daardoor is de geschiedenis van Svanhild bijna geheel vergeten. Wij vinden slechts hier en daar herinneringen, deels overgebracht naar andere vertellingen, b.v. waar Ermanarik zijn neven laat ophangen, een trek, die aan den zoon ontleend is. Maar nog bewaart de Noord-Duitsche traditie de herinnering aan den Hunnen-inval, die hier met Diederiks terugkeer naar zijn land samenvalt, en aan Ermanariks ziekte tijdens den Hunneninval, twee trekken, die beide in de Noorsche overlevering verloren zijn. Aan de nieuwe verbinding danken de jongere versies der sage voorts een figuur, die de oudere bronnen volstrekt niet kennen, namelijk die van den valschen raadgever, op wiens instigatie de koning de misdaad begaat. In de Diederiksage is deze figuur ontstaan. Diederiks oude vijand is Odoacer; later treedt Ermanarik in zijn plaats. Maar een tijd lang kende de overlevering beiden, en daar nu niet beiden de koning konden zijn, werd Odoacer als Ermanariks raadgever opgevat. Als zoodanig kent hem reeds de Quedlinburgerkroniek uit de 10^e^ eeuw, en hier is hij nog alleen schuldig aan vijandige daden tegen Diederik. Maar weldra gaf men dezen verrader, die nu ook een nieuwen naam kreeg, de schuld voor alle misdaden van den koning, en zoo wordt hij Ermanariks booze engel, die hem verleidt, zijn vrouw, zijn zoons, zijn neven te vermoorden, en dit nu natuurlijk ook doet uit haat tegen den koning zelf, niet, gelijk aanvankelijk, tegen Diederik. Deze booze raadgever is uit Noord-Duitschland naar het Noorden gekomen en speelt hier nu een rol in de jongere prozaïsche versies der Svanhildsage.

Spreker eindigt met een verwijzing naar de macht der poëzie, die eene oude geschiedenis telkens weer nieuw weet te maken.

De Voorzitter dankt den Heer Boer voor zijne bijdrage.

Op eene desbetreffende vraag geeft de spreker te kennen, dat hij zijne bijdrage wegens andere bestemming niet voor de Verslagen en Mededeelingen kan beschikbaar stellen. Van het

stuk is daarom eenigszins een uitvoerig uitstreksel in de notulen opgenomen.

Bij de gedachtenwisseling, die thans volgt maakt den Heer Symons enkele opmerkingen van algemeenen aard en verklaart dat hij meent met de algemeene strekking van het betoog ook bij nadere bestudeering te zullen kunnen meegaan, doch wijst er op dat naar zijn inzicht spreker over de betrouwbaarheid van Ammianus Marcellinus in vergelijking met Jordanes niet gunstig genoeg oordeelt. Ook kan de Heer Symons zich niet geheel vereenigen met de methode door spreker in zijne waardeering van de beteekenis der namen voor de sageverklaring gevolgd. De Heer Blok evenzeer de autoriteit van Ammianus Marcellinus verdedigend maakt ook eenig bezwaar tegen sprekers wijze van behandeling der mythen als inhoudende historische gegevens en meeningen van dichters over deze.

De Heer Boer beantwoordt de sprekers en licht in nadere verdediging zijn standpunt toe.

Bij de rondvraag biedt de Heer Fockema Andreae voor de Bibliotheek aan een boekwerk getiteld: Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid beschreven door Hugo de Groot met aanteekeningen van Mr. S. J. Fockema Andreae, tweede uitgave.

De Voorzitter brengt den Heer Fockema Andreae dank en sluit daarna de vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den MAART 1910.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, VAN DER WIJCK, DE SAVORNIN LOHMAN, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN, FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., SIX, BOER, J. C. NABER, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KUIPER, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren de Beaufort en Colenbrander is bericht ingekomen dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Door den Heer Dr. A. Singer te Buda-Pesth wordt voor de Bibliotheek der Akademie aangeboden een boekwerk getiteld Bismarck in der Literatur. In een begeleidend schrijven verzoekt de schenker de Akademie hem te willen verstrekken eene zoo volledig mogelijke opgave van boeken, brochures en pamfletten van en over Bismarck in Nederland verschenen.

Besloten wordt den Heer Singer onder dankzegging voor het aangeboden en aanvaarde boekwerk den raad te geven zich tot het verkrijgen der door hem gewenschte inlichtingen te wenden tot de besturen der Openbare Bibliotheken in ons vaderland.

Nadat hierop de familieleden van wijlen den Heer de Boneval Faure zijn binnengeleid leest de Heer Fockema Andreae het Levensbericht van genoemd rustend lid der Afdeeling voor, dat voorzien van eene met medewerking van den Heer Petit te Leiden tot stand te brengen bibliographie der werken van Prof. Faure in het jaarboek zal worden opgenomen. De voorzitter zegt den Heer Fockema Andreae hartelijk dank voor de wijze waarop hij zijnen taak heeft volbracht en richt eenige woorden van sympathie tot de aanwezige familieleden die daarop door de secretaris weder worden uitgeleid.

Hierna wordt door den Heer Naber het verslag voorgelezen van de Commissie ter beoordeeling der voor den jaarlijkschen wedstrijd-Hoeufft ingezonden Latijnsche gedichten.

Van de 39 ingezonden gedichten moesten om verschillende redenen 32 ter zijde worden gelegd als noch voor bekroning noch voor eervolle vermelding in aanmerking komende. Van de zeven overigen wordt één getiteld *Pomponia Graecina* de gouden medaille waardig gekeurd. De maker van dit gedicht blijkt bij opening van het naambriefje door den voorzitter te zijn *Johannes Pascoli* van Bologna. De zes anderen gedichten zullen eervol vermeld en gedrukt worden als de schrijvers verlof geven tot het openen hunner naambriefjes. De titels dezer gedichten zijn: Oasis, Cervisia, Ecloga Zanclaea, de Siciliae et Calabriae excidio, Comoedia, de Agrorum cultura fovenda ad Italos. De dichter van *Oasis* heeft reeds het noodige verlof gegeven en blijkt te zijn Eduardo San Giovanni te Brooklijn.

De voorzitter zegt de Commissie dank voor de wijze waarop zij haren omvangrijken arbeid heeft volbracht en sluit na gehouden rondvraag de vergadering.

VERSLAG VAN DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE OVER HET JAAR 1909—1910.

In eene vroegere periode, dertig of veertig jaar geleden, dus in eenen tijd, waarvan slechts enkelen onzer heugenis hebben, was het aantal gedichten, dat voor den door Mr. Hoeufft eertijds uitgeloofden eereprijs werd ingezonden, uiterst beperkt: soms twee of drie, enkele malen vier. Uwe Commissie kon toenmaals met zekere uitvoerigheid hare handelwijze toelichten en U de gronden mededeelen, waarover hare beslissing steunde. Dit is langzamerhand ondoenlijk geworden, want de vloed stijgt altijd hooger; zoo waren er ten vorigen jare vier-en-dertig gedichten ingezonden; dit jaar is dit overgroote aantal weder met vijf vermeerderd. Wij hebben te kiezen tusschen negen-en-dertig inzenders, en wilden wij over ieder hunner producten onze uitspraak met voldoende bewijsplaatsen staven, dan zouden wij wat veel vergen van uw geduld en stellig twee of drie uur aan het woord moeten blijven. Wij geven aan grooter beknoptheid de voorkeur en de spreker vermeldt alleen met een enkel woord, dat tengevolge der afwezigheid van collega Karsten, zijne plaats ditmaal tijdelijk weder is ingenomen door ons voormalig medelid Van Leeuwen.

Wij gaan naar gewoonte opklimmenderwijs te werk en noemen alleen de titels van zeventien gedichten, die door ons onmiddellijk zijn terzijde gelegd, hetzij om het gebrekkige van de taal, hetzij om de grove metrische fouten, hetzij om de volstrekt onvoldoende behandeling van het, bovendien

somwijlen ongelukkig gekozen onderwerp. Het zijn de volgende: *Aeneas*, *Fraternitas generis humani*, *Laus Humanismi*, *Ad discipulum adulescenten*, *Prima aetas generis humani*, *Pater patriae*, *Balmesiana Lux*, *Ad podotrochum*, *Beatitudo*, *Omnia celeriter fluunt*, dan eene verzameling van negen gedichtjes, die gezamenlijk ons niet konden bevallen en afzonderlijk buiten mededinging moeten blijven, voor zoover zij niet het vereischte aantal van vijftig versregels bereiken. *De Quaestione Sociali*, *In obitu Iosue Carduccii Epicedion*, *Carmina Nuptialia*, *Vis mentis*, *Rusticatio* en eindelijk *Brembus*.

Eene tweede rubriek omvat negen gedichten, die zeker wel wat verdienstelijker zijn dan de vorige, maar die ons toch slechts matig konden behagen. Zij zijn de volgende: *Aeris dominatio*, *Scylla et Charybdis*, *Vallis Mariana*, *Sacellum ad Tres Spicas*, *Messanae terrae motus*, *Sancta Oda*, *Messana terrae motu funditus eversa*, *Terrae motus ad Fretum Siculum*, *Fine orbis appropinquante*.

Veel verdienstelijker zijn ongetwijfeld de zes volgende carmina: *California*, *Operariorum Seditio*, *In Simiae Amatores*, *Helena*, *Vera Fraternitas*, eindelijk *Non est mea neptis mortua*.

Zooals gezegd is, deze laatste gedichten bevatten veel goeds, maar zij kunnen toch niet halen bij de zeven, die nu nog alleen overblijven, nadat de andere zijn uitgemonsterd. Wij noemen nu deze insgelijks in opklimmende orde: *De Agrorum cultura fovenda ad Italos*, een lief, eenvoudig sapphisch gedichtje, dat zich met genoegen laat lezen, *Comoedia*, eene stellig niet onverdienstelijke proeve, die jammer genoeg soms wat gewrongen en duister is. Het stukje dient ter verheerlijking van Plinius, die te Como eene school wil stichten, *De Siciliae et Calabriae excidio*. Het onderwerp verwondert ons niet; ook onder de reeds boven ter zijde gelegde proeven, waren er onderscheiden aan deze ramp gewijd; het is er in Italië mede gegaan als te onzent met watersnoodpoëzy het geval pleegt te wezen. Intusschen heeft dit stuk wezenlijke verdiensten en met name wordt de vervaardiger

welsprekend, waar hij den lof bezingt der zelfopoffering van Koningin Helena; alleen vinden wij het geheel wat te gerekt en al te rhetorisch, *Ecloga Zanclaea*, brengt de fabel van Daphnis op zeer kunstige wijze in verband met de verwoesting van Messina. Het is geene aanbeveling dat de verzen zoo ingewikkeld zijn en eene herhaalde lezing vereischen, maar zij zijn met eenige inspanning toch wel te volgen en dan wordt de moeite beloond. De kunstvaardigheid des dichters is groot. Van geheel anderen aard is *Cervisia*, over den oorsprong der bierbrouwerij in Egypte. Het gedicht is te lang en daardoor eischt de dichter te veel van zijne lezers, maar de verzen zijn onberispelijk, voorzoover wij zelven met de bierfabricatie bekend zijn, mag de beschrijving, ook in den eenigzins gezochten mythologischen vorm, genoegzaam nauwkeurig zijn, maar wij verwonderen ons toch dat de hop aan Ceres schijnt bekend te zijn geweest, iets dat althans Victor Hehn nimmer zoude hebben toegestemd. Wij laten nu volgen *Oasis*, een niet al te doorzichtig verhaaltje, waarvan de oorsprong — wij erkennen het — ons onbekend is; wij wilden wel dat de dichter dien had opgegeven. De verzen konden zoetvloeiender zijn en behoorden eigenlijk minder inspanning van den lezer te vorderen, maar niettemin vinden wij in dit vrij uitvoerig stuk veel lofwaardigs en mag het stellig met enkele anderen onder de oogen van onze lezers gebracht worden.

Er blijft ten slotte één gedicht, *Pomponia Graecina.* Het spreekt dat bij een zoo groot aantal mededingers in vele gevallen het oordeel der leden uwer Commissie niet onmiddellijk eenstemmig luidde en soms een korter of langer gedachtenwisseling werd vereischt, voordat wij onze definitieve decisie konden opmaken, maar hierin stemden wij allen van den aanvang af zonder eenig debat overeen, dat aan dit carmen de prijs behoorde te worden toegekend. Het schijnt ons wenschelijk in dit geval iets uitvoeriger te zijn. De dichter is uitgegaan van de volgende plaats van Tacitus Annal. XIII 32: Pomponia Graecina insignis femina, Plautio, qui ovans se de Britannis rettulit, nupta ae superstitionis externae rea, mariti

judicio permissa isque prisco instituto, propinquis coram, de capite famaque conjugis cognovit, et insontem nuntiavit; longa huic Pomponiae aetas et continua tristitia fuit, nam post Juliam Drusi filiam dolo Messalinae interfectam per quadraginta annos non cultu nisi lugubri, non animo nisi maesto egit, idque illi imperitante Claudio impune, mox ad gloriam vertit. De familieraad waarvan hier sprake is, werd gehouden in een der eerste jaren van Neros regeering, dus nog onder zijn beroemd *Quinquennium*. Men heeft vrij algemeen het vermoeden uitgesproken, dat Pomponia zich tot het Christendom had bekeerd, ofschoon Tacitus dit eigenlijk niet zegt en onder Nero, voor zoover wij weten, het Christendom nog geene bekeerlingen telde onder de hoogere standen. Met andere schrijvers brengt de dichter hiermede in verband, dat in de catacomben van Callistus niet alleen Pomponii Bassi vermeld worden, maar wij ook het fragment bezitten eener aldaar gevonden inscriptie, waarop een Pomponius Graecinus vermeld wordt, hoewel aan den anderen kant ook weder vaststaat, dat dit gedenkstuk eerst uit het einde der tweede of het begin der derde eeuw stamt. In ieder geval laten wij gaarne vrij spel aan 's dichters phantasie.

Pomponia leeft geheel afgezonderd en wijdt zich uitsluitend aan de opvoeding van haar zoontje Aulus en zijn neefje Graecinus. Zij houdt die levenswijs vol, ook nadat haar echtgenoot uit Britannie is teruggekomen. Maar juist dit zonderlinge van haar gedrag heeft het wantrouwen des Keizers gaande gemaakt en aan haren echtgenoot wordt opgedragen in den familieraad de zaak te onderzoeken. Het resultaat is dat zij wijkt voor de bedreigingen van Plautius, die op scheiding aandringt en haar de opvoeding van haren zoon Aulus wil ontnemen; zij is zwak genoeg om aan zijnen eisch gevolg te geven en drie korrels wierook op het huisaltaar te strooien. Dus blijft zij bij haren gemaal, maar de opvoeding van haar neefje wordt haar niettemin ontnomen. Het fraaiste gedeelte van het dichtstuk is zeker wel, als zij met Aulus zit te praten en het kind haar vraagt om hem nog eens eene gelijkenis te

vertellen, bijv. die van den Verloren Zoon. Maar daar wordt zij opgeschrikt door den op bevel der Keizers aangerichten algemeenen brand, en, meenen wij, bovenal verontrust door de verwachting van den ondergang der wereld. Zij begeeft zich in het geheim buiten de Porta Capena in de catacomben van Callistus en daar is zij onverwacht getuige van de bijzetting van het lijk van haar neefje Graecinus, die door Neros onmenschelijke wreedheid als martelaar van het allerheiligst geloof is gevallen.

Hier aan het slot van het verhaal stuiten wij tot onze diepe teleurstelling op de eenige belangrijke bedenking, die wij tegen de schoone compositie moeten aanvoeren. Het gedicht is ten einde en de aflóop wordt ons onthouden evenals bij Tacitus, die ook niets anders weet te zeggen dan dat haar vreemd gedrag later *ad gloriam vertit*; mogelijk is hij daarop later teruggekomen in een der verloren boeken; bij den dichter hadden wij iets meer verwacht over den afloop, hoe zij ten slotte gerechtvaardigd is. Intusschen vermindert dit bezwaar slechts in geringe mate onze ingenomenheid met inhoud en vorm van dit meesterwerk. Met deze bedenking kan een onzer medeleden zich allerminst vereenigen. Hem schijnt het abrupte slot bijzonder mooi, de dichter wil den lezer in eene onbevredigde stemming laten, want onbevredigd is ook Pomponia zelve; zij heeft ter wille van aardsche dingen de hoogere verloochend en gaat nu een voortleven in sombere onvoldaanheid te gemoet; het levenseinde van den kleinen martelaar is gelukkig in vergelijking met het haar wachtende.

Onze slotsom spreekt thans van zelf. Wij wenschen te bekronen het gedicht *Pomponia Graecina* en verzoeken daartoe den Voorzitter het bijbehoorend naambriefje te openen. Tevens wenschen wij eervol te vermelden de zes volgende prijsverzen: *Oasis*, *Cervisia*, *Ecloga Zanclaea*, *De Siciliæ et Calabriæ excidio*, *Comoedia*, en *De Agrorum cultura fovenda ad Italos*. Ook deze zullen op kosten van het Legaat worden uitgegeven, wanneer de schrijvers daartoe behoor-

lijk opgeroepen vergunning zullen hebben gegeven de bijbehoorende naambriefjes te openen. De overige gedichten worden ter zijde gelegd en de naambriefjes onmiddellijk verbrand.

S. A. NABER,
J. J. HARTMAN,
J. VAN LEEUWEN JR.

Amsterdam, 14 *Maart* 1910.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 11den APRIL 1910.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, DE SAVORNIN LOHMAN, VERDAM, ASSER, DE LOUTER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, SIX, BAVINCK, J. C. NABER, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen worden voorgelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een schrijven van Prof. C. C. Uhlenbeck waarin hij zijn dank betuigd voor de aanbevelingsbrief van het Bestuur der Kon. Akademie aan de Amerikaansche autoriteiten die hem op zijn onderzoekingstocht aldaar behulpzaam kunnen zijn.

Mededeeling van den Heer Alexander Zappata dat hij de

auteur is van het loffelijk vermelde gedicht *Cervisia* en een dergelijke van den Heer Alphonso Cásoli omtrent het gedicht *De agnorum cultura fovenda.*

Hierna leest de Heer Six zijn bijdrage over Hendrik de Keyzer als beeldhouwer toegelicht door tal van prenten en fotografiën.

Spreker werd door een portretje in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn, waarin hij de hand van Hendrik de Keyser meende te herkennen, er toe gebracht het beeldhouwwerk van dien meester nog eens te schiften en te trachten het naar tijdsorde te rangschikken om er dan het nieuw gevonden stuk zijn plaats in aan te wijzen.

Hij bespreekt daartoe min of meer uitvoerig den penning van Van Goorle (1599), den St. Maartensbeker te Haarlem (1604), de gedenksteenen van Hoogerbeets (1601) en Heemskerk (1607), de borstbeelden in het Nederlandsch Museum (1606 en 1608), de reliefs van het Rasphuis (1603?), Spinhuis (1607), Leprozenhuis (1609) en Lombard (1614?); meent de Dolheyd te moeten stellen in 1617, midden tusschen de beelden van het praalgraf te Delft, waaraan van 1614—1619 is gewerkt en wel zoo dat de bronzen, de Faam en de Deugden, voorafgaan met den zittenden Prins, en de doode Prins, van marmer, zelf een meesterwerk, zich bij dit prachtstuk aansluit, terwijl uit dien zelfden tijd nog de Keizer van de Groothoofdspoort te Dordrecht (1618) en de geleerde van de Latijnsche school te Delft (1620) te vermelden zijn. Ook het standbeeld van Erasmus (1621), vaak onderschat, wordt nog geheel aan Hendrik toegewezen en daarna het Berlijnsche kopje op 1617 gesteld.

Onderwijl vindt spreker aanleiding met den kop van Gustaaf Adolf al het werk tot nog toe aan Pieter de Keyser toegeschreven aan zijne neef Huibrecht te geven, Willem's invloed in Engeland aan te wijzen en te trachten de plaats te bepalen voor Hendrik als kleurrijken beeldhouwer, op wien Fransche, Italiaansche en zelfs antieke kunst heeft ingewerkt, maar die toch onze eenige groote echt Hollandsche beeldhouwer uit de 17e eeuw is geworden.

Daar deze bijdrage niet bestemd is voor de Verslagen en Mededeelingen, zal in het verslag der zitting een uitvoerig overzicht worden opgenomen.

Tot debat gaven deze beschouwingen geen aanleiding aan de aanwezige leden.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9en MEI 1910.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, KERN, DE HARTOG, VAN DER WIJCK, ASSER, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SPEIJER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, BLOK, HOLWERDA, RÖELL, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, WOLTJER, VAN DER HOEVEN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KARSTEN, Secretaris en het correspondeerend lid MAX CONRAT.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn twee brieven van Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken, beide dd. 27 April jl. inhoudende dat zoowel de herbenoeming van de Heeren Chantepie de la Saussaye en S. A. Naber, als Voorzitter en Onder-Voorzitter dezer Afdeeling als de benoeming van drie gewone leden, de Heeren Molengraaff, Jonker en Salverda de Grave, verder van één buitenlandsch lid, Prof. H. Schuchardt, en van twee corres-

pondenten, de Heeren J. Ph. Vogel te Lahore en Dr. G. Brom te Rome, door Hare Majesteit zijn bekrachtigd.

Verder is ingekomen een aantal programma's van het Congrès d'histoire et d'archéologie, dat voor 10, 11 en 12 September door de Academie van Macon georganiseerd is ter herinnering aan het 1000-jarig bestaan der Abdij van Cluny. De leden worden tot deelneming uitgenoodigd.

De nieuwe gewone leden, door den Secretaris binnengeleid, worden begroet door den Voorzitter als vertegenwoordigers van takken van wetenschap ten deele nieuw in dezen kring en met den wensch dat voor henzelve zoowel als voor de K. A. hun deelneming aan de werkzaamheden een vruchtbare moge zijn.

Dr. Colenbrander sprak hierna over „de jongste ontwikkeling van de buitenlandsche betrekkingen der Vereenigde Staten". Spreker behandelde den oorsprong, de praktijk en de toekomst van de leer van Monroe, gaf daarbij een breedvoerig overzicht van de buitenlandsche politiek der Vereenigde Staten in de vorige eeuw en memoreerde daaruit de voorname punten.

De Monroe-leer werd door Engeland erkend en zij wordt nog steeds als het plechtanker voor de Vereenigde Staten beschouwd. Zelfs is gepoogd er een zaak van internationaal recht van te maken, maar theoretisch werd de leer niet erkend, terwijl practisch met haar bestaan toch wel rekening gehouden werd. Zoo zou de verkoop door Denemarken aan Duitschland van St. Thomas op de Monroe-leer afstuiten. Roosevelt zelf heeft wel honderdmaal de Monroe-leer — Amerika voor de Amerikanen — bevestigd.

Merkwaardig nu is, dat in Zuid-Amerika uit de Monroeleer een bastaard-dochter geboren is. Maar al heeft president Roosevelt, in zijn Boodschap van 1905, verzekerd dat Zuid-Amerika voor bezetting van grondgebied gevrijwaard worden zou, zoo legde hij nadruk op den plicht der Z.-Amerikaansche Staten, die wel eens slechte betalers zijn, om nauwgezet aan aan de financieele verplichtingen te voldoen.

San-Domingo ondervond in 1906 hoe zeer dit ernst was. Uit dit geval mag echter niet geconcludeerd worden, dat steeds

zoo gehandeld zal worden door de Ver. Staten. In Noord-Amerika wilde men echter een blokkade, zooals in 1902 van Venezuela door de Europeesche mogendheden, voorkomen.

Spreker meende, dat bij de toenemende bewegelijkheid van het kapitaal de behandeling van internationale schulden een der belangwekkendste doch moeilijkste problemen wordt van het Internationaal recht.

In latijnsch Amerika is onlangs de Dragoe-leer verkondigd, die de gewelddadige invordering van internationale schuld verbiedt, voordat arbitrage beproefd is. Intusschen groeien de complicaties met de financieele verwikkelingen en belangen. En zoo kon het wel eens gebeuren, dat de Monroe-leer geen steek hield en bij een gewapend optreden van buiten de Amerikaansche Staten tegen elkaar optrokken. Vroeger was het Amerika tegenover Europa. Dit kan niet meer volgehouden worden.

Spreker oefende wijders scherpe critiek op het systeem der Monroe-leer en de daaruit voortspruitende houding tegenover Azië en Europa. Op een zoo smalle basis als de Monroe-leer biedt, kan geen recht rusten.

Spreker gaf nu voorbeelden van grilligheid in het Amerikaansche Staatsleven, van betrekkelijke afwijkingen der Monroe-leer uit de laatste decennia, om te besluiten dat de Amerikaansche politiek er eene geweest is van gezond egoïsme, soms jongensachtig, een enkele maal schreeuwerig, maar nooit geniepig en nooit klein.

Mr. Asser, Staatsraad, bracht den spreker hulde voor de keurige en eenvoudige wijze, waarop hij zijn voordracht gehouden had.

Wat de houding van Amerika betreft in de Dragoe-leer van Z.-Amerika heeft spreker een opmerking. Dragoe wilde de Staten eenvoudig hun schuld doen aangaan jure publico, maar aan den Staat zoude men niet moge raken. Maar door aanneming van het voorstel van de Ver. Staten is de Dragoe-leer vernietigd. Immers vroeger was het quaestieus of men tot inning van zijn schuld wapengeweld tegenover den Z.-Ameri-

kaanschen Staat aanwenden mocht. Na aanneming van het Amerikaansche voorstel kan dit geschieden als arbitrage mislukt of de eischende partij in het gelijk gesteld wordt.

Debater wees er voorts op dat de afschaffing van de Monroeleer geen gevaar geeft voor ons, maar wel voor de Aziatische Staten.

Prof. De Louter, eveneens hulde brengend aan dr. Colenbrander, verschilt met hem van opvatting wat de Monroe-leer betreft. Spreker gelooft dat de Monroe-leer niet in decadence is maar in opkomst. De voornaamste krachtsontwikkeling ligt niet achter maar vóór ons. Spreker wees op een pas verschenen werk van een Spanjaard in Z.-Amerika, die zeer enthusiast zich toont over de Monroe-leer, haar als het palladium beschouwt voor Amerika. A tors et à truvers moet volgens vele Zuid-Amerikanen er aan worden vastgehouden.

Gevaar ziet spreker er niet in. Wel groot voordeel en heil in de toekomst ook voor Europa. Hij wees ten slotte op het bedenkelijke bij de ontwikkeling van het volkenrecht, op het gevaar van overmacht der grooten over de kleinen ten koste van de individueele vrijheid. 't Was goed, bij de tegenwoordige neigingen, meende spreker, dat Amerika een duidelijk „hands off!" laat hooren, en een ontwikkeling van pan-Amerikaansch, en ook pan-Aziatisch internationaal recht juicht prof. De Louter in het belang der vrijheid zeer toe.

Den sprekers beantwoordende en dank zeggende merkte dr. Colenbrander o. m. op, dat op de uitspraak van een Zuid-Amerikaan thans niet te zeer mag worden afgegaan, daar Z.-Amerika de Monroe-leer zeer van noode heeft. Naar zijn meening heeft die leer evenwel haar tijd gehad en staan groote wijzigingen daarin te wachten.

Van deze voordracht, die niet bestemd was voor de Verslagen en Mededeelingen, zal daarin echter een uitvoerig verslag worden opgenomen.

In de tweede plaats voerde de heer Symons het woord over „Een nieuw ontdekt Latijnsch-Gothisch bijbelfragment", gevonden in de papyri sinds 1908 berustende in de Univer-

siteits-bibliotheek te Giessen en aldaar uitgegeven door den privaat-docent Paul Glaue met behulp van den Germanist Prof. K. Helm. Blijkt deze vondst teleurstellend voor de kennis van het Gothisch, zoo is zij toch van veel beteekenis voor de geschiedenis van de Gothische bijbelvertaling door bisschop Wulfila in verband met de Vulgata en de Itala; vooral de praefatie is in dit opzicht zeer belangrijk.

Het stuk zal worden opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen. Eenige opmerkingen van den Heer Wildeboer worden door spreker beantwoord.

Bij de rondvraag werden voor de Bibliotheek aangeboden door Prof. Blok de 4e en laatste aflevering van zijn „Geschiedenis eener Hollandsche Stad", door Prof. Speijer de laatste aflevering zijner uitgaaf van de Avadanaçataka en door Prof. De Louter het eerste deel van zijn boek „Het Stellig Volkenrecht".

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

EEN NIEUW ONTDEKT LATIJNSCH-GOTISCH BIJBELFRAGMENT.

MEDEDEELING VAN DEN HEER

B. SIJMONS.

De korte mededeeling, waarvoor ik enkele oogenblikken Uw aandacht vraag, heeft een zeer bescheiden doel. Geen uitkomsten van eigen onderzoek wensch ik ditmaal aan Uw oordeel te onderwerpen; mijn bedoeling is uitsluitend, te berichten omtrent een vondst, waarvan de aankondiging eenige maanden geleden groote verwachtingen heeft opgewekt in germanistische kringen, verwachtingen die — laat het mij maar aanstonds zeggen — niet geheel bevredigd zijn geworden.

Nieuwe fragmenten, zoo werd bericht, van de bijbelvertaling van Wulfila waren gevonden, tot dusver onbekende stukken uit Lucas: het leek, bij de centrale beteekenis van het Gotisch voor de Germaansche taalwetenschap, weinig minder dan een gebeurtenis! Bij de verloting van de in het boekjaar 1907/8 verworven aanwinsten van het Duitsche „Papyruskartell", die den 14den Juli 1908 te Berlijn plaats had, waren aan de universiteitsbibliotheek te Giessen een aantal papyri en fragmenten op perkament ten deel gevallen, waaronder ook een fragment van den Gotischen bijbel, vergezeld van den Latijnschen tekst, zich bevond. De veel belovende vondst is thans gepubliceerd door den privaatdocent in de theologische faculteit te Giessen, Lic. Paul Glaue, met medewerking van den germanist Prof. Karl Helm aan dezelfde universiteit, in de eerste aflevering van den elfden jaargang

van het „Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft". [1]) De plaats voor de publicatie schijnt goed gekozen: immers, het zal aanstonds blijken, de vondst, voor de Germaansche taalwetenschap vrij wel zonder beteekenis, is dit allerminst voor de geschiedenis der bijbelvertalingen, in de eerste plaats derhalve voor de Nieuwtestamentische wetenschap.

Een dubbel perkamenten blad, de, helaas slechts in uiterst verminkten toestand bewaarde, bladzijden 1, 2 en 15, 16 van een quaternio, die misschien dienst hebben gedaan als omslag van een notitieboekje, ziedaar de geheele verworven schat! Volgens de ingewonnen berichten is het fragment afkomstig uit Schêkh 'Abâde; een dorp dat gelegen is ten oosten van de bouwvallen van het oude Antinoë, de stichting van keizer Hadrianus ter herinnering aan zijn aldaar overleden lieveling (130 n. Chr.) en langen tijd de hoofdplaats van de Thebaïs (Opper-Egypte). Gotisch in Egypte gevonden schijnt zonderling — Koptisch ware eer te verwachten geweest —, maar dat de blzz. 2 en 16 Gotisch bevatten, is evenzeer boven elken twijfel verheven als dat op de blzz. 1 en 15 resten van een Latijnschen bijbeltekst te lezen zijn, en wel in het regelmatige en krachtige unciaal schrift, dat in de 3e eeuw opkomt en in de 4e zijn bloeitijd heeft. Het Gotisch schrift is in hoofdzaak hetzelfde, dat we uit den Codex argenteus, den Codex Carolinus en de Ambrosiani kennen. Het werd reeds aangestipt, dat de bladen slechts in deerlijk gehavenden toestand tot ons zijn gekomen: in de hoogte zoowel als in de breedte ontbreken groote stukken. Wat over is kan niet veel meer dan een vierde gedeelte van de oorspronkelijke grootte der bladen zijn, met het bedroevend resultaat dat van het Latijnsch gedeelte alleen het begin, van het Gotisch alleen het einde der regels bewaard is gebleven. De Latijnsche tekst bevat, aldus verminkt en voor zoover leesbaar, de verzen

---

[1]) Das gotisch-lateinische Bibelfragment der Universitätsbibliothek zu Giessen. Von Paul Glaue und Karl Helm. Mit einer Tafel. (Ook afzonderlijk verschenen, Giessen 1910).

Luc. 23, 2—6 en 24, 5—9; de Gotische, met hetzelfde voorbehoud, de verzen Luc. 23, 11—14 en 24, 13—17.

De Gotische „stukken" zijn inderdaad nieuw: in den Codex argenteus toch breekt het Lucas-evangelie met 20, 46 af; het verder volgende is verloren. Maar, van „stukken" te spreken is een onvergeeflijk euphemisme: bewaard zijn slechts enkele woorden, grootendeels zelfs enkel woordfragmenten, tot welk teleurstellend feit, behalve de verregaande verminking van het Hs., ook de schrijfwijze van den schrijver het hare heeft bijgedragen, die στιχηδόν schreef, d. i. volzinsgewijze, zoodat niet alle regels gelijkelijk door hem gevuld werden. Op geen nieuw Gotisch woord kunnen we beslag leggen, iets bruikbaars voor spraakkunst of syntaxis of voor de vertaalkunst van den Gotischen bisschop is, voor zoover ik zie, uit het Giessener brokstuk niet te putten. Wel heeft prof. Helm een poging gewaagd om den verloren tekst te reconstrueeren, en die poging verdient als methodisch *specimen eruditionis* allen lof, maar het behoeft geen betoog, dat onze kennis van het Gotisch ook door de scherpzinnigste reconstructie niet gebaat wordt. Een enkel voorbeeld. Van den eersten regel op blz. 2 is met zekerheid alleen nog te lezen *airhtaim*, van de letter, waarmede het woord begon (*b*), is de eerste streep afgesneden; van den tweeden regel is op het eind slechts nog een onzekere *u* te bespeuren, al het voorafgaande is weggesneden. Ziedaar de poovere resten van Luc. 23, 11. Raadpleegt men nu den Griekschen tekst, in 't bijzonder de Hss. der zoogenaamde Κοινή (περιβαλὼν αὐτὸν ἐσθῆτα λαμπρὰν ἀνέπεμψεν αὐτὸν τῷ Πειλάτῳ), alsmede den tekst der Itala, meer in 't bijzonder van den Codex Brixianus (*induit eum veste alba et remisit eum ad Pilatum*); maakt men verder een behoorlijk gebruik van hetgeen ons bekend is omtrent Wulfila's taalgebruik en zijn manier van vertalen; houdt men eindelijk zorgvuldig rekening met de ruimte, waarover de schrijver te beschikken had, dan kan de aanvulling, door Helm gegeven, als met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid juist worden aanvaard. Er moet gestaan hebben:

gawasjands ina wastjom bairhtaim insandida ina Peilatau. En zoo is inderdaad slechts op zeer enkele plaatsen (b.v. Luc. 23, 13, zie Helm blz. 27 v.) verschil van meening mogelijk omtrent den oorspronkelijken tekst. Wordt derhalve de veiligheid der reconstructie met de ons ten dienste staande middelen zonder voorbehoud toegegeven, haar nut blijft er niet minder problematiek om. Hoe men echter ook daarover moge oordeelen, dat de Giessener vondst voor onze kennis van het Gotisch als taal zonder beteekenis is, kan moeilijk worden tegengesproken.

Sinds geruimen tijd hebben wij echter leeren inzien, dat de Gotische bijbelvertaling nog iets anders is dan de nooit hoog genoeg te schatten grondslag, waarop de Germaansche taalwetenschap door haar meesters is opgebouwd. De eerwaardige arbeid van den Westgotischen bisschop is ook een gewichtig stuk beschavingsgeschiedenis en hij speelt een zeer belangrijke rol in de pogingen tot oplossing van de vele en gedeeltelijk zeer ingewikkelde vragen, die zich aan de verschillende recensies en vertalingen van het Nieuwe Testament vastknoopen. Op dit in den laatsten tijd veel betreden terrein, dat ik natuurlijk slechts als leek mag naderen, ligt de beteekenis van ons fragment.

De Latijnsche tekst van onze bilingue vertoont op verschillende plaatsen, niettegenstaande zijn kortheid en onvolledigheid, afwijkingen van den tekst der Vulgata en overeenstemmingen met of toenaderingen tot dien der gewoonlijk 'Itala' genoemde Oud-Latijnsche bijbelvertaling, in 't bijzonder dien van den Codex Brixianus. Nu is de groote beteekenis van den beroemden Codex Brixianus, het Evangeliënhandschrift van de stadsbibliotheek te Brescia, voor de geschiedenis en de meer nauwkeurige kennis van den Gotischen Bijbel sinds lang geen geheim. De Codex Brixianus en de Codex argenteus te Upsala zijn als 't ware broeders: beide zijn codices argentei, met zilveren en gedeeltelijk met gouden letters op purperkleurig perkament geschreven, zij vertoonen vrij wel dezelfde Romaansche arkaden aan den voet der bladzijden en andere

versieringen; beide bevatten ook de evangeliën in dezelfde volgorde (Matth., Joh., Luc., Marc.) Dat beide Hss. hun aanzijn te danken hebben aan eenzelfde schrijversschool van het begin der 6e eeuw in Boven-Italië, lijdt geen twijfel. Dat er echter tusschen beide codices ook inwendige betrekkingen bestaan, en welke deze zijn, is, hoewel eveneens vroeger reeds opgemerkt, eerst in den jongsten tijd (1900) duidelijk geworden door de onderzoekingen van den Engelschen bijbelvorscher C. F. Burkitt en den Duitschen germanist Friedr. Kauffmann te Kiel. [1])

Met den Cod. Brix. vereenigd zijn twee perkamenten bladen, de zoogenaamde 'Praefatio', waarin een Gotisch geestelijke, zich beroepende op het gezag van den apostel Petrus — bedoeld zijn de in de vertaling van Rufinus bewaarde pseudo-Clementijnsche Recognitiones —, zijn denkbeelden of, juister wellicht, de denkbeelden van den Gotischen clerus uiteenzet omtrent de wijze van vertaling van de Heilige Schrift in vreemde talen. [2]) Zijn eisch, om het met één woord te zeggen, is volstrekte trouw aan het overgeleverde woord, zonder concessies aan individueele stilistische kunst. De Gotische Praefatio-schrijver handhaaft de uitsluitende autoriteit van den Griekschen tekst en spaart zijn afkeuring niet tegenover lieden, „qui falsa adsertione secundum voluntatem suam mendacia in lege vel in evangeliis per interpretationem propriam posuerunt". Tegen wien die polemische uitlating zich richt, kan niet twijfelachtig zijn: blijkbaar tegen den h. Hieronymus en diens medewerkers, de vervaardigers van de in 't jaar 405 voltooide nieuwe over-

---

[1]) Zie C. F. Burkitt, *The Vulgate Gospels and the codex Brixianus* (Journal of theological studies 1, 129—134); F. Kauffmann, *Beiträge zur Quellenkritik der got. Bibelübersetzung.* 5. *Der codex Brixianus* (Zeitschr. für deutsche Phil. 32, 305 vv.).

[2]) De 'Praefatio' bij Kauffmann t. a. pl. en in Streitbergs uitgaaf van den Got. Bijbel (1908), blz. XLII v. Voor verdere litteratuur wordt naar Streitbergs Inleiding verwezen, waar een helder overzicht wordt gegeven van de vraagstukken, die de tekstgeschiedenis van den Got. Bijbel raken.

zetting van den Bijbel, de z.g. Vulgata. [1]) Hoe Hieronymus, de overtuigde leerling der ouden en bewonderaar van antieke schoonheid, de taak van den vertaler opgevat wil zien, blijkt o. a. uit een brief aan Pammachius. [2]) Ik kan geen weerstand bieden aan de verzoeking om althans één citaat uit dat schrijven in te lasschen: „ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum... non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu. Habeoque huius rei magistrum Tullium, qui Protagoram Platonis et Oeconomicon Xenophontis et Aeschinis ac Demosthenis duas contra se orationes pulcherrimas transtulit. Quanta in illis praetermiserit, quanta addiderit, quanta mutaverit ut proprietates alterius linguae suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere. Sufficit mihi ipsius translatoris (*Ciceronis*) auctoritas, qui ita in Prologo earundem orationum locutus est..." Is het niet prachtig, op de grens van de 4e en 5e eeuw, dit verzet tegen wat Hieronymus in denzelfden brief noemt de *rusticitas* in den vertaaltrant van zijn tegenstanders: hij vindt het „ridiculum si quis e nobis manens inter Croesi opes et Sardanapali delicias de sola rusticitate se iactet". Tegenover deze vrije vertaaltechniek der Vulgata plaatst de Praefatio-schrijver het voorbeeld van Wulfila's Gotische bijbelvertaling: trouw aan het woord der overlevering, zelfs ten koste van stijl en elegantie. Dat dit inderdaad het standpunt der Gotische geestelijkheid geweest is, daarvoor hebben we nog een tweede belangwekkend getuigenis in een schrijven van denzelfden Hieronymus aan de twee Gotische geestelijken Sunnia en Fretela. Deze hadden den kerkvader geïnterpelleerd over de afwijkingen, die hij zich in zijn vertaling van de Psalmen veroorloofd had ten opzichte van den (Griekschen) tekst, dien zij als toongevend meenden te moeten beschouwen. De *schedula* der beide Goten is niet tot ons gekomen; wel het antwoord van Hieronymus, [3]) die zijn vertaling op een groote reeks

[1]) Zie Kauffmann t. a. pl. blz. 311 vv.
[2]) Migne, *Patrologia Latina* XXII, 568 vv.
[3]) Migne, *Patrol. Lat.* XXII, 837 vv.

van plaatsen verdedigt met verwijzing naar den grondtekst en, soms op geprikkelden toon, het recht voor zich opeischt om hooger dan de letter den zin te stellen. Verlangen de Goten *verbum e verbo debere transferri* (t. a. pl. 862), Hieronymus stelt daartegenover: *non debemus sic verbum de verbo exprimere, ut dum syllabas sequimur perdamus intellegentiam* (t. a. pl. 847), terwijl hij bij een andere gelegenheid ook tekstkritische vrijheid eischt, waar hij zijn interpellanten voorhoudt: *et miror quomodo vitium librarii dormitantis ad culpam referatis interpretis* (t. a. pl. 847). Kauffmann's onderstelling, [1]) dat we in Sunnia en Fretela de auteurs hebben te zien van de in den Brixianus overgeleverde Praefatio, is uiteraard onbewijsbaar: hun geest is het echter zeker, die uit dit geschrift spreekt.

Merkwaardig is nu — en dit leidt ons tot de Giessener vondst terug — het slot der Praefatio. Daarin wordt verwezen naar hetgeen met een Gotisch woord *uulthres* genoemd wordt — *latina vero lingua adnotatio significatur* —, kantteekeningen derhalve, blijkbaar met de bedoeling, de woordenkeus der Gotische bijbelvertaling te rechtvaardigen en daardoor Wulfila's streven naar letterlijkheid der vertaling in bescherming te nemen tegenover het dreigende gevaar, dat de vrijere methode van Hieronymus ook onder de Goten aanhangers zou verwerven. De gelatiniseerde meervoudsvorm *uulthres* wijst op een nom. sing. **wulþrs*, vermoedelijk hetzelfde woord, waarvan de gen. is overgeleverd Gal. II, 6 in de Ambrosiani A en B: *ni waiht mis wulþrais* [2]) *ist· οὐδέν μοι διαφέρει*, letterlijk „heeft

[1]) t. a. pl. blz. 316; vgl. Mühlau, *Zur Frage nach der got. Psalmenübersetzung* (Diss.) Kiel 1904, blz. 19 vv.

[2]) In den Ambros. B is de *a* in *wulþrais* vergaan. Een adj. *wulþrs* komt voor Matth. 6, 26 *niu jus mais wulþrizans sijuþ þaim· οὐχ ὑμεῖς μᾶλλον διαφέρετε αὐτῶν.* Verwant zijn got. *wulþus* 'heerlijkheid', *wulþags* 'heerlijk'. Samenhang met *waldan* is minder waarschijnlijk dan met *wiljan* en ohd. *wellan*. Opmerkelijk is, dat de Praefatio het woord als masc. bezigt (*ipsos uulthres*), terwijl *wulþrais* in den Ambr. A op een vrouw. *i*-stam wijst (Streitberg, *Got. Elementarb.*[3. 4] blz. 31. 107).

voor mij geen waarde". Uit de beteekenis 'waarde' (vgl ags. *wuldor* 'roem', ohd. *woldar-* in eigennamen) heeft zich als kritische terminus technicus die van 'goede, juiste lezing' ontwikkeld, of, gelijk M. Haupt het in het Latijn uitdrukte (*Opuscula* II, 411), 'quod probum et praestans esse judicabatur'. De Praefatio-schrijver geeft nu zijn voornemen te kennen om telkens waar het pas gaf door een boven de (Gotische) kantteekening geschreven afkorting *.gr.* of *.la.* aan te duiden, of bij de keuze van het Gotische woord door Wulfila de lezing van den Griekschen of die van den Latijnschen tekst den doorslag heeft gegeven. Hij drukt dit vrij stroef aldus uit: „waar de letter *.gr.* zich boven de *wulþrs* (*super uulthre*) bevindt, wete de lezer, dat in die *wulþrs* overeenkomstig den Griekschen text geschreven is. Waar daarentegen de letter *.la.* zich boven de *wulþrs* bevindt, is volgens de Latijnsche taal in de *wulþrs* weergegeven. En daarom is deze aanwijzing aldus verklaard, opdat de lezers juist de *uulthres* zullen opvatten volgens de bedoeling, waarmede zij geschreven zijn". Met een *sed quod* breekt de overlevering abrupt af.

Van de kantteekeningen (adnotationes), die de Praefatio belooft, heeft echter de Codex Brixianus geen spoor. Wel komen in onze Gotische Hss., vooral in den Ambrosianus A, kantteekeningen voor, en gedeeltelijk zijn dergelijke glossemen ook in den tekst ingedrongen. De oplossing van dit raadsel is door Burkitt gegeven: hij heeft het vermoeden geuit, dat de Praefatio oorspronkelijk gediend heeft als inleiding op een Latijnsch-Gotische bilingue, een van kritische aanteekeningen voorzienen codex Goticolatinus der Evangeliën of, minder waarschijnlijk, van de geheele Heilige Schrift. Van die 'kritische' editie van Wulfila's bijbelvertaling, die na het verschijnen der Vulgata in de kringen der Gotische geestelijkheid tot stand kwam, stammen zoowel de codex Brixianus als de codex argenteus af, de eerste als afschrift van het Latijnsche, de tweede als afschrift van het Gotische gedeelte der bilingue. De hypothese van den Engelschen geleerde heeft terecht instemming gevon-

den. Zij is om twee redenen in hooge mate waarschijnlijk. Vooreerst wegens de zeer merkwaardige overeenstemmingen tusschen den Latijnschen tekst in cod. Brix. en den Gotischen, tegenover andere 'Itala'- Hss. en Vulgata. In dergelijke gevallen is — dit heeft Burkitt onweersprekelijk aangetoond — niet de Got. tekst naar het Latijn gecorrigeerd, maar heeft omgekeerd de Brixianus, die ook verbeteringen op grond van de Vulgata niet versmaadt, den invloed van den Gotischen Bijbel ondergaan [1]). Om niet geheel in algemeenheden te blijven, geef ik althans één enkel voorbeeld. Matth. 27, 49 luidt bij Wulfila: *iþ þai anþarai qeþun: let, ei saihwam, qimaiu Helias nasjan ina* (doch de anderen zeiden: houd op, laat ons zien of Elia komt om hem te verlossen). De Grieksche tekst, dien Wulfila volgde, had vermoedelijk *σώσων*; de meeste lat. codices, ook de Vulgata, lezen *liberans*. Andere Hss. hebben den inf. *σῶσαι*, *liberare*, evenals de Got. vertaler, die echter, overeenkomstig het Got. taalgebruik (vgl. Streitberg's aanteek.), zelfstandig het part. door den inf. kan hebben vervangen. Daarin echter stemmen alle lat. Hss. overeen, dat zij het werkwoord *liberare* gebruiken, met uitzondering van den codex Brixianus, die *salvare* leest, blijkbaar een correctie naar got. *nasjan* 'redden'.

Een tweede steunpunt voor Burkitt's onderstelling was het feit, dat, lang vóór de ontdekking van het Giessener fragment, een overblijfsel van een Latijnsch-Gotische bilingue der brieven van Paulus was gevonden: de codex Carolinus te Wolfenbüttel, die op vier bladen een fragment uit den Brief aan de Romeinen bevat. Dit Hs. (palimpsest), vermoedelijk van het laatst der 5e eeuw, en, evenals het nieuw gevonden stuk, volzinsgewijze (*στιχηδόν*) geschreven, bevestigt ook hierin de opvatting van Burkitt (t. a. pl. blz. 134 noot), dat de Lat. tekst onmiskenbaar onder den invloed van den Gotischen staat: 'they (the palimpsest fragments of the Pauline epistles usually

[1]) Burkitt t. a. pl.; vgl. Kauffmann t. a. pl. blz. 320 vv.; Streitberg, *Die got. Bibel* I blz. XLIV.

voor mij geen waarde". Uit de beteekenis 'waarde' (vgl ags. *wuldor* 'roem', ohd. *woldar-* in eigennamen) heeft zich als kritische terminus technicus die van 'goede, juiste lezing' ontwikkeld, of, gelijk M. Haupt het in het Latijn uitdrukte (*Opuscula* II, 411), 'quod probum et praestans esse judicabatur'. De Praefatio-schrijver geeft nu zijn voornemen te kennen om telkens waar het pas gaf door een boven de (Gotische) kantteekening geschreven afkorting *.gr.* of *.la.* aan te duiden, of bij de keuze van het Gotische woord door Wulfila de lezing van den Griekschen of die van den Latijnschen tekst den doorslag heeft gegeven. Hij drukt dit vrij stroef aldus uit: „waar de letter *.gr.* zich boven de *wulþrs* (*super uulthre*) bevindt, wete de lezer, dat in die *wulþrs* overeenkomstig den Griekschen text geschreven is. Waar daarentegen de letter *.la.* zich boven de *wulþrs* bevindt, is volgens de Latijnsche taal in de *wulþrs* weergegeven. En daarom is deze aanwijzing aldus verklaard, opdat de lezers juist de *uulthres* zullen opvatten volgens de bedoeling, waarmede zij geschreven zijn". Met een *sed quod* breekt de overlevering abrupt af.

Van de kantteekeningen (adnotationes), die de Praefatio belooft, heeft echter de Codex Brixianus geen spoor. Wel komen in onze Gotische Hss., vooral in den Ambrosianus A, kantteekeningen voor, en gedeeltelijk zijn dergelijke glossemen ook in den tekst ingedrongen. De oplossing van dit raadsel is door Burkitt gegeven: hij heeft het vermoeden geuit, dat de Praefatio oorspronkelijk gediend heeft als inleiding op een Latijnsch-Gotische bilingue, een van kritische aanteekeningen voorzienen codex Goticolatinus der Evangeliën of, minder waarschijnlijk, van de geheele Heilige Schrift. Van die 'kritische' editie van Wulfila's bijbelvertaling, die na het verschijnen der Vulgata in de kringen der Gotische geestelijkheid tot stand kwam, stammen zoowel de codex Brixianus als de codex argenteus af, de eerste als afschrift van het Latijnsche, de tweede als afschrift van het Gotische gedeelte der bilingue. De hypothese van den Engelschen geleerde heeft terecht instemming gevon-

den. Zij is om twee redenen in hooge mate waarschijnlijk. Vooreerst wegens de zeer merkwaardige overeenstemmingen tusschen den Latijnschen tekst in cod. Brix. en den Gotischen, tegenover andere 'Itala'- Hss. en Vulgata. In dergelijke gevallen is — dit heeft Burkitt onweersprekelijk aangetoond — niet de Got. tekst naar het Latijn gecorrigeerd, maar heeft omgekeerd de Brixianus, die ook verbeteringen op grond van de Vulgata niet versmaadt, den invloed van den Gotischen Bijbel ondergaan [1]). Om niet geheel in algemeenheden te blijven, geef ik althans één enkel voorbeeld. Matth. 27, 49 luidt bij Wulfila: *iþ þai anþarai qeþun: let, ei saihwam, qimaiu Helias nasjan ina* (doch de anderen zeiden: houd op, laat ons zien of Elia komt om hem te verlossen). De Grieksche tekst, dien Wulfila volgde, had vermoedelijk *σώσων*; de meeste lat. codices, ook de Vulgata, lezen *liberans*. Andere Hss. hebben den inf. *σῶσαι*, *liberare*, evenals de Got. vertaler, die echter, overeenkomstig het Got. taalgebruik (vgl. Streitberg's aanteek.), zelfstandig het part. door den inf. kan hebben vervangen. Daarin echter stemmen alle lat. Hss. overeen, dat zij het werkwoord *liberare* gebruiken, met uitzondering van den codex Brixianus, die *salvare* leest, blijkbaar een correctie naar got. *nasjan* 'redden'.

Een tweede steunpunt voor Burkitt's onderstelling was het feit, dat, lang vóór de ontdekking van het Giessener fragment, een overblijfsel van een Latijnsch-Gotische bilingue der brieven van Paulus was gevonden: de codex Carolinus te Wolfenbüttel, die op vier bladen een fragment uit den Brief aan de Romeinen bevat. Dit Hs. (palimpsest), vermoedelijk van het laatst der 5e eeuw, en, evenals het nieuw gevonden stuk, volzinsgewijze (*στιχηδόν*) geschreven, bevestigt ook hierin de opvatting van Burkitt (t. a. pl. blz. 134 noot), dat de Lat. tekst onmiskenbaar onder den invloed van den Gotischen staat: 'they (the palimpsest fragments of the Pauline epistles usually

[1]) Burkitt t. a. pl.; vgl. Kauffmann t. a. pl. blz. 320 vv.; Streitberg, *Die got. Bibel* I blz. XLIV.

cited as *gue*) clearly follow the gothic against other latin evidence' [1]).

Na al het voorafgaande zal het beweren gereedelijk ingang vinden, dat in het thans gevonden Lat.-Got. fragment een overblijfsel mag worden gezien van de door Burkitt op grond van de Praefatio van den Cod. Brix. ondersteldde Latijnsch-Gotische Evangeliënbilingue. Dit is dan ook de meening van den heer Glaue, den ontdekker en bewerker van de Giessener vondst. Wanneer we, gelijk boven is geschied, het ontstaan van de 'kritische' Gotisch-Latijnsche bijbeleditie in verband brengen met de Praefatio, wier polemische spits gericht is tegen de in 't jaar 405 afgesloten Vulgata, en met den brief van Hieronymus aan de geleerde Goten Sunnia en Fretela, die reeds door de Benedictijnen in hun uitgaaf tusschen de jaren 403 en 405 werd geplaatst [2]), dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat de Got.-Lat. tekst, waarvan een rest in het hier besproken fragment bewaard schijnt, in het begin, waarschijnlijk nog in het eerste decennium, van de 5e eeuw tot stand is gekomen. Deze dagteekening schijnt veilig, ook wanneer men geen overgroote waarde hecht aan Glaue's historische overwegingen (blz. 12). Zeker kan men zich den woeligen tijd, die voor de Westgoten na de vermoording van Stilicho (408) aanbrak en met de afgedwongen ontruiming te hunnen bate van de provincie Aquitania secunda tusschen Loire en Garonne eindigde, moeilijk voorstellen als geschikt voor ernstigen wetenschappelijken arbeid van langen adem. Maar de mogelijkheid, dat de kritische herziening van het werk van Wulfila in Moesië tot stand zou zijn gekomen onder de zoogenaamde Gothi minores, die nog Jordanes daar kent als een *gens multa, sed paupera et inbellis* [3]), laat zich niet zoo kort afwijzen als dit door Glaue (blz. 12 noot 3) is geschied: immers, onder deze nakomelingen van de door Wulfila over de Donau geleide

---

[1]) Zie ook Bernhardt, *Vulfila* blz. XLV.

[2]) Herhaald bij Migne XXII, 1257; vgl. Kauffmann t. a. pl. blz. 317.

[3]) De origine actibusque Getarum c. 51 (*Mon. Germ. Auct. antiq.* V, 1, 127).

en door den keizer op Romeinsch gebied (aan den voet van den Haemus) welwillend opgenomen christelijke Goten zoude blijvende belangstelling in den arbeid van hun grooten voorganger, *qui eos dicitur et litteris instituisse*, zeer verklaarbaar zijn.

Dat het Giessener fragment tot de oorspronkelijke editie van den herzienen Gotisch-Latijnschen Evangeliëntekst behoord heeft, valt natuurlijk niet met zekerheid te zeggen. Het Hs. kan even goed een afschrift geweest zijn: in dat geval echter zal dit afschrift niet veel jonger geweest zijn dan het origineel. Dat tegen een dateering van het fragment in het begin van de 5e eeuw uit palaeografisch oogpunt geen ernstige bezwaren kunnen rijzen, komt mij, voor zoover ik mij op dit gebied een oordeel mag veroorloven, na aandachtige overweging van de uiteenzettingen van den uitgever (blz. 14 vv.) zeer aannemelijk voor, al waren tot dusver *per cola et commata* geschreven bijbelhandschriften uit zoo ouden tijd niet bekend. Is die dateering juist, dan begroeten we in ons fragment het oudste stuk Gotische overlevering — al onze andere got. Hss. toch zijn in de 6e, uiterlijk in het laatst der 5e eeuw, onder de Oostgoten in Italië ontstaan —, en daarmede het oudste geschreven litteraire dokument uit den Germaanschen voortijd.

Niet het minst merkwaardige aan de onverwachte vondst — laat mij met deze opmerking besluiten — is de plaats van waar zij afkomstig is. Het schijnt wel, alsof het geheimzinnige land van den Nijl steeds nieuwe verrassingen te voorschijn toovert uit zijn onuitputtelijken schoot. Gotische taalresten ooit in Egypte te zien opgedolven had zeker geen mensch verwacht, waar, sinds de gelukkige ontdekking der Turijnsche bladen van den Codex Ambrosianus A door Reifferscheid in 1866, geen zoeken in Italiaansche en Spaansche kloosters iets had opgeleverd. Het is dan ook begrijpelijk, dat men, bekoord door het succes van het onverwachte, zich niet wenscht neer te leggen bij de meest voor de hand liggende, maar ook nuchterste onderstelling, dat ons blad door eenig onnaspeurlijk toeval zijn weg gevonden heeft naar de boorden van den Nijl.

De heer Glaue laat verschillende andere mogelijkheden de revue passeeren. Hij acht het denkbaar, dat het handschrift, waarvan bij Antinoë een armzalig overblijfsel gevonden is, dienst heeft gedaan als „regimentsbijbel". Onmogelijk is dit zeker niet: dat Germaansche troepen herhaaldelijk in Egypte gestationeerd werden, leert ons de *Notitia dignitatum* (*in partibus Orientis*), en voor een iets vroegeren tijd (379) verhaalt Zosimus [1], dat keizer Theodosius, toen hij zich in Thessalonice voorbereidde tot den slag tegen de barbaren — uit het verband blijkt dat de Westgoten bedoeld zijn, - onder de vijanden zelf soldaten ging aanwerven, 'en zoo velen van deze boden zich aan, dat Theodosius, bevreesd voor een te groot aantal van hen onder zijn soldaten, een deel naar Egypte zond, daarvoor echter Egyptische soldaten naar Europa liet komen'. Zoo iets kan natuurlijk ook later gebeurd zijn, en ook dat weten we, dat dergelijke christelijke troepenafdeelingen hun geestelijken bij zich hadden. Wie dus verbeeldingskracht genoeg heeft, ziet onze evangeliënbilingue in de hand van een Ariaanschen veldprediker bij de godsdienstoefeningen van Gotische of andere Oostgermaansche troepen aan den Nijl. En daarmede is het spel der fantasie niet uitgeput. Misschien ook is het handschrift het kostelijk geloofskleinood geweest van een Gotisch geestelijke, die wegens haeretische opvattingen naar Opper-Egypte werd verbannen: immers ook daarvoor zijn bewijzen aanwezig, dat bisschoppen en priesters, die men straffen wilde wegens vergrijpen tegen de kerkelijke tucht, naar ver verwijderde deelen van het rijk werden gezonden. [2]) En eindelijk is de mogelijkheid niet van de hand te wijzen, dat een vrome Goot, aangetrokken door de faam van het Egyptisch monnikswezen, zich in een van de beroemde kloosters van Antinoë heeft laten opnemen en een exemplaar van de Gotisch-Latijnsche evangeliënvertaling daarheen heeft meegenomen, waarvan een rest door eenig gelukkig toeval voor den ondergang is gespaard.

---

[1]) IV, 30 (ed. Mendelssohn p. 185); zie Glaue blz. 4 v.
[2]) Glaue blz. 5 v.

Al deze onderstellingen belichamen slechts den begrijpelijken wensch, dat deze eerste Germaansche vondst in de rijke schatkamers van den Egyptischen bodem niet de laatste moge zijn, en als zoodanig kan men ze onder benefice van inventaris aanvaarden.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den JUNI 1910.

Tegenwoordig de heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, ASSER, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, HOUTSMA, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON, JR., SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, VAN DER VLUGT, SALVERDA DE GRAVE, JONKER en KUIPER, waarn. Secretaris.

Bij afwezigheid van den Secretaris, die verhinderd is de vergadering bij te wonen, wordt, op uitnoodiging van den Voorzitter, het secretariaat waargenomen door den heer Kuiper. Deze leest de notulen der vorige vergadering welke worden goedgekeurd.

Onder instemming der vergadering spreekt de Voorzitter zijne blijdschap uit over de aanwezigheid van den heer S. A. Naber, die na eene ernstige ongesteldheid voor het eerst weer de vergadering bijwoont. De heer Naber dankt den Voorzitter voor zijne sympathiebetuiging.

Ingekomen is een schrijven van prof. Schuchardt te Graz en van dr. J. Ph. Vogel te Simla inhoudende eene betuiging van

erkentelijkheid voor hun benoeming tot Buitenlandsch Lid en Correspondent der Akademie.

Nadat door den Secretaris is binnengeleid en door den Voorzitter verwelkomd de gepens. majoor van het O. I. Leger J. A. Matthes, zoon van wijlen ons medelid B. F. Matthes, leest de heer Kern het door hem opgestelde levensbericht van den genoemden geleerde voor.

De Voorzitter zegt den heer Kern dank voor de wijze waarop hij zijne taak heeft vervuld en richt eenige woorden van sympathie tot majoor Matthes, die daarop door den Secretaris wordt uitgeleid.

Bij den rondvraag biedt de heer Boer voor de bibliotheek aan zijn werk *Die Sagen von Ermanarich und Ditrich von Bern*; de heer J. J. M. de Groot biedt namens den Minister van Koloniën aan het VIe deel van zijn *Religious System of China*, en de heer J. V. de Groot een door hem geschreven werk *Denkers van Onzen Tijd.* De Voorzitter zegt den schenkers dank.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den SEPTEMBER 1910.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, KERN, ASSER, VERDAM, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, WOLTJER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS. HESSELING, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, TE WINKEL, VAN DER VLUGT en KARSTEN, secretaris, verder de correspondent der afdeeling, BROM.

De notulen der vorige gewone vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Hierna richt de voorzitter een woord van welkom tot dr. Brom uit Rome, die als correspondent de vergadering voor 't eerst bijwoont.

Ingekomen zijn:

a. Brief van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 6 Juli 1910, waarin gevraagd wordt of het aan de Kon. Akademie wenschelijk voorkomt om van

Regeeringswege deel te nemen aan het te Luxemburg te houden internationaal congres van letterkunde en kunst, op 1—5 September, en casu quo een geleerde aan te wijzen, die de Regeering zou kunnen vertegenwoordigen.

Geantwoord is dat de wenschelijkheid wordt erkend, maar dat vruchteloos gezocht is naar een bevoegd persoon, geneigd om, buiten bezwaar van 's Rijks schatkist, het congres als Regeeringsafgevaardigde bij te wonen.

b. Schrijven van denzelfden Minister, dd. 12 Juli 1910 ten geleide van een schrijven van Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandsche Zaken, waarbij deze een schrijven doet toekomen van den Franschen gezant nopens de uitgave van een werk, getiteld: „Manuel International de transcription des sons de la langue Mandarine." Zijne Excellentie wenscht het oordeel der afdeeling te vernemen of er haars inziens termen zijn voor het Nederlandsche Gouvernement om in te teekenen op een honderdtal exemplaren van dit werk en welke bestemming eventueel aan die exemplaren te geven ware.

Op advies van den heer J. J. M. de Groot zal den Minister worden geantwoord, dat, volgens de meening der afdeeling, daartoe geen termen bestaan.

c. Schrijven van denzelfden Minister, dd. 24 Juni 1910, waarin verzocht wordt om bericht en raad over een door Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandsche Zaken toegezonden schrijven van het bestuur der vereeniging „Dokuritsu Bungakkai" te Tokio, waarin mededeeling wordt gevraagd van gevoelen nopens een daarbij gevoegd werk over de verandering van het Japansche letterschrift.

Op advies van de heeren Kern en J. J. M. de Groot zal den Minister worden geantwoord, dat de afdeeling zich niet ten volle berekend acht om over die vraag te oordeelen en bovendien van meening is, dat verandering van letterschrift eene particuliere aangelegenheid is van elke natie, waarover vreemden moeilijk kunnen oordeelen.

d. Schrijven van denzelfden Minister, dd. 16 Augustus 1910, met verzoek te willen berichten of der Afdeeling Nederlandsche

geleerden bekend zijn — en, zoo ja, welke — bereid zich buiten bezwaar van 's Rijks schatkist door de Regeering te doen afvaardigen naar het van 15 tot 22 December 1911 te Rome te houden Xde internationale aardrijkskundig congres.

De voorzitter verzoekt de leden deze vraag ad notam te nemen en zal, zoodra zich een vertegenwoordiger aanbiedt, de Regeering daarvan verwittigen.

e. Schrijven van denzelfden Minister, dd. 29 Juli 1910, met verzoek om bericht en raad nopens een bij hem ingekomen schrijven van Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandsche Zaken, waarin deze kennis geeft dat van Mei—October 1911 te Glasgow onder den naam „Scottish Exhibition" eene tentoonstelling van Schotsche nijverheid, kunst en geschiedenis zal gehouden worden. Het doel der tentoonstelling is een bedrag bijeen te brengen voor de instelling van een leerstoel voor Schotsche geschiedenis en letterkunde aan de Hoogeschool te Glasgow. Daar het Zijner Excellentie voorkomt, dat de arbeid der commissie van voorbereiding steun verdient en zich ook reeds eene kleine Nederlandsch-Schotsche commissie gevormd heeft, geeft Zijne Excellentie in overweging de aandacht van belanghebbenden op dien arbeid te vestigen en zou het hem wenschelijk voorkomen eenige geschiedkundigen te vinden die behulpzaam zouden willen zijn bij het opsporen en bijeenbrengen van gegevens en voorwerpen, die met de betrekkingen tusschen beide landen in verband staan.

Naar aanleiding van dit schrijven vestigt de voorzitter de aandacht der heeren geschiedkundigen onder de leden op het verzoek van den Minister en spreekt hij den wensch uit, dat hem de gegevens zullen verstrekt worden om den minister van advies te kunnen dienen.

f. Uitnoodiging van het hoofdbestuur der regelingscommissie van het XXXIste Nederlandsch taal- en letterkundig congres, van 29—31 Augustus jl. te Maastricht, om een afgevaardigde der Akademie te zenden naar dat congres.

Daar de Afdeeling hare vacantie hield toen die uitnoodiging inkwam, werd de heer te Winkel door het bestuur aangezocht

de Afdeeling officieel te vertegenwoordigen, aan welk verzoek door hem bereidwillig werd voldaan.

De heer Snouck Hurgronje brengt vervolgens verslag uit over de Ide algemeene vergadering der Internationale Associatie van Akademiën, in Mei jl. te Rome gehouden, waarbij 15 der aangesloten Akademiën vertegenwoordigd waren en waar onze Akademie vertegenwoordigd was door den rapporteur en den heer H. G. van de Sande Bakhuyzen der Natuurkundige Afdeeling. Hij bespreekt de rapporten uitgebracht over de verschillende uitgaven, als van de Mahabharatha, het Corpus medicorum antiquorum e. a., doet mededeeling over de bepalingen omtrent internationaal gebruik van handschriften, photographische reproductie e. d. en vermeldt ten slotte het voorstel daar gedaan over publicatie van Oostersche, speciaal Chineesche geschiedbronnen.

De heer te Winkel brengt verslag uit over het XXXIste Nederlandsch taal- en letterkundig congres te Maastricht, dat hij als afgevaardigde der Afdeeling bijwoonde.

De voorzitter brengt in herinnering, dat, volgens de bepalingen van het onder het beheer der Akademie staande fonds-De Jong van Beek en Donk, in 1911 voor het eerst uit de rente van dat fonds zal moeten worden toegewezen eene som van *f* 500 aan den schrijver of de schrijfster van het in het jongstverloopen twintigjarig tijdvak best geschreven werk over Willem den Zwijger, over Hugo de Groot, over Spinoza, over Tromp, of over Rembrandt, waarvoor steeds in de eerste plaats Nederlandsche auteurs in aanmerking zullen komen en buitenlandsche schrijvers alleen dan, wanneer geen Nederlander aanspraak op de belooning blijkt te hebben.

Als leden der commissie, die hieromtrent uitspraak zal hebben te doen, worden door den voorzitter benoemd de heeren te Winkel, Blok, Heymans en Six.

Hierna leest de heer Bossevain zijne mededeeling over een munt van Hadrumetum, aanwezig in de kleine, maar niet onbelangrijke muntcollectie der Kon. Akademie. Van deze munt bestaan nog elders een paar afgesleten exemplaren. Hij toont

aan hoezeer men gedwaald heeft bij het lezen en verklaren van de legende dezer munten en stelt de ware lezing vast. In 't algemeen wijst hij op het belang dezer studie voor historie en archeologie, hoe die hier te lande meestal verwaarloosd wordt en hoe wenschelijk het kan zijn om een lector, die wel uit den vreemde zou moeten komen, te benoemen om jaarlijks aan elk der Universiteiten een cursus te geven.

Op eene vraag van den voorzitter staat de spreker zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag biedt de heer Kern aan n°. 2 en 3 van zijne uitgaaf, te zamen met prof. Bunyia Nanjio te Tokio, van de Saddharmapundarika (Bibliotheca Buddhica X.)

De vergadering wordt gesloten.

VERSLAG

VAN DEN HEER J. TE WINKEL

OVER HET

31ste NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDIG CONGRES.

De leden van het te Maastricht bijeengekomen 31ste „Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres", waarvan Mr. L. H. J. Lamberts Hurrelbrinck tot voorzitter werd aangewezen, hielden van 29—31 Augustus l.l. vier algemeene en zes afdeelings-vergaderingen. De laatste waren gewijd 1°. aan letterkunde, tooneel en muziek, 2°. aan geschiedenis en oudheidkunde en 3°. aan taal, onderwijs en boekhandel. De daar gehouden, meerendeels belangrijke en ten deele ook wetenschappelijke, voordrachten zullen vermoedelijk nog meer dan op de vergaderingen zelf tot haar recht komen, wanneer zij later, afgedrukt in de „Handelingen", gelezen en overdacht kunnen worden.

De algemeene vergaderingen waren aan de bespreking der stambelangen van Groot-Nederland gewijd. Tot die stambelangen behoort ongetwijfeld ook de litteratuur van onzen tijd en daarom is het zeer zeker te bejammeren, dat bekende letterkundigen, die zich bereid hadden verklaard als sprekers op te treden, zich nog op het laatste oogenblik verontschuldigden.

Zoo vormden dan ook nu weder, evenals op de meeste vroegere congressen, de betrekkingen tusschen de Nederlandschsprekende bevolkingen van verschillende landen en de

bemoeiingen om dáár de Nederlandsche taal te handhaven of meer tot haar recht te doen komen het hoofdonderwerp der besprekingen. Over Nederland en Zuid-Afrika handelde Dr. N. Mansvelt, over een Oost-Indisch belang de Heer C. R. Bakhuizen van den Brink, terwijl Prof. Paul Fredericq op meer geestelijke toenadering tusschen Noord en Zuid aandrong, nadat door den Heer Alf. Sevens de beteekenis der Vlaamsche beweging nog eens weer was uitgelegd aan de Hollanders, die, voorzoover zij getrouwe congresbezoekers waren, daarmee wel niet onbekend konden geacht worden, maar toch den spreker moesten toegeven, dat de ernst van die beweging over het algemeen in Noord-Nederland nog niet genoeg wordt beseft.

Het middelpunt van die beweging is op het oogenblik de strijd voor de vervlaamsching der Gentsche hoogeschool, waarover de Antwerpsche volksvertegenwoordiger L. Franck eene welsprekende voordracht hield, door eene andere niet minder belangwekkende van Dr. M. Rooses gevolgd. Deze zaak, die in België zoovele hoofden en harten warm maakt, gaf aan het Congres eene bepaalde kleur, die het anders had moeten missen. Daar de vervlaamsching der Gentsche hoogeschool, en liefst ook der Leuvensche (zooals Mr. E. van Dieren opmerkte), in het nauwste verband staat met de verhooging van het beschavingspeil der lagere bevolking van Vlaanderen en er dus ook gewichtige sociale belangen bij betrokken zijn, achtte de meerderheid der congresleden het verwijt van den heer L. Simons, dat deze congressen zoo weinig ten goede komen aan de lagere volksklasse, niet gerechtvaardigd en althans nu, vóór deze belangrijke Vlaamsche strijd is uitgevochten, de tijd nog niet gekomen om vooral maatschappelijke belangen van meer materiëelen aard ook nog eens weer op deze congressen te behandelen.

Bepaalde besluiten, die tot daden konden leiden, zijn op de vergaderingen niet genomen, behalve dat het eerstvolgende Congres in 1912 te Antwerpen zal bijeenkomen; maar wanneer binnen betrekkelijk korten tijd het plan zal verwezenlijkt

zijn om voor den oudsten Nederlandschen dichter, Heinrich van Veldeke, te Maastricht, waar hij te huis behoorde, een standbeeld op te richten, dan zal dit Congres er zich op kunnen beroemen, daartoe te hebben medegewerkt, omdat dit reeds te voren gerijpt plan daar het eerst is openbaar gemaakt en door de toejuiching der vergadering is gestempeld tot eene rechtmatige hulde aan den begaafden dichter, die het eerst onder de Nederlanders zijne moedertaal tot eene litteraire taal heeft gemaakt.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven, dat het welslagen van het Congres ook voor een niet gering deel te danken was aan de belangstellende medewerking van den Commissaris der Koningin in de Prov. Limburg, van het Stadsbestuur van Maastricht, van Maastrichtsche muziek- en zangvereenigingen en van onze gulle gastvrouwen en gastheeren, die ook de avondbijeenkomsten op de Societeit „Momus" tot gezellige nacongreszittingen maakten.

OVER EEN MUNT VAN HADRUMETUM
IN DE VERZAMELING DER AKADEMIE

DOOR

U. Ph. BOISSEVAIN.

Toen ik eenige maanden geleden het genoegen had onzen Voorzitter mijne bewerking aan te bieden van den catalogus der Grieksche autonome munten aan de Akademie toebehoorende, heb ik er op gewezen dat onze verzameling wel niet van groot belang kan geacht worden — zeldzame stukken ontbreken zoo goed als geheel; mooi bewaard gebleven exemplaren zijn weinig in getal; gouden munten vond ik slechts twee, een van Philippus en een van Lysimachus, beiden zeer veelvuldig voorkomend; de bronzen zijn sterk in de meerderheid — maar dat zij voor het onderwijs aan studenten of op de gymnasia van groot nut zou kunnen zijn; en dat toch ook munten voor de numismatische wetenschap van beteekenis er niet in ontbreken.

Mag ik thans eenige oogenblikken uwe aandacht vragen om het eerste punt iets nader toe te lichten en het tweede door het geven van een voorbeeld te staven.

Het heeft mij altijd leed gedaan dat, terwijl ons vaderland tot voor korten tijd op een beoefenaar der antieke Numismatiek roemen kon, als een der allergrootsten op dit gebied van alle zijden erkend; hoewel wij in den Haag in het Koninklijk Penningkabinet eene verzameling oude munten bezitten, die zich zeker niet meten kan met die der Muntkabinetten van Londen, Weenen, Parijs, Berlijn, maar die toch onder de verzamelingen van den tweeden rang niet de laatste

plaats inneemt en voor bepaalde serieën, dank zij onzen grooten landgenoot, dien ik zooeven noemde, de groote collecties naar de kroon steekt of overtreft; niettegenstaande ook de waarde der numismatiek voor het geheele gebied der oudheidkunde steeds meer wordt begrepen — toch ten onzent, als wij enkelen, zeer enkelen uitzonderen, de kennis van en de belangstelling in het Grieksche en Romeinsche muntwezen onder onze klassieke filologen zoo uiterst gering is.

Waardoor — ook dit is een zaak van groote beteekenis — hun de vaardigheid ontgaat, om het materiaal, dat voor allerlei taal- en geschiedkundige, archaeologische en kunsthistorische vraagstukken in de munten is gegeven, te vinden en te bewerken, ja zelfs om van de reeds lang gewonnen resultaten der numismatische wetenschap bij de behandeling dier vraagstukken gebruik te maken.

Het is waar, wij zijn een klein volk en het aantal van onze klassieke filologen is gering, het gebied der Grieksche en Romeinsche oudheidkunde daarentegen zoo ontzachelijk uitgebreid dat het misschien geen wonder is, als dit veld ten onzent bijna braak ligt. Ook elders zijn er de arbeiders weinigen. Toch ligt de hoofdoorzaak, naar het mij voorkomt, hierin dat — op een enkele uitzondering na — noch op het Gymnasium, noch op de Hoogeschool onze klassieke litteratoren met de oude Numismatiek worden in aanraking gebracht. „Hoe zullen zij gelooven zonder wie hun predikt.''

Er is echter, zoo ik mij niet bedrieg, in den jongsten tijd een ontwaken der belangstelling waar te nemen. De heer Goekoop schonk aan de Latijnsche scholen een serie Grieksche en Romeinsche munten; in het program van het Erasmianum te Rotterdam van het jaar 1909 geeft Dr. Kreling een sommier overzicht der antieke numismatiek, van enkele platen voorzien, die wel zeer slecht zijn uitgevoerd, maar afbeeldingen geven van zijn eigen verzameling: de leerlingen zullen dus de origineelen zien; de Directeur van het Haagsche Penningkabinet heeft van tijd tot tijd cursussen in de muntkunde te Leiden gehouden; en een paar malen reeds werden

in Groningen de eerste beginselen der antieke numismatiek aan de Hoogeschool gedoceerd. Het zijn slechts zwakke pogingen, ik zal het niet tegenspreken, maar die aanmoediging verdienen en — uitbreiding.

Vóor alle dingen is de docent noodig: zou niet, zoo vraag ik mij af, een lector kunnen worden benoemd — des noodig een vreemdeling, een Belg b. v. of een Duitscher — die belast werd met het geven van onderwijs in de oude Numismatiek, beurtelings dan aan deze dan aan gene van onze Universiteiten. Is dit ondenkbaar of onpraktisch? Maar, zoo de docent gevonden is op welke wijze dan ook, dan moet er nog het materiaal voor het onderwijs zijn, d. w. z. de docent moet kunnen gebruik maken van een muntverzameling.

Zijn er dan geen nabootsingen van munten in den handel verkrijgbaar, afdrukken in was en gips en andere materie, zal misschien deze of gene vragen. Zeker bestaan er zulke afdrukken en voortreffelijke, b. v. de serie *electrotypes* van het *British Museum*, naar de keurcollectie van Grieksche munten, die ter bezichtiging voor het publiek zijn uitgestald, uitmuntend van uitvoering, al is de gelijkenis met de origineelen niet zóo volkomen als o. a. de fotografiën naar teekeningen van oude meesters bereiken. En men zal ze bij het onderwijs niet kunnen missen.

Maar — het is slechts namaak. En van namaak kan geen suggestieve kracht uitgaan.

Ik geloof dat wij niet gaarne de Philoctetes of de Oedipus rex zouden willen missen voor een autenthiek briefje van Sophocles' hand. En toch — welk een ontroering zou zich van ons meester maken zoo wij in onze hand hielden een stuk papyrus waarop het eigen oog van Sophocles had gerust, dat de letters ons toonde, getrokken door de hand zelf, die de Antigone schreef. Hoe zou hij ons op eens zijn nabijgekomen!

Dat de vader van Pericles, Xanthippus Ariphron's zoon, door het ostracisme, nog vóór Salamis, verbannen was, wisten wij reeds lang uit Heraclides Ponticus of wie zijn naam heeft

Æ

Munt van Hadrumetum.

Kon. Akademie van Wetenschappen

AMSTERDAM.

geusurpeerd. Het werd bevestigd door de Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles, nu bijna 20 jaren geleden ons uit Egypte teruggegeven, waaruit wij ook het jaar der verbanning leerden kennen. Meer dan dat leeren wij ook niet uit de twee potscherven in Athene van onder het puin voor eenigen tijd te voorschijn gekomen, waarop de naam Χσάνθιππος Ἀρρίφρονος staat geschreven.

Maar ziet, terwijl ons Heraclides of Aristoteles lezend slechts het bloote feit tot bewustzijn kwam, zet het ὄστρακον, de eigen potscherf, waarop vóor 24 eeuwen de Atheensche burger of Attische boer den naam van den gevreesde neerschreef, geheel onze verbeelding in vlam. Ge ziet op eens de woelige menschenmassa's vóor u op de markt, raad en archonten ginds bij de stemurnen, de burgers naar de phylen bijeen, in spanning allen en in opwinding over den uitslag die straks zal worden bekend gemaakt. Voor de Pisistratidenpartij hebben wij niet meer te vreezen sinds wij Hipparchus en Megacles uit het land hebben gejaagd, zal het ons vandaag gelukken de Alkmeoniden er onder te krijgen?

Neemt deze munt van Thurii. Datzelfde geldstuk, dat daar voor u ligt, is in de stad, waarvan het den Attischen oorsprong in zijn beeldenaar toont, lange jaren gegaan van hand tot hand. Het heeft op de tafel van den wisselaar gelegen in de straat door Hippodamus gebouwd; met welgevallen heeft het oog van den afstammeling der Attische stichters gerust op den kop van Athene, van de Parthenos zijner vaderen, en op het zoo fijn gemodelleerde beeld van den stootenden stier. De Thurische koopman heeft er mee handel gedreven, wat al goeds, wat al kwaads is er mee betaald.

Zulke visies kan een nog zoo goede nabootsing nooit te voorschijn roepen. Met een electrotype van deze munt gaan onze gedachten niet naar het oude Thurii, maar — naar Londen. Welk een uitmuntend denkbeeld van de *trustees* van het *British Museum* om de oude munten op deze wijze te vermenigvuldigen en, wat is Mr. Ready een voortreffelijk electrotypist.

Neen, de oude muntstukken zelf moeten wij aan onze leerlingen in handen geven, wil de belangstelling getrokken, wil de liefde gewekt worden. Daarom is het voor den docent noodig over eene muntverzameling de beschikking te hebben. Die van de Akademie kon voor dit doel gebruikt worden en ze zou er zeer geschikt voor zijn. Klein als ze is — ik denk nu alleen aan de Grieksche munten — heeft ze toch van haast alle deelen van de Grieksche wereld en uit alle perioden van haar bestaan specimina aan te wijzen.

In onzen ouden catalogus [1]) — ik wil u thans, zooals ik zooeven zeide, met een voorbeeld toonen, dat er ook munten van wetenschappelijke waarde in onze collectie voorkomen — vindt men op de eerste bladzijde onder de Spaansche munten eene aan Carteia (in Baetica) toegeschreven, schoon blijkens het toegevoegde vraagteeken slechts aarzelend, met deze beschrijving:

Tête du soleil radiée de face. R/ Neptune debout. Br. 3. Het is vreemd dat de correspondeerende munt in de eerste lade niet geheel met deze beschrijving overeenkomt. Want wel is op de eene zijde de kop van een zonnegod met nimbus en stralenkroon, van voren gezien, maar op de andere vindt men niet een staande figuur van Neptunus maar slechts een Neptunus-kop naar rechts, als zoodanig gekenmerkt door den drietand, over de linkerschouder achter den kop uitkomend. Ook ontbreekt in de beschrijving de toevoeging *Lég(ende)* bij vóor- en achterkant beide; want op beide zijden staan opschriften en dit pleegt in den catalogus te worden aangegeven, schoon slechts zelden het opschrift zelf wordt medegedeeld. Intusschen komt het een enkele maal meer voor dat dit verzuim is gepleegd, hetzij de beschrijver in deze schuld heeft, hetzij bij den druk de letters *Lég.* zijn uitgevallen.

---

[1]) Catalogue du Cabinet de monnaies et médailles de l'Académie Royale des Sciences à Amsterdam redigé par A. I. Enschedé et J. P. Six. Amsterdam 1863.

Het ontbreken hiervan mag dus geen reden zijn om te vermoeden dat een andere munt zou bedoeld zijn; maar ook de onjuiste beschrijving van de eene zijde geeft daartoe niet het recht. Er is onder de ongeveer 50 Spaansche munten der verzameling geen enkele die verder in aanmerking zou kunnen komen; en hoe de vergissing ontstaan is komt mij psychologisch niet onverklaarbaar voor. De munt leverde bij de determineering moeilijkheden op. Zij bevond zich onder de Spaansche munten. Zoekende naar analoge exemplaren in de catalogi van Spaansche munten vond men op die van Malaca den kop van den zonnegod *en face* aan den éenen, een Vulcanuskop met den *forceps* aan den anderen kant (Heiss, *Monnaies antiques de l'Espagne* p. 331, 18, *Planche* XLIX, 18), op een Carteiaansche, ook in onze verzameling aanwezig (Heiss p. 312, 1—5, *Pl.* XLV, 1—5) en in den catalogus aan onze munt voorafgaande, een vrouwelijke kop met kanteelenkroon ter eenre en een staande Neptunus, een *Neptune debout* ter andere zijde. Zoo scheen dan de munt inderdaad wel uit het oude Spanje afkomstig te kunnen zijn en werd, twijfelend, onder Carteia ondergebracht — men had ook Malaca kunnen kiezen — en bij het beschrijven kwam onwillekeurig de *revers* van de Carteiaansche munt, waarmede de onze vergeleken werd, voor die van de onze in de plaats. Denkende nog aan de staande Neptunusfiguur van de Carteiaansche munt schreef men *Neptune debout* in plaats van *Tête de Neptune*. [1])

Hoe dit ook zij, slechts aan onze munt is te denken. Aan te nemen dat de beschrijving in den catalogus op een ander, later verloren gegaan exemplaar zoude slaan, is zeker onjuist. Immers zou dan daarenboven aangenomen moeten worden dat het onze bij de beschrijving was vergeten, en daaraan dat onze munt op bedriegelijke wijze voor de oorspronkelijke in het

[1]) Misschien is zelfs de zaak nog veel eenvoudiger en stond er in het manuscript wel degelijk *Tête de Neptune*, maar dwaalde het oog van den drukker naar den vorigen regel af, waar, van de voorafgaande munt, *Neptune debout* stond geschreven.

jaar 1862 nog aanwezige, in de plaats zou gelegd zijn, is natuurlijk in het geheel niet te denken.

Intusschen, de stukken van Malaca en Carteia, waarmede men ons exemplaar heeft vergeleken, zijn van gansch ander gewicht en grootte en van andere makelij. Ook hebben de Malacitaansche, zooals wij reeds zagen, wèl aan de eene zijde den zonnegod *en face*, maar aan de andere den kop van Vulcanus en die van Carteia een Neptunus wel, maar de geheele figuur en daarenboven aan de andere zijde de kop van een stadsgodin met een kroon met kanteelen.

Maar de munt is ook niet van Spanje. Ze is van Hadrumetum, een stad aan de kust van Byzacene, een deel van de provincie Africa, het tegenwoordige Souza in Tunis. Er zijn nog enkele exemplaren meer van bekend; en voorts bestaat er een in beeldenaar en opschrift geheel gelijke denarius. Deze laatste munt is in het bezit van Dr. E. I. Haeberlin, *Iustizrath* in Frankfurt a/M., den uitgever van het corpus van het oud-Italische aes grave [1]. Zij werd beschreven door Dr. Bahrfeldt in de *Wiener Numismatische Zeitschrift* van 1896 (deel XXVIII p. 118 v.). Hij kwam er vier jaren later in 1900 nog eens op terug (deel XXXII p. 46).

De bronzen exemplaren, voor zoover zij mij bekend zijn, zijn zes in getal:

1) uit de verzameling van graaf Wiczay te Hedervár, thans in Parijs; 2) en 3) in het Museum van Kopenhagen; 4) in het Haagsch Penningkabinet; 5) in het Museo Olivieri te Pesaro; 6) in de verzameling der Akademie.

De eerste vier zijn beschreven bij L. Müller *Numismatique de l'ancienne Afrique* II p. 51 vv. en IV (*supplément*) p. 41 v., *Planche* II, 25, die van Pesaro bij Bahrfeldt *Wien. Num. Zeitschr.* XXXII (1900) p. 46. Zeer afgesleten zijn de stukken in Kopenhagen, waarvan mij door de vriendelijkheid van den Directeur van het Muntkabinet aldaar

[1]) Met de grootste bereidwilligheid heeft Dr. Haeberlin mij zijn exemplaar, een unicum, ter bestudeering toegezonden, waarvoor ik hem mijnen dank ook hier wensch uit te spreken.

afdrukken in gips en in lak zijn toegezonden. Maar wie zich met palimpsesten en moeilijk leesbare muntopschriften heeft bezig gehouden, weet dat men aan foto's en afdrukken daarvan weinig heeft. Van letters op een der Kopenhaagsche exemplaren door L. Müller *„assez distinctement"* gelezen (Suppl. p. 42) is noch op den gips- noch op den lakafdruk een spoor te vinden. Het best bewaard schijnt wel het exemplaar der Akademie.

Niet te verwonderen is het derhalve dat de lezing der opschriften zeer uiteen heeft geloopen.

Het opschrift op de voorzijde is aldus gelezen:

G· FABIVS· C //////// III· VIR
(de zilveren denarius, lezing Bahrfeldt).

C· FABIVS· CATVLVS //// II VIR
(exemplaar Wiczay, lezing Caronni).

Maar terecht geeft Müller de lezing:

C· FABIVS CATVLVS II VIR

waaraan alleen, om geheel juist te zijn, de punten tusschen nomen en cognomen en vóor en achter het cijferteeken ontbreken, waarvan de twee laatste althans op onze munt duidelijk zichtbaar zijn.

Wat de eerste letter betreft het praenomen Gaius wordt, tenzij in zeer laten tijd, altijd afgekort door C, niet door G weergegeven, een overblijfsel uit het verleden, toen de derde letter van het alfabet ook in Latium nog voor de gutturale media werd gebruikt. Het is ook op het exemplaar der Akademie duidelijk een C, gevormd zooals deze letter op de steenen en bronzen oorkonden uit het laatst van de republiek niet zelden voorkomt.

De municipale magistratuur is in den regel of als duumviraat of als quattuorviraat geconstitueerd, zoo goed als nooit als triumviraat. [1]) Zou men, daar de lezing van Caronni tusschen CATVLVS en II· VIR een lacune onderstelt kunnen vermoeden dat wellicht Bahrfeldt's III VIR op den

---

[1]) Een paar voorbeelden van municipale triumviri bij Liebenam *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* p. 266, 4.

denarius van den heer Haeberlin tot IIII VIR zou moeten worden aangevuld, het exemplaar der Akademie neemt hier allen twijfel weg. Tusschen de S van CATVLVS (dat slechts gedeeltelijk op de muntplaat is gekomen) en II VIR staat niet meer dan een punt. Maar de drietand van Neptunus is er ten deele tusschen gekomen. Ware ook op onze munt deze plaats afgesleten, dan zou men er allicht tusschen het cognomen en het magistraatsambt een paar letters of cijfers vermoeden.

Belangrijker is het wat ons exemplaar omtrent het opschrift op de achterkant leert.

Dit wordt door Müller naar Sestini's lezing van het exemplaar Wiczay aldus opgegeven:

(P) SEXTILIVS PR P AF VII V EP

en aangevuld:

P. SEXTILIVS PR(*o*) P(*raetore*) AF(*ricae*) VII V(*ir*) EP(*ulonum*).

In het *Supplément* p. 41 v. komt hij nog eens op de Hadrumetijnsche munten terug naar aanleiding van twijfel door den Italiaanschen numismaat Cavedoni aan de juistheid der na SEXTILIVS gelezen letters geuit. Hij geeft dan van het exemplaar van het Haagsche Kabinet twee lezingen, éene van Falbe, *Recherches sur l'emplacement de Carthage*, Parijs 1833, éen van hem zelf, hetzij naar het origineel, hetzij naar een afdruk.

De eerste lezing is: Q PR P Q FA,

door Borghesi (Müller t.a.p.) aldus aangevuld:

Q(*uaestor*) PR(*o*) P(*raetore*) Q(*uinti*) FA(*bricii*) (*Proconsulis*).

De tweede: PR P.

Aan deze laatste, zijne eigene, lezing, voegt hij nog deze woorden toe: *„on n'en peut distinguer que* PR P". Op de afbeelding staan echter in zwakke trekken vier letters geteekend PR PA en, wonderlijk genoeg, zegt hij nog geen halve bladzijde verder: *„ajoutons qu'on peut en effet sur la pièce de la Haye apercevoir les quatre lettres* PR PA *par lesquelles commence la lecture de Sestini"*. Opdat Müller niet met zich zelf in tegenspraak kome zullen wij waarschijnlijk aan een *lapsus calami* moeten denken, waardoor hij *„sur la pièce de la*

Haye" schreef in plaats van „*sur la pièce de Copenhague*".

Het is leerzaam, schoon voor ontcijferaars van slecht leesbare teksten op perkament of metaal niet bemoedigend, om met deze lezingen vóor zich op te merken wat men met een vooropgezette meening van niet te duidelijk schrift al niet maken kan. Van de zeven letters van Falbe en van de drie of vier door Müller „*en effet*" op de munt gevonden is slechts één de R juist. De heer de Dompierre de Chaufepié had de goedheid mij de Haagsche munt naar Groningen op te zenden en er kan geen twijfel aan zijn of er staat onmiddellijk na SEXTILIVS, evenals ten deele op onze munt, niets anders dan CORNVT[VS]. Op het Haagsche exemplaar zijn de twee laatste letters geheel weggesleten, is CORN ontwijfelbaar, VT iets minder duidelijk: op het onze zijn juist de eindletters NVTVS goed bewaard en van de twee daaraan voorafgaande letters OR duidelijke resten over. Ook Caronni las op de munt van het museum Hedervár achter SEXTILIVS na eenige onleesbare letters NVT en op den denarius van Frankfort staat VTV op de daarvoor te verwachten plaats.

Er is dus geen twijfel mogelijk. Gelijk op de eene kant de volledige naam C. FABIVS CATVLVS gevonden wordt staat op de andere eveneens volledig met cognomen D. (want aldus, niet Q als Caronni las, en niet P wat Sestini gaf, staat zonder eenigen twijfel op ons exemplaar) SEXTILIVS CORNVTVS. En daarmede zijn èn de propraetor van Africa en de quaestor pro praetore van den proconsul Fabricius voor goed verdwenen.

Rest nog de *VII vir epulonum.*

Het was reeds zeer vreemd, zeggen wij liever onmogelijk, voor den tijd van de republiek aan te nemen dat een Romeinsch stadhouder op een munt van een stad zijner provincie zijn lidmaatschap van een der *quattuor amplissima collegia* zou hebben vermeld. Nu Sextilius geen stadhouder blijkt te zijn wordt het geheel en al absurd. Er moet iets anders staan.

Hier kan ons exemplaar niet terstond helpen. Er zou tusschen CORNVTVS links en de D van het praenomen rechts voor letters ruimte zijn als het muntplaatje hier zijn ronding be-

houden had, maar ruw afgebroken van de muntplatenreeks, waarvan het een deel was, kon het letters, zoo die op den stempel stonden, niet opnemen. Ook het Haagsche exemplaar is voor deze vraag van geen nut, daar het op deze plaats te zeer is afgesleten. Maar hier geeft de denarius van Dr. Haeberlin licht. Hoe de plek ook op het zilveren muntstuk moge geleden hebben, wij zien er toch duidelijk het cijfer II· en een I terwijl vóor de I resten van een V, achter de I onduidelijke sporen van een R over zijn. Er stond dus II· VIR. En nu wij dit weten, vinden wij bij nauwkeurig toezien, ook op het exemplaar der Akademie nog de bovenste stukjes van het cijfer II, van de linksche hasta van de V en misschien van de ronding van de R.

En de opschriften aan de beide kanten zijn thans, dank zij vooral het exemplaar der Akademie, ontwijfelbaar zeker vastgesteld:

C· FABIVS· CATVLVS· II· VIR

D· SEXTILIVS· CORNVTVS· II· VIR

Geen buitengewoon gewichtig resultaat zal wellicht deze of gene uwer geneigd zijn te zeggen. Quid lucramur? Een tweetal eerzame duumviri van de stad Hadrumetum, waarvan de eerste daarenboven al bekend was.

Zeker in positieven zin is de winst niet groot, ik zal de eerste zijn het toe te geven. Maar het wegruimen van oud en belemmerend puin van de bouwplaats der wetenschap heeft ook zijn nut.

De Sextilius van onze munt zou de bij Plutarchus *Marius* 40, 3 en bij Appianus *bell. civ.* 1, 62 genoemde Sextilius zijn, de stadhouder van Africa die Marius belette in 88 vóor Chr. op de kust zijner provincie te landen. [1]) Dit vervalt nu. En of de genoemde stadhouder Sextilius heeten moet, zooals Plutarchus hem noemt, of Sextius, zooals bij Appianus staat,

---

[1]) Niet in 94, zooals eene vreemde vergissing van Müller aangeeft, sedert door velen b.v. door Marquardt (I^2, 466, 7 maar gecorrigeerd p. 518 en reeds in den eersten druk p. 378) en in de nieuwe Pauly-Wissowa (VI p. 1763 Fabius n. 62) gedachteloos overgenomen.

is thans weer onzeker, nu het zoo het scheen beslissend getuigenis van de munt in het niet verdween.

Was deze Sextilius of Sextius als praetor of pro praetore stadhouder van Africa, een kwestie voor het staatsrecht van eenig belang en niet uitgemaakt door Appianus' ἐστρατήγει dat beide functiën kan aangeven? Al weder, de Hadrumetijnsche munt werd als beslissend bewijs aangehaald door Marquardt I², 518. Tegen het beslissend karakter van dit getuigenis in de zaak waar het om ging kwam reeds Willems op (*Sénat* II, 567, 3). Thans is het geheel vervallen.

Evenmin is het — en dit ten slotte — meer geoorloofd met de autonome munten van de steden in de provincie Africa tot het begin van de 1ste eeuw vóor Chr. op te klimmen. Want juist onze munt werd als bewijs daarvoor aangevoerd (Müller II p. 39) en Mommsen's meening, dat de Afrikaansche steden niet vóor den tijd van Augustus munt hebben geslagen (*Röm. Münzwesen* p. 671) wordt thans zoo goed als zeker. In allen gevalle is een beroep op de Hadrumetijnsche munten, ter weerlegging van zijn gevoelen, niet meer geoorloofd.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 10^{den} OCTOBER 1910.

Tegenwoordig de Heeren: S. A. NABER, Onder-Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEIJER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, HESSELING, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, SALVERDA DE GRAVE, JONKER en KARSTEN, Secretaris.

Bij afwezigheid van den Voorzitter, den heer Chantepie de la Saussaye, presideert de Onder-Voorzitter, de heer S. A. Naber.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een gedrukt schrijven van 25 Augustus 1910, waarin de maire van Rouaan, door tusschenkomst van het bestuur van het „Congrès du Millénaire Normand", de Akademie uitnoodigt zich te doen vertegenwoordigen op dat congres, dat van 6—10 Juni 1911 te Rouaan zal gehouden worden ter gelegenheid van de viering van het 10de eeuwfeest der stichting van het Hertogdom Normandië.

De waarnemende Voorzitter vestigt de aandacht der leden op deze uitnoodiging en herinnert aan een andere uitnoodiging van de Regeering om, buiten bezwaar van 's Rijks

schatkist, op te treden als hare vertegenwoordiger bij het X[de] Internationaal Aardrijkskundig Congres te Rome in October 1911, en aan die van den Britschen gezant om belangstelling te toonen voor de in 1911 te Glasgow te houden „Scottish Exhibition", beiden reeds in de vorige vergadering medegedeeld en ter sprake gebracht.

Nadat de genoodigde familieleden zijn binnengeleid leest de heer Speijer het levensbericht voor van wijlen het lid der afdeeling dr. S. J. Warren.

De Voorzitter dankt den heer Speijer voor het levensbericht en wijdt eenige woorden van waardeering zoowel aan den arbeid van den auteur, als aan de nagedachtenis van den heer Warren.

Ten slotte verzoekt de Voorzitter de leden, die in de vorige vergadering uitgenoodigd zijn de commissie te vormen, die te beoordeelen zal hebben aan wien voor de eerste maal de *f* 500 uit de rente van het De Jong van Beek en Donk-fonds zullen worden toegewezen, zich als beoordeelingscommissie te constitueeren.

Bij de rondvraag worden voor de bibliotheek aangeboden: door den heer Speijer een exemplaar van zijn „Indische theosophie in hare beteekenis voor ons"; door den heer Kern een aflevering van „Saddharmapundarika, edited by prof. H. Kern and prof. Bunyiu Nanjio" en door den heer van Herwerden een exemplaar van zijn „Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum" Pars I & II.

Ter uitgave in de werken der Akademie biedt de heer Symons eene verhandeling aan van den heer prof. I. H. Kern, te Groningen, getiteld: „De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands".

De Voorzitter stelt dit manuscript in handen van de heeren van Helten en Kluyver, met verzoek hierover in een volgende vergadering rapport uit te brengen.

Niets meer te behandelen zijnde, wordt de vergadering gesloten.

DE ARBITRAGE IN HET NOORD-ATLANTISCH VISSCHERIJ-GESCHIL.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. DE LOUTER.

„Nooit wellicht is aan een scheidsgerecht eene vraag van „zulk een gewicht en zulk een ingewikkelden aard toevertrouwd „als in het onderhavige bijna een eeuw oude geschil.” Met deze woorden opende op Woensdag 1 Juni 1910 de president, Dr. H. Lammasch, hoogleeraar te Weenen en lid van het Oostenrijksche Heerenhuis, de zitting van het scheidsgerecht, dat bestemd was een slepend geschil tusschen Groot-Brittannië en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika te beslechten. Tengevolge eener *overeenkomst van* 27 *Januari* 1909 tusschen beide Staten was het scheidsgerecht samengesteld overeenkomstig de bepalingen der eerste *conventie van* 18 *October* 1907, voor de vreedzame regeling van internationale geschillen — de eerste vrucht der tweede vredes-conferentie — en bestond het derhalve uit leden van het Permanente Hof van Arbitrage. Op 7 September 1910 kon de president de zitting sluiten met de verklaring: „Na meer dan drie maanden onafgebroken „arbeid is een vonnis uitgesproken, dat bestemd is een eind „te maken aan geschillen, die niet slechts groote economische, „maar nog veel belangrijker politieke vragen en belangen be- „treffen.” Deze geschillen, die de grootste zeemogendheden van twee werelddeelen meer dan eenmaal in gevaar voor een rampzaligen oorlog hebben gebracht, zijn na talrijke wederwaardigheden en schier eindelooze onderhandelingen thans op vreedzame wijze beslecht. Deze veelbelovende stap *per justitiam ad pacem* werd gezet op Nederlandschen bodem, die daartoe

zorgvuldig was voorbereid door de vermaarde vredes-conferentiën van 1899 en 1907. Was dit feit reeds daarom waard, uwe aandacht, Mijne Heeren, althans voor eenige oogenblikken te trekken, toch zou ik geaarzeld hebben daarom te verzoeken, indien niet hoogst belangrijke wetenschappelijke vragen in het bewuste geding vervat waren en in de schriftelijke en mondelinge toelichtingen eene ruime plaats beslaan. Vergunt mij daarom bij uitzondering uwe belangstelling te verzoeken voor een hier te lande te lang verwaarloosden tak der rechtswetenschap, waaraan desniettemin Hollands naam voor altijd is verbonden en eene schoone toekomst mag worden voorspeld.

De feiten zijn voor het meerendeel bekend en vereischen slechts eene korte herinnering. De wateren van Canada en Newfoundland wemelen van velerlei visschen, die van oudsher aan de bewoners der Europeesche en nabijgelegen kusten een rijke bron van bestaan verschaften. Zoolang Engeland in deze gewesten eene onbetwiste heerschappij uitoefende, genoten al zijne onderdanen op gelijken voet van deze kostelijke natuurgave. Voorafgegaan was evenwel een hardnekkige strijd met Frankrijk, dat een belangrijk deel van het tegenwoordig Canada had gekoloniseerd en welhaast de visscherijen met Engeland moest deelen: andere natiën toch hadden de mededinging opgegeven en zich langzamerhand teruggetrokken. Na den zevenjarigen zeeoorlog, die Engeland op het toppunt zijner macht voerde, moest Frankrijk bij den Vrede van Parijs van 10 Februari 1763 al zijne Amerikaansche bezittingen aan zijn overmachtigen tegenstander afstaan en behield het alleen een paar onbeduidende eilanden ten zuiden van Newfoundland om tot steunpunt te dienen voor zijne reeds bij den Vrede van Utrecht in 1713 uitdrukkelijk bedongen visscherij-rechten op een aanzienlijk deel der kusten van laatstgenoemd eiland, welke daaraan den naam van *French shore* ontleenden [1]). De hieruit voortvloeiende moeilijkheden hebben nog menigmaal de diplomatie beziggehouden, totdat zij bij de Conventie van 8 April

[1]) In 1713 van Kaap Bonavista tot Kaap Rich; sedert 1783 van Kaap St. John tot Kaap Ray (d. i. meer west- en zuidwaarts).

1904 te Londen voor goed zijn opgelost. Zij liggen trouwens geheel buiten het kader van het betrokken geschil en kunnen dus verder stilzwijgend worden voorbijgegaan.

Aan de overwinningen op de Franschen hadden de bewoners der 13 in 1776 opgestane Britsch-Amerikaansche koloniën een levendig aandeel genomen. Inderdaad hadden zij niet minder belang bij de genoemde visscherijen dan de bevolking der 4 meer noordelijk gelegen aan het moederland trouw gebleven gewesten. Het vredesverdrag van 1783, dat de onafhankelijkheid der toenmalige 13 koloniën erkende, handhaafde daarom uitdrukkelijk de bestaande rechten van de ingezetenen der thans souvereine Vereenigde Staten om in de betrokken zeeën de vischvangst in den ruimsten zin uit te oefenen en bovendien op de onbewoonde kusten van Newfoundland, de Magdalena-eilanden en Labrador visch te drogen en te bereiden, onder verplichting daaromtrent nader overeen te komen met de bewoners en grondbezitters, zoodra deze kusten bewoond werden. De omslachtige en dubbelzinnige woorden van het artikel gaven aanleiding tot klachten en grieven, die, in verband met andere geschillen, leidden tot den oorlog van 1812, waarin Engeland de overhand behield. Dientengevolge werd bij den Vrede te Gent van 24 December 1814, de beperking der Amerikaansche vischrechten, waarop Engeland na den oorlog met nadruk aandrong, wel is waar voorloopig ter zijde gesteld, maar aan eene latere regeling voorbehouden. Dit verdrag kwam tot stand op 20 October 1818 en vormt den grondslag van het aanhangig geding.

Art. I laat de opene zee en de aldaar uit te oefenen rechten in het midden en bepaalt zich tot de aanspraken der Vereenigde Staten om visch te vangen, te drogen en te bereiden op zekere kusten, baaien, havens en kreken van de Britsche bezittingen — His Brittannic Majesty's dominions — in Amerika.

Het verleent vooreerst aan de bewoners van de Vereenigde Staten voor altijd het recht om gemeenschapplijk met Britsche onderdanen visch van elke soort te vangen binnen bepaalde grenzen langs de zuid-, west- en noordkust van Newfound-

land, op de kusten van de Magdalena-eilanden en langs de oostkust van Labrador van af een bepaald punt in het zuiden, Mount Joly genaamd; ten tweede om aldaar — met uitzondering der Magdalena-eilanden en de westkust van Newfoundland — ook visch te drogen en te bereiden, zoolang deze kusten onbewoond zijn; daarna slechts in overleg met de bewoners. Ten derde doen de Vereenigde Staten hunnerzijds voor altijd afstand van de aanspraken hunner onderdanen op visscherij-rechten binnen 3 zeemijlen van eenige andere kust, baai, haven of kreek van het Britsche grondgebied, behoudens de bevoegdheid om zulke havens en baaien binnen te loopen in geval van nood, tot herstel van zeeschade, of tot het aanschaffen van hout of water: — een en ander onder de noodige voorzorgen tegen misbruik. [1])

---

[1]) Art. 1. „Whereas differences have arisen respecting the liberty „claimed by the United States for the inhabitants thereof, to take, „dry and cure fish on certain coasts, bays, harbours and creeks of His „Britannic Majesty's Dominions in America, it is agreed between the „High Contracting Parties, (1°) that the inhabitants of the said United „States shall have for ever, in common with the subjects of His Bri„tannic Majesty, the liberty to take fish of every kind on that part „of the southern coast of Newfoundland which extents from Cape Ray „to the Rameau Islands, on the western and northern coast of New„foundland, from the said Cape Ray to the Quirpon Islands, on the „shores of the Magdalen Islands, and also on the coasts, bays, harbours „and creeks from Mount Joly on the southern coast of Labrador, to „and through the straits of Belle-isle and thence northwardly indefini„tely along the coast, without prejudice, however, to any of the exclu„sive rights of the Hudson Bay Company; (2°) and that the American „fishermen shall also have liberty for ever, to dry and cure fish in „any of the unsettled bays, harbours and creeks of the southern part „of the coast of Newfoundland here above doscrieed, and of the coast „of Labrador; but so soon as the same, or any portion thereof, shall be „settled, it shall not be lawful for the said fishermen to dry or cure fish „at such portion so settled, without previous agreement for such purpose „with the inhabitants, proprietors or possessors of the ground. (3°) And „the United States hereby renounce for ever, any liberty heretofore „enjoyed or claimed by the inhabitants thereof, to take, dry, or cure „fish on, or within three marine miles of any of the coasts, bays, creeks „or harbours of His Britannic Majesty's Dominions in America not „included within the above-mentioned limits; provided, however, that the

Bij vergelijking van dit artikel met de regeling van 1783 blijkt: 1° dat de Amerikaansche visscherij-rechten in de Britsche territoriale wateren belangrijk waren ingekrompen, 2° dat de uitgestrektheid dezer territoriale wateren alles behalve nauwkeurig was bepaald. Het kan daarom geen verwondering wekken, dat hieruit in theorie en practijk groote moeilijkheden zijn ontstaan: met name over den aard en den omvang van de rechten der Amerikanen langs de uitdrukkelijk opgenoemde of zoogenaamde verdragskusten; niet minder over de uitgestrektheid der overige territoriale wateren, waar hun de vischvangst verboden en de toegang slechts bij uitzondering geoorloofd wordt. Theoretisch werd de strijd gevoerd in eene langdurige, telkens hernieuwde, vaak scherpe, diplomatieke briefwisseling. Practisch leidde het geschil herhaaldelijk tot de in beslagneming van Amerikaansche visschers-vaartuigen, gevolgd door verbeurdverklaring of schadeloosstelling, welke levendige ontroering wekten en wederkeerige verbittering kweekten. Het is gelukkig even overbodig als vermoeiend een geregeld verhaal van deze voorvallen te geven. Zij namen in aantal toe, nadat de makreel, een der meest gezochte vischsoorten, omstreeks 1836 de Amerikaansche kusten begon te verlaten en meer en meer naar de Britsche wateren verhuisde. Dientengevolge verkreeg eene meer nauwkeurige begrenzing der territoriale wateren voor beide partijen veel grooter gewicht en begonnen hare tegenstrijdige belangen en beweringen een scherper karakter aan te nemen. De botsingen waren van dien aard, dat op 5 Juni 1854 een nieuw staatsverdrag tusschen beide mogendheden werd gesloten — het zoog. Reciprocity-treaty — waarbij partijen elkander het vischrecht in hare territoriale wateren boven den 36° N.B. wederkeerig voor 12 jaren toe-

„American fisherman shall be admitted to enter such bays or harbours „for the purpose of shelter and of repairing damages therein, or purcha„sing wood, and of obtaining water, and for no other purposes whatever „But they shall be under such restrictions as may be necessary to „prevent their taking, drying or curing fish therein, or in any other „manner whatever abusing the privileges hereby reserved to them."

stonden. Het werd echter na den afloop niet hernieuwd en slechts enkele jaren door wederzijdsche licentiën feitelijk bestendigd. Eene soortgelijke, doch geographisch iets meer beperkte wederkeerige vergunning – immers tot 39° N.B. — was bedongen bij het bekende tractaat van Washington van 8 Mei 1871; maar dit voorkwam niet een aanslag door Newfoundlanders op Amerikaansche visschers in Fortune-bay op de zuidkust van Newfoundland en werd tegen 1 Juli 1885 door de Vereenigde Staten opgezegd en slechts voor het loopend jaar verlengd.

Uit een en ander moesten nieuwe verwikkelingen voortvloeien, die tot nieuwe onderhandelingen voerden. Eene overeenkomst — the Chamberlain Bayard treaty — van Februari 1888, welke de wijdte van den ingang der territoriale baaien van 6 tot 10 zeemijlen vergrootte, werd in Augustus van hetzelfde jaar door den Amerikaanschen Senaat verworpen. Latere ontwerpen, naar de namen der betrokken staatslieden bekend als *Blaine-Bond* conventie van 1891 en *Hay-Bond* conventie van 1902, mislukten eveneens.

Inmiddels had de autonome kolonie Newfoundland in 1905 en 1906 wetten gemaakt — the Foreign Fishing Vessels Acts — die de Amerikaansche visschers in hooge mate belemmerden en door hen geacht werden vierkant in strijd te zijn met het tractaat van 1818. Daarbij was den Amerikanen verboden op de kust van Newfoundland aas te visschen of te koopen en daarna aan eigen onderdanen om bij de Amerikaansche visschers in dienst te treden. Dit had eene levendige gedachtenwisseling tengexolge tusschen den Amerikaanschen staatssecretaris voor buitenlandsche zaken Elihu Root en den Britschen gezant Mortimer Durand. Hieruit ontstond aanvankelijk een modus vivendi met tijdelijke concessien van weêrszijden, eerlang een nieuw en algemeen arbitrage-verdrag van 4 April 1908 tusschen Groot-Brittannië en de Vereenigde Staten. Dientengevolge werd op 27 Januari 1909 tusschen bovengenoemden Amerikaanschen minister en den Britschen gezant James Bryce een compromis of special agreement gesloten, waarbij de

hoofdpunten van het geschil in 7 vragen aan de beslissing van een scheidsgerecht worden opgedragen. Het compromis behelst nog 10 andere artikelen over de samenstelling en de bevoegdheid van het gerecht, de rechten van partijen en den vorm van procedure, terwijl het de gelegenheid tot revisie opent en de bekrachtiging der betrokken regeeringen vordert. Andere aanhangige vragen betreffende sommige deelen der opene zee bleven nadrukkelijk aan het scheidsgerecht onttrokken.

Uit dit beknopt overzicht volgt, dat algemeene en bijzondere belangen in dit merkwaardig geding op zeldzame wijze vermengd waren. De vraag, of de Amerikanen al dan niet recht hadden om op de kusten der Britsche bezittingen de vischvangst uit te oefenen, of wel omgekeerd de Britsche overheid bevoegd was, de uitoefening van dit bedrijf te regelen en te beperken, was ongetwijfeld voor partijen van groot belang, maar kan de belangstelling van anderen slechts in geringe mate wekken. Nog minder verdienen uwe aandacht de aard en omvang der voorschriften, welke de regeering van Newfound land noodig achtte om een harer belangrijkste takken van nijverheid te beschermen en voor ondergang te behoeden. Geheel anders staat het daarentegen met sommige principiëele vragen, welke met de plaatselijke en tijdelijke samenhangen en als het ware den juridischen achtergrond vormen, waaruit de economische en politieke belangen te voorschijn treden. Natuurlijk waren het deze laatste, welke de geschillen deden ontstaan en telkens nieuw voedsel gaven, maar beide partijen meenden hare belangen te kunnen en te moeten verdedigen met rechtsgronden, welke eene ingrijpende en vèrstrekkende beteekenis hebben. Het is deze beteekenis, welke ik wil trachten zoo beknopt mogelijk te schetsen. Zij staat in verband met fundamenteele beginselen van internationaal recht en werpt een helder licht op het tegenwoordig standpunt dezer jonge wetenschap.

Vooraf gaan nog eenige mededeelingen over de samenstelling van en de procedure voor het scheidsgerecht. Art 45 der eerste conventie van 18 October 1907, waarnaar het compromis nadrukkelijk verwees, bepaalt, dat, ingeval het scheids-

gerecht niet in gemeen overleg door partijen wordt samengesteld, elke partij twee rechters kiest uit de leden van het Permanente Hof van Arbitrage, waarvan slechts één mag behooren tot de eigen landgenooten of de door haar zelve gekozen leden van het Hof, terwijl de vier aldus benoemden alsdan een vijfden superarbiter kiezen, die bij gemis van overeenstemming wordt aangewezen door eene daartoe gemeenschappelijk uitgenoodigde derde mogendheid. Groot-Brittannië had benoemd Sir Charles Fitzpatrick, hoofdrechter van Canada, en onzen landgenoot, Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Minister van Staat en lid der Tweede Kamer; de Vereenigde Staten benoemden George Gray, oud-senator, rechter in het Hof van Appel der Unie, en den welbekenden oud-minister van Argentinië, Dr. Luis Maria Drago. Deze vier kozen eenparig tot president en superarbiter den bovengenoemden Oostenrijkschen hoogleeraar Dr. H. Lammasch. Beide partijen hadden een agent met een secretaris en verscheidene advocaten gezonden om hunne belangen schriftelijk en mondeling te bepleiten.

De zitting werd op 1 Juni in het voorloopig gebouw van het Permanente Hof van Arbitrage aan de Prinsegracht te 's Gravenhage geopend met een rede van den voorzitter, gevolgd door de benoeming van secretarissen van het scheidsgerecht, de voorlezing der namen van alle officieel-betrokkenen en het besluit, dat met toestemming van partijen, de zittingen toegankelijk waren voor het publiek. De pleidooïen vingen aan op 4 Juni in een der Grafelijke zalen op het Binnenhof en duurden schier onafgebroken voort tot 12 Augustus. Achtereenvolgens voerden 8 advocaten — 4 van weêrszijden — het woord, van wie sommigen niet minder dan 8 dagen in voor- èn namiddagzittingen, elk van omstreeks 2 uren. Geen wonder, dat zij weldra een eerbiedwaardigen omvang verkregen en ondanks de welmeenende verzekeringen der sprekers en de bescheiden wenken van den voorzitter wel eens in herhalingen vervielen. Desniettemin zal niemand, die de pleidooien heeft gehoord of gelezen, ontkennen, dat zij hoogstaan in zaakrijkheid, grondigheid en bezadigdheid. Met recht kon de

president bij de sluiting der debatten op 12 Aug. gewagen van een edel gebruik onder de leden der balie in Angelsaksische landen, om, alhoewel tegenstanders, elkander als vrienden te bejegenen. Dit hadden beide partijen ook thans in acht genomen en gaf a fortiori den voorzitter het recht hen als vrienden te danken voor hunne onmisbare voorlichting en wederkeerige hoffelijkheid. „You have led us" zoo sprak de president en beter kon het niet gezegd worden - „through „the maze of a hundred years of diplomatic correspondence, „through the jungle of entangled statutes, through the dark „forest of almost metaphysical problems, in which it was „sometimes difficult to see our path, up to the summit of „the mountain, where we hope we may see the problem we „have to deal with in the light of *truth* and *justice*."

Het vonnis drukt het zegel op deze welgekozen woorden. Het munt uit door juiste evenredigheid van hoofd- en bijzaken, door breede motiveering, bovenal door een ernstig streven naar strenge onpartijdigheid, gepaard met zorgvuldige overweging van wederzijdsche beweringen en bewijsgronden. Het werd eenparig gewezen, behoudens ééne gewichtige uitzondering: omtrent de vijfde vraag was rechter Drago een afwijkend gevoelen toegedaan, dat hij in eene afzonderlijke nota breedvoerig motiveerde. Revisie is binnen den daarvoor gestelden termijn niet gevraagd. De bekrachtiging door de wederzijdsche regeeringen moet, naar ik meen, nog volgen.

Overeenkomstig het doel mijner voordracht zal ik niet afzonderlijk verwijlen bij de zeven vragen van zeer ongelijke beteekenis, die aan het scheidsgerecht waren gesteld, doch mij liever bepalen tot drie hoofdpunten van algemeen belang:

I. den aard van het gezag van een souvereinen staat over zijn grondgebied.

II. de kracht en werking van staatsverdragen.

III. den omvang der territoriale zee, met name bij baaien.

Elk dezer punten is bij het aanhangig geding in hooge mate betrokken.

I. De vermenging van publiek- en privaatrecht, waarvoor thans weder vele juristen ijveren, heeft in het volkenrecht eeuwenlang duisternis verspreid en verwarring gesticht. Een voorbeeld uit vele is de opvatting omtrent den aard van het gezag, dat een staat over zijn gebied uitoefent. Het werd algemeen vergeleken met de privaatrechtelijke figuren van eigendom en andere zakelijke rechten en dienovereenkomstig aangeduid met hieraan ontleende rechtstermen. De betrekking van den staat tot zijn grondgebied werd als een recht van eigendom beschouwd en zoowel in officieele stukken als in wetenschappelijke werken wordt tot den huidigen dag het staatsgebied zelf, hetzij in Europa of in andere werelddeelen, in velerlei talen met den onjuisten naam van eigendom of bezitting aangeduid. Toch had reeds Seneca het onderscheid beseft, toen hij aan de vorsten *potestas*, aan de individuen *proprietas* toekende en daarop liet volgen: „Sub optimo rege omnia rex imperio possidet, singuli dominio”. Volkomen klaar stond hem intusschen het onderscheid niet voor den geest. Nog minder was dit het geval aan de latere Middeleeuwen, die het grondgebied van den patrimoniaal-staat als door verovering verworven eigendom beschouwden, maar desniettemin de noodzakelijkheid beseften om het van den privaat-eigendom te onderscheiden en het daarom als *dominium eminens* kenmerkten, waaruit alsdan het recht van onteigening, belastingheffing, ontginning van delfstoffen e. d. m. werd afgeleid. Vooral Engelsche en Amerikaansche schrijvers hebben onder den overwegenden invloed van Romeinsch-rechterlijke opvattingen tot diep in de 19de eeuw deze voorstellingen overgenomen en gekoesterd. Property, dominion, possession vormen schering en inslag hunner beschouwingen. Hall, een der scherpzinnigste nieuwere schrijvers, verklaart zelfs: „Internationally a full *proprietary* „right on the part of the state is not only a reasonable „*deduction* of law but a necessary *protection* for the proprie- „tary rights of the members of a state society.” En dat niettegenstaande de vermaarde prijsrechter Lord Stowell reeds in den aanvang der 19de eeuw volkomen juist had verklaard;

„What is the legal meaning of dominion? as applied to public „possession it is the right of legal *authority*." Later hebben inzonderheid Duitsche denkers het onderscheid klaar erkend en duidelijk uiteengezet. Met recht schreef Von Holtzendorff: „Die Gebietshoheit wurde von jeher als völkerrechtliches Eigenthum definirt, was zu mannigfachen Irrthümern Veranlassung bot!"

Deze dwalingen hebben ook in het betrokken geding eene groote rol gespeeld. De Amerikanen meenden uit de hun in 1783 en 1818 toegekende visscherij-rechten te mogen afleiden, dat hun een zakelijk recht toekwam op landen en wateren onder gezag der Britsche Kroon. Deze toch waren meermalen — met name in art. 1 van het verdrag van 20 October 1818 — „His Britannic Majesty's *dominions* in America" genoemd en het Romeinsche recht kende naast den vollen eigendom velerlei beperkingen van dien eigendom, waaronder die der servituten niet het minst bekend waren. Aan eenig land of erf kon het recht verbonden zijn om over een naburig land of erf een uitweg van verschillenden aard en omvang, een uitzicht van verschillende strekking, e. d m. te hebben; het eerste of praedium dominans ontleende daaraan eene hoogere waarde, terwijl het andere of praedium serviens den last moest dragen; voor- en nadeel waren binnen vaste grenzen besloten en aan strenge regelen gebonden; de verhouding, eenmaal wettig ontstaan, kon niet eenzijdig worden verbroken, doch slechts op nauwkeurig bepaalde wijze te niet gaan. Deze aloude leer werd in het latere privaat-recht voortgeplant en drong met andere privaat-rechtelijke bestanddeelen door in het publiek, zoowel staats- als volkenrecht, om aldaar bestaande leemten aan te vullen of vermeende gebreken te zuiveren. Ook in casu lag zij voor de hand. Aan de Vereenigde Staten als heerschend erf was voor altijd — *for ever* — zeker vischrecht in de Britsche territoriab wateren toegekend, dat zij gemeenschappelijk — *in common* — met Britsche onderdanen mochten uitoefenen en dat niet eenzijdig kon worden beperkt of opgeheven. Indien het noodig bleek tot bescherming en behoud

van den vischstand, die ondanks groote vruchtbaarheid onder den onophoudelijken druk eener steeds toenemende visscherij dreigde te bezwijken, regelen te stellen omtrent de jaargetijden dagen en uren, waarop zij geoorloofd was, of omtrent de wijze en werktuigen, waarmede het bedrijf werd uitgeoefend; of wel indien in het belang der openbare veiligheid en zedelijkheid of tot bevordering eener eerlijke mededinging tusschen eigen onderdanen en vreemdelingen, overheidsbemoeiing wenschelijk scheen, dan kon een en ander slechts in gemeen overleg tusschen beide staten tot stand komen. Met beroep op analoge, doch geenszins identieke aanspraken van Frankrijk werd zelfs voor het betrokken territoriaal watergebied het karakter van gemeenschappelijke zee opgeeischt, waarop beide staten souvereine rechten bezaten.

Deze toepassing van Romanistische rechtsnormen op internationale verhoudingen moest tot de zonderlingste gevolgtrekkingen leiden. Men verloor uit het oog, dat een servituut slechts toekwam aan een land of erf en dat — al wilde men dien naam toepassen op een staatsgebied — het toch niet aanging, het onmetelijk grondgebied, dat de Vereenigde Staten langzamerhand verkregen, stilzwijgend in de plaats te stellen van den bescheiden omvang der 13 koloniën, die het recht in 1783 verworven hadden. Kon het heerschend erf zonder toedoen of toestemming van den eigenaar van het lijdend erf zijn oorspronkelijken omvang 10 à 20-voudig vergrooten? Kon het recht, verbonden aan een gebied, d.i. eene *zaak*, van zelf overgaan op een *persoon* onder den naam souvereiniteit, den machtigen bondstaat, vertegenwoordigd door zijne regeering? Of had men hier met een personeel servituut, als gebruik of vruchtgebruik, te doen? Beantwoordde een persoonlijk recht om visch te vangen in de territoriale wateren van een vreemden staat aan het begrip van servituut? Was zulk een vischrecht in de servituten-leer bekend of althans daarmede in overeenstemming te brengen? Op al deze en dergelijke vragen moest een weifelend, zoo niet ontkennend antwoord volgen, zooals duidelijk bleek, toen de scherpzinnige president derge-

lijke vragen tot den Amerikaanschen pleitbezorger Mr. Turner richtte. Deze beriep zich, zooals de meeste door hem aangehaalde schrijvers, op de ontegensprekelijke waarheid, dat analogie geen indentiteit insluit; maar hij bleef, evenals zij, in gebreke aan te toonen, waarin de vermeende analogie bestaat en hoe ver zij reikt. Volkenrechtelijke servituten konden zonder haar zakelijk karakter te verliezen, in afwijking van art. 686 C.C. = art. 721 B. W., wèl aan een staatspersoon toekomen, wèl de eenzijdige vergrooting van het heerschend erf gedoogen, wèl bestaan in bevoegdheden, waaraan het Romeinsch recht nooit gedacht had, wèl op regeeringsdaden in plaats van individueele handelingen betrekking hebben. Wel is waar kwam men aldus in botsing met het eerste en voornaamste recht van elken souvereinen staat: dat van eigenmachtige regeling zijner eigen belangen op eigen gebied, m. a. w. met zijne welgevende macht; maar dit recht was geen ander noch hooger dan dat van den privaat-eigenaar en moest wijken voor de zakelijke rechten van de wederpartij. Ten opzichte der visscherij op het bij verdrag omschreven gebied hadden de Vereenigde Staten een recht van medespreken of medewetgeven, zoodat zonder hunne toestemming geen enkele regel kon worden gesteld, die voor Amerikaansche visschers verbindend was.

Deze stoute stelling is door de Amerikaansche advocaten met grooten nadruk en onmiskenbaar talent verdedigd en door een beroep op vele oudere schrijvers gestaafd. Met niet minder klem is zij door de Britsche raadslieden bestreden. Deze betoogden op grond van aan de historie ontleende feiten en bescheiden, dat dit nooit Engelands bedoeling was geweest, nooit door Engeland was erkend en geen steun vond in den tekst van het verdrag; — voorts dat deze opvatting de Britsche souvereiniteit op eigen grondgebied aantastte, ja, dat zij de souvereiniteit zelve, zooals zij zich na eeuwenlange worsteling als één rn ondeelbaar had ontwikkeld, verloochende om daarvoor in de plaats te stellen de voorstelling van eene gemeenschappelijke of gedeelde souvereiniteit, welke onder

den onjuisten naam van condominium zooveel onheil had gesticht, maar thans schier geheel was verdwenen en door theorie en practijk om strijd was veroordeeld. Zulk een gemeenschappelijk oppergezag, als in casu op de territoriale wateren werd toegepast, bestaat niet en is onbestaanbaar. Van eene gemeenschappelijke uitoefening of regeling daarvan was geen woord gerept, eene poging daartoe nimmer beproefd.

Het scheidsgerecht nu heeft de Amerikaansche aanspraken afgewezen en handhaaft onvoorwaardelijk de souvereine rechten van Groot-Brittannië In het volle besef van het overwegend gewicht dezer beslissing motiveert het uitvoerig zijn vonnis. Het plaatst zich daarbij op het juiste standpunt, dat het recht van regeling of wetgeving een attribuut is der souvereiniteit, welke zich uitstrekt zoover de grenzen van het grondgebied reiken; en dat de gelijktijdige erkenning van een recht van goedkeuring der Vereenigde Staten de onafhankelijkheid van Groot-Brittannië zou aantasten, omdat het daardoor bij de uitoefening van een souverein recht afhankelijk zou worden van eene vreemde regeering. Wie een en ander in een bijzonder geval ontkent, moet zijne stelling bewijzen. Stap voor stap wordt vervolgens betoogd, dat de Vereenigde Staten dit bewijs niet hebben geleverd. Voor mijn doel hebben alleen overwegingen van algemeene strekking belang en kunnen de bijzonderheden van het geding blijven rusten.

Het toekennen nu van *eenzijdige* en *altijddurende* voorrechten bij verdrag derogeert niet aan de uitsluitende regelingsbevoegdheid van den territorialen souverein, omdat noch de duur noch de eenzijdigheid van eenig bij verdrag verkregen recht de verhouding van den rechthebbende tot den souvereinen wetgever bepaalt. Allerminst wordt daardoor stilzwijgend een servituut gevestigd, dat aan partijen in 1818 onbekend was en veeleer zijn oorsprong dankt aan de aloude toestanden van het Heilige Roomsche Rijk, waarin de landsheeren geen souvereinen waren, maar als *domini terrae* aan privaatrechtelijke regelen onderworpen. Moderne staten maken daarentegen blijkens hunne constitutiën aanspraak op wezenlijke souverei-

niteit of onafhankelijkheid en laten eene verdeeling of vermindering daarvan niet toe.

De leer der servituten wordt intusschen niet onvoorwaardelijk verworpen. Maar „being but little suited to the principle „of sovereignty which prevails in states under a system of „constitutional government such as Great Britain and the „United States, and to the present international relations of „sovereign states, has found little, if any, support from „modern publicists," zou het scheidsgerecht haar alleen kunnen aannemen op grond van een uitdrukkelijk staatsverdrag: „on „the express evidence of an international contract". Uitdrukkelijk is noch een servituut toegekend, noch eenig souverein eecht toegestaan, terwijl de vrijheid om te visschen geen souverein doch een bloot economisch recht is. Daargelaten de laatste zonderlinge tegenstelling laat de gedachtengang aan duidelijkheid niets te wenschen. Alleen zou ik de uitdrukking: „but little suited" willen vervangen door „incompatible with". Inderdaad toch is een zakelijk recht van den eenen staat op het gebied van den anderen volstrekt onvereenigbaar met de internationale onafhankelijkheid, die doorgaans souvereiniteit wordt genoemd. Kort en krachtig klinkt het uit den mond van den bekwamen woordvoerder der geconfedereerden Calhoun: „Sovereignty is an entire thing; to divide it is to destroy it". Dezelfde gedachte had reeds Hugo de Groot treffend juist uitgedrukt: „Est sammum imperium, quod coronae comparari „eaque imagine depingi solet, ejus naturae ut, parte amissa, *„substantiam suam amittat."* Talloos velen hadden na hem deze eenvoudige en glasheldere waarheid ingezien en in min of meer gelukkige bewoordingen uitgedrukt. Slechts een vrijwillig verdrag kan de uitoefening der souvereiniteit beperken, doch de uitvoering daarvan blijft onverminderd aan den contracteerenden staat zelf. Deze is rechtens gebonden tot nauwgezette vervulling zijner verplichtingen met inachtneming der meest volkomene goede trouw. Dit geldt van ieder verdrag zonder onderscheid, dus ook bij verdragen waarin de wederpartij de vestiging van een denkbeeldig zakelijk recht meent

te zien; ook hier zijn geen andere waarborgen, dan die welke in het volkenrecht overal voorkomen, zooals: beroep op de openbare meening, openbaarmaking van briefwisseling, parlementaire critiek, afbreken van diplomatiek verkeer, arbitrage, represailles, èn — het vonnis durft het niet uitspreken — oorlog. Doch nooit of te nimmer de toestemming of goedkeuring van den anderen contractant. Deze toch zou niet anders wezen dan een inbreuk op, eene ontkenning van de souvereiniteit zelve, welke niet is een voor beperking vatbaar privaateigendom, maar een krachtens zijnen aard onbeperkt oppergezag of imperium.

Ziedaar gewichtige waarheden van ingrijpend belang. Het is van groote beteekenis, dat zij door een scheidsgerecht met zulk een prestige in onze dagen ondubbelzinnig worden verkondigd. Zij handhaven een der beide grondzuilen van het volkenrecht en keeren zich tegen hen, die droomen van een wordend wereldrecht zonder tusschenkomst der staten of althans met opoffering hunner onafhankelijkheid. Ofschoon tijd en plaats niet toelaten hierop dieper integaan, wil ik mijne groote ingenomenheid uitspreken met een vonnis door zóó uitnemend bevoegde rekhters na zóó grondig onderzoek tusschen zóó machtige partijen gewezen, waarbij de souvereiniteit der staten op eigen grondgebied ongerept is gehandhaafd en de strekking der verdragen zoo juist wordt opgevat en verklaard. Deze beteekenis wordt in het minst niet verzwakt door de daarop volgende verklaring, dat Groot-Brittannie bij de uitoefening zijner souvereine rechten de uit het verdrag voortvloeiende plichten stipt heeft te eerbiedigen en derhalve wordt uitgenoodigd, de redelijkheid en billijkheid zijner directe of indirecte wetgevende maatregelen ten opzichte der betrokken visscherijen te onderwerpen aan een bijzonder onderzoek en eene latere arbitrale uitspraak overeenkomstig de volgende artikelen van het compromis. Groot-Brittannie zelf heeft deze verplichting herhaaldelijk, niet het minst door het compromis zelf, erkend en de vervulling daarvan vrijwillig aan het oordeel van het scheidsgerecht onderworpen. Dientengevolge draagt

het scheidsgerecht een speciaal onderzoek naar de *redelijkheid* van zekere wetgevende en uitvoerende maatregelen der regeeringen van Canada en Newfoundland op aan eene bijzondere commissie van 3 deskundigen, waarvan iedere partij één lid zal benoemen en het scheidsgerecht zelf een derde lid aanwijst, namelijk den Nederlandschen wetenschappelijken adviseur, Dr. P. P. C. Hoek. Het verklaart zich verder bereid het eenparig oordeel dezer commissie in zijn vonnis over te nemen, en, ingeval van niet-volledige overeenstemming omtrent hoofdpunten, zelf uitspraak te doen; maar het geeft tegelijkertijd partijen in overweging het eenparig oordeel der commissie direct te aanvaarden en bij verschil van gevoelen dat van den niet-nationalen bovengenoemden commissaris. Eindelijk stelt het eenige regelen voor om de mogelijkheid van latere geschillen tusschen partijen te voorkomen of althans eene vreedzame oplossing te waarborgen.

De handhaving van de souvereiniteit der internationale subjecten als eene geheel eenige aan het privaatrecht vreemde karaktertrek; — de verwerping van de daarmede onvereenigbare leer der zoogenaamde volkenrechtelijke servituten; — de stelling, dat staatsverdragen stipt doch zelfstandig door de betrokken partijen moeten worden uitgevoerd; — dat de goede trouw bij deze uitvoering intusschen wel degelijk staat onder internationale contrôle en aan het oordeel van gemeenschappelijk op- en ingerichte organen kan worden onderworpen; — ziedaar de eerste en belangrijkste resultaten van het arbitraal vonnis van 7 September 1910.

II. Een *tweede* vraagstuk van algemeen belang is dat naar den aard en de werking van een staatsverdrag. Reeds is gebleken, dat naar het oordeel van het scheidsgerecht de uitvoering van zulk een verdrag, voorzoover deze niet uitdrukkelijk aan gemeenschappelijk daartoe aangewezen of ingestelde organen wordt opgedragen, blijft overgelaten aan den vrijen wil des souvereine contractanten. Dit beteekent natuurlijk niet, zooals veelal door de tegenstanders dezer opvatting wordt beweerd, dat de uitvoering alsdan geheel afhangt van de willekeur van

partijen en niet de minste waarborgen biedt voor eerlijkheid en nauwgezetheid. De verbindende kracht van verdragen toch rust in den diepsten grond op de *goede trouw,* die het fundament vormt van àlle maatschappelijk verkeer en zoowel door de gewoonte als door de rede als grondslag van het stellig volkenrecht is erkend. Zij vindt hare uitdrukking in de openbare meening, in de mondelinge en schriftelijke onderhandelingen en beraadslagingen, in de verdragen zelve met de daaraan verbonden waarborgen en de daarop volgende bekrachtigingen, in de politieke en juridieke middelen tot handhaving, in de uitspraken eindelijk van de wetenschap en hare beoefenaars. Zij openbaart zich derhalve door zedelijke middelen, door dwangmaatregelen slechts in het uiterste geval. Blijken deze in onderling verband nog onvoldoende, dan zal men moeten erkennen hier te staan aan de grenzen van het stellig volkenrecht: grenzen evenwel, die zich voortdurend uitbreiden en vooral in den laatsten tijd een ongeëvenaarden omvang hebben verkregen. Het besproken scheidsgerecht zelf is daarvan een treffend bewijs. De juiste toepassing van een historisch verdrag, waarover diplomatie, theorie en practijk, verschillend oordeelden en geen bevredigende oplossing wisten te vinden, wordt met wederzijdsch goedvinden onderworpen aan den hoogsten vorm van jurisprudentie, waarvoor het volkenrecht op zijn tegenwoordig ontwikkelingspeil vatbaar is, en aldus onttrokken aan eene beslechting door dwangmiddelen en oorlogsgeweld. Aldus wordt een nieuwe mijlpaal gezet op den weg van vooruitgang, een nieuw zegeteeken behaald door de strijders van „Vrede door Recht!"

Deze zegepraal kan alleen worden verworven door den staat. Het recht, waarheeen alle welmeenenden en alle weldenkenden hun streven richten, is een ideaal of ethisch goed, dat als zoovele andere buiten het bereik van den mensch is gelegen en toch met onophoudelijke en onweerstaanbare aantrekkingskracht hem tot zich trekt, eene dier vele geheimzinnige machten, welke 's menschen geest en gemoed bewegen en die ten slotte de waarde des levens bepalen.

Het recht onderscheidt zich intusschen van andere ethitsche goederen hierdoor, dat het — hoe onvolledig en gebrekkig ook — met zekerheid moet kunnen worden bepaald en desnoods door dwang moet kunnen worden gehandhaafd. Dit laatste nu vermag alleen de staat of een door een of meer staten ingesteld orgaan. Het baat niet dit te loochenen met eene verwijzing naar het vele onrecht, dat door staten of staatsorganen in den loop der eeuwen zoowel naar binnen als naar buiten is gepleegd. Dezelfde klacht treft al wat menschelijk is. Degenen, die de *waarheid* zoeken, de mannen en instellingen van wetenschap, hebben duizendmalen gefaald en ònwaarheden verkondigd. De priesters der kunst, die de *schoonheid* dienen, hebben ontelbare malen monsters voortgebracht in lijn, kleur en toon. De predikers der *moraal* in den ruimsten zin des woords hebben onder alle volken en in alle tijden de meest tegenstrijdige stellingen over goed en kwaad verkondigd en zelfs zedelijke gruwelen, waarvan ons de haren te berge rijzen, in naam van een Opperwezen verdedigd, ja gevorderd. Is het redelijk op grond dezer onloochenbare feiten de vertegenwoordigers van *wetenschap*, *kunst*, *moraal*, te minachten en te verwerpen? Het verdient m. i. verre de voorkeur om, volkomen bewust van hunne feilen en feilbaarheid, hen te steunen in hun edel streven naar het ideaal, dat zoovelen onder de grootste afdwalingen standvastig in het oog hielden.

Niet anders is het gesteld met het *recht*. Alleen zijn fouten en tekortkomingen hier van meer dadelijk practisch belang en trekken zij daarom de aandacht in veel wijderen kring. Toch leeren ervaring en nadenken, dat — hoe onvolkomen de staat ook moge zijn — geen ander orgaan hem kan vervangen, dat betere waarborgen biedt voor rechtsvorming en rechtstoepassing. Zij, die den rechter onder den fraaien naam van jurisprudentie in de plaats van den staat willen stellen, vergeten vooreerst, dat de rechter in onze maatschappij niet anders is, noch zijn kan, dan het orgaan van een of meer staten; maar bovenal, dat ook de rechter — hoe ook gevormd en gekozen — evenzeer onderhevig is aan menschelijke fouten en

dwalingen en zijne rechtspraak derhalve niet minder zou blootstaan aan critiek en afkeuring, dan thans de wet of wil van den staat. De ervaring leert dit dag aan dag, waar de wet vrij uitgaat door aan het arbitrium judicis vrije ruimte te schenken. Daarom is er m. i. geen heil te verwachten van eene verwerping van den staat als uitsluitend orgaan des rechts. Ongetwijfeld is zijne vertolking van het rechtsbewustzijn in een stellig recht onvolkomen, doch hij alleen schept rechtszekerheid en verzekert rechtshandhaving. Laat daarom ieder, die de onvolkomenheden van het stellig recht afkeurt, veeleer den staat als rechtsorgaan voorlichten en ondersteunen, dan vergruizen en verwerpen. Vooral in den constitutioneelen staat is dit geen te zware eisch, maar veeleer dure plicht.

Ik keer tot het volkenrecht terug. Ook hier blijkt de eenheid des rechts en geldt wat van alle recht geldt. De staat is zijn orgaan, thans naar buiten gekeerd in betrekking tot zijns gelijken. Hieruit vloeien andere, eigenaardige verhoudingen voort. Doch staten alleen blijven de organen des rechts en beschikken over de middelen om het recht op te bouwen en toe te passen. Dit wordt natuurlijk in het minst niet weerlegd noch verzwakt door de opmerking, dat per slot ook in het volkenrecht menschen de ware belanghebbenden zijn. Dit geldt zonder uitzondering van alle recht. „Hominum causa omne jus constitutum esse" was reeds den Romeinen bekend. Het volkenrecht heeft alleen dit eigenaardige, dat de belangen van mensch en maatschappij hier worden behartigd door den staat en de mensch zelf alhier verschijnt als behoorende tot en onderworpen aan dezen of genen staat. De staat alleen is volkenrechtelijk subject. Slechts wie het karakter en de beteekenis van den staat niet kent kan dit ontkennen en de grenzen tusschen staats- en volkenrecht uitwisschen. Wat er ook moge zijn van rechtsphilosophische postulaten, op het pad van vooruitgang, dat de samenleving der menschheid tot dusver heeft bewandeld, en op het peil, dat hare ontwikkeling tegenwoordig heeft bereikt, is bij de minste beschaving nòg op den ganschen aardbol de *stààt*, het onmisbaar rechts-

orgaan, dat in het volkenrecht meer dan elders op den voorgrond treedt en mitsdien eene aandacht trekt, welke hem overigens slechts bij uitzondering ten deel valt. Zijn hierdoor de aanvallen, waaraan hij blootstaat, genoegzaam verklaard, zoo volgt daaruit, dat ook de verdediging grooter kracht vereischt. Ik mag echter *hier* niet verder daarop ingaan.

Het voorafgaande moge volstaan om mijne instemming te verklaren met het door het scheidsgerecht ingenomen standpunt ten opzichte van de veelbestreden vraag, of het verdrag van 1818, dat aan *de bewoners* of aan de *visschers* der Vereenigde Staten zekere visscherijrechten had toegekend, geacht moest worden rechtstreeks aan dezen die rechten te hebben verleend. In dit geval moest het woord „inhabitants" streng worden opgevat en was het aan dezen niet geoorloofd vreemdelingen in dienst te nemen. Dit laatste werd daarom door Groot-Brittannië betwist en door de wetgeving van Newfoundland verboden. De Amerikanen beklaagden zich bitter hierover en beweerden, dat hunne rechten belangrijk werden besnoeid, daar het bezigen van vreemde bemanning voor hen even noodig was, als het gebruik van netten en andere werktuigen uit den vreemde afkomstig.

Het vonnis nu geeft op dit punt aan de Amerikanen volkomen gelijk. Het beslist ondubbelzinnig, dat volgens het verdrag „de bewoners der Vereenigde Staten bij de uitoefening „der vrijheden in het tractaat genoemd, het recht hebben om „als leden van de bemanning hunner visschersvaartuigen „personen te gebruiken, die geen inwoners der Vereenigde „Staten zijn", met dien verstande, dat deze laatsten aan het tractaat geen voorrechten of vrijheden kunnen ontleenen. Intusschen verdient niet deze beslissing uwe aandacht, doch de gronden en overwegingen, waarop zij rust: inzonderheid de derde overweging „that the inhabitants of the United States „*do not derive* the liberty to take fish *directly* from the treaty, „but *from the United States government* as *party* to the treaty „with Great Britain and moreover exercising the right to „regulate the conditions under which its inhabitants may

„enjoy the granted liberty." De Amerikaansche regeering heeft te bepalen, onder welke voorwaarden zij de visscherij onder hare vlag toestaat. Tegenover de oogenschijnlijke letter van het tractaat, waarin aan de *bewoners* of *visschers* de vrijheid om te visschen was toegekend; tegenover de krachtige vertoogen der Britsche raadslieden, werd hier zoo duidelijk mogelijk de juiste stelling gehandhaafd, dat aan een staatsverdrag alleen staten rechtstreeks rechten en plichten ontleenen en de bewoners, ofschoon de eigenlijke belanghebbenden, waar het betrekkingen betreft met eene vreemde regeering en hare onderdanen of onderhoorigheden, slechts indirect daarvan genot hebben en afhankelijk blijven van de maatregelen van hun eigen staatsgezag. Deze stelling schijnt mij van zooveel belang, dat zij ten volle verdient, ontdaan van concrete bestanddeelen, uit het vonnis te worden gelicht en luide verkondigd. Zij behelst eene dier waarheden, welke aan de losse en onsamenhangende stof van het volkenrecht een stevig geraamte en eene vaste constructie verzekeren; welke deugdelijke waarborgen bieden voor eene krachtige handhaving en de wegen banen voor een gestadigen vooruitgang. Zij bevat bovendien eene ernstige waarschuwing aan degenen, die het contractueel karakter van het staatsverdrag ontkennen en de beteekenis van den staat in het volkenrecht verkleinen, op gevaar af van — natuurlijk huns ondanks — niet slechts het volkenrecht te ontwrichten, maar ook den veelbelovenden groei van het internationaal recht in ruimeren zin te belemmeren en te vertragen.

III. Eindelijk is in het geding over de Noord-Atlantische visscherijen een derde onderwerp van algemeen belang begrepen, dat met de beide eerstgenoemde slechts zijdelings samenhangt: de uitgestrektheid der territoriale zee. In het tweede deel van art. 1 van het verdrag van 20 October 1818 hadden de Vereenigde Staten voor altijd afstand gedaan van alle tot dusver genoten of gevorderde vrijheden om binnen den afstand van 3 zeemijlen van andere dan de nadrukkelijk in het verdrag aangeduide kusten der Britsche bezittingen de

vischvangst uit te oefenen en zelfs wegens andere dan dringende redenen de aldaar gelegen havens en baaien binnen te loopen. De afstand van 3 zeemijlen, gelijk staande met 5555 M. of een uur gaans, was in den loop der 18de eeuw langzamerhand als eene meer nauwkeurige maat in de plaats getreden van de door Cornelis van Bijnkershoek verdedigde draagkracht van het toenmalig kustgeschut. De daar binnen gelegen zeestrook behoorde tot het gebied van den kuststaat en stond derhalve onder het aldaar gevestigd staatsgezag; wat daarbuiten lag was opene zee en aan geen enkelen staat onderworpen. De Vereenigde Staten hadden in 1793 officieel dezen afstand als de normale grens hunner territoriale zee erkend en zooveel mogelijk in hunne latere staatsverdragen opgenomen. Gelijke breedte komt in talrijke andere staatsverdragen der 18de eeuw voor en was welhaast algemeen als juist erkend. Dit belette intusschen niet, dat sommige staten om strategische, geographische, economische of fiscale redenen de grenzen hunner kustzee verder uitstrekten en de Vereenigde Staten zelf enkele groote baaien op de oostkust, zooals de Delaware- en Chesapeake-baai, ondanks hare groote wijdte en diepte nadrukkelijk geheel daarin opnamen. Een en ander was niet op verzet van beteekenis gestuit. Internationale moeilijkheden ontstonden eerst door toepassing van genoemde maat op baaien en inhammen, waarbij ook vreemdelingen belang hadden en rechtsaanspraken deden gelden. Terwijl in den regel de grens der kustzee evenwijdig loopt aan de kust en derhalve al hare bochten en inhammen volgt, doet zich bij baaien meermalen het verschijnsel voor, dat de ingang zoo nauw is, dat de tegenoverliggende kusten niet meer dan 2×3 zeemijlen van elkander verwijderd zijn en mitsdien de geheele ingang tot de territoriale zee behoort. In zulk een geval wordt algemeen aangenomen, dat ook de gansche baai in denzelfden rechtstoestand verkeert, ook al verwijderen de kusten binnen de opening zich weder van elkander en verkrijgt de baai dientengevolge een veel wijderen omvang. Dit laatste wordt tegenwoordig zelfs aangenomen indien de opening niet

meer dan 10 zeemijlen breed is. Deze schijnbaar willekeurige afwijking van den regel rust op practische gronden en moet worden toegeschreven aan den wensch om onwillekeurige schennis der territoriale wateren te voorkomen; eene zeestrook toch van niet meer dan 4 mijlen tusschen de grenzen der wederzijdsche kustzeëen zou door argelooze visschers licht kunnen worden veronachtzaamd en overschreden en alzoo gereede aanleiding geven tot twisten en geschillen tusschen de betrokken staten. Eene verruiming van 6 tot 10 zeemijlen scheen dit gevaar te verminderen, zooal niet op te heffen, en is daarom in het stellig recht schier algemeen aanvaard. Dientengevolge worden thans alle baaien met eene opening van niet meer dan 10 zeemijlen als territoriale wateren aangemerkt, alle andere daarentegen als opene zee, voorzoover zij niet liggen binnen de grenzen der kustzee. De breedte van de opening wordt veelal gemeten langs de lijn, die de tegenoverliggende kusten daar verbindt, waar zij het dichtst bij den ingang voor het eerst elkander naderen tot een afstand van niet meer dan 10 zeemijlen. Tot zulke bescheiden afmetingen zijn de eenmaal onbegrensde en eigenmachtig gehandhaafde aanspraken op de heerschappij ter zee van verscheidene staten ingekrompen. De vrijheid der opene zee, door onzen grooten landgenoot onder den Europeeschen naam van Hugo Gootius in den aanvang der 17de eeuw zoo welsprekend bepleit en door Hollandsche zeevaarders zoo kloek verdedigd, is in de volgende eeuwen over golven en straten uitgestrekt; alleen de territoriale zee binnen de boven beschreven grenzen blijft aan het staatsgezag onderworpen.

Aan het scheidsgerecht nu was in de vijfde plaats de vraag gesteld. „Van waar moeten de 3 zeemijlen van eenige kust, „baai, kreek of haven van Harer Majesteits bezittingen worden „gemeten?" Moest hier aan het woord *baai* de bloot geographische beteekenis van een onnauwkeurig spraakgebruik worden gehecht, of moest de juridische opvatting worden aanvaard, waardoor alleen baaien met een opening van minder dan 6 of 10 zeemijlen werden bedoeld? De Engelschen beweerden het

eerste, de Amerikaanen het laatste. Volgens de eerste bewering was een groot deel der diep ingesneden zuid- en oostkust van Newfoundland voor de Amerikaansche visschers ontoegankelijk; volgens de laatste bepaalde de uitsluiting zich tot betrekkelijk kleine inhammen langs de kust of in hare groote baaien. De oplossing was derhalve van groot belang en beide partijen wedijverden in de kracht en scherpzinnigheid harer uitvoerige vertoogen. Alleen hieromtrent kon het scheidsgerecht niet tot eenstemmigheid komen. Een der vijf rechters Luis Drago heeft zijne afwijkende meening uitvoerig toegelicht.

Het vonnis door de groote meerderheid als juist en rechtvaardig erkend, luidt aldus: „Bij baaien moeten de 3 zee-„mijlen gemeten worden van eene rechte lijn door het water „op de plaats, waar het ophoudt den *vorm* en de *kenmerken* „van eene baai te bezitten. Overal elders moeten de 3 zee-„mijlen worden gemeten overeenkomstig de bochten der kust." Hierdoor wordt derhalve het Britsche standpunt aanvaard en bekrachtigd, de Amerikaansche opvatting onvoorwaardelijk verworpen. Het scheidsgerecht acht intusschen zijne uitspraak wel is waar in beginsel juist en feitelijk alleen mogelijk, maar practisch niet geheel voldoende, omdat zij twijfel en meeningsverschil niet volstrekt uitsluit. Daarom beschouwt het als zijn plicht deze gevaren af te weren en krachtens zijne bevoegdheid eenige regelen aan te bevelen tot juistere grensbepaling van sommige belangrijke en met name aangeduide baaien in Newfoundland en Nova Scotia en tot aanvaarding van de 10 mijlen grens voor alle overige. Deze regeling vereischt intusschen eene nieuwe overeenkomst. Namen en ligging dezer baaien zijn voor mijn doel van geenerlei belang. Opsomming en overweging verdienen alleen vermelding, omdat daaruit het onbevredigende van de beslissing blijkt, ofschoon de meerderheid hier door evenmin als door het krachtig verzet van Luis Drago in hare overtuiging omtrent de juistheid en noodzakelijkheid van haar vonnis werd geschokt.

Indien ik mij thans veroorloof deze uitspraak te beoordeelen, dan wensch ik scherp te onderscheiden tusschen het concrete

geval en de algemeene strekking, welke men aan de uitspraak zou kunnen toeschrijven. Het is zeer wel mogelijk, dat uit de volumineuse bescheiden over de geschiedenis van het verdrag van 20 Oct. 1818, uit de latere diplomatieke onderhandelingen, alsmede uit de feitelijke toepassing en daarmede verbonden oorkonden, duidelijk blijkt, dat partijen aanvankelijk en nog lang daarna het woord baaien in den ruimen en onnauwkeurigen zin van het toenmalig spraakgebruik hebben gebezigd en daaraan dus eene bloot geographische beteekenis hebben gehecht. Om dit te beoordeelen moet men beschikken over het volledig dossier, dat aan het scheidsgerecht ten dienste stond. Gelukkig is dit echter voor mijn doel volstrekt niet noodig. De beslissing in concreto is alleen van belang voor partijen en ligt buiten de grenzen mijner voordracht. Ik bepaal mij daarom tot: 1° sommige overwegingen van het vonnis; 2° de daaruit af te leiden gevolgen; — en zal uit de ontelbare bijzonderheden slechts aanwenden wat ik voor mijn doel noodig acht.

1°. Wat de overwegingen betreft, trekt het terstond de aandacht, dat ook hier het scheidsgerecht eene principieele stelling vooropzet, waaruit het den bewijslast afleidt en aan de tegenpartij oplegt. Vergelijkt men nu deze stelling met de bovengenoemde bij punt I, dan valt m.i. zekere inconsequentie niet te miskennen. Dààr werd vooropgesteld, dat het recht om de vrijheden bij het verdrag van 1818 toegestaan te regelen een attribuut is der souvereiniteit en mitsdien moet geacht worden te berusten bij den territorialen souverein: derhalve een fundamenteel rechtsbeginsel, waarop een rechtsregel rust, welke wel vatbaar is voor uitzondering, maar waarbij het tegenbewijs door de partij, die den regel bestreed, moest worden geleverd. Minder nadrukkelijk maar niet minder duidelijk was eveneens een rechtsbeginsel de rechtsgrond der beslissing bij punt II: namelijk het karakter van een staatsverdrag, dat alleen tusschen staten een rechtsband vlecht; afwijking hiervan was door de tegenpartij wel beweerd, maar niet bewezen. Hier bij punt III daarentegen wordt niet een

rechtsbeginsel maar een onzeker spraakgebruik vooropgesteld: dat het woord *baai* in het bewuste verdrag in een algemeenen zin moet worden opgevat als toepasselijk op elke baai, „that „might be reasonably supposed to have been considered as a „bay by the negotiators of the treaty under the general con- „ditions then prevailing." Hier wordt derhalve niet het rechtsbeginsel der vrije en territoriale zee als een voor uitzondering vatbare regel erkend, maar vervangen door de onderstelde bedoeling bij het gebruik van een twijfelachtigen term. Het rechtsbegrip maakt plaats voor een bloot zakelijk begrip, waaraan alle bepaaldheid ontbreekt.

Ik vraag mij af, hoe deze onevenredigheid in argumentatie te verklaren bij zoo nauwgezette overweging, en weet geen ander antwoord dan het *objectief* verschil in waarde tusschen de rechtsbegrippen „souvereiniteit" en „territoriale zee", benevens het *subjectief* verschil in vertrouwdheid met de elementaire en de meer afgeleide regelen van het volkenrecht. Ware dit laatste verschil niet aanwezig geweest, dan had waarschijnlijk de tegenstelling van opene en territoriale zee ook den rechter zoo levendig voor den geest gestaan, dat hij, evenals bij de *souvereiniteit*, het beginsel van de *vrijheid der zee* op den voorgrond had geplaatst en aan de partij, welke zich op grond eener beweerde uitzondering daartegen verzet, den bewijslast had opgedragen. Ik beweer niet, dat alsdan Groot-Brittannie niet geslaagd zou zijn het bewijs van zulk eene uitzondering, die inderdaad meer voorkomt, ook in dit geval volledig te leveren. Het komt mij alleen voor, dat alsdan de eenheid van het vonnis beter zou zijn gehandhaafd en de inhoud meer algemeen zou hebben bevredigd.

Blijkens de reeds aangehaalde woorden: „binnen 3 mijlen „van eene der kusten, baaien, kreken of havens der Britsche „bezittingen" bestond over de breedte der territoriale zee geen verschil. Evenmin over de lijn, van waar in den regel de afstand van 3 mijlen wordt gemeten. Stilzwijgend wordt verwezen naar de algemeen aangenomen opvatting, dat de laagwaterlijn der kust de basis der kustzee vormt. Slechts over

de ligging dezer lijn bij baaien bestond verschil. Terwijl, zooals boven bleek, de Amerikaanen beweerden, dat ook bij de talrijke groote baaien der Britsche eilanden de regel hare kracht behield en mitsdien de kustlijn moest worden gevolgd, terwijl alleen bij de kleine baaien, welker opening niet wijder was dan 6 of hoogstens 10 mijlen, de grondlijn de kust verliet om door het water heen de beide kapen te verbinden en alzoo de baai af te sluiten, betoogden de Britsche raadslieden met grooten nadruk, dat de regel bij àlle zoogenaamde baaien moest wijken en de territoriale en derhalve voor Amerikaansche visschersvaartuigen gesloten zee altijd en overal door den ingang der baai werd aangewezen. Daartoe beriepen zij zich op de woorden van het verdrag van 1818, dat niet slechts de kusten, maar daarnevens uitdrukkelijk òòk de baaien, kreken en havens had genoemd.

Deze vierledige uitdrukking levert inderdaad overvloedige stof tot twijfel en misverstand. De vermelding van *baaien* naast *kusten* is verklaarbaar, omdat zij aan eene algemeen erkende uitzondering op den regel herinnert; doch wat beteekenen daarnaast *kreken* en *havens*? Onder *kreken* verstaat men doorgaans riviermonden of smalle inhammen, welke van rechtswege vallen binnen de grenzen van de territoriale zee of van hare baaien. Van *havens* geldt dit laatste eveneens, voorzoover niet in zee uitstekende havenwerken en haveninrichtingen zelve de kustlijn vormen en derhalve a fortiori tot het grondgebied van den betrokken staat behooren. Ontleding leert derhalve alleen de onnauwkeurigheid der redactie kennen, welke voor de juistere bepaling van hetgeen het verdrag niet zelf ondubbelzinnig verklaart, naar de algemeene regelen van het volkenrecht verwees. Het scheidsgerecht verklaart daarentegen, dat elk der vier woorden eene afzonderlijke beteekenis moet hebben, omdat men zonder tegenbewijs niet mag aannemen, dat de woorden eener officieele oorkonde geen bepaalden zin hebben en evengoed achterwege hadden kunnen blijven. Indien men de omslachtige en onnauwkeurige redactie nagaat, welke in oudere staatsstukken meermalen voorkomt en in het onderhavige verdrag allerminst ontbreekt, schijnt deze stelling zeer betwist-

baar. Volstrekt onaannemelijk wordt zij, wanneer men iets verder bij de zesde vraag het betoog aantreft, dat onder het woord *coast* in een vroeger gedeelte van hetzelfde artikel — the southern coast of Newfoundland — blijkbaar ook de baaien, kreken en havens begrepen zijn, zoodat zij in de volgende zinsneden volmaakt overbodig mogen heeten. Deze lijnrechte tegenstrijdigheid is blijkbaar aan het scheidsgerecht ontsnapt. Ik aarzel niet de laatste opvatting voor de juiste te houden en te beweren, dat de toevoeging van baaien, kreken en havens deels overtollig deels onnauwkeurig mag heeten en derhalve niet mag leiden tot de onderstelling eener van den volkenrechtelijken regel afwijkende beteekenis van het woord baai, noch tot eene gevolgtrekking omtrent den omvang der territoriale wateren. Trouwens het scheidsgerecht doet zelfs geen poging om de juiste beteekenis van kreken en havens vast te stellen en ze aldus als zelfstandig begrip van de kust te onderscheiden. Had het die vraag gesteld — hetgeen overigens *niet* op zijn weg lag — dan zou het waarschijnlijk tot de slotsom gekomen zijn, dat hier geen ruimte is voor vier afzonderlijke zaken, maar eene collectieve uitdrukking wordt gebezigd voor een enkelvoudig begrip, dat nog geen vasten en algemeen gebruikelijken naam had gekregen.

Evenmin kan de aanduiding der verdrag-kust, als begrepen tusschen twee kapen, noch de meervoudvorm van de woorden *coast* en *dominion* dienst doen om de zoogenaamd geographische of onzekere opvatting van het woord baai te bewijzen. Het is ternauwernood mogelijk de grenzen eener bepaalde kuststreek anders dan door kapen aan te wijzen. Voorts wordt het woord kust en kusten evenzeer dooréén gebruikt als grens en grenzen, terwijl eigendom en eigendommen alleen worden onderscheiden als recht en object van recht, doch overigens binnen dezelfde grenzen besloten zijn. De gemaakte onderscheiding getuigt wel van de nauwgezetheid en scherpzinnigheid, waarmede het scheidsgerecht zijne moeilijke taak heeft verricht, maar grenst aan spitsvondigheid en is niet in staat de fout van het uitgangspunt te dekken.

Hoofdvraag is intusschen, of tot de baaien van H. M. dominions andere baaien behooren dan die volkenrechtelijk als zoodanig zijn erkend. Reeds de Earl of Kimberley had dit in 1870 helder ingezien. Nu is het niet twijfelachtig, dat de bovenomschreven juridieke beteekenis van baai thans vaststaat en zonder uitdrukkelijke uitzondering alom stilzwijgend is aanvaard; doch het is niet boven elken twijfel verheven, dat dit reeds het geval was in 1818 en derhalve mag worden aangewend bij de uitlegging van het verdrag van 20 October. L. Drago, die niet verzuimd heeft aan dit punt bijzondere aandacht te wijden, heeft de door hem vermelde staatsverdragen, waarin het territoriaal karakter der baai nadrukkelijk afhankelijk wordt gesteld van de wijdte der opening, niet hooger kunnen opvoeren dan tot het jaar 1839, waarin het Fransch-Engelsch visscherij-verdrag van 2 Aug. met zooveel woorden de 10 mijlen grens vaststelt. Dit voorbeeld werd weldra gevolgd door de bilaterale verdragen van 1843, 1867, 1868, 1874; door het collectief Noordzee-verdrag van 6 Maart 1882 tusschen de kuststaten der Noordzee: — Nederland, België, Frankrijk, Groot Brittannië, Duitschland, Denemarken — en minder nauwkeurig overgenomen in een Engelsche order in council van 23 Oct. 1877.

Is hierdoor de thans bestaande rechtstoestand genoegzaam bewezen, het blijkt niet, dat hij reeds opklimt tot het begin der 19de eeuw. Veilig mag men aannemen, dat aan de wederzijdsche onderhandelaars van 1818 zulk eene klare voorstelling niet voor oogen stond en zij derhalve het juridiek begrip niet hebben gekend, noch a fortiori hebben bedoeld. Maar volgt hieruit, dat zij het hebben *verworpen*? of veeleer, dat zij zich hebben vergenoegd met eene algemeene aanwijzing van het Britsche watergebied, het opzettelijk aan de toekomst overlatende de grenzen nauwkeuriger te bepalen. Dit is zelfs niet onwaarschijnlijk in verband met de welbekende aanspraken van Engeland op de heerschappij over de vier Britsche zeeën en de zoogenaamde Kings chambers in Europa, over de baaien van Chaleur en Miramichi in New-Brunswick, Conception- en

Placentia-bay in Newfoundland: op de Amerikaansche rechten op de Chesapeake- en Delaware-bay, die van Argentinië op de monden van de Rio de la Plata. Het kan daarom geen verbazing wekken, dat het in 1818 aan partijen geraden scheen, de niet met name genoemde territoriale baaien ook niet nauwkeurig te omschrijven. Ook mag niet worden vergeten, dat in 1818 de 3 mijlen grens voor het eerst nadrukkelijk bij verdrag was bepaald en geen enkel bewijs voorhanden is, dat zij juist voor baaien werd prijsgegeven. Daarom kan een beroep op oudere tractaten, zooals van 1686, 1713, 1763, waarin geen grens voorkwam, hier weinig of geen gewicht in de schaal leggen. De latere consolidatie van vroeger zwevende begrippen is niet te beschouwen als een nieuwe stelregel, waaraan men geen terugwerkende kracht mag toekennen, maar als de beantwoording eener opene vraag, die niet aan tijd of plaats is gebonden.

Wie dit laatste niet aanneemt zal zelf eene nadere begripsbepaling moeten geven van den gebezigden term. Hierin nu is het scheidsgerecht, ofschoon daartoe in casu geroepen, m. i. niet geslaagd. Naar zijn oordeel strekt de territoriale baai zich uit, tot waar zij ophoudt den *vorm* en de *kenmerken* — configuration and characteristics — van eene baai te vertoonen. Kan het meer onbevredigend? De vraag was: „wat is „eene territoriale, in casu eene Britsche baai en hoever strekt „zij zich uit?" Antwoord: „zoover vorm en aard haar als baai „kenmerken". Doch het was er juist om te doen den vorm en aard van eene baai te bepalen, ten einde haar te onderscheiden van de zeëen en golven, welke vroeger onder den naam van British seas en Kings chambers zulk eene stoute vermaardheid hadden verworven. Het scheidsgerecht noemt eene algemeene beschrijving moeilijk, eene bepaling van elk afzonderlijk geval daarentegen gemakkelijk. Ik waag dit laatste te betwijfelen, juist wegens het gemis van het eerste. Inderdaad kan de onmacht van het scheidsgerecht om eene betere begripsbepaling te geven niemand verwonderen. Het is maar de vraag, of het thans algemeen aanvaard rechtsbegrip niet juist bestemd

en uitsluitend in staat is om eene nauwkeurige bepaling en begrenzing te verschaffen. Mij komt het voor, dat deze vraag meer overweging had verdiend. Inmiddels herhaal ik, daarover geen oordeel te durven vellen.

2°. Van veel grooter belang voor mijn doel is de nadrukkelijke verklaring, dat de beslissing van het scheidsgerecht over de beteekenis van het woord baai in het verdrag van 20 Oct. 1818 geenerlei gevolgtrekkingen wettigt, welke afbreuk doen aan het begrip territoriale baai in het tegenwoordig stellig volkenrecht. Het scheidsgerecht grondt zijne uitspraak niet op eenig algemeen erkend rechtsdeginsel, doch uitsluitend op de woorden van een staatsverdrag, dat bijna eene eeuw geleden gesloten werd, en op de vermeende bedoeling van partijen. Ook degenen, die de aangenomen uitlegging van het verdrag onberispelijk juist achten, zullen niet kunnen noch willen ontkennen, dat zij niets hoegenaamd bijdraagt tot de kennis van het tegenwoordig peil der rechtsontwikkeling. Veeleer beijvert het scheidsgerecht zich om aan te toonen, dat dit laatste geen invloed mag uitoefenen op de verklaring van een staatsverdrag van 1818. Daarom is het antwoord op de derde hier besproken vraag van veel geringer waarde dan dat op de beide voorafgaande. Oppervlakkig schijnt dit inconsequent. Waarom, zoo zou men mij kunnen tegenwerpen, hecht gij groote beteekenis aan de beslissing van het scheidsgerecht over den aard van het staatsgezag, en over de verbindende kracht van staatsverdragen, niet daarentegen aan zijne uitspraak over den rechtstoestand van baaien? Het antwoord ligt voor de hand en is in hetgeen voorafgaat begrepen. Bij de beide eerste vragen heeft het scheidsgerecht zich principieel gesteld op het standpunt van het stellig recht, dat de volledige souvereiniteit der staten en het contractueel karakter der staatsverdragen aanneemt en vond het geen termen in het betrokken verdrag om deze fundamenteele beginselen te verloochenen; bij de laatste vraag gaat het daarentegen uit van de gebruikelijke en vermoedelijke beteekenis van een woord, dat een niet nauwkeurig omlijnd begrip aanduidt doch een uiterst onbestemde

voorstelling wekt, en stelt het of dezen wankelen grond den algemeenen rechtsregel in casu ter zijde.

Houdt men dit in het oog, dan is het duidelijk, dat, hoezeer alle onderdeelen van het vonnis voor partijen gelijkelijk bindend en even belangrijk zijn, voor de kennis en ontwikkeling van het stellig volkenrecht de beide eerste antwoorden eene geheel andere waarde hebben dan het derde. De leer van de souvereiniteit der staten, van den aard van het staatsgezag over het staatsgebied, van de werking der staatsverdragen, heeft door het arbitraal vonnis van 7 September 1910 eene juiste toepassing en daardoor eene belangrijke versterking verkregen; — de leer van den omvang der territoriale wateren in zoogenaamde baaien, ofschoon in casu ter zijde gesteld, is er niet door getroffen, veelmin verzwakt.

Mijne Heeren! Ik ben aan het slot gekomen van de voordracht, welke ik de eer had aan uwe aandacht te onderwerpen. Ik hoop niet te veel te hebben gevergd van uw geduld en van uwe toegeeflijkheid. Volkomen bewust van de geringe mate van belangstelling, die de meesten uwer voor vraagstukken als het hier behandelde kunnen koesteren, heb ik niettemin gewaagd ze in deze achtbare vergadering ter tafel te brengen. Ter verontschuldiging zal ik niet herhalen wat bij den aanvang door mij werd in het midden gebracht, doch eindigen met eene herinnering aan de toespraak, waarmede de Weener hoogleeraar Dr. H. Lammasch op 28 September l.l. voor de tweede maal in den loop van dit jaar een scheidsgerecht te 's-Gravenhage installeerde. „Nimmer mag men vergeten" — zoo ongeveer sprak hij — „dat elk onzer uitspraken eene theoretische en practische draagwijdte heeft, welke de beteekenis van het bijzonder geval ver overtreft. Terwijl toch de rechtspraak der nationale rechtbanken het *gevolg* is van de daar heerschende rechtsorde, is in internationale betrekkingen de arbitrale rechtspraak — met name die van het Permanente Hof van Arbitrage — aangewezen om den *grondslag* te vormen van de internationale rechtsorde, hetgeen de beteekenis

van de werkzaamheid van dit hof boven die van elk nationaal gerechtshof verhoogt." Deze bewering is volkomen juist, maar mag niet tot misverstand leiden. Inderdaad heeft de internationale rechtspraak eene hoogere waarde: niet echter omdat zij in tegenstelling met de nationale rechtspraak recht *schept*, maar omdat zij uit moeilijker toegankelijke en voor twijfelachtige uitlegging meer vatbare bronnen het recht *put* en dientengevolge meer tot de *zekerheid* en de *handhaving* des rechts kan bijdragen dan eenige andere rechtspleging. Het vonnis van 7 September 1910 is hiervan een treffend bewijs; en wij, Nederlanders, mogen er ons in verheugen, dat het binnen onze landpalen werd gewezen.

Ik heb gezegd.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIG- EN WIJSGEERIGE-
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en NOVEMBER 1910.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KERN, ASSER, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, J. V. DE GROOT, KUIPER, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK, SIX, BOER, TE WINKEL, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn drie gedichten voor den Hoeufftwedstrijd, getiteld Pio X Pontifici Maximo, Forum Vacunae, en bijeenbehoorend de kleinere gedichten Villa Rappolli en Mons Othilianus.

De heer de Savornin Lohman liet mededeelen, dat hij verhinderd was de vergadering bij te wonen.

In de commissie ter beoordeeling van het ingekomen ms. ter vorige vergadering wordt de heer Verdam benoemd in plaats van den heer van Helten, door ongesteldheid verhinderd.

De voorzitter geeft een kort verslag van de feestelijkheden der Berlijnsche Universiteit, die hij als regeerings-afgevaardigde der Kon. Akademie heeft bijgewoond. Met voldoening constateerde hij dat aan de Nederlandsche officieele gedelegeerden op gepaste wijze gelegenheid was geboden om bij officieele gelegenheden het woord te voeren en dat zij ook aan de keizerlijke tafel waren genoodigd en door Z. M. waren toegesproken.

Hierna leest de heer de Louter zijn bijdrage over „de Arbitrage in het Noord-Atlantische visscherij-geschil". De uitspraak gedaan op 7 September j.l. betrof ook eenige gewichtige beginselen van volkenrecht. Spreker behandelt drie punten: 1° toonde hij aan dat het scheidsgerecht het juiste beginsel heeft gehandhaafd, dat souvereiniteit van een Staat geen gezagsuitoefening van een anderen Staat op zijn eigen gebied duldt, zoodat de door de Amerikanen verdedigde statutenleer in dit geding terecht werd verworpen, 2° dat het scheidsgerecht een staats-verdrag beschouwde als een rechtsband tusschen staten, waarbij hun onderdanen slechts indirect rechten en plichten verkrijgen, die afhankelijk zijn van de regelingen hun eigene regeeringen. Ook hiermede kan spr. zich vereenigen, doch hij opperde eenige bezwaren tegen een 3° punt, waarbij het woord baai, op grond van de vermoedelijke bedoeling in het verdrag van 1818, een zuiver geographische beteekenis werd toegekend. Op dezen grond waren ook de groote baaien der Britsche bezittingen voor de Amerikanen gesloten verklaard. Spreker kende daarom aan de beide eerstgenoemde beslissingen grootere algemeene wetenschappelijke waarde toe dan aan de laatste.

Bij de rondvraag deelt de heer Sillem mede dat hij den 70jarigen leeftijd heeft bereikt en biedt de heer Uhlenbeck eene verhandeling aan, getiteld: Original Blackfoot texts from the southern Teigans, Blackfoot reservation, Teton county, Montana, with the help of Joseph Tatsey collected and published by C. C. Uhlenbeck, met het verzoek die in de werken der Kon. Akademie te publiceeren. Met een enkel woord deelde

hij mede, onder welke omstandigheden hij die teksten had verzameld.

Toen hij in de Reservation kwam moest hij eerst een voldoende kennis der taal trachten te verwerven eer hij verhalen uit den mond van Indiaansche vertellers kon gaan opteekenen. In het algemeen zijn de Indianen bereidwillig geweest om zich te laten ondervragen. Vooral enkelen van hen betoonden een onwrikbare trouw, die zelfs tegen aanbieding van hooger betaling bestand bleek te zijn. Hun flink gedrag steekt heel gunstig af bij de geringe hoffelijkheid der Amerikaansche autoriteiten en de tegenwerking door het Bureau of Ethnology, waarover de heer Uhlenbeck zich te beklagen heeft gehad.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

